

Doen wat moet worden gedaan

Herinneringen van Lou Keune

Doen wat moet worden gedaan

Doen wat moet worden gedaan

Herinneringen van Lou Keune

Doen wat moet worden gedaan

Herinneringen van Lou Keune

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Hoewel aan deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaardt de auteur aansprakelijkheid voor de aanwezigheid van eventuele (druk)fouten en onvolkomenheden.
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission of the author.

2019

- © Tekst: Lou Keune
- © Foto's: Piet den Blanken, Frans Godfroy, Holke Wierema, Marianne Juffermans, eigen collectie Lou Keune en anderen.
- © Foto omslag: Antoinette Theron
- Eindredactie: Kees Hudig en Michel Knapen
- Lay out: Adrian van den Eerenbeemt

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Dank	4
1 Kindertijd	7
Oorlog	7
Bevrijding	10
Euforie	11
Internationale vooruitgang	12
Rijke Roomse leven	14
‘Akkoord van Linggadjati’	16
Economie	17
2 Student	19
Hongaarse opstand	19
Gaan ‘studeren’	20
Textielstad	21
Studentenleven	22
Economie	25
Filosofie	26
‘Wordt als wij ...’	28
Modernisering	29
Faillissement	30
Brussel	31
Tilburgse wolindustrie	33
3 Colombia	35
Economische en Sociale Aanpassing der Minder	
Ontwikkelde Landen	35
Getrouwd	36
Voorbereiding	37
VN-hoofdkwartier	38
Bogotá	39
Colombia	42
Acción comunal	44
Cartagena	46
Samenwerking	48
Acción Comunista	49

	De nieuwe mandarijnen	51
	Voorwaarden voor Acción Comunal	52
	SNV-Vrijwilligers	54
	Camilo Torres	55
	Inquietudes	57
	Metanoia	61
4	Ontwikkelingswerk is thuiswerk	63
	Terug in Nederland	63
	Werkgroep Ontwikkelingssamenwerking Wandelbos	65
	Ontwikkelingssamenwerking vernieuwd	67
	Universiteit in actie	69
	Omgekeerde ontwikkelingshulp	72
	Pax Christi	73
	Basiswerk	75
	Ontwikkeling van de onderontwikkeling	78
	Transactie	79
	Kosmopolitieke actie	81
	Revolutie	84
	De kerken	86
	Kerk en Ontwikkelingssamenwerking	89
	Bisschop Muskens	91
	Vrijblijvendheid	94
5	De Tilburgse textielindustrie	95
	Wetenschap in dienst van het volk	96
	Imperialisme en onderontwikkeling	97
	De wolindustrie	98
	Familie eigendom	99
	Arbeiders aan het woord	99
	Wijze van onderzoek	100
	Onderzoek was handwerk	101
	Consternatie	102
	Oorzaken van de ondergang	103
	Nogmaals: het familie-eigendom	104
	Markt	105
	Tien jaar later	106
	De herinnering	106
	Kan dat niet anders?	108
	Agnes Vos Verbunt: 'Ik heb nooit een rem op mijn stem gehad.'	108

	D'n Kwaoien Hoek	109
	Spoelster	110
	Serveerster	111
	Medezeggenschap	112
	Diploma moederschap	113
	Uitholling beroep	114
	Verrektes onpersoonlijk	114
	Cursus stress	115
	Deeltijd	117
	Kees de Jong	117
	Van Besouw	118
	Oorlog	119
	Medezeggenschap	119
	Werkloos?	121
	Wereldburger	121
6	Cuba	123
	Cubanoïel?	124
	Waarom dit onderzoek in Cuba?	125
	Bezoek aan Cuba	126
	De nuntius	127
	Walden	128
	Opnieuw Camilo Torres	128
	Realistisch?	129
	De ambassadeur	131
	Zafra	132
	Relevantie	133
7	Venceremos!	135
	Revolutie	136
	Spectaculair nieuws	136
	Venceremos!	137
	Salvadoraans verzet	138
	Verantwoord risico?	139
	Verdwijningen	139
8	Nicaragua Venció – El Salvador Vencerá – Guatemala Seguirá	141
	Internationalisme	142
	Natiestaat?	143
	Turismo político	144

	Sociale basis van de <i>Contras</i>	145
	CIERA	146
	Gesprekspartners	147
	Het kaderprobleem	149
	Het Programma	149
	Resultaten	151
	De Contra-oorlog en het Programma	152
	De Stedenband Tilburg-Matagalpa	153
	Carlos Arguëllo	154
	Schaamlap?	155
	Oude discussie	156
	Verloren verkiezingen	157
	Ivania Brooks Torres	158
	Van Blue Fields naar Managua	159
	Prostitutie	160
	Onze betrokkenheid	161
9	El Salvador vencerá	163
	1993 San José Las Flores	163
	De Volkskerk	165
	Het geheugen van baby Jesús	165
	Kracht	165
	Arcatao	167
	1994 Kermis in Arcatao	167
	Kind in de oorlog	168
	1993 Demonstratie in San Salvador	169
	Vooronderzoek of nostalgie?	170
	Waarom solidair met El Salvador?	171
	Medische hulpverlening	173
	Medische zendingen	174
	Inzamelen of kopen	176
	Moeizame communicatie	177
	De verzending	178
	Gezondheidswerkers	179
	Wil in Nicaragua	179
	Liegen en bedriegen	181
	Conferenties	182
	Politieke neutraliteit	183
	Medische neutraliteit	185
	Overlevingseconomie	186
	Mondelinge geschiedschrijving	187

	Analyse en schrijven	188
	Belastend onderzoek	188
	Conclusies	190
	Logistieke omstandigheden	190
	Kwaliteiten en capaciteiten van de mensen	191
	Interne solidariteit	192
	Organisatie	193
	Externe solidariteit	194
	El Salvador zonder mij	195
10	Midden-Amerika en globalisering	197
	Toerisme	198
	Bananen	200
	Lokale zaaizaadsystemen	203
	Omgekeerde ontwikkelingshulp	206
11	Politieke economie	211
	Exacte Economie	211
	Wirtschaftswunder	212
	Structuralisme en internationalisme	212
	‘Derde Wereld’	213
	Afhankelijkheid	214
	Wereldhandel	216
	Polek	217
	Productiewijze	219
	Gebruikswaarde	220
	Marx okay?	221
	Parasitaire lagen	222
	Crisis	222
	Transitie	224
12	Handelingsonderzoek	225
	Onderscheid	225
	Marginalisering	226
	Kolonialisme	228
	Acción Comunal	229
	Subject van de eigen ontwikkeling	229
	El Salvador	230
	Kosmopolitiek basiswerk	231
	Cardijn, Schram	232
	Het textielonderzoek	233

Uitkeringsgerechtigden	235
Arbeidersklasse	236
Projectonderwijs	237
Mijn marginalisering binnen de Universiteit	239
Netwerk Handelingsonderzoek	240
Relatie onderzoeker - onderzochten	241
Drie-fasen-model	242
Boemerangs	243
Een universitaire boemerang	246
13 Andersglobalisering	247
1989	247
Neoliberalisme	248
Privatisering	250
SAP	250
Had het niet anders gekund?	251
Kritiek op het liberaliseringbeleid	252
Negatieve ervaringen	254
Principiële discussie is dringend nodig	255
Omgekeerde ontwikkelingshulp	259
Erg?	262
BBP-effecten	263
De Grote Leugen	265
Geen alternatieven?	266
Overleven in 1979?	268
Wereldwijde garantie van bestaanszekerheid	268
De doelgroep	269
Wat kost het?	270
Externe Oorzaken	272
Interne oorzaken	273
Vervlechting	273
Nogmaals: Voorzieningen van bestaanszekerheid	273
Mondialisering/globalisering	274
De andersglobaliseringsbeweging	276
Netwerken	277
World Social Forum	279
Andersglobaliseringsbeweging in Nederland	280
Handelskansen voor armen	281
General Agreement on Trade in Services (GATS)	283
Na Cancún	285
Voorstellen Ronde Tafel	286

	Het Brinkhorst Tribunaal	287
	Schengen	290
	Veranderende context van de sociale bewegingen	290
	Grote verscheidenheid van bewegingen	292
	De onmacht van de anti-anti-globalist	293
14	Duurzame en solidaire economie	297
	Drie niveaus	298
	Presentatie	300
	Kerngroep Vóór de Verandering	301
	Opzet brochure VdV	301
	Vierslag	302
	Neoliberalisme	303
	Groeidwang	304
	Nogmaals: utopie	305
	Hervormingen	306
	Wat te doen?	306
	Dag van Alternatieven	307
	Cursussen	307
	Media	307
	Debatten	308
	Basisschema	309
	Checklist	310
	Brede begrip economie	310
	Regionalisering	311
	Anders rekenen	313
	Ideologie van het CPB	314
	Meta Economische Verkenningen - MEV+	315
	‘Eerlijk delen = eerlijk meten’	317
	Petitie	317
	Geslaagde actie	319
	Belang van netwerken	320
	Workshops - Expert meetings	321
	Brochure over indicatoren	322
	MEV+ 2013	323
	Brede welvaart	324
	Tevreden?	326
	Petitie Ecologische voetafdruk	326
	Conferenties	327
	Verklaring van Tilburg	328
	Lissabon Akkoorden	330

Transitie	331
Te voorzichtig?	332
Appèl van Antwerpen	332
Fair & Green Deal	333
Vervolg FGD	334
Expertmeetings	335
Juridische stappen	336
Adviseur PDSE	336
Internationale Ontwikkeling en Mondiaal Bestuur	336
Faciliteiten	338
Milieudefensie	338
Plan voor Nederland	339
Columns	341
Overlevingseconomie	342
Bijlage 1	344
Bijlage 2	345
Bijlage 3	347
15 Anne van Arend	349
Aardrijkskunde	349
Spielberg	350
Antisemitisme	350
Joodse identiteit	351
Onderduiken	352
Verliefd in oorlogstijd	352
Staat Israël	353
Goddelijk vonkje	354
Mussert	355
16 Universiteit	357
Community Development	358
Groei personeelsformaties	360
Rechtspositie	361
Studentenactivisme	362
Bezetting	364
Revolutie?	365
Hervormingen	366
Promotie	367
Theologische Faculteit	372
Alternatieve Sociale Fakulteit	375
Politieke sociologie - Polsoc	378

Klassenanalyse	379
Vakbond	380
Platformfunctie	381
Industriebond NVV	383
Medebeslissingsrecht	384
Publieke tribune	385
Confessionaliteit	386
Beslissen in de marge	387
Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken	388
Guillermo Alvarez Pizarro	390
Herman Hopman	393
Imperialisme en Onderontwikkeling	395
Emancipatie en Ontwikkeling	396
Onderdrukkend taalgebruik	398
Emancipatie in het onderwijs	400
Lesbische en homostudies	402
Ongelijke ontwikkeling	403
Binnenlandse Veiligheid Dienst	406
Affaire Lagerberg	408
Basis – Bureau voor Emancipatie en Ontwikkeling	411
Laatste dag op de universiteit	414
Bijlage 1	416
Bijlage 2	417
Uitleiding	421
Zondagskind	421
Opgewekt gemoed	422
Rijke Roomse leven	423
Naoorlogs idealisme	423
Mentanoia	424
Thuiswerk	425
Geopolitiek	426
Transitie	426
Ecocide	427
Bottom-up	428
Werk en thuis	429
Optimisme	430
Genoemde auteurs en andere bronnen	433
Register personen	453

Inleiding

Al zo'n dertig jaar geleden heb ik mij voorgenomen ooit aan mijn *memoires* te gaan werken. In die tijd en daarvóór gebeurde er zoveel in mijn werk, dat ik het overzicht van alle veranderingen dreigde kwijt te raken. Ik begon nieuwsgierig te worden naar de veranderingen in mijn denken en doen. Bijvoorbeeld in het type werk dat ik verrichtte, en ook in mijn opvattingen over dat werk. *Memoires* dus als een vorm van zelfevaluatie. Ik ben toen begonnen met het bewaren van veel materiaal, eerst vooral op papier, later vooral digitaal. Lange tijd maakte ik er nog geen georganiseerd archief van, ik 'gooide' het maar in grote dozen of sloeg het op in ordners of archiefdozen. Het digitale materiaal kwam terecht op (losse) harde schijven. Dat alles ging mee van de ene woning naar de andere, of naar wisselende werkvertrekken op de universiteit.

In 2017 ben ik pas begonnen met het organiseren van mijn archief. Voor zover het gaat om mijn papieren memorabilia ben ik een Excel-bestand gaan aanleggen. Daarop staan nu 732 papieren documenten of verwijzingen naar bundels van documenten, zoals bijvoorbeeld een ordner met alle interviews met Kees de Jong.¹ De digitale stukken, toch ook enkele honderden, hebben een zekere ordening gekregen op de harde schijven. Een deel van beide bronnen, papier en digitaal, is nog niet verwerkt. Want al in 2017 kon ik de aanvechting om te gaan schrijven niet onderdrukken. Ik had het gevoel dat ik voldoende klaar was om een verantwoord verhaal te schrijven. Niet verwerkt is bijvoorbeeld het materiaal over die vervelende verwickelingen in de jaren negentig van de vorige eeuw bij de reorganisaties van het departement (voorheen de vakgroep) Sociologie van de Universiteit van Tilburg. Wie weet komt het daar nog eens van.

Dat ik niet alles heb verwerkt, heeft ook te maken met allerlei inhoudelijke keuzen. Een heel belangrijk punt hierbij is dat ik bij het schrijven het accent gelegd heb op de ontwikkeling van mijn ideeën en opvattingen en praktijken. Ik gebruik daarvoor de uitdrukking *Ideengeschichte* zoals

1 Zie hoofdstuk 5.

dat in het Duits zo mooi wordt gezegd. En dan vooral mijn *Ideeën* en praktijken over hoe armoede en onrecht te beschrijven en te bestrijden. Want in al die jaren dat ik heb mogen werken, eigenlijk van kinds af aan, is dat de rode draad in mijn leven, en dus ook in mijn werk. Om maar alvast iets van die sluier op te lichten: als kind was ik in de ban van het goede verhaal van missionarissen en andere vertellers uit het rijke roomse leven. Een verhaal vol van charitatieve noties, maar ook van idealisering van maatschappijen als de Nederlandse. Dat kreeg diepgang in mijn studententijd. Maar het onderging een flinke omslag, een *Metanoia* noem ik dat, tijdens de Colombiaanse jaren van Wil en de kinderen en mij in de jaren zestig. Ik werd toen veel maatschappijkritischer, met veel aandacht voor structurele kwesties, en een open houding naar mensen die een revolutie voorstonden. Dit is een (beknopte) beschrijving van zo'n *Ideeengeschichte*. Dat wil niet zeggen dat ik het alleen maar heb over gedachten en gevoelens en zo. Ik koppel het woord activiteiten altijd aan het woord idee. Want als er iets is dat mij karakteriseert, dan is het dat je moet denken én doen. Aanpakken dus.

In de komende hoofdstukken zijn er passages, korte en lange, die meer het karakter hebben van idee, en anderen meer van doen. Ik heb concepten van deze teksten door enkele mensen laten lezen. En dan kreeg ik nogal eens opmerkingen dat er uiteenlopende soorten teksten tussen zitten. Veel teksten zijn lekker leesbaar, is het commentaar, omdat zij allerlei concrete gebeurtenissen beschrijven. Maar andere passages zijn nogal abstract en theoretisch van aard. Voor wie, was dan de vraag, heb ik het geschreven? Ik heb daar veel over nagedacht. Uiteindelijk heb ik toch besloten om het te laten zoals het is. Want al de beschreven momenten en ontwikkelingen behoren tot mijn herinneringen, ook al zijn ze voor sommige lezers minder leesbaar of interessant. Ik heb dit boek allereerst voor mijzelf geschreven. Maar ja, zoals die dingen gaan, lieten mijn kinderen en kleinkinderen en ook vrienden en collega's horen dat zij het ook wilden lezen. En als zo'n boek er is heb je alle kans dat meer mensen het willen lezen. Zo kreeg dit boek meer potentiële lezers dan alleen mijn persoontje en directe naasten. Zou ik een boek geschreven hebben dat bij voorbaat voor een breed publiek bestemd was, dan zou ik dat natuurlijk anders aangepakt hebben. Kortom, ik doe het er mee, en de lezer dus noodgedwongen ook. Ik heb overigens wel een flink aantal anekdotes verwerkt, dat zal de leesbaarheid zeker ten goede zijn gekomen.

Ik beschrijf nogal wat situaties waarin veel andere actoren voorkomen. Een belangrijk punt hierbij is of alles wat ik beschrijf waar is; is het zo gebeurd, kun je er niet anders tegen aankijken? Kortom de vraag of deze herinneringen objectief zijn. Mijn antwoord is kort en duidelijk: dat

zijn ze niet. Ze zijn geschreven vanuit mijn positie en visie. Het is, zou je ook kunnen zeggen, een gereconstrueerde geschiedenis. Ik doe daar niet moeilijk over, ook omdat geschiedenis altijd gereconstrueerd is. Dat neemt niet weg dat ik ook in deze herinneringen heb geprobeerd om het zo objectiverend mogelijk aan te pakken. Ik verwijs naar veel ondersteunend materiaal. Daarbij was het niet mijn inzet om zoveel mogelijk voetnoten te maken. Maar het grote aantal voetnoten is een indicatie dat ik niet uit mijn nek heb zitten kletsen. Los daarvan heb ik steeds geprobeerd om mijn eigen eis van objectivering die ik zo dikwijls aan andere heb gesteld, ook in mijn eigen teksten tot uitdrukking te laten komen. Ik moet daarbij wel aantekenen dat ik over sommige kwesties wat vaag ben gebleven. Dat is dan om nog levende personen en belangen niet te schaden.

Overigens kunnen lezers ook op andere gronden de inhoud van mijn herinneringen betwisten. Bijvoorbeeld omdat zij het er inhoudelijk niet mee eens zijn, of omdat ik een onzorgvuldige betoogtrant zou hebben. Dat kan inderdaad zo zijn. Wat ik geschreven heb is niet meer dan mijn mening.

Nogal wat commentatoren op concepten wezen erop dat ik zo weinig vertel van mijn privéleven, en dan vooral van mijn vrouw Wil, de kinderen Hans, Annette, Carmen en Maarten, en de kleinkinderen (inmiddels grootkinderen) Yara, Perla, Cas, Cristina, Loes, Eva, Laura en Katharina.² En evenzo van mijn ouders, zussen en broers. Inderdaad, dit boek is geen beschrijving van mijn herinneringen aan wat mij het meest dierbaar was en is. Dat heb ik bewust zo gedaan. Maar natuurlijk komen Wil en de kinderen er toch in voor, al was het maar omdat gezin en werk niet los van elkaar kunnen worden gezien. Bovendien was Wil participant in nogal wat van de beschreven activiteiten.

En dan de opbouw van dit boek. Meestal hebben memoires een chronologische opbouw. In mijn geval bijvoorbeeld beginnen met mijn geboorte en eindigend met mijn sterfte of iets in die richting. Ik volg een wat afwijkende vorm. Zeker, de eerste drie hoofdstukken beschrijven chronologische ontwikkelingen, te beginnen met mijn kindertijd, vervolgens mijn studententijd en tenslotte ons leven en werken in Colombia. Daarna volg ik een wat je zou kunnen noemen gemengde aanpak. Eerst wat meteen na Colombia op de agenda stond: ontwikkelingswerk is thuiswerk. En tijdens dat 'thuiswerk' begint een andere lijn te lopen, die van het Tilburg onderzoek. En zo gaat het door, afwisselend chronologie en gelijktijdigheid. En in het laatste hoofdstuk, dat handelt over de universiteit, komt een aantal lijnen bij elkaar. Voor alle duidelijkheid:

2 Katharina is tot ons grote verdriet vóór geboorte al overleden.

alles wat ik heb beschreven is gebeurd vanuit mijn verbintenis met de universiteit, deels als medewerker in dienst, deels als gast. Hoe dan ook, de opbouw is deels chronologisch, deels thematisch.

Dank

Het schrijven van je herinneringen is geen eenvoudige klus. Een van de belangrijkste problemen heeft te maken met je geheugen: wat kan ik mij goed herinneren? Zit er geen vertekening in? En gaten? Zijn er andere bronnen dan alleen mijn geheugen? Sla ik niet iets belangrijks over? Ben ik niet te eenzijdig? Is het te lezen?

Het liefste had ik om te beginnen mijn vrouw Wil bedankt. Maar tot groot verdriet van mij en velen is zij in 2010 gestorven. Los van mijn 'gewone' en nog steeds dagelijks verdriet mis ik haar ook omdat zij veel van wat ik in mijn leven heb geschreven heeft doorgelezen en becommentarieerd. Ik had haar ook graag bedankt voor haar hulp bij dit boek. Maar ja, wat niet is, is niet.

Ik verkeer in de gelukkige omstandigheid dat ik nogal wat familieleden, vrienden en oud-collega's heb die mij konden en wilden helpen, mij corrigeerden of adviseerden, en/of mij aanvullende informatie verschaften. Ik denk dan aan: Carmen Keune, Maarten Keune, Janny Slotman, Tom Korremans, José Finders, Holke Wierema, Mariette Uitdewilligen, Wim Dierckxsens, Guillermo Alvarez, Ruth Urrutia, Herman van Erp, Cisca Boermans, Mick Raeven, Frans Godfroy, Petra Robben, Pierre Keune en Ad van den Oord. Cas Bisschop heeft geholpen bij het inrichten en bijhouden van mijn archief.

Veel illustraties heb ik gekregen van Piet den Blanken, Frans Godfroy, Holke Wierema, Tom Pijnenburg, Jan Paulssen en Marianne Juffermans. Sommige illustraties zijn van niet al te beste kwaliteit. Toch zijn ze opgenomen vanwege de documentaire waarde. De foto gebruikt voor het omslag van dit boek dank ik aan Antoinette Theron. Daarnaast heb ik gebruik mogen maken van het fotoarchief van ons universiteitsblad *Univers*. Toestemming voor het gebruik daarvan heb ik gekregen via Pieter Siebers, aan onze universiteit verantwoordelijk voor het academisch erfgoed. Een aantal foto's komt uit mijn eigen archief.

Voor de afwerking en publicatie van het boek heeft Pieter mij in contact gebracht met Michel Knapen. Michel heeft de organisatie van die laatste fase op zich genomen. De mooie vormgeving is verzorgd door Adrian van den Eerenbeemt.

Hen allen wil ik van harte bedanken voor alle hulp.

En speciale dank is voor Kees Hudig. Met Kees heb ik mogen samen-

werken bij nogal wat van de in dit boek beschreven gebeurtenissen en ondernemingen. Hij heeft bij deze herinneringen van begin af aan meegewerkt. Hij heeft meegedacht over de opzet en aanpak daarvan, en heeft alle teksten geredigeerd. Voor de zoveelste keer ben ik hem gaan waarderen, als vriend en als collega. Bedankt!

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

1

Kindertijd

Oorlog

Het einde van de Tweede Wereldoorlog viel in Valkenburg flink vroeger dan in de rest van Nederland, in september 1944. Ik was toen zes jaar oud maar herinner me nog veel van de oorlog. Wij hadden onderduikers in huis. Van hen herinner ik mij vooral een jonge vrouw met roodgeverfde haren, die Fanny werd genoemd. Ook verbleef er een tijdje iemand van het verzet in ons huis. Van hem weet ik alleen nog dat mijn vader hem het huis uitzette omdat hij in de kelder van ons huis met een wapen bezig was, dat was afgegaan. Volgens een van mijn zussen hadden wij vijf onderduikers. Mijn herinneringen aan die tijd zijn incompleet en gefragmenteerd, maar ik herinner mij de dag helder dat Duitse soldaten mijn vader kwamen arresteren. Ik weet nog dat ik ontredderd en geschrokken boven aan de trap stond. Een ander indringend beeld is dat ik in de huiskamer op de grond zit te spelen. Mijn moeder was in gesprek met de pastoor en zij was heel verdrietig omdat mijn vader in de gevangenis zat. Later heb ik begrepen dat wij hulp kregen vanuit de parochie en van burens. Verder was er dat Engelse vliegtuig dat bij Valkenburg was neergestort, aangeschoten door Duits geschut. Ik ben met broer en zussen gaan kijken. Het vliegtuig brandde nog. Er staat nu een monumentje bij die plek, met de namen van de bemanning van dat vliegtuig, de meesten jonge twintigers. In de laatste oorlogsjaren kwamen veel Engelse en Amerikaanse bommenwerpers over ons dorp, onderweg naar Duitsland.

Huispersoneel

Mijn vader vertegenwoordigde in Limburg een grote Amsterdamse firma op gebied van woninginrichting. Hij moet daar goed aan hebben verdiend, wij woonden in de grote vrijstaande Villa Flora en hadden huispersoneel. Aan het begin van de oorlog waren wij met zes kinderen.

Een vrolijke herinnering is die aan het vijftigjarig huwelijksfeest van mijn grootouders van vaderskant. Dat was in 1942, in Amsterdam. Op de familiefoto van dat feest staat ook mijn vader, die toen blijkbaar nog niet gevangen was genomen. Zo heb ik meer duidelijke beelden van de oorlog. Bijvoorbeeld dat wij, kinderen, melk gingen halen bij een boerderij in Euverem, een gehucht van Valkenburg. Later heb ik die ervaringen nog nuttig kunnen gebruiken om inzicht te krijgen in het functioneren van de economie. In een column voor de website *Marketupdate* schreef ik in 2015: 'Achteraf ben ik gaan nadenken over hoe die samenleving toen in oorlogstijd functioneerde. Met de komst van de Duitsers veranderde de Nederlandse economie niet drastisch. Veranderingen werden geleidelijk aan doorgevoerd. Zo werden steeds meer mannen gedwongen in Duitsland te werk gesteld. Binnen Nederland moest voor Duitsland worden geproduceerd. Ook werden er steeds meer voorraden voedsel in beslag genomen om daarmee Duitse soldaten en de Duitse bevolking te voeden. Die maatregelen hadden allerlei gevolgen. Een daarvan was dat er systemen van distributie werden opgezet om het schaarse voedsel te verdelen. Ik herinner mij nog goed dat ik meeging naar de bakker en dat daar met bonnen werd betaald in plaats van met geld. Natuurlijk, er werd ook met geld betaald, naar zonder bonnen geen brood. Niet voor niets pleegde het Nederlandse verzet meerdere malen overvallen op distributiekantoren, of werden valse bonnen gedrukt. Al die concrete veranderingen in ons bestaan betekenden onder meer dat geld minder belangrijk werd. Het ging allereerst om de basale vraag hoe aan brood en melk te komen. Je kon ruilen. Ook kon je 'krijgen'. En je kon kopen, maar dan moest je voor nogal wat artikelen bonnen hebben. Belangrijk was dat je daarbij werd geholpen vanuit netwerken als parochie en buurt. En dat je recht op voedsel minder afhing van geld dan van je evenredig recht op je aandeel in het beschikbare voedsel, vertegenwoordigd door die bonnen. Iets wat lijkt op wat tegenwoordig Aarde-dividend wordt genoemd.³

3 Daarmee wordt een systeem bedoeld waarbij iedereen recht heeft op een evenredig

UITGEREIKTE BONNEN E.A. BESCHIEDEN					
	a	b	c	d	e
INBOVENAAN	A		NIC 6000		
HOOFD	B				
GEROOTE	C				
	D				
	E				
BEKKE	F				
	G				
	H				
BRANDSTOFFEN	I				
	J				
	K	bag A			
	L				
ECROENEN	M				
	N	bag			
	O				
	P				
	Q				
	R				
	S				
	T	bag			
	U				
	V				
	W				
	X	bag			
	Y	bag			
	Z				
	a	b	c	d	e

UITGEREIKTE BONKAARTEN					
	a	b	c	d	e
401					
402					
403					
404					
405					
406					
407					
408					
409					
410					
411					
412					
413					
	a	b	c	d	e

Distributiestamkaart van Lou tijdens de oorlog

Er is meer. Dat wij thuis die oorlogsjaren betrekkelijk redelijk zijn doorgekomen heeft ook te maken met een ander verschilpunt met de economie die wij nu kennen. Dat is dat veel meer aan zelfvoorziening werd gedaan. Het was bijvoorbeeld gebruikelijk dat wij een eigen moestuin hadden. Dat was niet uit liefhebberij of zo, het was in de streek waar wij woonden heel normaal. Mede daardoor hadden wij, denk ik, altijd wat te eten. Trouwens, wij hadden ook fruitbomen en bessenstruiken. Achter ons huis had een boer een grote fruitweide waar wij natuurlijk ook van profiteerden. Kleren werden versteld door mijn moeder zelf, er werd zelf gebreid en genaaid. Niet alle kleren natuurlijk. Maar toch, zelfvoorziening behoorde tot ons leven.³

Wat was dat voor soort economie? Het was natuurlijk ook een geld-economie. Maar geld werd steeds minder relevant naar gelang de oorlog voortduurde. Het werd steeds meer wat ik een gebruikswaarde-economie noem, in navolging van economen als Paul Sweezy.⁴ Het ging er als gezegd allereerst om hoe aan brood en melk te komen, aan groenten, fruit en kleren. Want daarvan kon je leven, niet van geld. Een duidelijk voorbeeld van 'overlevingseconomie'.⁵

deel van de opbrengsten van de aarde, onder voorwaarde van duurzaamheid. Zie: 2013 Juffermans.

4 1942 Sweezy, Paul.

5 Zie: 2015 Keune, Lou: *Overlevingseconomie?*

Bevrijding

Ook van de bevrijding heb ik heldere beelden. Veel burens schuilden in de (mergel) grotten van Valkenburg. Op een of andere manier was een flink aantal koeien gaan rondlopen en bij ons in de tuin terecht gekomen waar ze met overvolle uiers rondliepen. Mijn vader ging ze melken alleen al om het geloei te minderen en wij hadden opeens veel te veel melk. Ik heb geen idee wat met dat teveel werd gedaan. Duitse soldaten hadden hun kampement opgeslagen in onze tuin. Toen kwam het Amerikaanse leger en werd er gevochten. Wij zaten in de kelder en konden door het kelderraampje de soldaten zien lopen. Aan de laarzen konden wij zien tot welk leger zij hoorden. Het is een wonder dat wij daar heelhuids uitgekomen zijn. De Amerikanen wonnen, en dat leidde tot ingrijpende veranderingen. Ik herinner mij het beeld van een kaalgeschoren mevrouw uit onze straat die werd meegesleurd. Natuurlijk gingen wij kijken naar de schade die in Valkenburg was aangericht door de gevechten. Eigenlijk viel het mee, zeker als je het vergelijkt met de vernietigingen waar steden als Roermond mee te kampen hadden. En er ontwikkelde zich nieuwe bijverdiensten voor kinderen. Overal lagen restanten van de beschietingen waaronder grote hulzen van granaten. Bij de scholen stonden opkopers want het koper was zeer in trek.

Binnenkomende Amerikaanse troepen werden voor een groot deel ondergebracht in hotels in Valkenburg, maar ook bij mensen thuis. Ik herinner mij dat Amerikaanse officieren bij ons op bezoek kwamen. Bij een bevriende familie waren soldaten ingekwartierd. Dit was de eerste keer dat ik zwarte mensen zag. Waarschijnlijk hebben wij met open mond staan kijken en ik herinner mij nog goed de verbazing bij de eerste kennismaking. Maar dat ging snel over, ook omdat wij van die soldaten pindakaas kregen, die wij nog nooit gezien hadden, laat staan gegeten. Verder herinner ik mij uit die tijd de opkomst van de Amerikaanse muziek, van big bands als van Glenn Miller en Duke Ellington. Dat was toch wel heel iets anders dan de Duitse muziek waar Limburg in die jaren sterk op georiënteerd was. Pas achteraf ben ik mij er overigens over gaan verbazen dat wij en iedereen in onze omgeving zo sterk op de Duitse cultuur gericht bleven, ondanks de geleden Duitse onderdrukking. Wij bleven Duitse liederen zingen, bleven naar Duitse films kijken (zoals met Marika Röck waarvan later bekend werd dat zij nauwe banden had met Goebbels en andere top-Nazi's) en gingen naar Monschau, Trier, Aken, en andere toeristische plekken in Duitsland. Wij kenden eigenlijk helemaal niet die felle anti-Duitse houding en vooroordelen die heel lang zo kenmerkend waren voor de Nederlandse bevolking.

Mijn vader had in de oorlog zijn auto opgeborgen in de garage, en de wielen ervan afgehaald en verstoppt, zodat de Duitsers de auto niet mee zouden kunnen nemen. Na de bevrijding bleek die auto (een Ford) verroest en waardeloos te zijn geworden. Kort na de bevrijding had mijn vader alweer een andere auto, ik meen een Citroen, zo'n mooie lage.

Gezin Keune-Ooms omstreeks 1948

Euforie

Wat ik mij zeker nog herinner was de sfeer van optimisme en daadkracht. Het kan zijn dat ik mij vergis, dat bij mij de neiging geschiedenis te construeren meespeelt. Hoe dan ook, zeker bij ons thuis heerste die sfeer. Het was ook onder volwassenen een vrolijke en energieke toestand, en kinderen gingen daarin mee. De zaken van mijn vader liepen prima in die tijd. Wij leefden in betrekkelijk grote welstand. Er was sprake van een enorme inhaalvraag naar 'alles voor uw woning'. In ons huis lagen de te verkopen matrassen opgestapeld, er werd ook veel mee gesjouwd. Het zijn vooral de matrassen die ik mij herinner, omdat wij daar veel op speelden. Het was het begin van de tijd die als wederopbouw werd aangemerkt. Nederland had flink te lijden gehad van de oorlog, er was veel vernield en verwaarloosd. Gesteund door de gelden van het Marshall Plan werd die wederopbouw energiek ter hand genomen. Met de bevrijding begonnen de hoogtijdagen van de sociaaldemocratie in Nederland, in

samenwerking met de christendemocratie. Veel sociale veranderingen en regelingen werden toen doorgevoerd. Er werden grote aantallen woningen gebouwd, het onderwijs werd sterk uitgebreid en verbeterd, en er kwamen flinke investeringen in de infrastructuur. Grote aantallen kinderen werden geboren, daar komt de uitdrukking *babyboom* vandaan. Kortom, de jaren van de welvaartseconomie, van het welvaartsmodel, en dat met een indrukwekkende economische groei, hoe je die ook moge meten.⁶

Die sferen van optimisme, creativiteit en daadkracht na beëindiging van een oorlog heb ik in latere jaren in verschillende landen opnieuw mogen ervaren. Eerst in 1962 in Colombia. Daar was toen onder leiding van de Verenigde Naties een vredesakkoord gesloten dat een einde maakte aan de langdurige burgeroorlog tussen Liberalen en Conservatieven. De inrichting van het *Programma de Acción Comunal* (*Programma voor Gemeenschap-pelijke Actie*) was onderdeel van dat akkoord en ik werd lid van een team van VN-adviseurs. Ik kom daar later uitgebreid op terug. Daar trof ik, zeker op lokaal niveau in vele dorpen en stadswijken diezelfde euforie aan. Zo ook in Nicaragua in 1980 na de overwinning van de Sandinisten op het regime van dictator Somoza, bij de voorbereiding van een opleiding op gebied van rurale economie. En in 1993 aan het einde van de Salvadoraanse burgeroorlog bij de voorbereiding van een lokaal onderzoek naar overlevingseconomie. Op beide voorbeelden kom ik ook terug.

Internationale vooruitgang

Ook internationaal werden op diverse fronten flinke stappen vooruitgezet. Ik denk bijvoorbeeld aan de oprichting van de Verenigde Naties, aan de optimistische en humanistische toon van het Handvest van de VN, de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens, de opkomende discussie over de Europese samenwerking, al was het maar om de oude vijandschap tussen Duitsland en Frankrijk te doorbreken. Ik heb nog heel duidelijke, concrete beelden van en herinneringen aan die periode. Dat komt ook doordat mijn ouders – wat zeer uitzonderlijk was – een abonnement hadden op drie dagbladen waar ik als achtjarige naarstig in begon te lezen. Ik was zeer onder de indruk van Churchill toen hij in 1946 in Engeland terugkwam van zijn reis naar de VS tijdens welke hij zijn beroemde toespraak over ‘het ijzeren gordijn’ hield. Een journalist vroeg hem wat hij van de VS vond. Toen klaagde hij over het wc-papier daar: ‘Veel te dun!’, dat vond ik prachtig.

6 Zie: 2016 Keune, Lou: *Over economie en hoe nu verder*.

Mijn vader pronkte ermee dat ik alle namen van de ‘grote vier’ (China telde toen nog niet mee) van de VN-Veiligheidsraad kende. Ik zie nog steeds de krantenfoto voor mij van de aankomst van Eleanor Roosevelt in 1948 op het vliegveld van Parijs voor een VN-conferentie over de mensenrechtenverklaring. Daarin werden de fundamentele rechten van mensen op gebieden als basisbehoeften en burgerlijke rechten erkend op een mondiaal en supranationaal forum. Natuurlijk, aan de naleving van deze rechten schort een en ander. Maar met die verklaring heeft de wereld een mondiaal aanvaard ijkpunt van wat moet en mag. Een dergelijk belang geldt ook andere universele verklaringen, zoals die over de rechten van het kind.⁷

Toen al sprak mij het idee van het wereldburgerschap zeer aan. Garry Davis was een van mijn helden. Hij was een Amerikaan die ervoor pleitte dat iedereen wereldburger werd, en dat er een wereldregering kwam. Hij had zijn Amerikaanse paspoort opgegeven en reisde brutaal naar diverse landen waar hij toegang eiste. Hij verstreekte zelf ‘wereldpaspoorten’. Ik deelde in die jaren de brede steun in Nederland voor de oprichting en erkenning van de staat Israël. Daar kijk ik nu toch wel anders tegenaan.⁸ En als scholieren kregen wij nieuwe helden: de al eerdergenoemde Eleanor Roosevelt, maar ook Schumann, Adenauer, Monnet, De Gasperi, en andere vormgevers van het ‘nieuwe Europa’.

Het waren ook de jaren van de dekolonisatie. Op vele fronten en in veel landen werd die strijd gevoerd, met verregaande gevolgen. Opeens werden mensen uit andere culturen bekend die wij anders nooit hadden leren kennen. Ik denk bijvoorbeeld aan Mahatma Gandhi die wij als kinderen ‘de aardappel’ noemden. Ik herinner mij ook beelden van gruwelijke achtervolgingen tussen Hindoes en Moslims. Andere ‘nieuwe’ namen waren die van Soekarno en Hatta uit Indonesië. Uiteraard werd het Nederlandse politieke klimaat sterk gekleurd door de onafhankelijkheidsoorlog, de door sommigen nog steeds eufemistisch als ‘politionele acties’ aangemerkte interventies van het Nederlandse leger in het toenmalige Nederlands-Indië. Ook uit ons dorp vertrokken jonge mannen die kant op, als dienstplichtigen en dus gedwongen. Ik kan mij niet herinneren dat er in onze omgeving veel kritiek was op dat beleid, en er was zeker geen verzet. Eerder omgekeerd: als een soldaat terugkwam uit Indonesië dan werd het ouderlijk huis versierd en de soldaat werd met de plaatselijke fanfare ingehaald. Dat laatste weet ik zeker goed omdat mijn vader voorzitter was van de fanfare, en dus ook bij het eerbetoon een toespraak

7 Zie: 1948 Roosevelt.

8 Zie hoofdstuk 15.

hield. Hij heeft er zo vele gehouden. Vagelijk herinner ik mij ook nog dat bij een enkele teruggekeerde soldaat geen feestelijke ontvangst werd gehouden. Ik vraag mij nog steeds af wat hier aan de hand was, ging het hierbij om iemand die politiek niet correct was? Of iets anders? In ieder geval werd daar in ons dorp een beetje geheimzinnig over gedaan. Later hoorde ik dat er nogal wat dienstplichtigen waren die weigerden naar de oorlog in Indonesië te worden gestuurd. Had het daarmee te maken?

Rijke Roomse leven

Mijn interesse in 'wereldzaken' werd sterk gestimuleerd door het 'rijke roomse leven' zoals dat later werd genoemd. Ik was een enthousiaste deelnemer aan dat leven. Trouw bezoeker van de grot van 'Onze lieve vrouw van Lourdes' in Valkenburg. Ik ben jaren misdienaar geweest, daarna lid van het kerkkoor, ijverig deelnemer aan collectes. Diepgelovig alhoewel met een flinke dosis blijmoedigheid, vond ik het allemaal prachtig, al die mooie misvieringen 'met drie heren', mooie begrafenissen, processies, priesterwijdingen, de vieringen van de Goede Week, theater! Ik kan mij niet herinneren dat ik ook ooit ambities had om priester te worden, wel dat ik met vriendjes 'misje' speelde. Nogal wat jongetjes hadden thuis een altaartje waar zij voor priester konden spelen, het theater dus nadoen. Maar verder ging mijn zucht naar een roomse carrière niet.

Ik herinner mij nog details van mijn eerste communie. Dat werd altijd uitgebreid gevierd. De avond vooraf aan deze dag werden bij ons thuis door de bakker flink wat vlaaien afgeleverd. Ik moest al in bed liggen, hoorde de bakker, en keek door de gordijnen naar het lossen van de vracht want dat was het. Het beloofde een groot feest te worden. Wij waren uiteraard in de parochie en op school goed voorbereid. Maar of ik het allemaal goed begreep? Er werd veel verteld over Jezus. In boekjes die wij moesten lezen las ik die naam als 'je-zus'. Pas later legde ik de verbinding. Wat ik prachtig vond was dat wij in processie van de school naar de kerk werden gebracht. De fanfare voorop, die speelde een processiemars. Vanaf toen is dat een soort van muziek die mij nu nog dierbaar is. Als communicantje probeerden wij ook in dat tempo te lopen, met grote stappen, maar dat viel niet mee.

Belangrijk onderdeel van het roomse leven was de zorg voor de missie. Uit onze parochie vertrokken nogal wat mannen en soms ook vrouwen als missionaris naar verre streken om daar het 'ware geloof' te brengen en om goed te doen. Velen van hen gingen naar Afrika, maar ook Indonesië en Brazilië behoorden tot de bestemmingsgebieden. Als missionarissen gingen, en ook als zij op verlof kwamen, dan was er geld nodig, niet al-

leen voor hun reis en benodigdheden maar ook voor de vele projecten die missionarissen in die tijd ontwikkelden. Die activiteiten waren in sterke mate gericht op verbreiding van het katholiek geloof. Maar ook was veel geld nodig voor allerlei sociale activiteiten zoals onderwijs en gezondheidszorg. En daarvoor was er het fenomeen van de *fancy fair*. In mijn herinnering waren er regelmatig dergelijke *fancy fairs*, waar ik ook enthousiast aan meehielp. Ik was zeer onder de indruk van de verhalen van de missionarissen en van hun inzet. Ik kreeg er geen genoeg van, waarschijnlijk ook vanwege de romantiek die dat opriep.

De Kindheidsoptochten waren onderdeel van speciale aan de missie gewijde weken waarin onze verantwoordelijkheid voor de mensen in Afrika, Azië en Latijns-Amerika gepredikt werd. Wij verkleedden ons dan als kinderen uit die streken. In zo'n optocht zag je schoolkinderen verkleed als Chineesje, als Japannertje, als Afrikaantje, of – heel populair – als Indiaantje. Die 'andere' kinderen waren dan zielig want heidenen en arm. Voor hen en hun bekering moest worden gezorgd, wij waren de 'beteren' en verantwoordelijk voor hun 'verheffing'. Zo werden onze missionarissen op allerlei manieren gesteund. Met deze Kindheidsoptochten maar ook met de fancy fairs, speciale missen, collectes, missiebusjes, en nog meer acties om steun te verwerven en geld in te zamelen.

Ik wil dat alles niet zomaar wegzetten als propaganda en uitdrukking van neokolonialisme en racisme. Er waren ook gevoelens van solidariteit en van opoffering, de mensen en in het bijzonder de missionarissen hadden het beste voor met die 'heidene'. Maar dat daarmee een breed spectrum van interventies in die 'verre streken' werd gelegitimeerd, inclusief de gewapende onderwerping van vele volkeren en het uitroeien van onaanvaardbaar geachte gedachten en culturele praktijken, daar werd niet over gesproken.⁹

Dat roomse enthousiasme is eigenlijk tot en met mijn studententijd blijven leven. Ik was als scholier apetrots dat ik in Maastricht de zogeheten noodkist van St. Servaas mocht meedragen in een processie, of dat ik als student het kerkvolk mocht dirigeren bij de mis ter gelegenheid van de opening van het studiejaar. En als student ben ik jarenlang nog misdienaar geweest bij de missen van de studentenmoderator. Van die gelovigheid is nu niet veel meer over. Maar wel van het internationale engagement dat toen inherent was aan de Rooms-Katholieke Kerk.

9 Zie ook: 2017 Keune, Lou: *Patriottisme*.

‘Akkoord van Linggadjati’

Ik ging dikwijls mee met mijn vader als er weer een nieuw huis moest worden ingericht. Ik mocht ook vaak mee als hij voor zaken naar Amsterdam moest, de hele reis met de auto. En dan hadden wij lange gesprekken. Mijn vader was zeer geïnteresseerd in politiek, niet voor niets hadden wij een abonnement op drie dagbladen. Mijn vader vertelde ook over de gesprekken die hij had gehad met andere gedetineerden toen hij tijdens de oorlog gevangen zat, eerst in Maastricht, later in Scheveningen. Ik denk dat die gesprekken bij mij stimulerend gewerkt hebben en mijn interesse voor politiek en internationale kwesties hebben bevorderd. Ik herinner mij beelden van Drees, trouwens ook van Beel. Ik moet opeens denken aan de strip van Godfried Bomans in *de Volkskrant* over Pa Pinkelman en zijn visie op het Akkoord van Linggadjati,¹⁰ een mengsel van spot en van kritiek op het Nederlandse beleid. Op een of andere manier is vooral Beel als grote boef bij deze koloniale oorlog blijven hangen, en dat terwijl mensen als Drees en Schermerhorn evenzeer medeplichtig waren aan de schandalige oorlog.

Eindexamenklas St. Servatiuscollege.
Geheel links: Fons Tuinstra. Tweede van links: Lou

Toen mijn middelbareschooltijd aanbrak hadden mijn ouders een sterke voorkeur voor het St. Servatiuscollege in Maastricht, een ‘handelsdag-school’ vergelijkbaar met de huidige VMBO, misschien MBO. Die

10 In 1946 werd een akkoord gesloten tussen Nederland en de Indonesische republikeinse leiders. Dat akkoord gaf aanleiding tot grote politieke onenigheid in Nederland.

schoolkeuze had natuurlijk te maken met de verwachting dat ik in de zaak van mijn ouders zou gaan werken. Maar daarnaast ook met de persoon van de directeur van de school, de in Maastricht toen heel bekende Fons Tuinstra. Mijn vader had met hem in de gevangenis gezeten en was onder de indruk van zijn eruditie en van zijn opvattingen over onderwijs. Ik heb goede herinneringen aan die school. Na het eindexamen ben ik naar de HBS gegaan, het Hendrik van Veldeke College, eveneens in Maastricht. Ik ben dus tot op zekere hoogte ook een 'stapelaar' van diploma's.

Als kind al was ik dus sterk geïnteresseerd in internationale kwesties. Dat werd extra gevoed door de brede gerichtheid toen van de handelsdagschool en van de HBS.

Wij kregen een brede oriëntatie op maatschappelijke vraagstukken en ook soms lezingen van deskundigen. Zo herinner ik mij een lezing van Marga Klompé. Op een of andere manier ben ik toen betrokken geraakt bij de Europese beweging. En ook bij verzoeningsontmoetingen met Duitse

Campagne KVP Valkenburg 1954

scholieren. Maar ik heb toen ook aan de praktische politiek geroken, al was dat maar kort. Want als scholier heb ik bij verkiezingen medio jaren vijftig campagne gevoerd voor de KVP. Ergens ben ik nog steeds trots op een foto van mij en vrienden met een KVP-affiche. Hoe kan het verkeren!

Economie

Eigenlijk wist ik al op de handelsschool dat ik economie wilde gaan studeren. Dat werd door deze ervaringen extra bevorderd. Natuurlijk wist ik nog weinig van economie. Wij kregen iets van dat vak op de middelbare scholen. Daarin scoorde ik steeds goeie punten. Maar, en misschien is dat achteraf *hineininterpretieren*, ik had sterk het gevoel dat de economie van strategische betekenis was om een einde te maken aan de armoede op de wereld. En dat niet alleen, ik ging er al vroeg van uit dat je economische ontwikkeling alleen maar kon krijgen als die georganiseerd werd, dus niet overgelaten werd aan de vrije werking van maatschappelijke krachten.

Dat was toen ook de algemene sfeer in de samenleving. Het model van de welvaartseconomie veronderstelde juist een diep beleidsmatig

ingrijpen in de economie. Dat heeft tot op grote hoogte zijn effectiviteit bewezen. Ik was bijvoorbeeld diep onder de indruk van de manier waarop minister Bogaers in de jaren zestig de woningnood aanpakte. En natuurlijk ook van Marga Klompé die als Kamerlid al op veel bewondering van ons scholieren kon rekenen, en later omdat zij de eerste vrouwelijke minister was. En Drees, ook een van de belangrijke vormgevers van niet alleen de wederopbouw maar ook de vernieuwingen op allerlei gebieden.

Ik had vagelijk het gevoel dat ik later als een soort architect kon gaan werken maar dan op economisch gebied. Uiteraard had ik nog geen idee van de grote discussies over planning en markt. Maar wel dat verschijnselen als armoede konden worden aangepakt, dat je er iets aan kon doen, dat zag je heel duidelijk in Nederland zelf. Armoede is geen door god gegeven probleem, maar een maatschappelijk en beleidsmatig vraagstuk. Dat vind ik nog steeds. Pas later kreeg ik in de gaten dat het daarbij van essentiële betekenis is wie de macht heeft en hoe die macht wordt aangewend. Hoe dan ook, ik was sterk interventionistisch gericht. En soms dacht ik dat ik alles aan kon.

2

Student

Hongaarse opstand

1956 was het jaar dat ik in Tilburg ging studeren. Maar 1956 was vooral het jaar van de Hongaarse Opstand. Een ingrijpende gebeurtenis. Ik dacht dat ik heel wat wist van de wereld. Natuurlijk had ik weet van het bestaan van de Sovjet-Unie en het Warschau Pact. Ik kende de namen van Russische ministers en VN-ambassadeurs. En ook wist ik dat Stalin in 1953 was gestorven. Ik herinner mij vooral dat bij zijn begrafenis de treurmars van Chopin werd gespeeld, waarvan ik beelden gezien had in het Polygoonjournaal in de Nederlandse bioscopen. Eigenlijk had ik mij nauwelijks verdiept in het Oostblok zoals dat ook werd genoemd. Ik was net als bijna iedereen in Nederland een overtuigd tegenstander van het communisme. Bij mij was dat sterk gestimuleerd door alle verhalen in de kranten over de moedige Hongaarse kardinaal Mindszenty. Hij was in 1948 door het communistische regime gevangengenomen. Later wist hij te vluchten naar de Amerikaanse ambassade in Budapest.

Maar die overtuiging en belangstelling gingen niet diep. Ik voelde mij vooral betrokken bij de armoede in de wereld, de Verenigde Naties en de Europese eenheid. Maar nu werd ik door de feiten gedwongen om meer naar het Oosten te kijken. Want de Hongaarse Opstand was een gebeurtenis, die iedereen aangreep, al was het maar vanwege de vele Hongaarse vluchtelingen die ook in Nederland gastvrij werden ontvangen en wiens verhalen uitgebreid in de kranten verschenen.

Daar komt bij dat in die dagen, najaar 1956, ook in Tilburg een manifestatie werd gehouden ter ondersteuning van de opstandelingen. Voor zover ik weet is dat in Tilburg de grootste politieke demonstratie ooit geweest, het Heuvelplein stond goed vol.¹¹ Het was ook mijn eerste

11 Ik heb denk ik ook de kleinste politieke demonstratie in Tilburg ooit meegemaakt. Dat was om onze afschuif over het Pinochet regime in Chili te laten zien. Wij waren schat ik met z'n vijftien, misschien waren er meer politieagenten bij dan demonstranten. Dat deed niks af aan ons engagement. Ik hoor nu nog een van de vriendinnen van onze kinderen luidkeels roepen: 'Salvador Allende', en wij antwoordden met 'Presente!'.

demonstratie, later zouden er nog vele volgen. Ik herinner mij vooral de toespraak van de Oekraïner (en later mijn collega aan de Katholieke Hogeschool Tilburg) Omelan Kuschpèta. Hij pleitte voor de onafhankelijkheid van de Oekraïne. Ik was verbaasd, wat gebeurt hier, de Sovjet-Unie, dat is toch Rusland, en daar behoort Oekraïne toch gewoon bij? Ik wist eigenlijk niet eens waar Oekraïne lag. Dat neemt niet weg dat ook ik de Russische inval in Hongarije afwees. Ook onze Hogeschool bood onderdak aan gevluchte Hongaarse studenten, die zeer welkom waren. Ik was vol bewondering voor een van hen, Dzsingisz Gabor, hij werd later in Nederland staatssecretaris.

Gaan 'studeren'

Het was in de winter van 1955/1956.¹² Met mijn vader ging ik in Maastricht een nieuwe winterjas kopen. In de zomer van 1956 begon mijn studie economie aan de Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg. Daarover werd bij ons thuis veel gepraat. Het was immers niet niks dat een van de kinderen ging 'studeren' zoals dat heette. Zeker van een familie waarvan nog niemand op de universiteit had gezeten. En dan in Tilburg gaan wonen, wat voor die jaren bijna was alsof je emigreerde. Typerend voor hoe provinciaal ik was, was dat ik in 1956 nog nooit de zee had gezien.

Mijn vader was woninginrichter in Valkenburg. Hij verkocht bijna alles wat je nodig had om in je huis te kunnen wonen. Daaronder veel textiel: meubelstoffen, gordijnen, dekens, tapijt. Hij was een enthousiaste vakman die ook goed kon vertellen over de oorsprong en de kwaliteit van de producten die hij verkocht. En op zo'n moment van het kopen van een warme en stevige wollen winterjas zoals toen veel werd gedragen, kwam een en ander bij elkaar. Hij voelde eens goed aan de stof waarvan de jas gemaakt was, keek naar kleur en draad, controleerde de afwerking, en beoordeelde of de door mij gekozen jas mij paste en stond. Dan begon hij weer over Tilburg. Want de door mij gekozen jas was gemaakt van een mooie en degelijke stof, en het zou hem verwonderen als die niet uit Tilburg kwam. De beste wollen stoffen kwamen volgens hem daar vandaan.

¹² 'Pablo Neruda' 'Presente!'.

12 Voor de volgende passages, zie ook: 2015 Keune, Lou: *Weg met de kruikenzeiker?*

Textielstad

In de zomer van 1956 bracht hij mij met zijn auto naar Tilburg. Want het was toch een kleine verhuizing, bovendien laat je je kind zo'n belangrijke reis niet alleen maken. Tijdens die reis begon hij weer over Tilburg zoals hij die stad kende, en dat was de stad van oorsprong van mooie en degelijke stoffen. Ik was dus voorbereid. In die jaren ademde de stad nog textiel. Overal fabrieken, en vrachtwagens die met rollen stof kriskras door de stad reden. Lange rijen arbeiders die met hun fiets aan de hand voor de spoorbomen stonden te wachten tot zij naar hun werk konden, of naar huis. Arbeiders die tijdens de fabriekspauzes, als het mooi weer was, op straat geleund tegen de fabrieksmuren of op de *kaajbaand* (een van die mooie Tilburgse woorden) hun boterhammen zaten te eten. Ik herinner mij nu nog de geur van smoutolie van de fabriek van Jurgens in de Tuinstraat. Ik heb daar een tijd schuin tegenover gewoond. Een van mijn beste vrienden toen was al op jonge leeftijd bedrijfsleider op een van de grote spinnerijen. Hij maakte mij nog meer geïnteresseerd in 'de textiel' zoals dat toen genoemd werd. Hij nam mij weleens mee naar de fabriek, ik vond dat machtig interessant.¹³

Textiel werd zo een van mijn belangrijkste associaties met de stad Tilburg. Maar vooral werd ik nu student. Ik had mij voorgenomen serieus werk te maken van mijn studie. Op advies van mijn ouders nam ik voor de eerste maanden 'halfpension' in het huis van mevrouw Padmos. Vanuit mijn slaapkamerraam keek ik op de klok van de prachtige Noordhoekse kerk. Beiden, kerk en pension, zijn later toen burgemeester 'Kees de Sloper' Becht zijn plannen van vernieuwing van de binnenstad doorzette, afgebroken. Ik heb dat steeds heel jammer gevonden. Ik werd eind jaren zeventig opposant van Becht, onder andere vanwege zijn beleid en opvattingen over de wolindustrie. Wel vind ik het moderne Tilburg steeds mooier worden.

Na enkele maanden ben ik dus gaan wonen bij de familie Van Delft, Tuinstraat 64. Een prachtige familie bij wie ik veel cultuur heb opgesnoven. Vader Jan van Delft was toen al overleden, hij was een van de bekendste kunstschilders van Tilburg die menig burgemeester heeft geportretteerd. Moeder Van Delft kwam oorspronkelijk uit Noorwegen, wij deelden onze bewondering voor de *Peer Gynt* van Henrik Ibsen (met muziek van Edvard Grieg). Daarna kon ik een ruimere kamer krijgen bij mevrouw Pimentel in de JP Coenstraat 15. Hier ben ik tot mijn huwelijk blijven wonen. Want inmiddels had ik Wil van Helvoirt leren kennen, en

13 Idem.

was zwaar verliefd geworden. Ik heb haar leren kennen in een dancing in Tilburg, en op 10 februari 1959 kregen wij verkering.

Studentenleven

Natuurlijk meldde ik mij aan bij het studentcorps Sint Olof, dat deden toen bijna alle eerstejaars. De enkelingen die dat niet deden werden *nihilisten* genoemd. Uiteraard nam ik deel aan de ontgroening, anders kon ik geen lid worden. Tegenwoordig worden veel vragen gesteld bij de ontgroening door studentencorpora. Terecht, gezien de opstapeling van berichten over misdragingen. Maar ik heb geen enkele negatieve herinnering aan mijn ontgroening. Integendeel, ik heb er veel van opgestoken en dikwijls veel lol gehad. En dat terwijl ik in de loop van die ontgroeningsdagen flink vervuilde, mijn kop werd kaalgeschoren en ik geleidelijk aan uitgeput raakte want het was ook lichamelijk een zwaar karwei. Nog steeds ken

Ontgroening bij studentencorps St. Olof

ik veel liederen uit die tijd en daarna en soms zing ik die nog wel met vrienden als we in een lollige bui verkeren. De ontgroening werd afgesloten met een groot feest. Nu hadden de meeste eerstejaars studenten bijna allemaal jongens, op dat moment geen vriendin in Tilburg. Maar zonder dames kan er niet worden gefeest. Daarvoor had het corps een mooie oplossing bedacht: de eerstejaars konden naar de nabij gelegen verpleegstersflat gaan. Daar werden zij opgewacht door een grote groep

Dispuut Hosoki, rechtsonder Wil en Lou

leerling-verpleegkundigen, onder aanvoering van het hoofd van de opleiding van het St. Elisabeth ziekenhuis, ik meen dat zij zuster Francesca heette. En op een of andere manier werd er dan gekoppeld. Wil heeft mij later verteld dat zij en haar boezemvriendin uit die tijd weigerden om aan die ‘vertoning’ mee te doen. Zij hadden wel veel plezier in het op afstand bekijken van het theater.

Maar niet alle geleerde liederen kan ik nu nog waarderen. Dat geldt zeker één lied dat een duidelijke racistische toon heeft. ‘Allah is groot, Allah is groot, en Mohamed en Mohamed is zijn profeet,’ en zo verder. En daarbij maakten wij danspasjes en licht obscene gebaren. Ik herinner mij ook een lied gemaakt door Norbert Schmelzer¹⁴ die in Tilburg heeft gestudeerd. Dat moest een lofzang zijn op onze universiteit en begon met: ‘Bloed stroomt sneller door ons aderen, om deez ene ene vrouw, om deez schone alma mater, broeders zweren haar trouw’, of zoiets. Tegen het fascistoïde aan, vind ik nu. Ik kan mij gelukkig niet herinneren dat dit laatste lied onder studenten populair was. Maar dat Allah-lied werd nogal eens gezongen, zeker als wij een glaasje ophadden.

Hoe dan ook, het studentenleven heeft veel voor mij betekend, nog los van de studie. Ik ben er zeer actief geweest, in verschillende functies. Ik werd lid van het dispuut Hosoki, afkorting van *Honni soit qui mal y*

14 In de jaren zestig van de vorige eeuw leider van de Katholieke Volkspartij (KVP).

pense. Helaas heb ik de daar opgedane vriendschappen later verwaarloosd. Het gevaar van verliezen van vriendschappelijke en andere relaties is een van de consequenties van het diep geïnvolveerd raken in ‘spannende’ en veeleisende sociale en politieke kwesties, zoals ik later en tot mijn spijt heb moeten ervaren.

Als student was ik een tijd ‘president’ van de debatingclub De Tribune. Ik herinner mij niet hoe ik dat ben geworden. Waarschijnlijk ‘gevraagd’. Bij discussieavonden droeg ik dan een rood vest waarop de handtekeningen van alle voorgaande presidenten, waaronder Van Berkum, in mijn tijd een van de hoogleraren algemene economie. De bijeenkomsten werden geopend met het zingen van het lied: ‘Revolutie moet er wezen, revolutie moet er zijn, staatsgevaarlijk zullen wij wezen, staatsgevaarlijk zullen wij zijn’ en zo meer.¹⁵ Overigens leerde ik pas later de oorsprong van de benaming De Tribune. Dat is een socialistische benaming uit de jaren dertig van de vorige eeuw. Het partijblad van de SP draagt ook die naam.

Ook was ik ‘vicepresident’ (de studentenmoderator was in naam de president) van de St. Vincentius studentenvereniging in Tilburg. Dat was een liefdadigheidsvereniging die zich het lot van de armen aantrok. Eigenlijk was het een goede-doelen club van de beter gesitueerden. Wij studenten waren vooral actief in de Ruisvoornstraat, toen een ‘beruchte’ als achterbuurt bekendstaande buurt en op het nabijgelegen Pater van den Elsenplein. Ik heb mij in die buurt altijd op mijn gemak gevoeld. ‘Ruisvoorn’ werd later in het kader van de aanpak van ‘probleembuurtten’ omgedoopt in de Alverstraat. Het Pater van den Elsen plein bestaat nog steeds. Ik beheerde het bonnenboekje: met zo’n bon konden mensen in het magazijn van Vincentius (dat nog steeds bestaat) de toegezegde spullen halen, zoals een paar schoenen of een matras. Achteraf ben ik mij voor deze charitatieve bedoening gaan schamen. Ik was nog maar een snotneus, en volwassen mensen, dikwijls met een stoot kinderen, moesten bij mij komen vragen om de spullen die zij dringend nodig hadden. Ik moest ook geregeld bij de mensen thuis gaan kijken hoe ze leefden, of het wel schoon genoeg was, of een nieuw bed wel nodig was, et cetera. Het was een klassieke vorm van het verdoezelen van de oorzaken van armoede. Ik heb er wel veel van geleerd. Met enkele van de gezinnen heb ik toen een aardige relatie opgebouwd, evenals met de maatschappelijke werkster voor deze buurt.

Ik ben ook een tijdje lid geweest van het landelijke bestuur van de Nederlandse Studentenvereniging voor Wereldrechtsorde, samen met onder andere de gebroeders Van der Doel, bekend geworden in de PvdA,

15 Zie ook: 2013 Keune, Lou: *Opstand in het Zuiden*.

en vanuit Tilburg met studiegenoot Wim van Rhee. De NSW heeft niet lang bestaan.

Met enkele andere Tilburgse studenten heb ik de vereniging Academische Leken Missie Actie ALMA opgericht. Doel was om als academici ondersteuning te geven aan missiewerkers. Bijvoorbeeld literatuur toesturen, adviezen maken. Wij waren zeer enthousiast maar zoals dikwijls met enthousiaste initiatieven van studenten stierf ook ALMA met ons afstuderen een vroege dood.

In 1965 werd ik samen met Wim van Rhee honorair senator van het studentencorps St. Olof. Daar is nog een foto van, Lou in rokkostuum, Wil in een mooie cocktailjurk zoals toen gebruikelijk was, samen met Burgermeester 'Kees de Sloper' Becht en zijn vrouw.

Economie

1956 was ook een van die jaren met een economische groei waar tegenwoordig alleen met verbazing naar kan worden teruggekeken. Groeipercentages van vier procent en hoger van het bruto binnenlands product (bbp) waren heel normaal. De werkloosheid schommelde tussen de een en twee procent, wat wij nu al jaren zo niet decennia niet meer meemaken. Dat alles lijkt overigens mooi en aardig, en die groei had ook vele goede kanten waaronder de groei van de welvaart van de Nederlanders. Wat wij ons toen echter niet realiseerden, en met de kennis van nu ons veel beter bewust zijn, is dat die groei tegelijkertijd een enorme aanslag op natuur en milieu betekende, bijvoorbeeld een sterke toename van de uitstoot van CO₂. Door de snelle uitbreiding van de infrastructuur en steden, en de 'modernisering' van de landbouw is veel natuur vernietigd, in Nederland én in ontwikkelingslanden.¹⁶ Zou je dergelijke schadelijke effecten meerekenen in de groeicijfers, dan blijft er van dat mooie plaatje niet veel meer over. Zo ook de relevantie van de maatstaf bbp. In latere jaren heb ik met collega's veel tijd besteed aan het ontwikkelen van betere welvaartsindicatoren.¹⁷

Hoe dan ook, de jaren vijftig waren energieke jaren met op vele vlakken vooruitgang. De stad Tilburg kende ook groei in voorspoed omdat in die jaren de wolindustrie, in zekere zin de mono-industrie van de stad, een 'gouwe tijd' doormaakte. Dat terwijl diezelfde industrie moeite

16 Aan die modernisering van de landbouw is de naam van de toenmalige minister van Landbouw (en latere Eurocommissaris) Sicco Mansholt verbonden, hij wordt terecht gezien als de grote architect van die modernisering en daarmee door velen medeverantwoordelijk gehouden voor de nefaste gevolgen daarvan voor natuur, milieu, dierenwelzijn en mensen.

17 Zie hoofdstuk 14.

had Tilburgse arbeiders te werven omdat velen weezin hadden tegen de ouderwetse, semi-feodale verhoudingen in veel fabrieken. Toch kende de stad veel vernieuwingen, waaronder de ontwikkeling van verschillende nieuwe woonwijken. Wat voor Tilburg gold kan ook worden gezegd voor Nederland als geheel: aan alle kanten energieke beelden van groei, met veel initiatieven van de publieke overheden. Dat geldt voor heel Europa, maar misschien nog het meest voor West-Duitsland, met zijn *Wirtschaftswunder* koploper in bbp-groei.

Grote tevredenheid alom dus over het functioneren van de economie. Dat weerspiegelde zich ook in het economie-onderwijs aan de Hogeschool. Ik kan mij niet herinneren dat er fundamentele vragen gesteld werden. Wij kregen wel onderwijs in de verschillende economische scholen, van Quesnay en de Fysiocraten tot en met Marx en Keynes. Maar dat gebeurde op een zeer globaal niveau, zonder wezenlijke maatschappijkritiek. Beleidsinstrumenten als de conjunctuurpolitiek, en de geleide politiek op gebieden van lonen en prijzen werden uitgebreid behandeld, inclusief de verschillende opvattingen daarover. Dat geldt ook het toen nog strikte monetaire beleid. De haast ongebreidelde groei van de geldcreatie door private banken, zoals wij die kennen sinds de jaren zeventig en waaraan wij de Lehman crisis van 2008 te danken hebben, was toen een onbekend fenomeen. Wij kregen ook onderwijs in bedrijfseconomie. Maar ook daarbij werden geen fundamentele vragen gesteld, zeker niet bij het basis-uitgangspunt van de maximalisatie van de ondernemingswinsten. Want daaraan, was de niet geheel onterechte gedachte, was de groei in welvaart en sociale zekerheid te danken. In mijn studententijd heerste in feite de opvatting van de waardenvrijheid van de wetenschap. Verschillen van inzichten werden onderkend en erkend, maar de overheersende mening was dat de uitkomst van wetenschappelijk onderzoek en debat los stond van persoonlijke (voor-)oordelen en overtuigingen en belangen. Hoe anders zijn wij daarover later gaan denken. Alhoewel, eigenlijk is sinds het eind jaren tachtig verkondigde ‘einde van de geschiedenis’¹⁸ de opvatting van de wetenschappelijke waardenvrijheid weer aardig dominant geworden.

Filosofie

In de niet-economische vakken kregen wij bredere perspectieven aangeboden. Ik heb heel veel opgestoken van de colleges van professor Loeff over logica. Zoals van zijn visie op de verschillende dimensies van de maatschappelijke werkelijkheid. Hij maakte duidelijk dat de verschillende

18 Zie ook hoofdstuk 13.

kennistheoretische benaderingen van die werkelijkheid geen onderscheidingen aanbrachten in die werkelijkheid, die hij het object noemde, maar (slechts) in de manieren van kijken, in de verschillende dimensies van dat object. Economie is vanuit die opvatting niet een deelgebied van de werkelijkheid maar slechts een andere manier van kijken en analyseren. Dat geldt ook voor politiek en voor cultuur. Ik vind dit een belangrijke kwestie met veel belang voor de actualiteit. Want op dit moment domineert de veelal onuitgesproken opvatting dat je 'de' economie naast 'de' politiek en 'de' cultuur hebt. De suggestie is dat het naast elkaar staande entiteiten zouden zijn. Daarmee wordt veronachtzaamd dat economen economie verenigen tot de gemonetariseerde delen van de maatschappelijke werkelijkheid, dus transacties waarbij betalingen met geld plaatsvinden, en dat bijvoorbeeld milieu voor zover niet gemonetariseerd heel iets anders zou zijn. Ook wordt daarmee verondersteld dat politiek een apart maatschappelijk veld zou zijn (de publieke overheden) en dus dat private bedrijven geen politieke entiteiten zijn. Dat laatste is niet onbelangrijk. Politiek gaat over de verwerving en aanwending van macht. Het hedendaagse democratisch tekort waar veel over te doen is heeft alles te maken met de neoliberale overdracht sinds de jaren zeventig van macht aan de private bedrijven.

Ik heb ook veel opgestoken van de colleges van professor Plattel over sociale wijsbegeerte. Via hem kwamen wij in contact met diverse filosofische scholen. Daarvan herinner ik mij het meest het existentialisme. Dat was in die jaren vijftig voor ons een nieuwe filosofie waarvan het belang eigenlijk pas in de tweede helft van de jaren zestig breder werd erkend. Plattel was zijn tijd ver vooruit. Hij maakte filosofische vraagstukken ook maatschappelijk relevant. Niet voor niets gaf hij colleges over 'sociale' wijsbegeerte.

In diezelfde jaren vijftig was er onder studenten veel kritiek op het Sovjetstelsel. Die afwijzende houding werd gevoed door pamfletten en andere vlugschriften die onder studenten werden verspreid. Mij is onduidelijk gebleven wie ze verspreidden maar je kwam ze overal tegen. Dat neemt niet weg dat er tegelijkertijd observaties werden gedaan die niet helemaal strookten met die afwijzing. Er was ook erkenning van de grote maatschappelijke prestaties van de planeconomie. Want de Sovjet-Unie onderging in die tijd flinke sprongen voorwaarts op allerlei maatschappelijke gebieden als onderwijs, gezondheidszorg en huisvesting. Ook de landen van het Warschaupact kenden hun naoorlogse wederopbouw. En dat ondanks de zware repressie. Zeker na de dood van Stalin kwam er wat nuance in onze afwijzing van het 'communistisch' genoemde stelsel. Ik vind de discussie over het Sovjetstelsel nog steeds zeer relevant.

Vooral uit oogpunt van de noodzaak van het realiseren van een transitie naar een andere, duurzame en solidaire economie. Er valt bijvoorbeeld veel te leren van de plantechnieken van de Sovjet-Unie, zie de studies van Bettelheim.¹⁹ Zie ook de in latere jaren bekend geworden theorie en het pleidooi van onze vermaarde econoom Jan Tinbergen over de convergentie-economie. Het is helaas een van de grote 'successen' van de neoliberale hegemonie dat over de Sovjet-Unie slechts in ideologische termen kan worden gesproken. Dat valt ook onder het adagium van TINA: *There is no alternative*.

'Wordt als wij ...'

Iets dergelijks geldt ook de zienswijzen in de jaren vijftig over het ontwikkelingsvraagstuk. Meteen na mijn afstuderen aan de Hogeschool werd ik aangesteld om voorbereidend werk te doen voor de leerstoel in oprichting genaamd Leer van de Economische en Sociale Aanpassing der Ontwikkelingslanden (soms ook Minder Ontwikkelde Landen genoemd). Die benaming is een perfecte uitdrukking van de toenmalige basisopvatting in het Westen van het ontwikkelingsvraagstuk. Ik heb dat zelf in latere jaren als volgt uitgedrukt: 'Als die landen worden als wij, dan komt het wel goed'. De westerse economie en daarmee verbonden stelsels als het parlementaire systeem werden als voorbeeld gesteld voor de toekomst van de landen en volkeren in Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Dat was ook de teneur van de vakken die ik op dit gebied volgde aan de KHT. In feite was dit een voortzetting van de imperiale ideologie zoals die domineerde tijdens het koloniale stelsel. Dat alles overigens dikwijls met de beste bedoelingen. Ik herinner mij bijvoorbeeld de hoogleraar Pieters die als eerste aan de KHT op dit gebied colleges verzorgde. Hij was een volstrekte humanist, en gaf veel aandacht aan de rechten van alle volkeren op welvaart en democratie. Die toekomst zag hij ook in de toenmalige basisdocumenten van de Verenigde Naties, namelijk het Handvest van de VN, en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Daar is op zich natuurlijk niets mis mee. Maar daarmee werden de instellingen van landen als Nederland als voorbeelden en maatstaven gesteld.

Opvattingen die in de jaren zestig ook in landen als Nederland bekend werden, bijvoorbeeld te theorie van 'de ontwikkeling van de onderontwikkeling',²⁰ en de diverse vormen van het mondiale afhankelijkheidsmodel,²¹

19 Befaamd Franse econoom. Zie o.a.: 2009 Bettelheim.

20 Zie: 1966 Frank; en 1970 Amin.

21 Zie: 1973 Szentes.

waren toen in het Nederlandse debat geheel onbestaand. Onderzoek van toen al in ontwikkelingslanden bekende onderzoekers en politici als Jawaharlal Nehru, Basil Davidson, Albert Luthuli, Jomo Kenyatta, en anderen stonden niet op onze literatuurlijsten. De figuur van Jomo Kenyatta is illustratief voor onze selectieve omgang met toonaangevende personen uit ontwikkelingslanden. Hij was in Nederland vooral bekend als de leider van die ‘verschrikkelijke’ verzetsbeweging tegen de Britse koloniale macht Mau Mau. Nooit kwam ter sprake, althans in mijn herinnering, dat Jomo Kenyatta ook een deskundig onderzoeker was, gepromoveerd bij de toen vooraanstaand antropoloog Malinowski. Pas eind jaren zestig las ik zijn proefschrift getiteld *Mount Kenya*. Zo was in die jaren de toestand aan de Tilburgse Hogeschool. Pas later begreep ik dat een en ander toch iets anders lag aan andere Nederlandse universiteiten, denk bijvoorbeeld aan mensen als Wertheim, Tinbergen en Verkuyl.

Modernisering

In de befaamde sixties werden de jaren vijftig van de vorige eeuw dikwijls afgeschilderd als autoritair, bekrompen en traditioneel. Dat was niet helemaal terecht. Als het gaat om autoriteit kenden die jaren inderdaad verhoudingen die wij nu onvoorstelbaar achten. Bijvoorbeeld aan de Hogeschool. De hoogleraar stond ver boven ons, was onaantastbaar en verdiende ons aller respect. Als ik tentamen ging doen, dan moest ik een jacket aantrekken. Het was heel gewoon dat studenten zo’n pak hadden hangen in de kleerkast. Dat gold ook voor autoriteiten buiten de universiteit. Bisschoppen waren nog monseigneurs, ministers waren excellenties, en voorzitters van de grote vakcentrales als de toenmalige Katholieke Arbeiders Beweging (KAB) werden met ontzag benaderd. Maar er waren ook barsten in die eerbied te zien. Het was bijvoorbeeld een vaste traditie dat bij de opening van het academisch jaar ‘s avonds in het deftigste restaurant van Tilburg, Riche, de hoogleraren en de curatoren een diner hadden en dat de studenten daar dan een aubade brachten. De belangrijkste curator was een zekere Barend van Spaendonck, toen een alom bekend en alom tegenwoordig bestuurder in Tilburg. ‘Barend Bluf’ werd hij onder studenten genoemd. Hij schonk dan iedere keer een vat bier aan de studenten. Bij een van onze aubades verloren wij het traditioneel gewenste decorum uit het oog en zongen hem toen toe met het geïmproviseerde lied: ‘Barend Bluf, Barend Bluf, waarom doe je toch zo oliedom!’

Ondanks die nogal autoritaire verhoudingen was het geen samenleving die alleen maar vasthield aan oude gewoonten en gebruiken. Op allerlei

gebieden waren er moderniseringen. Bijvoorbeeld in de landbouw en de woningbouw. En ook in de inrichting van woningen. Mijn ouders hadden daar op allerlei manieren mee te maken. Onze winkel had een breed aanbod van allerlei moderne spullen als balatum en linoleum, moderne lampen, gordijnstoffen met velerlei abstracte tekeningen en heldere kleuren, en moderne meubels. Die modernisering vond ook onder studenten plaats. De films van Bergman uit Zweden en Fellini uit Italië bijvoorbeeld waren zeer populair. Zo ook Amerikaanse jazzmuziek. Er was veel bewondering voor de architectuur van Le Corbusier in Frankrijk en van Niemeyer in Brazilië. Alleen al de idee van de vestiging in de rimboe van de nieuwe door Niemeyer ontworpen hoofdstad van Brazilië, Brasilia, werd ontzagwekkend gevonden. Camus werd een populaire schrijver, Teilhard de Chardin een veel besproken filosoof en paleontoloog. *Vijf-stromenland* van historicus en socioloog P.J. Bouman was zeker voor mij belangrijk, het heeft mij gestimuleerd om later naar Latijns-Amerika te gaan. Heel mijn studententijd, en nu nog steeds trouwens, was ik een trouw lezer van *De Groene Amsterdammer*, een bepalend medium in die jaren voor het maatschappelijk en cultureel debat, althans onder de intelligentsia. Maar ook oude debatonderwerpen waren actueel. Zo was *Untergang des Abendlandes* van Spengler een veel besproken boek, zeker in discussies over het fascisme. En ik heb een keer deelgenomen aan de Brabantse Cultuurdagen in Hilvarenbeek, waar Anton van Duinkerken de grote coryfee was en waar met vendels werd gezwaaid. Daar kon je ook veel cultuurpessimisme opdoen, alhoewel met veel folklore en gezelligheid. Gelukkig ben ik daarmee niet besmet geraakt. Ik heb nooit zoveel boeken gelezen als in mijn studententijd en las alles wat zich aandienende, in allerlei debatten en boekbesprekingen. *Herfsttij der Middeleeuwen* van Johan Huizinga, bijvoorbeeld, veel historische boeken. Wij hadden in die tijd ook stimulerende hoogleraren geschiedenis, zoals Verberne en Van den Eerenbeemt.

Faillissement

Wat in die jaren ook een diepe indruk op mij maakte was het faillissement van de zaak van mijn ouders. Het zal duidelijk zijn dat ons gezin in de jaren veertig en begin vijftig in betrekkelijk grote welstand leefde. Daar kwam een einde aan doordat mijn vader in die jaren van 'bestedingsbeperking'²² de concurrentie met andere woninginrichters niet aankon. Daar

22 In de jaren vijftig van de vorige eeuw werden onder de benaming 'bestedingsbeperking' door de Nederlandse regering allerlei bezuinigingen doorgevoerd. Die hadden hun

kwam een bedrog door een Duitse zakenpartner bovenop die mijn ouders vele duizenden guldens kostte. Nogal wat keren reisde ik vanuit Tilburg naar Valkenburg om mijn moeder te helpen met het opstellen van een nieuwe balans en verlies- en winstrekening. Mijn ouders vervielen in grote armoede en moesten hun huis verlaten. Gelukkig konden zij geholpen worden door de eigen kinderen. Ook zijn wij sommige burens levenslang dankbaar gebleven voor de hulp die zij geboden hebben, onder andere door mijn ouders bij hen onderdak te geven. Deze ervaring leerde mij hoe belangrijk het is om je solidariteitsnetwerken te onderhouden. Ook was er de in die jaren zich ontwikkelende verzorgingsstaat.

Uiteindelijk hebben mijn ouders nog een redelijk bestaan kunnen opbouwen mede dankzij steun vanuit de gemeente en van de kinderen. Maar vooral dankzij de inzet van mijn vader die toch weer de energie vond om een zakelijk inkomen te verwerven, nu in het verzekeringswezen. De betrekkelijkheid van materiële welvaart is mij sindsdien altijd duidelijk gebleven. Ik moest als student ook steeds bijverdienen om het hoofd boven water te houden. Ik heb in een hotel gewerkt, was kassier bij het openluchttheater in Valkenburg en was barkeeper bij de festiviteiten ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de stadsrechten van Tilburg. Een opvallend baantje was dat ik een tijdje assistent was van de econoom van het Tilburgse St. Elisabethziekenhuis. In dat ziekenhuis werkte ook mijn vriendin Wil, als verpleegkundige. Mijn taak was om werkschema's voor de verschillende afdelingen van het ziekenhuis te ontwerpen. En dat zonder eerst onderzoek te doen op die afdelingen. Raar baantje, maar het betaalde goed.

Brussel

In de zomer van 2017 stierf François Houtart, 92 jaar oud. Hij is in Nederland betrekkelijk onbekend, maar in de francofone en andere Latijnse landen en ver daarbuiten des te meer. Hij was priester. Zijn mondiale faam ontleende hij aan zijn internationale werk op gebieden van ontwikkeling en mensenrechten. Ik heb hem leren kennen in 1960 toen hij directeur was van het Centrum voor Socio-Religieus Onderzoek (CSRO) in Brussel. Het Centrum deed onderzoek in België maar ook ver daarbuiten. In die dagen was het dekolonisatieproces in Congo in volle gang en enkele CSRO-onderzoekers waren in dat land werkzaam. Maar ook in andere landen. Houtart was toen al een globetrotter die

weerslag op de omvang van de bestedingen van de consumenten, en dus ook op de winkelvekopen van mijn ouders.

veel onderweg was over de hele wereld. Want hij had een groot aanzien en een onuitputtelijke energie.

Ik kon in 1960, in de eindfase van mijn studie economie, op het CSRO stage komen lopen. Het Centrum kookte haast van de vele gebeurtenissen in die dagen. Vooral Congo leidde tot veel discussies, maar ook de resultaten van het gereis van Houtart. Hij had de gewoonte om tijdens zijn reizen, bijvoorbeeld in vliegtuigen of op luchthavens, teksten in te spreken op een dictafoon en de bandjes op te sturen naar zijn secretaresse in Brussel, die ze dan uitwerkte. Dat vond ik al machtig interessant, iemand die zoveel reisde en zo iets deed alsof het heel gewoon was. Maar hij was meer dan dat. Hij was zeer inspirerend, ook voor mij. Hij had in Latijns-Amerika veel contacten, toen al met Camilo Torres in Colombia, een andere zeer inspirerende persoon die later in het leven van Wil en mij een belangrijke rol heeft gespeeld. Beiden, Houtart en Torres behoorden in die dagen tot de voorlopers van wat later de theologie van de bevrijding werd genoemd, of de volkskerk. In 2001, tijdens een overleg op het door hem gestichte *Centre Tricontinental* van de Universiteit van Louvain-la-Neuve, noemden François en ik elkaar *Camilistas*.

Maar ik was vooral op het CSRO om zelf onderzoek te doen, uiteraard onder begeleiding van ervaren onderzoekers. Een van de diverse projecten waar ik aan heb mogen werken ging over het universitaire onderwijs. In zowel Hasselt als Antwerpen waren plannen om universitair onderwijs te vestigen en uit te breiden. Daarvoor was het nodig zicht te krijgen op zowel het toekomstige mogelijke aanbod van studenten als de vraag naar afgestudeerden. In Nederland was daarvoor een commissie aan het werk geweest die dergelijke projecties had gemaakt. Dat onderzoek was verricht door de Tilburgse econometrist Dalmulder. Vele jaren daarna was dat Rapport Dalmulder nog befaamd. Ik heb voor België dat rapport als basis genomen, en op allerlei berekeningen van Dalmulder aan de hand van allerlei sleutels (bijvoorbeeld de totale bevolking van België in verhouding tot die van Nederland) wijzigingen aangebracht om enig zicht te krijgen op de gevraagde vooruitzichten. Dat was natuurlijk een zeer discutabele werkwijze. Maar in die dagen was er op dit gebied weinig tot niets beschikbaar. Hoe dan ook, mijn rapporten zijn gebruikt bij de onderhandelingen over de toekomst van beide universiteiten. Mijn rapport voor de universiteit van Antwerpen²³ was mijn tweede wetenschappelijke publicatie.

Daarnaast heb ik bij het CSRO gewerkt aan een rapport over het gezinsleven in Latijns-Amerika. Dat was een onderzoek op basis van be-

23 Zie: 1960 Keune, Lou: *Antwerpen*.

schikbare literatuur. Ook dat rapport is gepubliceerd door het Centrum. Mij is bijgebleven dat ik dingen las die voor mij geheel nieuw waren. Bijvoorbeeld dat in de Cariben veel vrouwen er de voorkeur aan gaven om niet te trouwen. Want een huwelijk maakte hen maar afhankelijk van de mannen, en die waren niet te vertrouwen.

Tilburgse wolindustrie

In 1959 vierde Tilburg dat het 150 jaar geleden stadsrechten had gekregen. Dat werd op allerlei manieren gevierd. De hoogleraar geschiedenis Van den Eerenbeemt nam samen met de directeur van het gemeentearchief Schuring het initiatief tot een gedenkboek. Studenten werden uitgenodigd daaraan mee te werken. De beloning zou niet alleen een mooi boek kunnen zijn met alle trots van dien. Zeker zo aantrekkelijk was een beloning van tien gulden per pagina. Ik had wel meer in archieven rondgeneusd, onder andere voor een werkstuk op de HBS over Petrus Regout, fabrikant in Maastricht. Dat werk was mij goed bevallen en dus gaf ik mij op bij Van den Eerenbeemt. Ik heb toen heel wat uren doorgebracht op het archief, en kan mij die wat kriebelige geur van oude archiefstukken nog steeds goed herinneren. Uiteindelijk heb ik een hoofdstuk geschreven over de opkomst van Tilburg als industriestad.²⁴ Ik heb aan dit werk veel

Wil en Lou bij afstuderen Lou

²⁴ Zie: 1959 Keune.

plezier ontleend. Het was mijn eerste publicatie. Het onderwerp beviel mij zeer, met mijn vader had ik het al gehad over de faam van Tilburg als producent van wollen stoffen. En, niet onbelangrijk, ik schreef de meeste pagina's, het was dus een mooie bijverdienste.

De Tilburgse wolindustrie heeft vanaf die tijd mijn hart gestolen. Ik ben er vanaf de jaren zeventig op allerlei manieren bij betrokken geraakt. In eerste instantie als deelnemer aan acties ter ondersteuning van de duizenden ontslagen textielwerkers. Daarnaast als onderzoeker. Ik kom daar uitgebreid op terug. Voor mij zijn de ervaringen met deze industrie, en met name de ondergang daarvan, van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van mijn kritiek op het kapitalisme.

3

Colombia

Economische en Sociale Aanpassing der Minder Ontwikkelde Landen

In december 1961 ben ik afgestudeerd en kreeg meteen een aanstelling bij het Economisch-Sociologisch Instituut (ESI). Dat was een aan de Hogeschool verbonden instituut. Daar werden meer medewerkers gestationeerd die in feite taken deden voor de Hogeschool. In die jaren van snelle expansie van de Hogeschool werd deze constructie meer gevolgd. Ik werd assistent voor de hoogleraar (en Jezuïet) Leon Janssen, die mij daarvoor had gevraagd. Maar omdat Janssen, ook wel 'de pater' genoemd, in die tijd nog veel op reis was in ontwikkelingslanden, werd de eerder genoemde professor Pieters zolang mijn baas. Mijn werk was het voorbereiden van de instelling van een leerstoel met bovengenoemde titel. In concreto moest ik verkenningen doen bij andere instellingen om te zien hoe dit vak daar werd ingevuld. Daarnaast moest ik een begin maken met de inrichting van een ontwikkelingsbibliotheek. Ik heb daarvoor bezoeken gebracht aan verwante instellingen.

Veel heb ik opgestoken van het *Institute of Social Studies* (ISS) in den Haag, en van het *United Nations Research Institute for Social Development* (UNRISD) in Geneve. Daarnaast is mij voor altijd bijgebleven, en heb ik er veel profijt van gehad, van het opdoen van ervaring met de werking van het *Universal Decimal Code* (UDC), een systeem om literatuur op de juiste plaats en met de goede aanduidingen weg te zetten in de bibliotheek. Het systeem wordt nu al sinds decennia niet meer gebruikt. Maar ik werk er nog steeds mee, althans met de manier van indelen. Want het vergemakkelijkt mij om onderwerpen of probleemstellingen of onderzoeksopzetten uit elkaar te rafelen en in te delen. Wat mij ook is bijgebleven is het werken met kaartsystemen om literatuur toegankelijk te maken. Ik heb heel wat titels op kaartjes uitgeschreven en met hulp van de UDC gecodeerd. Dat leidde tot een flink aantal kaartenbakken. Die zijn volstrekt overbodig geworden nu alles via de computer gaat. En UDC is in de bibliotheek vervangen door een veel simpeler systeem gebaseerd op trefwoorden.

In 1962 heb ik ook deelgenomen aan de driejaarlijkse assemblee van de *International Economic Association* in Wenen. Wil is meegegaan, wij waren net getrouwd. Eerlijk gezegd herinner ik mij vooral allerlei romantische zaken, nauwelijks iets over inhoudelijke kwesties. In die tijd werd ik ook door pater Montanus Versteegh en frater Novatus Vinckx, beiden in die tijd zeer bekend in rooms-katholiek Nederland, gevraagd om secretaris te worden van het oprichtingscomité van Pro Mundi Vita (PMV), een vernieuwingsclub binnen de Katholieke Kerk. Dat werd in die jaren een bekende organisatie. Zij bestaat nog wel maar is nauwelijks actief. Mijn werk voor PMV liep af toen wij eind 1962 naar Colombia gingen.

Getrouwd

Als gezegd zijn Wil en ik in 1962 getrouwd. Wil was opgeleid tot verpleegkundige. Zij had enkele jaren gewerkt in het St. Elisabeth ziekenhuis in Tilburg. Als kind al had zij de droom om als 'verpleegster', zo werd dat toen nog genoemd, door de hulporganisatie Memisa te worden uitgezonden naar een ontwikkelingsland. Maar ja, toen kregen wij verkering. En in die tijd was het nog gewoon dat het jonge echtpaar de weg volgde van de man van het stel. De huishouding en de opvoeding van de kinderen waren allereerst de verantwoordelijkheid van de vrouw. Wij

hebben het hier over de jaren vijftig en begin zestig van de vorige eeuw.

Toen het perspectief kwam van een baan voor Lou bij een ontwikkelingsorganisatie in Latijns-Amerika, was het in die tijd nog 'logisch' dat mijn pad gevolgd werd. Wij namen natuurlijk samen de beslissing. Maar het was 'mijn' pad. Wij hadden daarbij de hoop dat Wil in Colombia als verpleegkundige kon gaan werken. Maar als er kinderen kwamen, dan ging dát voor. En die kinderen kwamen al snel in Colombia: Hans in 1963, Annette in 1964, en Carmen in 1965. Van de droom van Wil kwam zo weinig terecht. En die ongelijkheid, die frustratie, heeft ons in het verdere verloop van ons huwelijk aardig parten gespeeld. Gelukkig veranderden in de verdere jaren zestig en zeventig ook wat dat aangaat de tijden. Maar het tekort bleef.

Vorbereiding

In diezelfde periode begon de voorbereiding van Wil en mij op uitzending naar een ontwikkelingsland. De voorkeur ging uit naar een land in Latijns-Amerika. Wij doorliepen de sollicitatieprocedure voor de functie van assistent-deskundige. Dat waren meestal pas afgestudeerden als ik die werden toegevoegd aan een VN-team van adviseurs in een bepaald land. Wij moesten ook worden gekeurd, fysiek en psychologisch. Dat laatste gebeurde bij de Rijks Psychologisch Dienst (RPD) in Den Haag. Met de RPD kreeg ik tijdens het werk in Colombia opnieuw te maken bij de voorbereiding van projecten van de Stichting Nederlandse Vrijwilligers (SNV). De Colombiaanse projecten behoorden tot de eerste van de SNV. De RPD had tot taak ook deze mensen te selecteren. Het hoofd van de dienst en een medewerker kwamen in Colombia onderzoeken om na te gaan aan welke criteria de vrijwilligers moesten voldoen. Ik heb toen met hen en met de Nederlandse ambassadeur in Colombia verschillende streken bezocht die kandidaat waren voor een dergelijk project.

De uiteindelijke benoeming ging via het hoofdkantoor van de VN in New York waar ik bij in dienst kwam. Eerst was er een plaatsing in Argentinië voorgesteld. Dat bleek niet levensvatbaar onder andere vanwege de militaire staatsgreep in dat jaar tegen de gekozen president Arturo Frondizi. Toen kwam het bericht dat er een assistent-deskundige gezocht werd voor een programma van *community development* (CD) in Colombia. Het ging om een aanstelling bij het landelijke *Programa de Acción Comunal* met als taak een afdeling planning en onderzoek mee op te zetten, samen met een Colombiaanse collega en met als standplaats Bogotá. Dat leek Wil en mij wel iets. Er moest nog wel een en ander aan voorbereiding worden gedaan. Ik wist eigenlijk niets van *community development*. Bovendien kenden wij geen Spaans en zijn we dus snel aan een taalcursus begonnen. Er moest ook van alles worden aangeschaft. Daarvan herinner ik mij nog steeds de aankoop van doe-het-zelf meubilair bij een Ikea-achtige fabriek en vooral de moeite die wij hadden in Bogotá om die dingen in elkaar te zetten. Achteraf gezien was het onzin om meubilair mee te slepen naar Colombia, net alsof daar geen meubels worden gemaakt. Maar ja, wij kregen een aardig aantal kubieke meters als vracht toegewezen en die werden goed gevuld. Wil was inmiddels in verwachting van Hans en dus gingen er ook zwangerschaps- en babyspullen mee. Gelukkig konden wij bij familie wat geld lenen want wij kwamen aardig tekort. Dat konden wij later gemakkelijk terugbetalen van die hoge VN-salarissen, onwaarschijnlijk hoog voor jong en onervaren volk als Wil en ik.

Aldus voorbereid gingen wij op reis. Waren wij goed voorbereid? Eigenlijk was er in de maanden voordat wij vertrokken weinig tot niets veranderd. Mijn opvattingen die ik had bij het afstuderen waren niet veranderd. Dat betekende dat ik met een bagage aan deskundigheid aan de slag ging waar ik nu grote vraagtekens bij zet. In mijn opvatting ging het er toen nog steeds om dat mensen in ontwikkelingslanden gelijk aan ons zouden moeten worden. De analyse was vooral economisch. Maar daar kwamen ook opvattingen bij op bijvoorbeeld psychologisch gebied. Eigenlijk was ook ik bevattelijk voor de opvatting dat mensen in ontwikkelingslanden een gebrek aan initiatief en inzet zouden vertonen, dat zij te weinig over een persoonlijkheid beschikten die hen van nature op verandering en vooruitgang zou doen richten. Zij zouden te weinig ondernemingszin, te weinig *n-achievement* hebben zoals dat in de theorie van McClelland en anderen gesteld werd, beschikten te weinig over de 'goede patroonvariabelen' zoals de functionalistische theorie van Parsons en Hoselitz stelde: mensen in ontwikkelingslanden waren te weinig 'collectief gericht', te weinig 'universalistisch', te weinig 'affectief-neutraal' en functioneel te weinig 'specifiek'. En mijn veronderstelling was dat zo'n programma als CD mensen zou activeren en dat zij op die manier een einde zouden kunnen maken aan hun eigen armoede.

VN-hoofdkwartier

Met deze bagage en met veel enthousiasme en energie gingen wij, inmiddels getrouwd, in november 1962 op reis naar New York. Daar zouden wij op het hoofdkantoor van de VN worden 'gebrieft'. Dus veel over de missie van de VN in Colombia, over CD, en ook over rapportageplicht, salaristabellen en pensioenregelingen. Het was onze eerste reis per vliegtuig. In die dagen kreeg je aan boord nog 'echte' maaltijden, met 'echt' bestek. In New York zouden wij door iemand van de VN worden opgehaald. Een mevrouw was aan het roepen maar had mijn achternaam verbasterd tot iets dat klonk als 'Kioen' en het duurde even voordat wij begrepen dat het om ons ging. Het was niet de laatste keer dat die naam verbasterd werd met nog meer misverstanden als gevolg.

Van New York hebben wij weinig gezien. Wij waren druk met de VN-briefing, en moesten dus veel op het VN-hoofdkwartier zijn. Van dat laatste was ik zeer onder de indruk. Met al mijn interesse voor VN-zaken had ik natuurlijk al dikwijls foto's van dit prachtige gebouw gezien. Het had voor mij tempelachtige proporties gekregen; in dat gebouw gebeurde het, werd de wereldgeschiedenis geschreven en bepaald. De eerste keer dat wij daar naar binnen gingen vervulde zeker mij met schroom en

eerbied. Wil was daar veel nuchterder en realistischer in; dat gebouw was mooi maar ook gewoon een kantoorgebouw waar gewerkt werd. Welnu, dat werken viel niet mee. Wij werden van de ene kamer naar de andere gesleept, spraken met veel mensen, en waren 's avonds als wij weer op onze hotelkamer kwamen zo moe dat wij nauwelijks kans zagen om wat aan toerisme te doen. Wij hebben wat straatjes-om gedaan en dat was het wel. Het enige wat mij verder van de kennismaking met New York is bijgebleven, zijn onnozele details. Bijvoorbeeld dat wij achterop een taxi de tekst zagen: *Don't kiss me, I'm not a baby*. Een zinnetje van het kaliber van Churchill met zijn klacht over het wc-papier. Maar toch, het is blijven hangen.

'Hier in New York gaat alles naar wens. Het is wel even wennen aan hotelgewoonte, eten, en verkeer (dit is verschrikkelijk druk). We hebben een goeie kamer, no. 1013 op de 10 de verdieping.²⁵ Ja, alles is hier hoog. We zitten in het hartje van Manhattan, vlakbij het VN-hoofdkantoor, tussen de hoogste en beroemdste wolkenkrabbers. Wat de hoogte betreft, in het VN-gebouw moet ik steeds op de 25ste of de 27ste verdieping zijn. In totaal zijn er geloof ik 37. Hier in het hotel zitten wij op de 10de verdieping; derhalve doen wij niets dan liften. Daar kunnen wij niet aan wennen. Het gaat heel snel, zodat je even last met je maag krijgt.²⁶

Bogotá

Na drie dagen bij de VN gingen we op reis naar Colombia. Op het vliegveld van Bogotá werden wij opgewacht door Leonor Rangel Ribeiro. Zij werkte al als VN-adviseur bij *Acción Comunal* (AC), en zou voor de komende jaren mijn directe baas zijn. Zij was afkomstig uit Goa, had daar ook veel ervaring opgedaan met *Community Development*, uitgaande van de Gandhiaanse inspiratie. Daarnaast werden wij opgewacht door Isaac Wüst, een Nederlandse priester verbonden aan een onderzoeksinstituut met banden met de kerk in Colombia. Hij heeft ons goed geholpen bij de eerste opvang en de kennismaking met Bogotá. Later heeft Denise Verschuur ons veel geholpen onder andere met het vinden van huisvesting. Haar man werkte bij Philips. De eerste dagen werden wij ondergebracht in een hotel in hartje Bogotá, Hotel Continental, van een internationale hotelketen. Daarna verhuisden wij naar een meer Colombiaans hotel,

25 Het Tudor hotel.

26 Brief d.d. 7 november 1962. Mijn moeder heeft al onze brieven uit Colombia gericht aan de familie bewaard. Een mooie schat, die brieven geven een aardig beeld van de tijd van toen en hoe Wil en ik daar in stonden. En zij vergemakkelijken het schrijven van deze herinneringen.

Zwerfjongens in Bogotá (omstreeks 1963)

ook centraal gelegen en stukken goedkoper. Met de kerstdagen zaten wij al in een spiksplinternieuwe flat.

Meteen bij aankomst werden Wil en ik overweldigd door vele voor ons nieuwe indrukken. Wij verstonden niets van al die Spaans sprekenden.

‘Dus waren wij blij dat men ons kwam afhalen. Dan, wat zagen wij: dingen die wij ongewoon waren. Je ziet meteen hoe onderontwikkeld het land is. Het stikt van de taxi’s, gloednieuwe maar ook en vooral heel oude, die met touwtjes aan elkaar vastzitten. Verder: ontzettend veel bedelaars. Wat je allemaal op straat ziet is schrikbarend soms. Mensen werkelijk in lompen. Zo net bijvoorbeeld gingen wij een straatje om en zagen kinderen op straat (om ongeveer 9 uur ‘avonds) die niet wisten wat zij gingen doen, behalve dan een slaappleatsje zoeken. Wij zagen in een hoek bijvoorbeeld een jongetje, dat zich toedekte met krantenpapier, en zo op de stoep ging slapen! Verder: Heel veel krantenverkopers, in leeftijd variërend van 3 tot 80 jaar, hele gezinnen die op straat leven, de man poetst bijvoorbeeld schoenen (schoenpoetsters zijn er ook ontelbare, maar ze kunnen het prima), de moeder verkoopt kranten, en de kinderen spelen of bedelen of verkopen ook kranten! Dan veel lotenverkopers (er wordt hier heel veel gegokt), veel verkopers van allerlei smokkelwaar (ook zo’n probleem), en (vooral bij de banken) veel militairen en politieagenten. Dit niet alleen omdat er nogal eens bankroof plaats vindt, maar ook omdat Columbia in een crisis verkeert, en het woord revolutie

in de lucht hangt. Och, er zijn nog veel meer negatieve dingen te vertellen, maar ja, ze lijken vooral zo negatief, omdat wij het nooit zo gekend hebben. Maar toch, het is hier ontzettend problematisch, en het zal werken worden. Gelukkig zijn er ook goede dingen te vertellen; zo zijn er, met name onder de priesters en op de universiteiten zeer goede en progressieve elementen.²⁷

Hoe waar deze laatste notie. Wil en ik zouden nog veel te maken krijgen met deze 'progressieve elementen'. De eerste avond al van ons verblijf in Bogotá werden wij door Isaac voorgesteld aan Gustavo Perez Ramirez, een van die progressieve priesters. Hij was directeur van het *Centro de Investigaciones Sociales*. Een van onze beste vrienden in Bogotá, de Belg André Benoit, was ook aan dat instituut verbonden. Gustavo is nog steeds een van de inspirerende krachten van de progressieve bewegingen in Latijns-Amerika. Zo kwam ik in 2016 zijn naam tegen bij een herdenking van de dood van Camilo Torres in Colombia.

Nog wat aantekeningen uit deze brief aan mijn ouders, over wat ik 'negatieve elementen' noemde:

'Veel zakkenrollers. En de zgn. 'violencia'. Dit woord is een aanduiding van de spanningen tussen de diverse bevolkingsgroepen, en het banditisme. Dit banditisme komt veel voor. Dit jaar heeft het al zeker 1000 doden gekost.'²⁸

Wat mij nu weer opvalt, is dat wij eigenlijk nauwelijks op de omstandigheden van Colombia waren voorbereid. Ik verbaasde mij bijvoorbeeld over het vele geweld, niet wetende dat er sinds de moord in 1948 op de populaire politicus Jorge Eliécer Gaitán meer dan 200.000 mensen gedood waren. Een afschuwelijke periode, waar gelukkig een einde aan was gekomen door een vredesakkoord tussen de Liberalen en de Conservatieven in 1957. Het *Programa de Acción Comunal* was een van de resultaten van dit akkoord. Maar als eenmaal in een land het zaad van geweld is geplant, dan volgen meestal nieuwe periodes van felle conflicten, op kleinere schaal veelal, maar toch met veel gevolgen voor de lokale bevolking. Ongetwijfeld is 'banditisme' een van die gevolgen, ik heb dat later ook moeten ervaren in Nicaragua en El Salvador. Maar tijdens die eerste dagen in Colombia beseftte ik nauwelijks dat het ook ging om diepgaande gewelddadige conflicten tussen rijken en armen.

Eigenlijk had ik toen nog de overtuiging dat armoede een gevolg is van achterblijvende mensen die zich moesten ontwikkelen en dan zou

27 Brief d.d. 12 november 1962.

28 Idem.

het ook voor hen wel goed komen. Gelukkig leerde ik snel, mede dankzij contacten als met Gustavo, met Camilo Torres en met andere vooruitstrevende mensen als Orlando Fals Borda, decaan van de sociale faculteit van de *Universidad Nacional*, en Maria Cristina Salazar, hoogleraar op die faculteit, en diverse andere mensen die tot onze vriendenkring gingen behoren. De belangrijkste les was dat armoede resultante is van zeer onrechtvaardige verhoudingen. Binnenlands tussen, enerzijds een kleine maar schatrijke elite, en anderzijds de overgrote massa van de bevolking. Maar ook internationaal, tussen landen maar vooral ook tussen de enkele grote internationale ondernemingen en de grote massa van armen wereldwijd. Armoede wordt veroorzaakt door binnenlandse factoren, ook wel de endogeniteit van het armoedevraagstuk genoemd, en daarvan is ongelijkheid de belangrijkste. Maar ook zijn er exogene factoren aan te wijzen, de internationale ongelijkheden die zich manifesteren in bijvoorbeeld de internationale handelsrelaties. Veel van het geweld in Colombia is in principe een legitieme reactie op die onrechtvaardige verhoudingen. Waar ik mij nu zeer over verbaas is dat ik in mijn opleiding nauwelijks iets geleerd heb over het belang van kwesties van ongelijkheid, en evenmin van de internationale oorzaken van die ongelijkheid en armoede. Dat laatste leidde aan het eind van ons verblijf tot de conclusie van Wil en mij dat 'ontwikkelingswerk thuiswerk is', waarover meer in het volgende hoofdstuk.

Deze eerste dagen waren vooral gevuld met kennismaken met allerlei instanties en personen. Waaronder de Nederlandse ambassadeur en zijn vrouw, andere mensen van de ambassade, de VN *Resident representative* (ook wel de VN-ambassadeur genoemd) en andere medewerkers van het VN-kantoor in Colombia. En natuurlijk mijn collega's van de *Acción Comunal*. Het hoofdkantoor was een aparte afdeling binnen het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Het lag heel centraal, vlakbij het presidentieel paleis, het parlement en de kathedraal.

Colombia

Colombia is een prachtig land. Niet voor niets hebben veel Colombianen een eigen versie van het scheppingsverhaal. Een Colombiaanse collega gaf mij de volgende versie:

'De eerste dag schiep God de zeeën; de tweede dag het land en de bergen; de derde dag de bomen, bloemen en planten; de vierde dag de vogels, vissen en dieren; de vijfde dag de mensen; de zesde dag ging van alle moois iets op één plek: Colombia; en de zevende dag was God moe en ging op vakantie, in Colombia natuurlijk.'

Ja, Colombia is het mooiste land van de wereld, geen twijfel over mogelijk. Maar Colombia was zeker in 1962 toen wij er aankwamen ook een land met grote problemen. Ik heb al enige indrukken gegeven van die problemen zoals ik die aantrof bij aankomst in Bogotá. Wat gemiddeld inkomen betreft behoorde Colombia in die jaren statistisch tot de middel-inkomenslanden, ongeveer een vierde van het gemiddelde van de West-Europese landen. Daarbij moet rekening worden gehouden met de grote inkomensongelijkheid. In Colombia beschikte de 5 procent rijksten van de bevolking toen over 40 procent van het nationale inkomen; de helft van de bevolking besloeg 25 procent van het nationale inkomen. Dat waren de officiële cijfers, de werkelijkheid was waarschijnlijk nog slechter. Bijvoorbeeld had 71,2 procent van de woningen geen aansluiting op de waterleiding; 67,5 procent had geen toilet, en 60 procent nog een aarden vloer. Het land kende toen een betrekkelijk snelle demografische groei van ongeveer 3 procent per jaar. De groei van de steden was nog sneller, zo'n 5 à 6 procent per jaar. In die jaren was zeker ook sprake van een verbetering van de levensomstandigheden, hoe licht ook. De kindersterftegraad bijvoorbeeld daalde van 104 per duizend in 1956 tot 90 per duizend in 1961. De deelname aan het lager onderwijs was in de periode 1951-1961 met 105 procent toegenomen. Het zijn grove en partiële indicaties. Maar er was sprake van een zekere vooruitgang, hoe beperkt ook.²⁹

In die dagen was er veel beroering in het land, zeker ook in Bogotá. Uit een van onze brieven aan de familie:

'Ja, het was vandaag een rumoerige dag. Zo was er vanmiddag een (gelukkig ongevaarlijke) demonstratie van een stel erg heethoofdige studenten. Het is de laatste tijd erg onrustig, het woord revolutie hangt in de lucht. De oorzaak is natuurlijk de slechte economische toestand, tenminste, dat is één, want volgens mij en vele anderen komt het ook door de slechte tegenstellingen van arm en rijk, en de afschuwelijk lage beloningen die arbeiders, boeren, etc. krijgen. Stadarbeiders bijvoorbeeld verdienen niet meer dan ongeveer f 5,50 per dag (en dan niet zo'n prachtige sociale voorzieningen als in Nederland), een landarbeider ongeveer f 3 (ja, het is ongeloofelijk; de 'campesinos' = landarbeiders en kleine boeren eten dan ook niets anders dan aardappelen of rijst). Zo kan ik nog meer staaltjes vertellen. De aanleiding tot de onrust is vooral de verhoging van de transporttarieven (bussen e.d.) met ongeveer 75 procent, en de sterke prijsstijgingen van primaire levensgoederen vooral levensmiddelen (sommige met 15 procent, maar ook verhogingen van 80 procent en meer). Natuurlijk heeft de overheid een alge-

29 Voor meer gegevens, zie: 1969 Keune, A.W.M.: *Gemeenschapsontwikkeling*. En: 1966 Keune, A.: *Problemen van Volkshuisvesting*.

mene loonsverhoging afgekondigd, maar wij hebben uitgerekend dat die voor een normaal gezin lang niet voldoende is om de prijsstijgingen te compenseren. Enfin, ongeveer 10 dagen geleden is er hier een grote demonstratie geweest, ik ben even gaan kijken. Het was een ontzagelijke menigte, en er was ook een macht aan politie en soldaten op de been. Ik ben maar vlug naar huis gegaan, want het zag er erg gevaarlijk uit. Enfin, er zijn dus gevechten tussen politie en betogers geweest, met als gevolg een dode, een heel stel gewonden en veel ruiten aan diggelen, in brand gestoken auto's, et cetera. Sindsdien blijft het onrustig. Het zal mij niet verwonderen als over een tijd de revolutie uitbreekt.³⁰

In die begindagen nam ik nogal eens een taxi. Op 'n dag werden wij opgehouden door een demonstratie van studenten. Dat was een goede gelegenheid om met de taxichauffeur aan de praat te komen. Volgens hem was Jezus de eerste revolutionair. Verder had hij geen hoge verwachtingen van de studenten. Want waren ze eenmaal afgestudeerd, was zijn mening, dan werden ze snel rechts en gingen zij vooral voor een goed inkomen. Beide opvattingen ben ik later in Colombia meer tegengekomen.

Acción comunal

Met de door mijn moeder bewaarde brieven heb ik een betrekkelijk duidelijk beeld van hoe ik toen over een aantal zaken dacht. Illustratief voor dat laatste is volgend citaat.

Kinderarbeid

'Columbia is een erg arm land. Dit land moet nog een heel proces van ontwikkeling doormaken, een proces dat Europa al lang achter de rug heeft. Essentieel in dat proces is dat er een verandering komt in leven en denken van de bevolking. Het is namelijk nodig dat ze andere normen en waarden gaan aanleggen, bijvoorbeeld dat ze de wens krijgen om zelf de situatie te verbeteren, en niet passief de situatie ondergaan. Daarvoor is de laatste jaren 'community development' ontstaan. Het doel hiervan is de mensen zover te krijgen dat ze zelf hun noden

30 Brief d.d. 1 februari 1963.

gaan ontdekken, en zelf gaan trachten er iets aan te doen. In Columbia noemt men dit *Acción Comunal*.³¹

Met de kennis van nu is het natuurlijk gemakkelijk om kritiek te leveren op standpunten en gedragingen van zo'n 55 jaar geleden. Dat gezegd zijnde vallen mij hierin enkele zaken op. Ten eerste dat er overduidelijk van uitgegaan wordt dat onderontwikkeling een kwestie van nalopen is, van achterblijven bij anderen die al tot een zeker niveau van leven zijn gekomen. Maar is dat zo? Ik wil de grote verschillen in levensomstandigheden, productief vermogen en efficiënte instituties niet wegpraten, integendeel. Maar die verschillen zijn niet een kwestie van achterblijvende mensen, toen niet en nu niet, maar van heel concrete structuren. Voor Colombia was toen, bijvoorbeeld, het enorme verschil in grondbezit een van de belangrijkste aanleidingen om tot verzet te komen. 0,2 Procent van het totaal aantal boeren beschikken over bedrijven van meer dan 100 hectaren, 30,4 procent van het totale grondareaal. Ruim een derde van dat areaal was in handen van grootgrondbezitters, meestal *absentee landowners*.³² Hier manifesteert zich de tegenstelling tussen *latifundistas* en *minifundistas*, dus grootgrondbezitters en boeren met kleine lapjes grond. Daarbij was de grond van de *minifundistas* meestal ook nog slechter van kwaliteit en dikwijls gelegen op ongunstige berghellingen. Dat terwijl het overgrote deel van de *latifundios* over de betere gronden beschikten, dikwijls in de valleien en dicht bij de waterstromen. Het mag duidelijk zijn dat een dergelijke situatie armoede veroorzaakt, 'kleine' boeren konden letterlijk geen kant op. En hun kinderen moesten het doen met steeds kleinere lapjes grond. Heel begrijpelijk dus dat veel agrariërs deze situatie niet accepteerden, en naar de stad togen (waar hun perspectieven evenmin briljant waren) of in verzet kwamen, politiek of crimineel, gewelddadig of geweldloos. Dit was een van de rode draden bij de in Colombia snel groeiende kritische bewegingen, binnen de kerk en daarbuiten.

Wat mij ook opvalt, is dat mijn denken van toen in die eerste dagen van ons verblijf in Colombia, een nogal precieze weergave is van theorieën van mensen als Parsons, Hoselitz en McClelland. Armoede ligt aan de mensen zelf. Zoals sociaal wetenschapper André Gunder Frank in zijn beroemde kritiek op dat standpunt met het nodige cynisme aangaf³³, ik paraphraseer: 'Hoe zo hebben de inwoners van India een laag n-achievement? Kijk eens naar de enorme migratiebewegingen, of naar het massale

31 Brief d.d. 15 december 1962.

32 1969 Keune, A.W.M.: *Gemeenschapsontwikkeling*, p. 34.

33 1969 Frank, Andre Gunder: *Sociology*.

verzet tegen de koloniale overheersers, is dat niet juist uitdrukking van de enorme ambities van de meeste mensen, en van hun doorzettingsvermogen?’ Gerrit Huizer³⁴ heeft ooit onderzoek gedaan naar de ambities van hoogland indianen in Latijns Amerika. Dit naar aanleiding van de verschijningsvormen dat die indianen zo passief en gesloten en naar binnen gericht overkwamen en als zodanig werden getypeerd door ontwikkelingssociologen. Hij kwam tot de conclusie dat die verschijningsvormen een slim mechanisme vormden om buitenstaanders op een verkeerd been te zetten. Want hoe actiever en ambitieuzer zij zich manifesteerden, des te meer zij gevaar liepen te maken te krijgen met interventies van buiten, bijvoorbeeld belastingheffers. Achter de getoonde buitenkant ging juist een zeer actief en betrokken leven schuil.

Is naar de stad trekken dan geen blijk geven van ondernemerszin? Of je aansluiten bij een verzetsbeweging, illegaal grond van grootgrondbezitters gaan bezetten en cultiveren geen uitdrukking van het streven vooruit te komen? Kranten en loten en smokkelwaar verkopen evenmin? Ik moet zeggen dat ik al in het eerste jaar van ons Colombiaanse avonturen snel tot andere, kritische standpunten kwam.

Cartagena

Al in de eerste maand van ons verblijf aldaar ging ik op reis, naar Cartagena. Deze stad heb ik aardig leren kennen tijdens die drie jaar. Volgens mij is het, uiteraard op Maastricht na, de mooiste stad van de wereld. Het doel van de reis was om inzicht in het praktische reilen en zeilen van AC te krijgen.

‘Op het vliegveld van Cartagena werd ik afgehaald door dr. Triana, hoofd van de afdeling onderzoek en planning waarvoor ik werkte. Daarnaast door de plaatselijke promotor voor Acción Comunal. De promotoren zijn erg belangrijk; zij worden aangewezen voor een dorp of stadsdeel om daar de Acción Comunal te gaan stimuleren. De volgende dag gingen wij eerst naar de burgermeester en naar de gouverneur, om kennis te maken en allerlei dingen te bespreken. Daarna naar een stadswijk (barrio) waar de Acción Comunal werkt. Hier weer allerlei zaken bespreken. U zult zich wel afvragen wat voor soort zaken. Het komt er meestal op neer om proberen uit te vinden hoe de contacten met de bevolking en met de overheden zijn, wat de belangrijkste problemen et cetera.’

34 Zie ook: 1970 Huizer, Gerrit: *Peasant unrest*. Met Gerrit raakten Wil en ik bevriend in Colombia. Hij heeft bij ons gelogeed. Later werd hij hoogleraar aan de KUN en directeur van het Derde Wereld Centrum.

Barrio Chambaco, Cartagena, december 1962

‘s Middags naar het dorp Santa Catalina. Een erg arm gebied. Huizen zijn meer hutten. Verder veel ziekte, slechte hygiëne, et cetera. Ook de moraliteit is niet zo best, vooral wat het huwelijk betreft. Heel veel (misschien wel overwegend) onwettige samenlevingen en dito kinderen.³⁵ Enfin, hier heel de middag praten en rondkijken. ‘s Avonds hebben wij een bijeenkomst bijgewoond van het bestuur van de Acción Comunal met de bevolking. (Dit bestuur, de ‘junta’ wordt door de bevolking gekozen, maar de ‘volksvergadering’ heeft de uiteindelijke beslissingsmacht). Het was erg interessant en geestig. Dr. Triana en ik werden ereleden, en wij moesten ook iets zeggen. Ikzelf liet mij helpen door de president van de junta, omdat ik nog niet veel Spaans ken. De president sprak Engels, en vertaalde voor mij. ‘s Avonds om ongeveer 11 uur waren we weer terug in Cartagena. Zaterdag zijn dr. Triana en ik naar de barrio Chambaco gegaan. (Deze barrio had graag een promotor gehad). Nu, dat was wel het ergste van wat ik ooit gezien heb. De toestand hier was gewoon beschamend. Armoede, ziekte, alles in overvloed. De straat was de riolering. Daarin speelden de kinderen én de varkens.³⁶

Ik heb in die drie jaren vele reizen gemaakt in Colombia, naar uiteenlopende delen van het land, en ook de vervoersmiddelen (waaronder allerlei soorten kleine en grote vliegtuigen) aardig leren kennen.

35 Dit doet mij denken aan mijn onderzoek hierover bij het CRSR in Brussel.

36 Brief d.d. 15 december 1962.

Samenwerking

De kern van AC was samenwerking. Samenwerking in het identificeren van de belangrijkste problemen en van de oplossingsmogelijkheden, en samenwerking in de planning en uitvoering van projecten. Dat in de eerste plaats door de bevolking van een gehucht of dorp of stadswijk, en daarnaast in samenwerking met de lokale en departementale overheden. Die laatsten hadden als taak om ondersteuning te geven aan de projecten van de mensen zelf. Dat kon ondersteuning in geld, zijn, maar dikwijls ook technisch advies – bijvoorbeeld hoe een waterleiding aan te leggen – en materieel – zoals waterleidingen, een bulldozer om grond te verzetten, cement. Het basisprincipe was dat de bevolking zelf het initiatief nam en ook de baas bleef over het project.

Dit programma was een groot succes. In de periode 1961-1966 hebben een kleine 9000 lokale gemeenschappen zich georganiseerd in een *Junta de AC*. Die ondernamen in diezelfde periode een kleine 18.000 projecten. Dat betrof activiteiten als de bouw van scholen en gezondheidscentra, de aanleg van waterleidingen en rioleringen en verbetering van landbouwmethodes, om maar enkele voorbeelden te noemen. Dit waren wat je kunt noemen doe-het-zelf activiteiten, gerealiseerd door de bevolking zelf. In veel gevallen met steun van de verschillende overheden. Wat wij echter steeds meer zagen was een zekere verwatering van enthousiasme en inzet bij de mensen in de dorpen en stadswijken. De bereidheid van overheden om aan de AC deel te nemen begon af te nemen. Allerlei beloftes werden niet vervuld. Steeds meer Juntas werden ook speelbal van de animositeit tussen de twee grote politieke partijen. Juntas werden steeds meer gedwongen om aan bepaalde politieke criteria te voldoen, zoals de pariteit van vertegenwoordigers van die twee partijen. Daar komt bij dat de dynamiek van de AC er ook toe leidde dat mensen die enthousiast waren geworden en op basis van gezamenlijke discussie en overleg succesvol activiteiten hadden ondernomen, ook ambities kregen om op nog strategischer gebieden initiatieven te nemen. Zo groeide de wens tot een effectieve landhervorming. Want het is natuurlijk leuk en aardig en belangrijk om samen een school te bouwen, maar het gaat natuurlijk ook en misschien vooral om de bronnen van bestaan, in dit geval de grond. En dan blijkt dat Juntas gefrustreerd raakten. Want van de beloofde landhervorming kwam niets terecht. Dat geldt tot op de dag van vandaag. Dit leidde er onder meer toe dat veel mensen politiek bewust werden. Zij hadden ervaren dat het anders kon, dat zij zelf best wel wisten wat de problemen waren en wat daaraan kon worden gedaan en hadden laten zien dat zij van aanpakken wisten, en dan worden zij daarin belemmerd.

In zo'n klimaat groeit de ontevredenheid van de mensen en ontstaat er een voedingsbodem voor verzet, inclusief gewelddadige revolutie.³⁷

In 1964 heb ik samen met enkele Colombiaanse collega's deelgenomen aan een conferentie van de VN in Santiago de Chile over *community development* in Latijns-Amerika. Dat was een zinnige conferentie waar veel te leren viel, onder andere over de noodzakelijke voorwaarden voor een CD-programma. Maar wat ik mij vooral herinner was dat er toen in Chili presidentsverkiezingen waren. De keuze ging tussen Eduardo Frei van de Christendemocraten en Salvador Allende, van de Socialisten. Allende verloor toen, maar won bij daarop volgende verkiezingen. Wij weten intussen hoe tragisch het met Allende is afgelopen. Ik ben in die dagen nog gaan kijken bij een grote manifestatie van de Christendemocraten. In de jaren negentig heb ik nog een van de lijfartsen van Allende ontmoet op een conferentie in Nijmegen over medische neutraliteit in oorlogsgebieden. Tja, geschiedenis gaat in rondjes.

Acción Comunista

Juntas begonnen politiek zeer kritisch te worden. Ik herinner mij een gesprek met de pastoor van Guachucal (in het departement Nariño). Ik logeerde bij hem in huis. Dat gesprek was heel aangenaam. Maar hoe meer wij spraken over de *Acción Comunal*, des te negatiever hij werd. En hij begon de *Juntas* steeds meer *Juntas de Acción Comunistas* te noemen. Dat had er natuurlijk ook mee te maken dat in dit democratiseringsproces (want dat is AC eigenlijk) het gezag van priesters begon af te nemen. Mensen slikten niet meer alles als zoete koek.

En daarnaast werd in dit incident zichtbaar dat de politiek van de Verenigde Staten, toen nog onder het presidentschap van John F. Kennedy, vruchten begon af te werpen. Kennedy had het initiatief genomen tot de *Alianza para el Progreso*.

Kennedy

In 1964 ging ik op reis naar het departement Chocó in Colombia om de mogelijkheden te verkennen voor een SNV-project. Daarvoor was vanuit Bogotá een

³⁷ In mijn bijdrage *Revolutie* voor de *Encyclopedie Catholica* (1968) geef ik aan dat mensen door verbeteringen in hun levensomstandigheden steeds hogere aspiraties hebben voor de toekomst. Als dan de verbeteringen stokken en de verwachtingen juist omtrent hun toekomstige levensomstandigheden negatiever worden, dan groeit de kloof tussen aspiraties en verwachtingen, en daarmee ontstaat een prerevolutionair klimaat.

telegram gestuurd naar het gouvernement³⁸ in Chocó. Mijn naam was daarbij voor de zoveelste keer verbasterd, deze keer leek het op Kennedy. Dus dachten mensen in Chocó dat er een Kennedy op bezoek kwam, met als gevolg dat ik werd opgewacht door een zware delegatie onder leiding van de gouverneur. Uiteraard werd dat pijnlijke misverstand snel opgelost, en kon ik mijn werk gaan doen.

Dat initiatief had een progressief imago, het zou gaan om de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van Latijns Amerika, tenslotte de achtertuin van de VS. Daarvoor werden extra hulp gelden beschikbaar gesteld, en vele duizenden jonge Amerikanen als vrijwilligers uitgezonden via het *Peace Corps*. Maar eigenlijk ging het vooral om het zogenaamde communistische gevaar in te dammen dat door de VS steeds meer werd gezien als gevolg van de Cubaanse revolutie en ook van revolutionaire bewegingen in andere landen. Dat betekende onder meer dat de VS uitgebreide militaire hulp verstrekke aan de Latijns Amerikaanse regimes, ook al ging het in veel gevallen om dictatoriale regimes als het toenmalige generaalsbewind in Brazilië, en de familie Somoza in Nicaragua. In de Amerikaanse militaire academie in de Panamese Kanaalzone werden in die jaren veel toekomstige generaals getraind.

Dat anticommunisme weerspiegelde zich op allerlei manieren in het *Programa de Acción Comunal*, zoals de verwijzing van deze pastoor naar

Grupo Comparsa Yasmal (Túquerres – Nariño)

38 De departementale overheid.

het communistische gevaar. Maar ook doordat het Colombiaanse leger pogingen deed om het AC-proces tot eigen gewin om te buigen. Dat was het zogenoemde *Programa de Acción Civico-Militar*. De boodschap was dat militairen met de lokale bevolking wilden samenwerken om tot verbetering van leefomstandigheden te komen. De militairen beschikten daarbij over veel extra bronnen, als medicijnen en medische instrumenten, artsen en verpleegkundigen, bulldozers en ingenieurs, om maar wat voorbeelden te noemen. In feite was het een zeer dirigistisch programma met een democratisch sausje. En niet zonder succes. Want veel arme lokale gemeenschappen konden hulp natuurlijk goed gebruiken. Of het een blijvend succes was? Mijn indruk is dat zeker in gebieden waar nieuwe guerrillagroepen actief waren geworden, de mensen wel de cadeautjes aanvaardden maar zich niet onderwierpen aan het ideologisch offensief van de militairen.

Ter voorbereiding van het toen komende SNV-project (ik kom daar op terug) was ik op werkbezoek in een veraf, hooggelegen en moeilijk bereikbaar dorp van hooglandindianen, niet ver van Guachucal. Kort voor mij waren twee Peace Corps-vrijwilligers daar ook aangekomen. Zij nodigden de inwoners van het dorp uit te komen kijken naar een voorlichtingsfilm. Die bleek uitsluitend te gaan over hoe goed het leven in de VS wel niet was: mooie villa's, met eigen zwembad, mooie auto's, prachtige, gezonde en vrolijke mensen, kortom het paradijs. De boodschap van de film was: jullie, indianen, moeten ook streven naar zoiets moois, naar ontwikkeling dus. Ongetwijfeld gemotiveerd met theorieën als die van McClelland en Hoselitz en Parsons. Deze film en de opgewekte en 'motiverende' praatjes die de vrijwilligers er bij hielden, sloegen als de bekende tang op een varken. De aanwezigen hadden geen idee van wat ze allemaal zagen. Bovendien zijn dit soort presentaties grove miskenningen van de geschiedenis van deze indianen die is getekend door opstanden en verzet en onderschikking.

De nieuwe mandarijnen

In mijn eigen werk werd ik direct geconfronteerd met dat anticommunistisch programma van de VS. Mijn collega Humberto Triana y Antorveza en ik beheerden een enorm kaartsysteem met gedetailleerde informatie over al die duizenden *Juntas de Acción Comunal*. Ergens omstreeks 1964 werden Humberto en ik bezocht door twee antropologen van de universiteit van (ik meen) Wisconsin. Zij boden aan ons te helpen met de verdere ontwikkeling van het systeem. Zij wilden het wel overbren-

gen naar de toen nog zeer schaarse computers die ze bezaten. Dat leek aantrekkelijk. Maar toen zij vertelden dat zij iets vergelijkbaars deden in Zuidoost Azië, werden Humberto en ik argwanend. Want wij kenden toen al de geruchten over interventies in Vietnam en dergelijke en de rol daarbij van de CIA en van sociale wetenschappers. Wij hebben contact opgenomen met Orlando Fals Borda, toen een ook internationaal zeer bekende socioloog, en voorzitter van de Colombiaanse associatie van sociologen. Hij nam contact op met collega's in andere Latijns-Amerikaanse landen. Daar bleek hetzelfde te gebeuren. Verder onderzoek leidde tot de conclusie dat hier sprake was van een gecoördineerde actie van de CIA onder de codenaam *Operación Simpático*, die in het kader van de communistenjacht ook van lokale netwerken in Latijns Amerika wilden weten hoe die waren samengesteld en wie er deel van uitmaakten. Dus analoog aan dergelijke programma's van de CIA in Zuidoost Azië gericht op het isoleren van mogelijk met de 'communisten' sympathiserende lokale leiders. Deze affaire is ook beschreven in het latere boek van Noam Chomsky: *American Power and the New Mandarins*.³⁹ Wij zijn dan ook niet ingegaan op het aanbod van onze collega's uit de VS.

Voorwaarden voor Acción Comunal

Na onze terugkeer in Nederland, eind 1965, heb ik de contacten met Colombia verloren. Ik kan dus niets zeggen over hoe het verder is gegaan met de AC in Colombia. Wel dat het nog steeds bestaat en ik vind er op internet allerlei positieve geluiden over. Zoals beschreven in mijn proefschrift,⁴⁰ bieden programma's als van AC goede perspectieven om te komen tot verbeteringen in de leefsituatie van armen. Zij hebben laten zien dat deze mensen niet dom zijn, veel energie in zich dragen, en tot effectieve initiatieven kunnen komen. Het grote bezwaar is echter dat dergelijke programma's gemakkelijk in hun tegendelen kunnen veranderen. Zeker in die periode van ons verblijf in Colombia werd zichtbaar dat het programma niet aan bepaalde basisvoorwaarden voldeed. Ten eerste was er in den gronde geen bereidheid bij de dominante politieke partijen om hun positie in de waagschaal te stellen. Want het is onomstotelijk dat AC mensen nog politiek bewuster maakte dan zij al waren, participatie gaat nu eenmaal gepaard met toenemend kritisch bewustzijn. Willen politieke

39 Met *New Mandarins* verwijst Chomsky naar het boek van Simone de Beauvoir: *De Mandarijnen* (1987), ook over intellectuelen die zich encailleren met de heersende machten. Ik heb in de jaren negentig en verder nogal eens mijn mening gegeven over een derde generatie van intellectuele mandarijnen, de 'nieuwste mandarijnen'.

40 1969 Keune, A.W.M.: *Gemeenschapontwikkeling*.

partijen streven naar echte veranderingen, dan moeten zij bereid zijn ook zichzelf kritisch te bekijken.

Een tweede voorwaarde is, en daar ben ik meer op ingegaan bij de voorbereiding van een onderzoek op Cuba⁴¹, dat de veranderingen die als gevolg van een effectief AC-programma worden gestimuleerd, ingrijpende politieke consequenties kunnen hebben. Dat botst natuurlijk met heersende dominante machten. Daarom, en dat lijkt in strijd met de AC-filosofie, kunnen dergelijke initiatieven niet zonder een stevige ondersteuning door een nationaal en charismatisch leiderschap dat zich sterk maakt voor steun aan dergelijke initiatieven, en de opkomende veranderingen legitimeert ook als die tegen de belangen van heersende economische en politieke machten in gaan.

Ten derde is essentieel dat initiatieven als die van AC vergezeld gaan van echte structurele veranderingen op terreinen die er toe doen. Allerlei ervaringen in Colombia hebben bijvoorbeeld bevestigd hoe noodzakelijk een effectief landhervormingsprogramma is. De afwezigheid van landhervorming heeft veel lokale initiatieven gefrustreerd en ook bijgedragen tot uiteenlopende gewapende conflicten, politiek én crimineel. Dat zien wij tot op de dag van vandaag. Een ander voorbeeld betreft de inkomensverdeling. Landen als Brazilië en Ecuador, Bolivia en Cuba hebben laten zien hoe effectief inkomenspolitiek kan zijn. In genoemde landen is de armoede en inkomensongelijkheid in een beperkt aantal jaren effectief bestreden, dat blijkt uit allerlei rapporten en statistieken. Daarbij hoeft het niet altijd alleen te gaan om herverdeling van de geldinkomens. Nog belangrijker kunnen hervormingen zijn die in de reël bestaande leefomstandigheden direct verbeteringen kunnen laten zien. Bijvoorbeeld op gebied van gezondheidszorg, onderwijs en huisvesting.

AC project Lomarene (Bol.) januari 1963

Tot die noodzakelijke structurele hervormingen behoren ook veranderingen in de internationale verhoudingen. Armen in ontwikkelingslanden worden vele malen geconfronteerd met de roep om ontwikkeling. Al was het maar via allerlei uitingen van reclame die mensen stimuleren tot

41 1971 Keune, A., en J. Luchtman.

vormen van consumptie die zij nu ontberen. Maar ook via overheidsinitiatieven, inclusief die van ngo's,⁴² wordt de mare van een betere toekomst verspreid. Tegelijkertijd wordt daaraan dikwijls de boodschap verbonden dat mensen zelf in actie moeten komen. Eigenlijk worden mensen zelf verantwoordelijk gesteld voor hun armoedige situatie.

Deze boodschap wordt wereldwijd verspreid, zeker ook als onderdeel van de neoliberale ideologie die de wereld in zijn greep heeft. Als mensen vervolgens in actie komen, worden ze vaak als negatief beoordeeld en bestreden. Neem de grote golven van migratie van tegenwoordig. Dat zijn in feite uitingen van de energie, het initiatief en het doorzettingsvermogen van mensen die afkomstig zijn uit de 'lagere' sociale lagen van de wereldbevolking. Maar in feite worden dergelijke initiatieven op allerlei manieren bestreden. Als dat dan ook nog gepaard gaat met de verslechtering van de bestaansmogelijkheden van mensen, bijvoorbeeld als op allerlei manieren grond wordt toegeëigend door buitenlandse grote investeerders en agrarisch-industriële bedrijven, het fenomeen dat *landgrabbing* wordt genoemd, dan moeten wij niet verbaasd staan kijken als spanningen in veel gebieden toenemen, met allerlei gevolgen inclusief gewelddadige vormen. Dat geldt eens te meer voor allerlei vormen van omgekeerde ontwikkelingshulp.⁴³

SNV-Vrijwilligers

In 1964 ben ik nauw betrokken geweest bij de voorbereiding van de komst van SNV-vrijwilligers naar Colombia. Ik heb daartoe samen met mijn collega Humberto Triana plannen gemaakt voor drie regio's in de departementen Chocó, Nariño en Meta. Uiteindelijk zijn alleen de laatste twee doorgegaan.⁴⁴ Ik denk met veel genoegen terug aan een uitgebreid onderzoek dat Humberto en ik verricht hebben in de gemeenten Tuquerres, Sapuyes y Guachucal (Nariño).⁴⁵ Wij kregen veel steun van een legertje van vrijwilligers die de mensen thuis enquêteerden. Uit dit onderzoek bleek onder andere dat de meeste mensen een zeer diverse verzameling van activiteiten ondernamen om te overleven: diverse landbouw en tuinbouw producten, kleinvee, zelfvoorziening op gebieden als kleding en huisvesting, en zo meer. Diversiteit van economische activiteiten, gecombineerd met vormen van zelfvoorziening, kunnen belangrijke voorwaarden zijn in een overlevingseconomie.

42 NGO: Niet-Gouvernementele Organisaties.

43 Zie o.a.: 2009 Keune, Lou: *The myth*.

44 1964 Ministerio de Gobierno.

45 1964 Triana y Antorveza, Humberto.

Later ben ik kritisch geworden over uitzendingen als van de SNV. In een artikel voor het toenmalige *NESBIC bulletin*⁴⁶ heb ik betoogd dat als ik mijn salaris als uitgangspunt nam, voor datzelfde geld vier Colombiaanse collega's hadden kunnen worden aangenomen die datzelfde werk zeker zo goed als ik konden doen. Gelukkig is sinds het ministerschap van Jan Pronk op dat punt verandering in beleid gekomen. Er wordt in de ontwikkelingshulp nu veel meer gebruik gemaakt van lokale krachten.

Camilo Torres

Die begin jaren zestig waren ook jaren van grote veranderingen in de rooms-katholieke kerk. Het waren de jaren van paus Johannes 23, van sociale encyclieken als *Mater et Magistra*, en *Pacem in Terris*. En natuurlijk vooral het Tweede Vaticaanse concilie dat door hem was gestart. Dat gaf veel discussie en meer dan dat in Colombia en ook in Nederland. Een van de belangrijkste thema's betrof de democratisering van de kerk, zoals dat later werd genoemd. Wie herinnert zich niet de felle discussie over de rol van de vrouw en of vrouwen ook priesters zouden kunnen worden, seksuele gemeenschap vóór het huwelijk, geboortebeperving en zo meer. In Tilburg was ik al met deze onderwerpen bezig geweest. Zoals in de bijbelstudiegroepen van studenten die plaatsvonden in het Trappistenklooster bij Tilburg. Of de veranderende opvattingen (of beter strijd daarover) over liefde en seksualiteit. Wil en ik waren regelmatige bezoekers van een van die Trappisten: pater Christianus, beter bekend als pater Christje vanwege zijn kleine gestalte en gemoedelijke omgang. Hij was een inspirator van bisschop Bekkers, in die dagen in het Brabantse land voorganger in menselijke vernieuwingen op gebied van onder andere seksualiteit. Christje hield zich trouwens ook bezig met de arbeidsverhoudingen in Tilburgse fabrieken.⁴⁷ Kortom, Wil en ik hadden al enige ervaring met discussies over allerlei thema's van de vernieuwing van de katholieke kerk.

Het is moeilijk te zeggen op welke manier wij met vergelijkbare groepen in Colombia in contact kwamen. Ik vermoed via de contacten van Isaac Wüst. Maar ook via onze Belgische vrienden André Benoit en Mia Cool. André werkte ook op het instituut van Gustavo Perez. Daarnaast werd ik gevraagd om colleges te geven op de sociale faculteit van de *Universidad Nacional* waar de eerder genoemde Orlando Fals Borda decaan was. Die faculteit was een broeinest van activisme op velerlei gebied, ook op religieus gebied.

⁴⁶ 1969 Keune, Lou: *Ontwikkelingsproblematiek*.

⁴⁷ In de latere jaren zestig, toen Christje was uitgetreden uit de Trappistenorde, heeft hij nog enige tijd bij ons gezin onderdak gevonden. Wij woonden toen alweer in Tilburg.

Aan die faculteit was ook verbonden de priester en socioloog Camilo Torres Restrepo. Met hem was ik al in de begindagen van ons verblijf in Colombia in contact gekomen. Hij was een van de oprichters van het *Programa de Acción Comunal*, samen met Orlando Fals en anderen. Vermoedelijk op advies van het hoofd van het landelijke orgaan van de AC, de *División de Acción Comunal* (onderdeel van het Ministerie van Binnenlandse Zaken – *Ministerio de Gobierno*) Vicente Pizano Restrepo maakte ik een afspraak. Dat eerste gesprek maakte op mij een grote indruk. Camilo had in Leuven gestudeerd (zoals meer vooruitstrevende priesters in Latijns Amerika). Hij kende een beetje Nederlands en dat vergemakkelijkte het ijs te breken. Eigenlijk was er geen ijs om te breken; Camilo was een van de hartelijkste mensen die ik ooit ben tegengeko-

Camilo Torres Restrepo

men. Een mooie man ook. En grappig. Ik zie hem nog grappen maken met Pilar, een jonge vrouw en deelneemster aan de bijeenkomsten van *Inquietudes*, waarover hieronder meer. Ik zie hem ook nog op zijn Vespa door Bogotá rijden met een jonge dame achterop. Hij was voor die tijd helemaal niet conventioneel, integendeel. Maar als hij de mis opdroeg was hij een serieus, overtuigd priester. Hij was zelf afkomstig uit de elite van Colombia, maar daar merkte je in de directe contacten niets van, hij kwam onpretentius over. Maar hij was wel heel scherp in het analyseren van de sociale omstandigheden. Ook oordeelde hij scherp over de rol van de kerk in het toenmalige Colombia.

Dit eerste gesprek heeft mij goed geholpen om het *Programa* te doorgronden, inclusief allerlei politieke omstandigheden daarvan. Zo was Camilo een fervent verdediger van wat je de filosofie van het Programa

zou kunnen noemen. Centraal uitgangspunt was dat de mensen in de gemeenschappen de bepalende autoriteit moesten zijn en blijven, niet de rijken of politici of ambtenaren. Hij maakte zich toen al zorgen over het politieke vaarwater waarin de AC dreigde te komen. Wat dat betreft had hij ook twijfels over de politieke vastberadenheid van Vicente Pizano, ondanks dat laatstgenoemde volgens hem goed begreep waar het bij AC ten principale om gaat, wat ik zelf later op basis van mijn eigen ervaringen kon bevestigen. Het praten over Pizano creëerde overigens een misverstand dat te wijten was aan mijn gebrekkige kennis van het Spaans. Camilo noemde Pizano *debil*, wat in het Spaans 'zwak' betekent. Dat begreep ik niet, op mij had Pizano helemaal geen 'debiele' indruk gemaakt. Camilo zag mijn verwarring en begreep die ook want hij kende het Nederlandse woord 'debiel', en het misverstand was snel verholpen.

De kerk was een groot probleem. Zij had een enorme machtspositie in Colombia, was ook rijk, had veel bezittingen. De leiding van de Colombiaanse kerk was bovendien zeer conservatief. Die gebruikte haar machtspositie om invloed uit te oefenen op de debatten en bewegingen over de vele sociale en religieuze kwesties. Vanuit de kerk werd bijvoorbeeld de opvatting verkondigd dat armoede een lot is dat mensen moeten aanvaarden; de armen krijgen immers later de mooiste stoelen in het hiernamaals, de rijken hebben een kans daarop die kleiner is dan die van een kameel die door het oog van een naald probeert te kruipen. Ook op gebied van seksualiteit was zij aartsconservatief. Vernieuwingen die in de kerk in die dagen bovenkwamen werden eerder verafschuwd dan verwelkomd. Dat wil zeggen door de leiding van die kerk, in die dagen verpersoonlijkt door kardinaal Concha, de aartsbisschop. Maar er ontwikkelde zich in Colombia ook een tendens onder priesters en andere religieuzen om de sociale kwesties veel meer vooraan te zetten in de taken van de kerk, ook als het gaat om scherpe tegenstellingen tussen rijk en arm.

Inquietudes

Zo ontwikkelden zich in die dagen nieuwe sociale bewegingen. Een daarvan was *Inquietudes* ('Bezorgdheden') gevormd door

'groepen van studenten, arbeiders, universiteitsdocenten, academici, huisvrouwen, maatschappelijke werkers, en anderen die zich als jonge christenen ten zeerste betrokken voelen bij de noodzaak van een christelijke oplossing van de ontwikkelingsproblemen in hun land.'⁴⁸

48 Zie: 1966 Keune, A.: *Kerk en Ontwikkeling in Colombia*.

En met die beweging kwamen Wil en ik in contact, wij werden er in opgenomen. Uit een van onze brieven:

‘Willie en ik zijn momenteel lid van een groep jonge ‘intellectuelen’ (Columbianen) die zich willen bezinnen op de rol van de leek in de kerk. Dit is voor ons een erg interessante ervaring. Wij worden zo wel gedwongen om actief mee te denken over allerlei stromingen in de kerk, hetgeen vooral in deze tijd van het concilie van zo’n belang is. Wel is het ons weer eens opgevallen hoe weinig de Colombiaanse leken van de kerk afweten. Het is ontstellend en bedroevend. Het peil van de groep (dus allemaal ongeveer mensen met een universitaire graad, waarbij de twee voornaamste leiders van de Christelijk-Sociale Partij) is stukken lager dan dat van de Nederlandse middelbare schoolstudenten, wat de godsdienst aangaat. Ze weten er ontzettend weinig van, en wat zij er van weten is bovendien erg traditioneel en in de stijl van de vroegere lagere-school katechismus. We worden er soms wanhopig van als we bedenken dat deze mensen nu de nieuwe rol van de leek in de Kerk moeten vervullen. Het is dan ook een teken aan de wand wat betreft het godsdienstonderwijs én de relaties tussen de leken en de kerkelijke overheid hier. Alweer blijkt dat de kerk hier volledig traditioneel en paternalistisch is in de zin dat alles van de priesters komt en de leken (die toch eigenlijk ‘de Kerk’ zijn) maar moeten volgen. Er moet ten aanzien hiervan nog veel veranderen. Willie en ik willen niet zeggen dat wij er zoveel van af weten, maar toch is het zo dat we in deze groep een belangrijke functie kunnen vervullen, zó groot is het niveauverschil tussen Nederland en Colombia.’⁴⁹

Deze brief is nogal paternalistisch van toon, ik zou hem nu anders geschreven hebben. Toch is die uitdrukking van het feit dat in onze jeugd veel intellectuelen in Nederland actief betrokken waren bij de Kerk, ik heb daarover eerder al iets verteld. Wij waren al wat ervaren. Dat soort binnenkerkelijke discussies kende men niet in Colombia, wel heftige discussies over sociale kwesties, maar de link met kerk en met theologie werd, althans door leken, intellectueel of niet, nauwelijks gelegd.

Ik werd lid van een kerngroep van *Inquietudes* en onder meer lid van de redactie van een tweemaandelijks tijdschrift. Wil en ik hebben verschillende keren deelgenomen aan bezinningsweekeinden van deze kerngroep. Daar gingen wij met het hele gezin naar toe, inclusief de drie kinderen. Die werden meestal gehouden op een van de grote fincas van de familie van Maria Cristina Salazar. Zij was net als Camilo afkomstig uit de rijke klasse. Maar, zoals ik ook heb meegemaakt in landen in Midden Amerika, het waren nogal eens mensen uit de elite die met volle over-

49 Brief d.d. 22 november 1964.

tuiging kozen voor de armen en onderdrukten. Dat gebeurde dan niet op een charitatieve manier, maar met alle aandacht voor de noodzaak van structurele veranderingen. Deze weekenden waren zeer inspirerend. En Camilo Torres was, hoe overtuigd antiautoritair dan ook, de centrale inspirerende persoon en gangmaker.

Het waren niet alleen meningsvormende bijeenkomsten over allerlei sociale en religieuze kwesties. Er werd ook gewerkt aan plannen voor een brede sociale en politieke beweging genaamd *Frente Unido del Pueblo*. Zo werd er samen met vakbonden, boerenorganisaties en studenten een grote manifestatie gehouden op het centrale plein van Bogotá, de Plaza Bolivar, waar ook mijn kantoor dichtbij gelegen was. Ik ben gaan kijken naar die manifestatie. Die stond ook in het teken van felle kritiek op het beleid van de VS, naar aanleiding van de invasie van de VS in 1963 in de Dominicaanse Republiek om president Juan Bosch te verjagen. En natuurlijk ging het ook over de steun van de VS aan het militaire apparaat van Colombia zelf. Nu zag ik er in die dagen nogal Amerikaans uit, dat had ook bijgedragen aan de verwarring in Chocó over mijn achternaam. Er ontstond steeds meer agitatie over mijn aanwezigheid op de manifestatie. Omstanders dachten waarschijnlijk dat ik een spion van de VS was. De sfeer werd steeds agressiever en bedreigend naar mij toe. Tot ik plotseling werd 'gered' door mensen bij wie ik uit mijzelf niet gauw steun gezocht zou hebben, namelijk de militaire politie. Een jeep met manschappen van die politie kwam in volle vaart naar de plek waar ik stond en ik werd zonder pardon door de militairen opgetild, in de jeep gesleurd en naar een veiliger plek gebracht. Daar vroegen ze mij waar ik woonde en zo werd ik naar huis gebracht. Dat was een vreemde ervaring, vol tegenstrijdigheden. Maar ook een goede les. Ik moest hierdoor nogal eens denken aan het boek van Bertus Aafjes 'Morgen bloeien de abrikozen' waarin hij een 'mob' in Cairo beschrijft en hoe bedreigend die kan zijn.

In 1964 zijn wij op verlof in Nederland geweest. In die tijd heb ik in Leuven deelgenomen aan een conferentie georganiseerd door *Pro Mundi Vita*, de organisatie die ik eerder had helpen oprichten voordat wij in 1962 naar Colombia verhuisden. Op die conferentie kwam ik Camilo tegen. Dat was een verrassing, maar ook weer niet, want hij werd in die dagen door velen overal op de wereld gezien als een belangrijke inspirerende vernieuwer. Zijn naam was verbonden aan de in Latijns Amerika opkomende 'theologie van de bevrijding' en de 'volkskerk' en kreeg veel uitnodigingen. Natuurlijk was hij er dus bij toen in Leuven.

De deelname aan *Inquietudes* leidde natuurlijk tot extra werk, vooral voor mij. Uit een brief van Wil:

‘Ook de ouders van ‘t lieve driel⁵⁰ stellen het erg goed, ondanks het feit dat we ‘t de laatste weken bijna té druk hebben gehad (vooral Lou). Zoals wij u al eerder geschreven hebben nemen wij vrij intensief deel aan discussiegroepen van verschillende lekenverenigingen. De laatste tijd zijn deze groepen erg actief geweest vooral in verband met de uitspraken die de kardinaal gedaan heeft over de gedragingen van twee jonge ‘revolutionaire’ priesters. Deze priesters hebben namelijk in het openbaar kritiek geleverd over de handelwijze en houding van de clerus hier in Colombia. U kunt begrijpen dat dit veel kritiek en discussie heeft losgeslagen vooral bij deze jonge progressieve leken. Lou heeft ook meegewerkt aan het schrijven van ‘n boekje waarin er dus op aangedrongen wordt om deze twee priesters niet meteen te veroordelen, maar veeleer eens ernstig na te denken in hoeverre deze priesters gelijk hebben, want het staat vast dat de ‘kerk’ hier verouderd is en zich niet voldoende bewust is van de noden die hier heersen.⁵¹

Tot de vele onderwerpen die werden besproken behoorden ook die over de noodzaak van revolutie en het eventuele gebruik van geweld. Ook wat dit aangaat heeft *Inquietudes*, en met name Camilo, een grote invloed gehad op mijn denken en doen. Zie bijvoorbeeld mijn artikel over Revolutie, voor de *encyclopedia Catholica*, zie ook mijn werk in verband met Midden Amerika. De laatste keer dat ik Camilo gesproken heb was bij een discussie bij hem thuis over al dan niet aansluiten bij de guerrilla. Hij sloot zich aan bij het *Ejército de Liberación Nacional* (ELN). Die guerrilla organisatie kwam nog in 2017 uitgebreid in het nieuws in Nederland naar aanleiding van de ontvoering van twee journalisten van het programma Spoorloos. In die berichtgeving viel ook de naam van Camilo weer. Hij sneuvelde in februari 1966 in een gevecht met het leger. Er kwamen veel reacties op zijn dood, ook in Nederland, in menig interview werd ik daar op bevraagd. Het was waarschijnlijk de eerste keer dat een priester zo nadrukkelijk koos voor de gewapende strijd. Op YouTube zijn liederen over hem te vinden waaronder een van de door Wil en mij bewonderde Chileense zanger Victor Jara, die gedood werd bij de coup van Pinochet.

Nog twee voorbeelden van geschiedenis die in kringen draait. Toen ik in 1969 voor mijn werk in Cuba was kwam ik een gezondheidskliniek tegen genoemd naar Camilo Torres. En in 1993 logeerde ik in San José Las Flores (El Salvador) bij de familie Torres. Een van hun kinderen heet Camilo. Ik vroeg waarom deze naam. Moeder Blanca zei toen: *Por el padre*, dus vanwege de Colombiaanse priester Camilo Torres.

50 Bedoeld onze kinderen Hans, Annette en Carmen.

51 Brief van Wil d.d. 9 september 1965.

In 1969 heb ik geadviseerd bij de vertaling in het Nederlands van teksten van Camilo. De verzameling was samengesteld door François Houtart en de vertaling is van Leo Klatser. Het boek is in 1969 uitgekomen bij Bruna.⁵²

Alles heeft een staartje, zo ook onze deelname aan *Inquietudes*. Ergens eind 1965 kregen wij thuis de Nederlandse ambassadeur op bezoek. Hij kwam met de mededeling dat de regering van Colombia geen verlenging van mijn contract wilde. En dat dat te maken had met onze betrokkenheid bij sociale en politieke vernieuwingsbewegingen. Ik herinner mij onze reactie nog goed. Wij waren niet verbaasd, het deed ons eigenlijk niet veel. Want wij hadden zelf al besloten om in het vervolg in Nederland aan de slag te gaan. Verder herinner ik mij dat onze persoonlijke relatie met de ambassadeur even aardig en vriendschappelijk bleef als altijd.

Metanoia⁵³

Saulus was op weg naar Damascus om Jezus' volgelingen te bestrijden. Toen kreeg hij een visioen waarin Jezus hem opriep zich te bekeren. In Damascus werd hij gedoopt en kreeg de naam Paulus.

Ik moet nogal eens denken aan deze gebeurtenis, verteld in de brieven van Paulus, als ik pieker over de veranderingen die ik in Colombia heb ondergaan. Want het had geleid tot nogal wat omkeringen in mijn opvattingen en handelen. Daartoe behoorde allereerst mijn visie op het ontwikkelingsvraagstuk. Het meest essentiële punt is dat ik veel meer ben gaan vertrouwen in de capaciteiten van 'gewone' mensen. Ten onrechte werden tot dan toe armen en onderdrukten gezien als mensen die achterliepen, die moesten worden zoals wij. Ik ben veel meer zicht gaan krijgen op allerlei structurele omstandigheden die er toe leiden dat mensen worden gemarginaliseerd en uitgesloten. Daarbij gaat het om binnenlandse structurele verhoudingen, bijvoorbeeld het grondbezit. Maar daarnaast ook om internationale verhoudingen, bijvoorbeeld de internationale handel en het mondiale geldwezen, die in wisselwerking met binnenlandse factoren tot ongelijke ontwikkeling leiden. Dat laatste leidde er toe dat Wil en ik van mening werden dat ontwikkelingswerk thuiswerk diende te zijn, dus dat wij in Nederland aan de slag moesten.

Daarbij ben ik ook sterk anders gaan denken over de strategie om te komen tot rechtvaardiger verhoudingen. In Colombia heb ik geleerd dat het vraagstuk van revolutie en van het eventuele gebruik van geweld

52 1969 Camilo Torres.

53 Bekering, of omkering.

daarbij onder ogen moet worden gezien. De weg van hervormingen is er een die zeker getracht en misschien wel moet worden doorlopen. Maar er kunnen momenten komen dat die weg vastloopt, en dat je prioriteit moet geven aan toewerken naar andere machtsverhoudingen. En ja, daar kan geweld bij te pas komen. Daarmee wil ik niet dogmatisch pleiten voor de revolutionaire en gewelddadige weg. Integendeel; ik heb helaas in verschillende landen gezien welke drama's politiek geweld en oorlogen kunnen aanrichten. Maar er kan een tijd komen dat je de verantwoordelijkheid daarvoor onder ogen moet zien.

En ten slotte ben ik op kerkelijk en religieus gebied flink veranderd. Niet zo ingrijpend als bij Saulus, maar toch. Ik ben zeer gaan twijfelen aan het gezag en de gedragingen van kerkelijke leiders, hoewel ik sommigen als Dom Helder en Johannes 23 nog steeds zeer inspirerend vind. Ik ben steeds meer voorrang gaan geven aan wat je de sociale kwesties zou kunnen noemen; kwesties van armoede en ongelijkheid en van onderdrukking. Dat wil niet zeggen dat bij mij het religieus besef volledig verdwenen is. Dat bleek maar weer eens bij de ziekte en het overlijden van Wil in 2010. Maar het is lang niet meer zo bepalend als vroeger.⁵⁴ Wij moeten vooral datgene doen dat in de wereld van nu moet worden gedaan.

54 Ik ben op dit moment vooral nieuwsgierig naar wat er gebeurt als ik sterf.

4

Ontwikkelingswerk is thuiswerk

Terug in Nederland

Toen wij in 1965 naar Nederland terugkeerden, konden we voor onze terugreis kiezen of we met de boot of per vliegtuig zouden gaan. Het werd de boot, de KNSM Prins Hendrik, half passagiers – half vrachtboot. Wij stapten op in Curaçao. De tocht voer langs enkele eilanden in het Caraïbisch gebied terug naar Amsterdam. Een prachtige reis, ruim twee weken weg uit alle drukte, dat maakte het overschakelen stukken gemakkelijker. De kinderen Hans en Annette waren groot genoeg om er ook van te genieten. Er was een kinderverzorgster aan boord. Dagelijks gingen zij bij de scheepstimmerman op bezoek bij papegaai Roberto die wij van vrienden in Colombia cadeau hadden gekregen. Carmen was nog een baby, maar wel een die aardig kon rondkruipen. Voor Wil en mij was al die rust een uitkomst na de nogal turbulente afscheidsdagen in Bogotá. Het enige dat tegenzat was dat Wil bij roerig weer last had van zeeziekte, omdat ze in verwachting van Maarten was. Maar verder bleek weer eens dat ontwikkelingswerk nu niet bepaald altijd een leven van opoffering impliceert.

In Nederland kwamen wij terecht in wat je zou kunnen noemen een gespreid bedje. Mijn vader had voor ons een huurhuis gevonden in de wijk Wandelbos in Tilburg. Dat was toen een zeer jonge wijk, met heel veel kinderen, wat voor onze kinderen erg belangrijk was. Natuurlijk kregen wij het druk met het inrichten van het huis, het afhalen van de bestelde auto en het regelen van allerlei zaken bij de burgerlijke stand en op de Hogeschool. Maar eens te meer bleek hoe belangrijk solidariteitsnetwerken zijn, want wij kregen hulp van allerlei kanten, de beider families voorop. Ook in een ander opzicht kwamen wij in een gespreid bedje: ik hoefde niet naar een baan te zoeken want die lag al klaar. Eigenlijk heb ik in alle jaren van werken nooit te maken gehad met beknellende armoede en deprimerende baanloosheid, nooit financiële zorgen.

Nederland bleek in die drie jaren van afwezigheid enorm veranderd. Het giste aan alle kanten. Dat gevoel kreeg ik al door de wijk waarin wij

gingen wonen, die in een paar jaar tijd uit de grond was gestampt. Ook op het terrein van de universiteit was het allemaal nieuwbouw dat de klok sloeg. De aantallen studenten waren stukken hoger. Toen ik aan de Hogeschool ging studeren waren wij met zo'n honderd eerstejaars. Maar nu, in 1966, waren het er honderden. Ook waren er nieuwe studierichtingen, de Hogeschool was duidelijk op weg om ook in naam universiteit te worden. Dat niet alleen. Er waren alom nieuwe discussies die ik tijdens mijn studeren nauwelijks kende. Opvallend was allereerst dat de thematiek van mondiale armoede en ongelijkheid, en ook die van oorlog en vrede tot felle debatten leidden waar veel mensen, zeker studenten, aan deelnamen. Maar dat gold ook de bredere politiek; allerlei nieuwe bewegingen en partijen klopten aan de deuren van de macht.

Tilburg kreeg in die tijd niet alleen te maken met vernieuwing en nieuwbouw, maar ook met grote problemen van baanloosheid. De dominerende textielindustrie stond op instorten en fabriek na fabriek werd gesloten. In zo'n tien jaar tijd verdwenen de meeste fabrieken. Er was nauwelijks nieuwe werkgelegenheid voor in de plaats gekomen. De bouwsector groeide snel vanwege al die nieuwe woningen en utiliteitsbouw als de Hogeschool. Een deel van de ontslagen textielarbeiders vond daar werk. Een kleiner deel kon aan de slag in de dienstensector, zoals het onderwijs en de gezondheidszorg. Dat alles bood niet veel soelaas en de baanloosheid steeg enorm. Dat tekende de stad in deze tweede helft van de jaren zestig en had ook zijn invloed op het aanzien van de stad: er waren ineens veel leegstaande fabrieksgebouwen, ook midden in de stad. Tilburg was in die jaren dus een stad met twee gezichten: verpaupering en vernieuwing.

Onze wijk Wandelbos bood ons een prettige woonplek. Zoals gezegd waren er veel kinderen, maar ook veel mensen vol levenslust die open stonden voor nieuwe gedachten en verhoudingen. De parochie werd geleid door priesters van de congregatie van de Kruisheren. Deze mannen verwelkomden allerlei vernieuwingen, ook wat gebruiken en waarheden aangaat. Natuurlijk verschenen ook in onze kerk de gitaar en het drumstel. Er werden nieuwe gezangen gezongen met teksten van Huub Oosterhuis en anderen. De misviering vond zoveel mogelijk plaats in de Nederlandse taal. Bij die misviering stonden vanaf toen de priesters met hun gezicht naar het volk in plaats van met de rug, zoals tot dan toe gebruikelijk was. Dat lijken kleine veranderingen maar het belang daarvan mag niet worden onderschat. Ik herinner mij een gesprek met een boerin in El Salvador. Wij hadden het over het begin van het verzet van de mensen tegen de machthebbers daar. Zij was daar heel stellig over: het begon toen de priesters zich omdraaiden en de mensen aankeken, dat was een belangrijk bevrijdend moment. Dat was ook zo in ons Wandelbos. Mis-

schien niet met zulke diepgaande consequenties als in El Salvador, maar toch, er werd getornd aan de autoriteit van priesters, zij werden gelijk(er) aan ons, of wij aan hen. De brede maatschappelijk vernieuwing betrof ook de positie van de toen nog steeds zeer machtige KVP. Verkiezing na verkiezing verloren zij stemmen, ten gunste van de progressieve partijen.⁵⁵

De fysieke inrichting van de wijk had een opvallend kenmerk. De wijk werd doorsneden door een brede laan, wat nog steeds zo is. Ten zuiden daarvan waren vrije sector woningen die duidelijk voor de hogere inkomensgroepen waren bedoeld. Daar woonden veel intellectuelen waaronder ons gezin. En ten noorden van deze baan waar zo'n vijfenzeventig procent van de wijkbewoners woonden, overwegend arbeiders, waren overwegend woningwetwoningen. Dat was zo gepland door de gemeente 'uit oogpunt van verkoop en belegging'. Een ander opvallend kenmerk van de inrichting van de wijk was dat er betrekkelijk weinig voorzieningen als winkels en ontspanningsgelegenheden waren. Ook daarover was bij de gemeente nagedacht. Daar heersten bepaalde opvattingen over de moderne stad die ik terugvond in een document in het archief van de afdeling onderzoek. Dat was een advies geschreven door mijn collega Ruud de Moor. Hij baseerde zich duidelijk op functionalistische theorieën van mensen als Talcott Parsons. Hij ging ervan uit dat mensen in woonwijken woonden en dan via brede wegen naar het stadscentrum zouden trekken om daar de boodschappen te doen en zich te ontspannen. Zo zie je maar weer eens waartoe een bepaalde sociaalwetenschappelijke opvatting kan leiden. Uiteraard werd men in de loop van de jaren gedwongen om steeds meer voorzieningen in de wijk Wandelbos zelf te ontwikkelen.

Werkgroep Ontwikkelingssamenwerking Wandelbos (WOW)

Het parochieteam entameerde vele discussies die je ook zag bij het Tweede Vaticaanse Concilie en het Nederlandse pastorale concilie. Daarbij kwamen zeer gevoelige thema's aan bod als seksualiteit, geboortebeperving, en de rol van de vrouw in de kerk. Waarom waren er bijvoorbeeld geen vrouwelijke priesters? Maar ook de andere grote maatschappelijke thema's waar de studenten van de Hogeschool zich veel mee bezig waren gaan houden. Zo ontstond het initiatief tot de oprichting van een werkgroep die zich ging richten op de ontwikkelingssamenwerking. Dat werd de Werkgroep Ontwikkelingssamenwerking Wandelbos, beter bekend als de WOW. Wil en ik werden daar ook voor uitgenodigd en werden enthousiaste deelnemers. De groep had ruim twintig actieve leden, met

55 1971 Keune, Lou: WOW.

nogal diverse achtergronden. Het was een groep die ik later als een kosmopolitieke basisgroep ben gaan duiden:

‘Een groep van personen die er zich op richt om in de eigen directe omgeving (dus de eigen basis) veranderingen in mentaliteit en handelen te bewerkstelligen ten gunste van oplossing van mondiale vraagstukken als de verhouding tussen rijke en arme landen. Deze basis kan zeer verschillend zijn, bv. de fabriek of het kantoor waar men werkt, de wijk waar men woont, de afdeling van vakbond of politieke partij of kerk waar men lid van is, de school of universiteit die men bezoekt, etc.’⁵⁶

In deze omschrijving herken ik veel elementen van *community development*. Ik ben dat later in het kader van mijn proefschrift verder gaan uitwerken.

Deze omschrijving is natuurlijk nogal abstract. Bij de WOW werd dat een flink stuk concreter. De groep ontstond op een forumavond die de Wandelbos pastores hadden georganiseerd over ‘Ontwikkelingshulp’ en over ‘Missie en zending’. Het werd een zeer geëngageerde bijeenkomst. Aan het einde daarvan merkte een wijkbewoonster op ‘dat al dat gepraat wel mooi was, maar wat zou er nu door de aanwezigen gedaan kunnen worden?’ Die vraag beantwoordden de pastores door mensen uit te nodigen om bij hen thuis te komen praten over wat te doen. Het belangrijkste doel werd mentaliteitsverandering genoemd: meer zicht krijgen op de condities waaronder de relaties tussen rijke en arme landen zich ontwikkelen, en meer bereidheid om daar iets aan te doen, vooral om het beleid en dus de politiek te beïnvloeden. Dat werd gedaan via allerlei activiteiten, waaronder inzamelingsacties, contactlegging met ontwikkelingswerkers, verspreiden van informatie en engagement, kerkelijke activiteiten als het voorbereiden van speciale teksten voor de kerstviering, maar ook het inrichten van een stand in het winkelcentrum tijdens de aanloop naar de kerstdagen, een jeugdzesdaagse, en de voorbereiding van een ‘Derde Wereld Winkel’.⁵⁷ In de periode

⁵⁶ Idem p. 8/9.

⁵⁷ Idem p. 45 e.v.

juni 1968-juni 1970 werden in totaal 42 activiteiten ondernomen. Een van de nagestreefde activiteiten was het ondersteunen van de wijkraad. Dat heeft er toe geleid dat ik enkele jaren lid ben geweest van de redactie van het wijkblad van het Wandelbos.

Het zal duidelijk zijn dat ik met veel positieve gevoelens terugkijk op deze ervaringen. Zij hebben bij mij de overtuiging versterkt dat de zo noodzakelijke veranderingen in economie, politiek en cultuur mogelijk zijn. En ook dat daarvoor mensen te vinden zijn. Nu moet ik daarbij wel aantekenen, dat initiatieven als de WOW plaatsvonden in een klimaat van optimisme en vernieuwingsdrang. Dat maakte het natuurlijk een stuk gemakkelijker. Desalniettemin was het een hoopvol begin van 'thuiswerk' van Wil en mij. De groep heeft in de jaren zeventig nog maar enkele jaren bestaan. Dat had onder meer te maken met de verplaatsing van initiatieven naar het stedelijk niveau. Vooral de inrichting van het Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking (COS) en de oprichting van de Wereldwinkel eisten veel energie van leden van WOW. Expansie naar het stedelijk niveau was overigens een van de oogmerken van WOW, dus was er weinig aanleiding om te treuren.

WOW was niet de enige groep of instantie die in Tilburg actief was op gebieden van ontwikkelingssamenwerking en vrede. In de beleidsnota 1970 van het Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking (waarover later meer) worden de volgende genoemd: Werkgroep Ontwikkelingssamenwerking Wandelbos, Aktiegroep Engagement van de studentenparochie Maranatha, Bevrijdingsfront Metanoia, Pax Christi Tilburg, Raad van Kerken Tilburg, Oekumenische groep Immanuël, Atso-Buitenland, Werkgroep Kerk en Vrede, Dekenale Missieraad, Injectie Tilburg (gericht op het onderwijs), diverse scholen, Werkgroep Wereldoriëntatie, Vastenactie, Aktiegroep Buitenlandse Werknemers in Tilburg. En deze lijst zal zeker niet compleet zijn.

Ontwikkelingssamenwerking vernieuwd

Wat ik mij bij terugkeer in Nederland nauwelijks realiseerde was dat er veel veranderd was als het ging over ontwikkelingssamenwerking. Het was verbazingwekkend te zien hoeveel mensen actief waren geworden of zich op zijn minst betrokken voelden bij vraagstukken van armoede en vrede. Ontwikkelingswerk was al thuiswerk geworden. Dat merkte ik op heel directe manieren. Om te beginnen in de parochie waar wij kwamen te wonen. Bij heel veel misvieringen kwam het onderwerp ter sprake. Die drie pastores van de parochie namen ook zelf allerlei initiatieven. De bekendste was de oprichting van de Werkgroep Ontwikkelingssamen-

menwerking Wandelbos waar we het hiervoor over hadden. Verder was er in de kranten veel aandacht voor allerlei veranderingen in de landen van Azië, Afrika, het Midden Oosten en Latijns Amerika. Natuurlijk waren dat in veel gebieden turbulente tijden, denk alleen maar eens aan de dekolonisatie, waar ook Nederland op directe manieren mee te maken had: Indonesië, Suriname en de Antillen. Ik werd gevraagd om in Tilburg een discussie over de onafhankelijkheid van de Antillen te leiden. De ogen gingen mij open, zoveel nieuwe gedachten en hartstocht kwamen op tafel, het was zeer leerzaam.

Maar het ging om veel meer dan ‘alleen’ dekolonisatie. Zo waren het toen de jaren van de Derde Wereld, een verbond van vooral landen uit de genoemde regio's dat zich ontwikkelde tot een nieuw machtsblok naast het Oostblok en de NAVO-landen. ‘Derde wereld’ was in de debatten en politiek een dominerend begrip geworden. Conferenties als die van Bandung van 1955 kregen al heel veel aandacht. Beelden als van ontmoetingen tussen Soekarno, Tito, en Nehru gingen de wereld over. De eerste Wereldhandelsconferentie van 1964 in Geneve, en ook de voorbereiding van die in New Delhi van 1968 werden toonbeelden van aanklachten en krachtenbundelingen tegen vooral het Westen. De speech van Che Guevara als vertegenwoordiger van Cuba sloeg in als een bom.⁵⁸ De UNCTAD, de instelling voor handel en ontwikkeling van de Verenigde Naties, werd een bedreiging voor de andere twee machtsblokken. Dat heeft er naar mijn mening toe geleid dat het Westen de discussie over de inrichting van de wereldmarkt naar ander fora verplaatste, fora als de Uruguay ronde en tegenwoordig de Wereldhandelsorganisatie (WTO) waar de Derde Wereld geen rol van betekenis kon vervullen. De basis voor het tegenwoordig zo dominerende vraagstuk van het neoliberalisme werd via akkoorden als die van de Uruguay ronde gelegd. De UNCTAD bestaat nog steeds, maar heeft nauwelijks nog politieke betekenis. De WTO werd dé plek voor de wereldmarktpolitiek.

Ook verschenen er veel boeken en andere publicaties waarbij in de titel ‘Derde Wereld’. In Nederland ontstond in die jaren een Derde Wereld Beweging. Ik heb steeds veel respect gehad voor deze beweging, er ook zelf op allerlei manieren aan deelgenomen. Toch blijf ik de relevantie van dat begrip betwisten. Het had zeker in de jaren vijftig en zestig duidelijke politieke relevantie. Want het leidde tot fora waar verzet kon worden geboden en alternatieven op tafel konden worden gelegd. Maar in sociaaleconomische zin waren en zijn de volkeren die tot de Derde Wereld worden gerekend op allerlei manieren organisch verbonden

58 Zie: 1964 Guevara Serna.

met en geïntegreerd in de dominerende circuits. Die binding is alsmaar hechter geworden, mondialisering (nogal eens globalisering genoemd) is de bepalende kracht.

Met of zonder Derde Wereld voltrok zich zeker in Nederland in die jaren zestig en zeventig een vernieuwing van het denken over ontwikkelings-samenwerking. Oorspronkelijk ging de discussie vooral over de omvang en aanwending van wat genoemd werd de ontwikkelingshulp. Die term werd in de jaren zestig al snel losgelaten omdat het te veel doet denken aan caritas en afhankelijkheid. De uitdrukking 'ontwikkelingssamenwerking' werd *standing*. Daarbij werden veel aspecten van de overdracht van mid-delen besproken. Denk bijvoorbeeld aan de omvang van de overdrachten. Die moesten minstens één procent van het nationaal inkomen worden. Aan die gedachte is de oprichting van de nog steeds actieve organisatie XminY te danken: als de regering niet zorgt voor de volle een procent (X) dan vullen wij het tekort (XminY) zelf aan. XminY werd overigens van begin af aan niet gezien als een van de vele fondsenwervende organisa-ties, het ging vooral om bewustwording en politieke invloed. Een ander veelbesproken onderwerp was de aard van de overdrachten. Moet die niet voltrokken worden via multilaterale kanalen en in het bijzonder de VN? Want daar hadden de ontwikkelingslanden medezeggenschap. En moest de hulp die geboden werd niet worden 'ontbonden'? Want het overgrote deel van de zogenoemde Nederlandse overdrachten werden weer in Nederland besteed, door er Nederlandse exportproducten en mensen van te betalen.

Wat steeds meer ook in discussie kwam was de koppeling van ontwik-kelingssamenwerking aan de belangen van het Nederlandse bedrijfsleven. Die koppeling was heel sterk. De achtereenvolgende regeringen van Nederland gingen er zelfs van uit dat de belangen van het bedrijfsleven overeenkwamen met die van de ontwikkelingslanden. Dit werd een zeer belangrijk discussiepunt, ook omdat het bedrijfsleven dat actief was in ontwikkelingslanden voornamelijk bestond uit multinationale onderne-mingen die in veel gevallen een monopolie of oligopolie positie innamen en machtiger waren – en zijn – dan veel van de regeringen van die landen. Aan die kritiek hebben wij de oprichting te danken van SOMO, de nog steeds zeer actieve Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen.

Universiteit in actie

Met deze en andere onderwerpen werd steeds duidelijker dat de proble-matiek van ongelijke ontwikkeling allereerst een structurele problematiek is. Armoede en ongelijkheid hebben veel zo niet alles te maken met struc-

turele verhoudingen die steeds weer armoede en ongelijkheid reproduceren. Daarmee vond er een verbreding en verdieping van de discussie plaats. Aan die structuralistische discussie werden andere onderwerpen verbonden. Bijvoorbeeld de steun aan bevrijdingsbewegingen in landen die nog steeds (staatkundig⁵⁹) een koloniale status hadden. Veel aandacht kreeg de strijd tegen de apartheid in Zuid-Afrika. Die heeft onder andere geleid tot een zeer geslaagde actie op mijn universiteit⁶⁰ tegen het bedrijf Olivetti vanwege zijn belangen in Zuid-Afrika. Er werd officieel besloten

dat de universiteit niets meer van Olivetti mocht aanschaffen.⁶¹ Maar nog veel meer zaken hielden mensen bezig. Bijvoorbeeld het generaalsregime van Brazilië en dat van Argentinië en de blokkade van de VS en andere ondermijnende acties gericht tegen Cuba.⁶² De putsch van Pinochet. En natuurlijk Vietnam. De oorlog van de VS tegen dat land, met steun van andere westerse landen, leidde ook in Nederland tot felle protesten. Ook wat dat aangaat liet onze universiteit zich van een goede kant zien. Er ontstond een discussie over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van wetenschappers. Dat tegen de achtergrond van het verschijnsel dat wetenschappers, ook sociale wetenschappers, vaak werk deden in dienst van die interventies. Het eerder genoemde boek van Chomsky geeft daar vele voorbeelden van, waaronder de *Operación Simpático* die ik zelf had ervaren in Colombia. Uiteindelijk werd besloten tot twee dagen⁶³

59 Veel landen die staatkundig onafhankelijk waren, bleken dikwijls in politieke en economische zin afhankelijk van andere mogendheden. Dit verschijnsel wordt neokolonialisme genoemd en doet zich tot op de dag van vandaag voor.

60 De Tilburgse Hogeschool werd altijd al tot de universitaire wereld gerekend. Maar omdat het lang slechts een of enkele faculteiten had, kreeg het de benaming Hogeschool. Dit veranderde in de jaren zestig en zeventig.

61 Zie: 1988 Keune, Lou en Gerard Raemaekers.

62 Onze universiteit had in die dagen een John F. Kennedy Instituut. Dat werd ook wel het Varkensbaai Instituut genoemd.

63 7 en 8 november 1973. Zie: <https://issuu.com/universonline/docs/1973-06-15noot>

van universiteit brede discussie en bezinning onder de titel 'Vietnam en maatschappelijke verantwoordelijkheid'.⁶⁴ Ik was voorzitter van de organiserende werkgroep.

Dan heb ik het nog niet gehad over de vele initiatieven van mensen en organisaties die zich richtten op directe noodleniging en hulpverlening aan mensen in nood.⁶⁵ Dat ging gepaard met veel discussie over de vraag of noodleniging niet de problemen verergerde in plaats van die te bestrijden. Dergelijke acties laten de structurele kwesties immers onverlet. Zou je je niet veel meer moeten richten op meer structurele bewustwording en politiek actie? Ik heb aan diverse onderzoeken deelgenomen

die ingingen op deze vraag.⁶⁶ Steeds weer kwam daarbij het idee van ontwikkelingseducatie boven. Die vraag, dus wat doen hulpverlenende organisaties aan ontwikkelingsopvoeding, stond centraal in een door Erik de Clerck, Anke Kooke en mij gedaan onderzoek in opdracht van de SODEPAX (een samenwerkingsorgaan van de Wereldraad van Kerken en de Rooms-Katholieke Kerk) en de FAO FFHC (Freedom from Hunger Campaign).⁶⁷ Dit onderzoek werd verricht in België, Frankrijk, de Bondsrepubliek Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Het betrof onderzoek naar de mate waarin grote fondswer-

vende organisaties in die landen aan ontwikkelingseducatie deden. Daarbij bleek dat fondswerwing in de praktijk veruit de boventoon voerde in het beleid. Ontwikkelingseducatie was meer een ondergeschoven kindje ondanks alle uitspraken en beleidsdoeleinden dat bewustwording zeker zo belangrijk was. Dit verschijnsel heb ik in al die jaren dat ik met

ontbreekt.

64 Zie: 1973 Werkgroep Vietnam.

65 Een van die organisaties heette 'Mensen in Nood'.

66 Zie o.a.: 1985 Goosens, J.

67 Zie: 1972 Keune, A., E. de Clerck en A. Kooke.

programma's van mondiale bewustwording bezig ben geweest steeds aangetroffen. En dat terwijl fondswerving juist in strijd kan zijn met die bewustwording, bijvoorbeeld als het vooral een charitatieve benadering heeft, liefdadigheid dus.

Omgekeerde ontwikkelingshulp

Twee zijlijntjes wil ik nog noemen. De eerste over de vraag of het wel zin heeft om steeds maar mensen uit te zenden naar ontwikkelingslanden. Als mij die vraag werd gesteld, dan nam ik het standpunt in: 'Blijf toch thuis.'⁶⁸ Mijn belangrijkste argument was natuurlijk dat hier in Nederland prioriteit moest worden gegeven aan structurele veranderingen ten gunste van ontwikkelingslanden. Maar een bijkomend argument had te maken met de kosten van uitzending, ik heb daarover al iets gezegd in het vorige hoofdstuk. Als voorbeeld nam ik mijzelf: voor het geld dat ik in VN-verband verdiende konden drie à vier academici uit het ontwikkelingsland zelf worden betaald. In Colombia waren die te vinden maar meestal niet aan de slag in het werk waarvoor zij waren opgeleid.

Een tweede zijlijn heeft betrekking op de vraag 'Wie helpt wie?' Dat onderwerp is mij steeds weer gaan boeien, ook nu nog. Het gaat om de vraag of wat er heen gaat niet wordt gecompenseerd door wat er uit ontwikkelingslanden terug komt. Grote inspirator van de vraag was voor mij de econoom Harry Magdoff. Hij had daarvoor al in de jaren zestig berekeningen gemaakt die ik nadien op verschillende momenten heb herhaald.⁶⁹ Daarvoor zette ik alle door ontwikkelingslanden ontvangen leningen (publieke en private) tegenover gelijktijdige betalingen door ontwikkelingslanden voor aflossingen en rente; ontvangen private investeringen van bedrijven tegenover uit het land afgevloeide winsten; en tot slot de verliezen of winsten van ontwikkelingslanden als gevolg van de veranderende ruilvoet. En steeds gaf dat het resultaat dat de rijke landen er meer aan over hielden, ten koste van de ontwikkelingslanden. Dit onderwerp is op dit moment weer erg actueel. Steeds weer komen er publicaties waaruit blijkt dat ontwikkelingslanden de grote verliezers zijn.⁷⁰ Er is dus structureel sprake van omgekeerde ontwikkelingshulp.

68 1968 Mak, G.

69 De eerste keer in 1971, zie A.W. Keune: *Mondiale democratie*. Sjaloom-Odijk, 1971, *Kosmoschrift* nr. 10. Laatstelijk: zie *The Myth*.

70 Zie o.a.: 2016 Kar, Dev, en Guttorm Schjelderup.

Pax Christi

Ik werd veel benaderd voor deelname aan uiteenlopende activiteiten. Een daarvan ging uit van de vredesbeweging Pax Christi. Die organiseerde in de jaren zestig jaarlijks voettochten voor jongeren in Noord Brabant. Dan werden onderwerpen van religieuze en maatschappelijke aard besproken. Al vroeg na terugkomst uit Colombia werden mijn vroegere studiegenoot en daarna collega Wim van Rhee en ik gevraagd om voor die tochten begeleidende teksten te schrijven.⁷¹ Later werd ik actief lid van Pax Christi en adviseur van het bestuur. Op hun verzoek schreef ik een beleidsbepalend artikel in het blad *Wereldvrede* waar de redactie zich achter schaarde.⁷² Dat artikel geeft goed weer hoe ik in die dagen dacht over de mondiale vraagstukken van armoede en ongelijkheid.

Allereerst, en dat is wel het meest opvallend, maakte ik daarin geen enkele verwijzing naar de mondiale vraagstukken van natuur en milieu. Tegenwoordig zou dat ondenkbaar zijn. Natuur en milieu waren in mijn denken en doen grote witte plekken. Toen de Club van Rome met haar beroemde rapport *Grenzen aan de Groei* uitkwam, en mijn collega Chris Bertholet mij met het boek in de hand probeerde van het belang daarvan te overtuigen, reageerde ik zeer afwijzend, ik werd zelfs boos. Want, was mijn gedachte, wat is nu het belang van de milieuvraagstukken in het licht van zoveel armoede en onrecht in de wereld? Bij mij had dat wat werd genoemd de mondiale sociale kwestie het primaat. Gelukkig waren er naast Bertholet ook verstandige en betrokken studenten met wie ik een werkgroep ondernam en met wie ik betrekkelijk snel op andere gedachten kwam. Maar in dat artikel voor Pax Christi zit dus nog een grote witte plek. Ook andere thema's waarvan ik het belang later ontdekte, zoals de problematiek van gender en van etniciteit, ontbraken geheel.

Wat wel in het artikel aan de orde kwamen waren verschillende beleidsterreinen over handel en ontwikkeling. Zo gaf ik veel gewicht aan het opheffen van tariefmuren en andere handelsbelemmeringen in Europa voor producten uit ontwikkelingslanden. Ook daarover ben ik anders gaan denken. Onderzoek over Midden Amerika waaraan ik heb deelgenomen⁷³ maakte eens te meer duidelijk dat het heersende ontwikkelingsmodel *export-led economic growth* de ongelijke ontwikkeling versterkt. Ik zou nu eerder gepleit hebben voor regionalisering, en dus voor beperking van internationale handel. Dit mede op basis van de kritiek op het neoklas-

71 Zie: 1966 Keune, Lou, en Wim van Rhee e.a.

72 Zie: 1967 Keune, A.: *Wereldhandelsconferentie*.

73 Zie: 1983 Brahim, John, en Claudine Correia.

sieke denken dat nog steeds in de voetsporen van Ricardo alleen maar voordelen ziet van handelsliberalisatie.

Wat ik ook opvallend vind is mijn toenmalige pleidooi voor verregaande verruiming van de gelden voor ontwikkelingssamenwerking. In het verlengde van studies van Jan Tinbergen stelde ik dat die *official development aid* (ODA) zeker 2 procent van het nationale inkomen van de rijke landen moest vergen. Eigenlijk vond ik dat het 3 procent moest zijn. En dat kon best. Gebruik makend van berekeningen van het Centraal Planbureau zou die 3 procent volgens mij betekenen dat de Nederlandse jaarlijkse productie slechts 0,05 procent minder zou zijn. De consumptie zou 0,8 procent minder groeien. Nu zal ik op dit moment niet meer zo maar pleiten voor meer ODA. Want ontwikkelingshulp kan meer kwaad dan goeds brengen, zeker als die gebruikt werd voor het onderwerpen van landen aan de kapitalistische wereldeconomie. Maar wat ik wel overeind wil houden is de noodzaak van drastische uitbreiding van de publieke middelen voor zaken als wereldwijde garantie van bestaanszekerheid, en de vele noodzakelijke investeringen op gebieden van natuur en milieu. 3 Procent kon best in 1967, en zeker ook in 2019!

In het artikel worden nog meer voorstellen uitgewerkt, waaronder ook kwijtschelding van schulden.

Waar ik zeker nog achter sta is de laatste zin van het artikel: ‘Wij maken ons al te zeer schuldig aan wat Oe Thant noemt: *‘Prosperous provincialism’*.⁷⁴

Ik ben niet lang actief geweest binnen Pax Christi. Uiteraard hebben Wil en ik deelgenomen aan de mede door hen georganiseerde demonstraties tegen de kruisraketten. Maar verder waren we slechts ‘slapend lid’. Wel heb ik bij een jubileum van Pax in ik meen 1998 een paneldiscussie gevoerd met toenmalig minister Herfkens (PvdA) van ontwikkelingssamenwerking en het CDA-Kamerlid Van Ardenne, de latere minister van Ontwikkelingssamenwerking. Daar bleek opnieuw hoe groot de kloof geworden is tussen het denken van de geloofsverdedigers van de neoliberale wereldeconomie (en hun verdediging van bijvoorbeeld het *‘export-led economic growth’* model) en mijn standpunten. Ik kreeg die dag het gevoel dat ik langzamerhand vervreemd was geraakt van de dominante krachten en hun vertegenwoordigers als Herfkens en Van Ardenne. Het was alsof wij andere talen spraken.

74 Oe Thant was in die jaren de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties.

Basiswerk

In 1967 startte de (katholieke) Congregatie van de Witte Paters een studentenhuus in Tilburg. Het doel was om in Tilburg onder andere te gaan werken aan een mentaliteitsverbetering ten opzichte van ontwikkelingssamenwerking.⁷⁵ Dat was typerend voor die jaren waarin katholieke organisaties, ook missionaire, zich steeds meer gingen richten op ontwikkelingssamenwerking en missie steeds meer op de tweede plaats kwam. Die heroriëntatie had natuurlijk ook te maken met vraagtekens die werden gesteld bij het katholieke missiewerk. Ook bij studenten van de Witte Paters leefde het idee dat missiewerk 'te veel geconcentreerd (was) op het uitdragen van de christelijke beschaving'.⁷⁶ Deze ontwikkeling was niet typisch Nederlands. Zij werd gevoed door de vele snelle veranderingen in Azië, Afrika en Latijns-Amerika.

Ik werd gevraagd deel te nemen aan dit initiatief. Het leidde tot de oprichting van een aparte stichting waarvan ik voorzitter werd. Dat werd het Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking (COS). Daarnaast werd een aparte stichting opgericht voor de Tilburgse Wereldwinkel, zoals toen in veel plaatsen in Nederland gebeurde. Ik werd ook van die stichting de eerste voorzitter. Het was het eerste COS in Nederland, maar werd spoedig gevolgd door COS-sen in andere steden en streken. Uiteindelijk werd bijna heel Nederland 'bediend' door een COS. Inmiddels zijn zij praktisch overal weer verdwenen. Het Tilburgse COS werd in 2013 opgeheven. De Wereldwinkel bestaat nog.

Mentaliteitsverandering was een doel dat steeds meer ontwikkelingsorganisaties zich in die jaren stelden. Het was ook het bepalende doel bij de oprichting van het COS. Wilde ontwikkelingssamenwerking wereldwijd echt op gang komen, dan moest het immers worden gedragen door de bevolking van de rijke landen. Daartoe moesten mensen meer kennis verwerven over deze problematiek, en opvattingen en handelingen ontwikkelen die de ontwikkelingssamenwerking zouden ondersteunen. Het ging dus niet alleen om anders weten en denken maar ook doen. De Wereldwinkel was van dat laatste een typische uitdrukking. Daarbij ging het natuurlijk allereerst om de verkoop van producten uit ontwikkelingslanden. Daarnaast werden Wereldwinkels in deze periode gezien als centra van waaruit politieke druk en actie konden worden ontwikkeld. De verkoop van producten werd ook aan politieke doeleinden gekoppeld waaronder afbraak van tariefmuren. Ik herinner mij nog felle

75 Zie: 1977 Nauta, Kees.

76 Zie: 1977 Nauta p. 1.

maar constructieve discussies bij Sjaloom in Odijk, over de doeleinden van de Wereldwinkels. Uiteindelijk werd vastgesteld dat het primair om politieke veranderingen moest gaan, om een ander beleid op gebied van bijvoorbeeld tariefmuren die de invoer van eindproducten uit ontwikkelingslanden beperkten. Rietsuiker was een van de belangrijkste symbolen van die gedachte, en misschien wel het meest populaire artikel van de Wereldwinkels. Uiteindelijk werd die gedachte in steeds meer Wereldwinkels losgelaten, mede onder invloed van beperkende subsidieregelingen. Wereldwinkels zijn in mijn ervaring volstrekt gedepolitiseerd geraakt.

Maar het ging het COS in die beginjaren niet alleen om mentaliteitsverandering via de Wereldwinkels. Het ging er vooral om, om in de plekken waar mensen woonden en werkten of studeerden, de basis dus, activiteiten van de grond te krijgen die tot betere inzichten en opvattingen en handelingen zouden leiden. De mensen werden opgezocht in plaats van ze ergens naar toe te leiden. Het begrip 'basis' werd al snel een gangbaar begrip. Dat wel nog steeds vanuit een directieve (sturende) gedachte: de veranderaars als de medewerkers van het COS gingen naar de mensen toe om bij hen veranderingen tot stand te brengen die in feite van tevoren al waren gedefinieerd: wat moesten mensen weten, vinden en doen? Dat gebeurde niet zonder succes, integendeel. Geleidelijk aan werden er echter steeds meer vraagtekens gesteld bij dat model. Een prangende vraag was in hoeverre die veranderingen bij mensen blijvend waren. Want zij werden dikwijls slechts tijdelijk geïnternaliseerd, hadden geen duurzaam karakter. Bovendien werd er daarbij vanuit gegaan dat de veranderaars wel een goed inzicht hadden in hoe de wereld in elkaar stak en welke veranderingen er moesten plaatsvinden. Maar veel mensen die als doelgroepen van het COS werden gezien wisten op hun manier natuurlijk ook wel hoe de wereld in elkaar steekt, en hoe zij daar zelf in staan. Deze gedachte had ook als consequentie dat vanuit het COS de idee werd ontwikkeld dat veel mensen, zeker in Tilburg, ook leden onder de snelle sociaaleconomische veranderingen van die tijd. Tilburg werd juist in die jaren zestig en zeventig getekend door de snelle sluiting van vele textielfabrieken, in feite ging praktisch de volledige textielindustrie ten onder, ik kom daar later op terug. Maar het model was dus dat mensen in hun eigen situatie moesten worden opgezocht en dat met hen die situatie onderzocht werd en daar veranderingen in aangebracht werden, en zo de link te vinden met wat er wereldwijd aan de gang was. Het begrip bewustwording werd leidend, zeker bij het COS.

Bij andere groeperingen en instellingen, zeker bij de vakbewegingen, vonden vergelijkbare veranderingen in denken en doen plaats. Mij is bijvoorbeeld de trits van doelen bijgebleven die bij de Katholieke Arbeiders-

jeugd (KAJ), later de Katholieke Werkende Jongeren (KWJ),⁷⁷ geïnspireerd door kardinaal Cardijn, leidend waren: ‘zien-oordelen-handelen.’ In het algemeen waren dit doeleinden die sterk aansloten bij mijn ervaringen in Colombia, ervaringen die onder meer het begrip bewustwording tot leidend principe hadden, ik kom daarop terug bij bespreking van mijn proefschrift. Het ging het COS niet alleen maar om bewustwording. Mentaliteitsverandering bleef uiteraard een belangrijk werkgebied. Daarbij werden ook kleinschalige doelgroepen opgezocht, bijvoorbeeld in het onderwijs. Maar af en toe werden er stedelijke activiteiten ontwikkeld. Zo werd de in die jaren zeer populaire en inspirerende Braziliaanse bisschop Dom Helder Camara in 1972 uitgenodigd voor een bezoek aan de stad, net als ds. Abernathy, de opvolger van Martin Luther King.⁷⁸ Deze bezoeken kregen veel aandacht en vormden een grote stimulans voor niet alleen allerlei ontwikkelingen binnen de katholieke kerk maar ook voor initiatieven als het COS. Dat bezoek sterkte het prestige van COS Tilburg enorm. Dat geldt ook voor de start van het Festival Mundial. Dat was eveneens een groot succes. De ontmoeting tussen culturen stond centraal. Maar het was vooral ook een festival met veel aandacht voor de noodzakelijke veranderingen op gebieden van ontwikkeling en handel. Het waren festivals met een sterk politieke lading. Het Festival Mundial bestaat niet meer. De politieke lading was toen grotendeels verdwenen net als bij de Wereldwinkels. Hoe dan ook, initiatieven als de toenmalige Wereldwinkel, het bezoek van Dom Helder, en de Festivals Mundial in hun beginjaren vormen een illustratie van de opvatting dat je bij de bevordering van sociale veranderingen meervoudige strategieën kunt en misschien wel moet volgen. Naar mijn mening was en is daarbij het meest van strategisch belang in hoeverre en op welke wijzen zich aan de basis veranderingen ontwikkelen die bijdragen tot versterking van de bewustwording, de organisatie en het handelen van mensen. Want zonder die veranderingen beklijft er weinig tot niets van hooggestemde doeleinden als internationale samenwerking en solidariteit. Dat werk ben ik steeds meer basiswerk gaan noemen. En mede onder invloed van discussies bij en acties van Sjaloom kreeg basiswerk steeds meer de bijvoeglijke naam van kosmopolitiek.

Het COS-werk ontwikkelde zich dus succesvol, zoals blijkt uit de vele activiteiten in Tilburg. Dat was niet alleen te danken aan de veranderende zienswijzen en werkwijzen. Bij succes of falen gaat het altijd ook om de inzet van concrete mensen. Bij COS Tilburg was dat de persoon van Jozef

77 Zie: 2000 Schoormans, Jo.

78 1977 Nauta, p. 27.

Bergmans, die vele jaren coördinator van het COS was. Het succes van COS Tilburg kreeg ook gestalte in de oprichting van COS-sen elders in Nederland. Inmiddels was er een landelijke instelling opgericht met als doel lokale en regionale instellingen en activiteiten financieel te ondersteunen. Dat werd de Nationale Commissie Ontwikkelingsstrategie (NCO). De eerste voorzitter daarvan werd Claus von Amsberg. Jozef Bergmans en ik werden al vroeg in het bestaan van de NCO uitgenodigd voor een gesprek met Von Amsberg over denken en doen van het Tilburgse COS. Dat had mede te maken met mogelijke subsidies voor het COS werk. Ik moet doorgaans niets hebben van de Nederlandse monarchie. Maar door dit gesprek heb ik veel waardering gekregen voor Von Amsberg. Hij bleek breed geïnformeerd en openhartig. Tegelijkertijd stond hij open voor een brede discussie en ook voor meningen die hij niet deelde.

Ontwikkeling van de onderontwikkeling

Mijn opvattingen over het ontwikkelingsvraagstuk veranderden niet alleen wat de aard van de te volgen veranderingsstrategie aangaat. Zeker zo ingrijpend waren de veranderingen in mijn meer paradigmatische analyse van het vraagstuk. Zo was het in die jaren zestig en zeventig zeer inspirerend om kennis te maken met literatuur die gebaseerd was op diepgaand onderzoek naar de wijze waarop ongelijke ontwikkeling ontstaan is. Ik gebruik de term ongelijke ontwikkeling omdat in mijn ogen de analyse en het beleid steeds meer zouden moeten vertrekken vanuit de visie van de wereld als een totaal systeem. Door de processen van mondialisering, in het verleden en in het nu, zijn wij allen, wereldburgers, opgenomen in één bepalend economisch stelsel, het wereldsysteem. Daarbij werd ik sterk geïnspireerd door het werk van auteurs als Immanuel Wallerstein, Tamas Szentes, Samir Amin en André Gunder Frank. Van Frank leerde ik het concept van de ontwikkeling van de onderontwikkeling. Dat wil zeggen dat onderontwikkeling is ontstaan en bevorderd door bepaalde processen. Daarvoor hoeft maar te worden verwezen naar de werking van het kolonialisme. Maar ook in de moderne tijd gaat die onderontwikkeling voort, zie bijvoorbeeld de exodus van boerengezinnen vanuit de rurale streken naar de steden, als gevolg van de snelle en nog steeds voortgaande expansie van de *agribusiness*. Zie ook de verdwenen 'traditioneel' genoemde ambachten. In dat verband hebben sommige studies mij een veel duidelijker beeld gegeven van hoe de onderontwikkeling bevorderd werd. Zie bijvoorbeeld Walter Rodney: *How Europe underde-*

*veloped Africa*⁷⁹, verschillende studies van Basil Davidson,⁸⁰ Mamoria,⁸¹ die mij onder de aandacht werd gebracht door twee studenten in hun onderzoek over Bangladesh,⁸² Nehru's *The discovery of India*,⁸³ Jomo Kenyatta's *Mount Kenya*.⁸⁴ Ik zou haast vergeten Keith Griffin te vermelden,⁸⁵ en natuurlijk Eduardo Galeano⁸⁶ en Frantz Fanon.⁸⁷ Belangrijk ook was het werken aan de bundel over Imperialisme van uitgeverij SUN,⁸⁸ en natuurlijk de standaardwerken van eerdergenoemde Frank⁸⁹ en Amin.⁹⁰ Analytisch vind ik nog steeds de beschrijving en analyse door Tamas Szentes van de afhankelijkheidsrelaties heel sterk.⁹¹ Ik maakte ook steeds meer kennis met literatuur van auteurs die sterk beïnvloed waren door de marxistische analyse. Ik denk dan bijvoorbeeld aan Christian Palloix,⁹² Arrighi Emmanuel,⁹³ en Paul Sweezy.⁹⁴ Met deze beperkte opsomming doe ik veel auteurs te kort. Zij illustreren echter dat die periode van de jaren zestig en zeventig een rijke periode was met veel oorspronkelijke manieren van onderzoek. Er tekende zich een overgang bij mij af: van het Tinbergiaanse denken naar de imperialisme analyse.

Transactie

Samenvattend zijn mijn inzichten en opvattingen in zeker twee opzichten sterk veranderd. De eerste is dat er een meervoudige strategie moet worden gevolgd bij het bevorderen van sociale veranderingen: mentaliteitsverandering en bewustwording, beide zowel in de breedte als in de diepte. En ten tweede dat er bij de studie en aanpak van ontwikkelingsvraagstukken veel meer moet worden gekeken naar systemische kenmerken van de sociale werkelijkheid. Die veranderingen kristalliseerden zich uit in een artikel dat ik in 1972 schreef voor het tijdschrift *Transaktie* van het

79 Zie: 1973 Rodney, Walter.

80 Zie: 1966 Davidson, Basil.

81 Zie: 1960 Mamoria, C.B.

82 Zie: 1976 Glabbeek, Trudo van.

83 Zie: 1966 Nehru, Jawaharlal.

84 Zie: 1938 Kenyatta, Jomo.

85 Zie: 1969 Griffin, Keith.

86 Zie: 1983 Galeano, Eduardo.

87 Zie: 1971 Fanon, Frantz.

88 Zie: 1976 Bergers, J., A. Keune en W. Wagemans (red.).

89 Zie: 1967 Frank, André Gunder.

90 Zie: 1970 Amin, Samir.

91 Zie: 1973 Szentes, Tamas.

92 Zie: 1975 Palloix, Christian.

93 Zie: 1972 Emmanuel, Arrighi.

94 Zie: 1942 Sweezy, Paul.

Polemologisch Instituut in Groningen.⁹⁵ Dat artikel leidde tot soms felle discussies.

In dit artikel betoog ik ten eerste dat je steeds het geheel van vraagstukken in het oog moet houden, de zogenoemde totale benadering. Dat wil niet zeggen dat je niet partieel bezig kunt zijn. In tegendeel je moet je steeds ook richten op specifieke vraagstukken en daar beleid en actie voor ontwikkelen. Maar ieder specifiek vraagstuk is mede bepaald door alle andere. Ik voel mij nog steeds thuis bij mensen die pleiten voor een inclusieve of holistische aanpak. Dit was een punt van kritiek van mij op de Derde Wereldbeweging, omdat die dikwijls vraagstukken uit hun verband haalden, zeker bij de thematiek van de noodleniging. Het begrip 'derde wereld' is in feite achterhaald, de wereld als geheel is de bepalende context. Daarbij gaat het er mij in dit artikel ook om dat allerlei activiteiten van noodleniging en ook van structurele aanpak steeds op hun verband met dieperliggende maatschappelijke kenmerken worden beschouwd. Ze moeten dus ook ingebed zijn in een aanpak die recht doet aan betere fundamentele maatschappelijke verhoudingen.

Daarbij moet je je ook afvragen, aldus mijn artikel, of de landenbenadering nog wel terecht is. Ik heb daar nog steeds grote twijfels over, juist ook vanwege mijn vertrekpunt van de wereldsysteem benadering. Eigenlijk hebben wij te maken met een sociale formatie op wereldschaal waarbinnen mensen hun systemische plek hebben. Miljoenen mensen zijn op dit moment bijvoorbeeld betrokken in een onderlinge en wereldwijde concurrentie om arbeidsplaatsen. Arbeiders in Nederland zijn in concurrentie gebracht met arbeiders in Turkije en China, om maar eens wat te noemen, als gevolg van de politiek van transnationale ondernemingen die heel de wereld als hun werkgebied hebben. Dit betekent onder meer dat arbeiders hier strikt genomen dezelfde positie hebben als arbeiders elders in de wereld, zij het dat hier de strijd vooral defensief gaat, tegen de verslechtering van lonen en arbeidsomstandigheden en -voorwaarden. Daarmee wil ik niet zeggen dat nationale identiteiten niet meer van belang zijn. Integendeel, zij worden juist gebruikt om tegenstellingen met andere arbeidersgroepen te verscherpen. Staten vervullen daarbij een belangrijke rol, bijvoorbeeld door internationaal te leuren met betere faciliteiten en flexibiliteiten ('vestigingsfactoren') voor transnationale ondernemingen. Maar in de grond zit iedereen in hetzelfde schuitje. Iedereen wordt tegen iedereen uitgespeeld.

Eens te meer pleit ik in dit artikel voor basiswerk. De vereiste maatschappelijke veranderingen moeten van onderen op worden opgebouwd

95 Zie: 1972 Keune, Lou: *Derde Wereld Beweging*.

en afgedwongen. Dus gaat het er vooral om dat mensen zich bewust worden van de omstandigheden waaronder zij leven en werken, dat zij zich organiseren en tevens dat zij betere omstandigheden weten af te dwingen. Dit standpunt neem ik nog steeds in. Tegelijkertijd doet zich een groot probleem voor, een probleem dat ik mij toen (1972) te weinig realiseerde. Opkomen voor je zelf kan praktisch gezien ook betekenen dat je de tegenstellingen met anderen verscherpt die in principe in dezelfde positie verkeren. Je ziet dat in diverse Europese landen, zeker ook in Nederland, waar tendensen zijn die nationale identiteiten en daarmee (veronderstelde) eigen belangen versterken en benadrukken. Je ziet dat bijvoorbeeld in de houdingen ten opzichte van migranten en vluchtelingen. Dat is natuurlijk een kortzichtige benadering, hoezeer ik ook van mening ben dat over migratie ook een nationaal beleid moet worden gevoerd. Ik dacht daarover in dit artikel nog veel te schematisch en ook te idealistisch. Dat neemt niet weg dat als je een andere en betere samenleving wilt, dat van onderaf moet worden aangepakt en opgebouwd, al was het maar om de verwerving van macht. Zoals Jan Pronk ooit zei: 'Het ontwikkelingsvraagstuk is een machtsvraagstuk'.

De concurrentie tussen transnationale ondernemingen onderling en met nationale ondernemingen, en de voortgaande gerichtheid op maximalisering van winsten en kapitaal leidt overigens steeds weer tot grote onevenwichtigheden en crises. Ook daardoor worden de fundamenteën van de bestaande maatschappelijke verhoudingen aangetast. Het nieuwe ontstaat in het oude, is nog steeds mijn opvatting en ervaring. Zo heeft bijvoorbeeld de Lehman-crisis geleid tot een hernieuwde discussie over de financialisering van de samenleving en de rol van banken bij de geldcreatie. Aanzetten tot andere verhoudingen komen ook voort uit andere oorzaken dan volksbewegingen. Dat neemt niet weg dat zonder sterke en van onderop opgebouwde tegenkrachten ook deze en andere aanzetten tot een betere samenleving vervliegen in de wind, zoals wij ook vandaag de dag zien.

Kosmopolitieke actie

In deze jaren van verdergaande studie en meningsvorming werd ik op allerlei plekken betrokken in bewegingen en instellingen gericht op mondiale veranderingen. En dan heb ik het nog niet over de universiteit, toen nog Katholieke Hogeschool geheten, in Tilburg. En evenmin over mijn vakbondswerk. Daarover verderop in dit boek meer. Een van de meest creatieve bewegingen werd gevormd door Sjaloorn in Odijk. Daarvan heb ik veel opgestoken, met name van Piet Reckman. Ik mocht

deelnemen aan discussies over de richting die wereldwinkels moesten gaan en was een tijdje lid van de redactie van Studio Kosmopolitiek van Sjaloom. Mede geïnspireerd door Reckman heb ik mogen meedenken over zo'n opleiding bij De Horst in Driebergen. Ik was ook begeleider van het onderzoek van Evelien Eshuis en Peter de Vet over de noodzaak van een aparte opleiding van kosmopolitieke werkers.⁹⁶ In deze verbanden van het denken over kosmopolitieke methoden heb ik kennis kunnen maken met collega's die steeds meer vrienden werden. Ik denk dan onder andere aan Anke Kooke, John van 't Hoff en Henk Schram.

In een paper voor Studium Generale van de RUG, getiteld 'De vraag naar kosmopolitieke methoden' (1971)⁹⁷ ga ik in op de noodzaak van kosmopolitieke methoden.

'Als kosmopolitieke veranderaars zullen wij niet alleen onze visie of maatschappijanalyse moeten herzien. Ook zullen wij duidelijk moeten bepalen of en hoe wij aan deze basisbeweging zullen deelnemen. Naar mijn ervaring is een van de moeilijkheden dat de kosmopolitieke avant-garde grotendeels vreemd is voor de arbeidsklasse. Er zijn weinig verbindingen tussen de kosmopolitieke veranderaars en de basis zelf. Voor zover zij er zijn, gaan zij overwegend uit van deze veranderaars zelf, en waarbij zij hun waar trachten te 'verkopen'. Maar deze verbindingen komen dan niet voort uit wat er aan de basis zelf gebeurt. Dit komt wellicht door de maatschappelijke positie en cultuur van deze veranderaars, die sterk kunnen verschillen van die van de arbeidsklasse. Met deze kwestie hangt samen dat wij in het algemeen weinig inzicht hebben in de totale maatschappelijke problematiek van de westerse arbeidsklasse. Wij hebben ons vooral geconcentreerd op de wereldproblemen, en zijn mede daardoor vervreemd van de 'eigen' maatschappelijke problematiek.'

Ik zou deze toch wel harde constatering nu natuurlijk anders formuleren. Maar in de kern staat die nog steeds overeind. In 2016 heb ik die geduid in een column voor *Marketupdate.nl* over de meritocratie.⁹⁸

In die jaren ontwikkelde ik ook diverse documenten die de gedachte van kosmopolitiek basiswerk verder operationaliseerden. In een paper van 1971 getiteld *Kosmopolitiek basiswerk in Nederland*⁹⁹ ontwikkelde ik verschillende categorieën om de werksituatie van basiswerkers te verduidelijken. Als het gaat om de betrokkenen in Nederland maakte ik onderscheid tussen de centrale machthebbers, de intermediaire machthebbers

96 Zie: 1971 Eshuis, Evelien, en Peter de Vet.

97 Zie: 1972 Keune, Lou: *De vraag naar kosmopolitieke methoden*.

98 2016 Keune, Lou: *Als je voor een dubbeltje geboren bent...*

99 Ongepubliceerd.

(middenkader) en de bevolking. Bij beide laatstgenoemde groepen maakte ik onderscheid tussen enerzijds de kritische en voor verandering openstaande (of op verandering gerichte) mensen, en anderzijds de op instandhouding gerichte mensen. De bedoeling daarvan was de discussie over de doelgroepen van de veranderaars te operationaliseren. Het ging en gaat om een zeer heterogeen gezelschap. Daarbij moeten ook aangepaste strategieën worden gevolgd, waarbij ik onderscheidingen hanteerde op gebieden van werkdoeleinden (totaal of partieel), werkmethoden (pressie, contestatie, infiltratie, geld inzamelen, directieve educatie, en non-directieve basis-organisatie). Daarbij gaf ik als belangrijkste strategische consequenties aan dat uiteindelijk moest worden gekozen voor een totale benadering van de ontwikkelingsproblematiek (het gaat om alles) en voor een totale benadering van de samenleving (het gaat om iedereen). Bij het in praktijk brengen hiervan kan exemplarisch handelingsonderzoek een belangrijke rol spelen. Ik kom daar op terug.

In die jaren en ook daarna werd ik betrokken bij diverse onderzoeken op dit gebied. Ook tot mijn eigen verbazing, want immers een 'links type', maar toch... Dat gaf eerlijk gezegd toch wel wat professionele bevrediging. Ik heb al het onderzoek vermeld ten behoeve van SODEPAX en FAO/FFHC (1972). In 1976 was ik mede-begeleider van het evaluatieonderzoek Bewustwordingsproject van de Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging.¹⁰⁰ In 1980 was ik coördinator van het evaluatieonderzoek over het beleid van de Nationale Commissie Voorlichting en Bewustwording Ontwikkelingssamenwerking.¹⁰¹ In 1986 nam ik deel aan de begeleiding van het onderzoek van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken: *Geven om en geven aan de Derde Wereld*.¹⁰² In 1990 was ik begeleider van het door Bureau Matrix (op verzoek van de Tweede Kamer) uitgevoerde BuZa-IOV-evaluatieonderzoek over de COS-sen.¹⁰³ Daarnaast waren er nog andere onderzoeken waar ik bij betrokken werd. Zoals over de Nederlandse gemeenten en ontwikkelingseducatie¹⁰⁴ en de evaluatie van Projekten in Nederland (PIN), een subsidiegever namens de Nederlandse orden en congregaties.¹⁰⁵

Vanuit de Europese Commissie werd ik gepolst om een Europees onderzoek naar ontwikkelingseducatie te coördineren. Dat was zeer verleidelijk, ik

100 Zie: 1976 Heemskerk, Cees, en Ton van Oostrum.

101 Zie: 1980 Keune, A., met K. Nauta, T. van Oostrum, W. Wagenmans.

102 Zie: 1985 Goosens, J., en J. van Kesteren, en B. Schennink.

103 Zie: 1990 Bureau Matrix.

104 Zie: 1989 Rademacher, J.

105 Zie: 1991 Brinks, Anne, en Sanne van der Schoor.

had eerder al geadviseerd bij een voorbereidende studie¹⁰⁶. Helaas kon ik de personele invulling van dat onderzoek niet goed geregeld krijgen, en ik was al overbelast. Ik moest het voorstel daarom afwijzen. Ik kom daarop terug.

In 1992 was ik lid van de door de regering geïnstalleerde commissie ‘Impactstudie Nationale Commissie Voorlichting en Bewustwording Ontwikkelingssamenwerking’¹⁰⁷. Bij dit onderzoek maar ook bij sommige hiervoor genoemde onderzoeken heb ik de verleiding ervaren om als onderzoeker een gewenste beleidsontwikkeling te ondersteunen. Hoe dan ook, die onderzoeken hadden duidelijke beleidsgevolgen. Zo hebben zij bijgedragen aan bestrijding van de opvattingen van de VVD over het werk van COS-sen en NCDO.

Wat mij nog meer plezier deed was de uitnodiging van de landelijke Industriebond NVV voor een presentatie op hun landelijke conferenties in 1972, over ‘Maatschappijvisie en milieuhygiëne’ en ‘Maatschappijvisie en Industriebond NVV’. Die uitnodiging ging gepaard met een voorbereidend bezoek aan mij van Kees St. Nicolaas en Stan Poppe van het landelijk bestuur. Het plezier dat ik hieraan ontleende had natuurlijk te maken met de rol die de Industriebond NVV in die dagen vervulde in het maatschappelijke debat. Maar daarnaast ook omdat zij debatteerden over dezelfde zaken als waar wij toen in de kosmopolitieke veranderingsbeweging en op de KHT veel en soms fel discussieerden. De uitnodiging was ook een uiting van de toenadering in die dagen tussen vakbeweging en intellectuelen. Vanaf 1973 was er samenwerking tussen de scholingsafdeling van de Industriebond en de KHT groep POLEK die zich inzette voor een wezenlijk andere economiebeoefening aan de universiteit.

Revolutie

Ik werd ook dikwijls bevraagd over mijn ervaringen in Colombia en over Camilo Torres. Bij gelegenheid van mijn promotie (waarover straks meer) ben ik vele malen geïnterviewd over Colombia en Camilo. De dood van Camilo was wereldnieuws en ook in Nederland groot nieuws. Er zijn in Nederland in de jaren zestig zeker twee boeken van en over Camilo gepubliceerd. Aan een daarvan, samengesteld door François Houtart, heb ik als adviseur meegewerkt.¹⁰⁸ Daarnaast is een roman over hem verschenen.¹⁰⁹

Ik werd ook uitgenodigd om hierover artikelen te schrijven. De encyclopedie *Catholica* nodigde mij uit tot het schrijven van een lemma over

106 Zie: 1988 Voorbraak, D.

107 Zie: 1992 Commissie Geurtsen.

108 Zie: 1969 Camilo Torres.

109 Zie: 1968 Hornman, Wim.

Revolutie.¹¹⁰ Ik heb ook een literatuurlijst opgesteld over revolutie.¹¹¹ Dat is tekenend voor die tijd, in veel gremia werd de vraag naar een eventuele noodzaak van revolutie niet geschuwd, alhoewel het daarbij uitsluitend ging om revoluties ver weg, bijvoorbeeld in Latijns-Amerika. De vraag naar revolutie was toen ook actueel door daadwerkelijke revolutionaire strijd in landen als Cuba, Nicaragua, Vietnam en in het algemeen in landen die nog in een dekolonisatiestrijd verwickeld waren. Het werken aan het Catholica-artikel heeft mij opnieuw nuttige inzichten opgeleverd. Bijvoorbeeld over de effectiviteit van terreurmethoden. Los van wat je daar moreel over kunt denken (ik ben uiteraard alleen al daarom fervente tegenstander van het uitoefenen van dergelijke methoden) is het effect ervan op zijn best zeer gering, zo niet contraproductief.

Als het gaat om wat wordt genoemd het 'prerevolutionaire klimaat', dan is van groot belang te onderkennen dat verslechteringen van levensomstandigheden op zich niet leiden tot aanzetten tot revolutie. Het gaat er veel meer om, zoals ik eerder aangaf, in hoeverre de kloof tussen enerzijds de aspiraties van mensen (datgene dat men wil bereiken) en hun verwachtingen (datgene dat zij verwachten dat hun leefsituatie zal zijn) groter wordt. Die aspiraties kunnen groeien door een tijdelijke verbetering van hun leefsituatie. Maar als dan de werkelijkheid weer verslechtert, nemen de verwachtingen af en de ontevredenheid toe. En dan rijpt het klimaat voor revolutie, of op zijn minst opstanden.¹¹² Voor de start van een revolutionair proces moet dan ook een duidelijke en ernstige aanleiding zijn, bijvoorbeeld verregaande onderdrukking en zeer slechte levensomstandigheden van een groot deel van de bevolking.¹¹³

Voor mij heeft revolutie geen enkele romantische associatie.¹¹⁴ Dat heeft alles te maken met het geweld waarmee een revolutionair proces meestal gepaard gaat.¹¹⁵ Ik ben nog steeds onder de indruk van het afschuwelijke geweld waarmee in Colombia de machtsstrijd werd gevoerd.¹¹⁶

110 Zie: 1968 Keune, Lou: *Revolutie*.

111 Opgenomen in R. en J. Pronk: 'Literatuurlijst Ontwikkelingssamenwerking'. Den Haag, 1969, IKV-NOVIB.

112 Ik heb ook de indruk dat een dergelijke groeiende kloof heeft bijgedragen tot diverse populistische opstanden in Europa en de VS.

113 Ik baseerde mij onder andere op het befaamde artikel van J.C. Davies: *Toward a theory of revolution*. (1962).

114 Mij is wel eens een flirtende houding ten aanzien van revolutie verweten. Zie: 2006 Holman, Jan, pagina 79.

115 Er zijn in de praktijk ook vormen van machtsvername die je als revolutionair zou kunnen aanmerken maar die zonder grootschalig geweld plaatsvinden. Ik vind de Nasseristische coup in Egypte van 1952 daarvan een voorbeeld.

116 Zie: 1962 Guzman Campos, German, en Orlando Fals Borda, Eduardo Umaña Luna.

In Nicaragua heb ik daar ook een en ander over ervaren. En zeker mijn postrevolutionair onderzoek in El Salvador heeft mij weer eens met de neus op de feiten gedrukt, ook op dit onderzoek kom ik later terug. Machthebbers hebben nu eenmaal de gewoonte om met alle middelen, inclusief terreur, opstanden tegen te gaan. Dat leidt in veel gevallen onherroepelijk tot gewapend verzet en dus tot (burger)oorlog. Mensen die in verzet komen, moeten dat zeker doen als de situatie daartoe aanleiding geeft. Maar men moet zich daarbij ook realiseren dat het afschuwelijkste geweld dat er is, oorlog dus, dan om de hoek ligt te wachten. Dat is niet alleen een strategisch probleem maar ook een moreel vraagstuk. Ik kreeg 'n keer een geladen Kalashnikov in mijn handen gedrukt. Op dat moment stonden enkele tientallen mensen naar mij te kijken. En toen, in een flits, schoot door mij heen dat ik op dat moment de macht bezat om al die mensen neer te schieten. Een verschrikkelijke en letterlijk ziekmakende gedachte. Sindsdien heb ik extra respect voor politiemensen en soldaten die zich weten te beheersen.

Kortom, revolutionair verzet veronderstelt ten eerste dat er een situatie moet zijn die daartoe aanleiding heeft. Ten tweede dat men duidelijke strategische en morele vragen over geweld onder ogen ziet. En ten derde is voor mij van grote betekenis geworden dat men, eenmaal de macht veroverd hebbend, duidelijk voor ogen heeft hoe dan verder te gaan. De waterleiding, om maar iets heel praktisch te noemen, moet wel blijven functioneren. Daarnaast moet men een duidelijk beeld hebben van de samenleving die men voorstaat en hoe die te realiseren in beleid. Heeft men duidelijke alternatieven voor ogen?

Niet minder belangrijk is de vraag of men voorbereid is op de weerstanden die een dergelijke overwinning op de oude verhoudingen op zal roepen. Want er zijn daarmee grote belangen verbonden, zowel binnenlands als internationaal. Nicaragua en de contra-oorlog geven duidelijke voorbeelden van zo'n reactie. Je ziet dat ook bij het hedendaagse regime van Daniel Ortega in Nicaragua. En als ik kijk naar de gevolgen van de 'Arabische lente', dan word ik treurig van de spontaniteit waarmee deze opstanden zijn gestart zonder aan voorwaarden als hiervoor aangegeven te beantwoorden. Uiteraard wil ik daarmee niet meedoen aan een spelletje *blaming the victim*, er was voor zover ik kan overzien alle aanleiding om daar in opstand te komen. Maar toch...

De kerken

Ik ben lange tijd enthousiast lid van de Rooms-Katholieke Kerk geweest. In mijn kindertijd was mijn trots dat ik misdienaar mocht zijn. En ik was

vol bewondering voor de missionarissen. Dat enthousiasme heb ik voortgezet in mijn scholierentijd. Zoals eerder beschreven was ik er trots op dat ik in Maastricht bij een processie een van de dragers van de noodkist van de kerk van St. Servaas mocht zijn. In de kerk van Broekhem bleef ik lange tijd lid van het parochiekoor. En ik was veelvuldig bezoeker van de Lourdesgrot in Valkenburg en van de kapel van Maria Sterre der Zee in Maastricht.¹¹⁷ In mijn studententijd werd ik opnieuw misdienaar, was lid van de St. Vincentius-vereniging en trouw deelnemer aan bijbelgroepen op het klooster van de Trappisten bij Tilburg. Katholiek kun je ze niet vinden, zou ik zeggen.

En natuurlijk was ik ook in Colombia betrokken bij kerkelijke activiteiten. Maar daar al tekende zich een ommekeer af. Dat had alles te maken met de beweging van *Inquietudes* en de figuur van Camilo Torres. Maar ook met de tastbare kerk zoals ik die dagelijks tegenkwam, de kerk die de armen 'hielp' hun lot te dragen, de kerk ook die zich verbond met de rijken en zelf ook over grote bezittingen beschikte. De kerk die vrouwen uitsloot en uitsluit van belangrijke posities, en bijvoorbeeld op gebieden als seksualiteit en geboortebeperving een zeer traditionele en zelfs repressieve manier van optreden had. Dat alles maakte mij gevoelig voor een andere vorm van christendom. Over bepalende 'geloofswaarheden' twijfelde ik toen nog niet. Maar wel over de sociale kerk die althans in Colombia verworpen was tot een asociale kerk. Natuurlijk, het is ook wat dit aangaat gevaarlijk om te generaliseren. Want diezelfde kerk had ook mensen als Camilo en Gustavo Perez voortgebracht en er groeide een volkskerk gedragen door hoop op en vertrouwen in een betere toekomst, zowel persoonlijk als maatschappelijk.

Bij terugkeer in Tilburg werden wij zoals al aangegeven zeer positief ontvangen door de priesters van de parochie Wandelbos. Zij waren toonbeelden van een nieuwe kerk, zeer maatschappelijk betrokken en met een open houding naar alle nieuwigheden waar zij mee werden geconfronteerd, bijvoorbeeld op gebied van liturgie en van geloofsinhouden. Een tragisch verschijnsel daarbij was dat juist in die tijd de trouw van de mensen aan de kerk begon te wankelen. Er kwam een uittocht op gang die niet zozeer gedragen werd door een diepgaande bezinning op bijvoorbeeld geloofswaarheden, maar die uitdrukking was van een nieuwe leefstijl: ik

117 In die dagen werd onder leiding van bisschop Lemmens van Roermond het beeld Sterre der Zee met veel devotie en in processie door veel Limburgse plaatsen gedragen. Ik had de gewoonte om onderweg van het station in Maastricht naar het Hendrik van Veldeke College even de kapel van Sterre der Zee binnen te lopen. Op een dag verlaat ik de kapel. Een schoolgenoot, toen al overtuigd agnost, zag dat en riep van grote afstand: 'Ben je weer bij vrouw Lemmens geweest?'.

maak zelf wel uit wat ik geloof en of ik nog naar de kerk ga. Dat gebeurde ook bij mij, zij het dat ik mij wel druk bleef maken over kerkzaken. Zo waren Wil en ik actieve deelnemers aan een groepje vrienden en intellectuelen die diepgaand onderzochten wat de nieuwe kerk moest zijn. Ik heb ook wat dat aangaat goede herinneringen aan Wim van Rhee, maar ook aan andere vrienden als Rogier van Rossum (priester van de congregatie van de Heilige Harten, van het bekende klooster op de Cauberg in Valkenburg), Iens Coppes, Chris Doorakkers en Piet Ruigrok. Wij waren actief bij het ontwikkelen van voorstellen voor de nieuwe kerk, voor het Pastorale Concilie dat in die jaren plaatsvond. Wij waren natuurlijk zeer kritisch over veel kerkzaken en hadden een zekere faam opgebouwd. Ook een negatieve, in de wandelgangen van dat concilie werden wij wel eens 'salon-revolutionairen' genoemd.

Ondanks dat werd ik op uiteenlopende wijzen betrokken bij initiatieven en instellingen met een kerkelijke achtergrond. Ik heb al gewezen op Pax Christi. Ik werd uitgenodigd om te komen werken bij de Vastenactie. Later heb ik deelgenomen aan een evaluatieonderzoek over deze organisatie.¹¹⁸ Ik werd ook gevraagd een artikel te schrijven voor het blad *De Katholieke Missiën* over Kerk en Ontwikkeling in Columbia. Daarnaast werd ik in Tilburg docent aan het Gemeenschappelijk Instituut voor Theologie (de latere Theologische Faculteit), daarbinnen de pastorale opleiding buitenland (dus de opleiding van missionarissen) over ontwikkelingsproblematiek en over community development, ik kom daar op terug. Daarnaast werd ik ook uitgenodigd voor lezingen en discussies in kerkelijke milieus, waaronder de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat in Heerlen en De Horst in Driebergen. Over een van mijn optredens schrijft oud-student Jan Holman:

'De genoemde dr. Lou Keune vertelt de theologen, met een onschuldig gezicht, dat parochies als geheel eigensoortige 'ondernemingen' wat moeilijk te plaatsen zijn. In elk geval moeten pastoors, 'puur sociaal-economisch gezien', als *ondernemers* worden beschouwd. De theologen, betrokken bij het parochiewerk als zij zijn, weten nu dat ze echt aan de verkeerde kant zitten. Zij gaan zich steeds ongemakkelijker voelen. Het is fnuikend dat uitsluitend de geseculariseerde partij het initiatief in handen heeft.'¹¹⁹

118 Zie: 1973 M. Baneke.

119 Zie: 2006 Holman, Jan, p. 80.

Kerk en Ontwikkelingssamenwerking

Ik ben ook enkele jaren lid geweest van de werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking (K&O) van de Nederlandse Raad van Kerken. Dat was in een tijd van groeiende oecumene tussen de verschillende christelijke kerken. Deze werkgroep heeft in Nederland een belangrijke rol gespeeld in het publieke debat over ontwikkelingssamenwerking. Dat had ook te maken met de leden daarvan, waaronder Harrie de Lange (lang voorzitter),¹²⁰ Piet Reckman, Hans Linneman, Jan Pronk en Rogier van Rossum. François Houtart was er tijdelijk ook bij betrokken. De werkgroep was sterk beïnvloed door de ideeën van (de latere) Nobelprijswinnaar Jan Tinbergen, econoom verbonden aan de Erasmus universiteit, en oprichter van het Nederlandse Centraal Planbureau. Tinbergen nam ook soms zelf deel aan de werkzaamheden van de werkgroep. Zo hebben wij met hem een bezoek gebracht aan de Tweede Kamer om te lobbyen voor een ander beleid.¹²¹ Wij hebben met datzelfde doel ook een dergelijk gesprek gehad met enkele vooraanstaande ondernemers. Ik heb overigens bij die gelegenheid grote twijfels opgedaan over de zinbaarheid van dergelijke pogingen tot beïnvloeding. In het algemeen was er in die jaren een zeer kritische sfeer ten aanzien van grootondernemers en hun betrokkenheid bij de ongelijke ontwikkeling wereldwijd. Ook kenden wij toen het beroemde rapport Maris over de betrokkenheid van bedrijven bij de universiteiten. Maar ondernemers trokken zich in de praktijk van dergelijke lobby's weinig aan, hoezeer zij ook een open houding demonstreerden.

Toch was de werkgroep K&O een niet te onderschatten deelnemer aan het publieke debat. Dat gold ook internationaal, zeker voor Harrie de Lange¹²² die actief was in verschillende gremia van de Wereldraad van Kerken (WCC in het Engels). Ik werd, als katholiek, uitgenodigd deel te nemen aan de Nederlandse delegatie naar de Assemblee van de Wereldraad van 1969 in Uppsala, en wel als jeugdlid. Wil en ik hadden toen al vier kinderen, maar golden kennelijk nog als jong. Ik was in Uppsala lid van de rapportagecommissie over ontwikkelingsvraagstukken. Daaraan vooraf ging een voorbereidingsconferentie voor Europese jeugddelegaties in Oost-Berlijn. Ik ben in Berlijn, en zeker ook in Uppsala, onder de indruk geraakt van de maatschappelijke betrokkenheid van de Wereldraad in vele mondiale kwesties. En ook van de efficiëntie

120 Zie: 2008 Witte-Rang, Greetje, p. 223 e.v.

121 Zie: 1969 Keune, A., J. Pronk, J. Linneman.

122 Zie: 2008 Witte-Rang, Greetje.

waarmee vertegenwoordigers van de WCC op pad gingen om druk uit te oefenen. Het belangrijkste thema toen was: ‘*Combat Racism*’. Dat was in de jaren van hoogtij van de Apartheid in Zuid Afrika waarin de kerken van Zuid-Afrika, tevens lid van de WCC een belangrijke legitimerende rol vervulden. De (Zuid Afrikaanse) Nederduits Gereformeerde Kerk verzette zich met grote verbetenheid tegen de opstelling van de meerderheid van WCC leden. Dat neemt niet weg dat ‘Uppsala’ een belangrijke steun in de rug is geweest voor ook de kerkmensen die zich verzetten tegen de Apartheid.

Mijn deelname aan deze conferenties heeft onuitwisbare herinneringen opgeleverd. Zo denk ik nog wel eens aan de veelkleurigheid van deelnemers van verschillende huizen met hun eigen beroepskleding van die dagen. Samen met Jan Pronk heb ik de lange treinreis naar Berlijn ondernomen. En zoals Chaucer in zijn *Canterbury Tales* al beschreef, leiden lange gezamenlijke reizen tot lange en intense gesprekken. In Berlijn heb ik ook opgetrokken met Koos Koster, een van de IKON-journalisten die later in El Salvador werd vermoord. Koos ben ik na Berlijn nog diverse malen tegengekomen, onder andere bij Chili-acties.¹²³

Een andere anekdote die ik mij goed herinner heeft te maken met de Amerikaanse folkzanger Pete Seeger. Hij verzorgde in Uppsala een optreden op een van de meer open avondprogramma's. Hij zong daar uiteraard zijn liederen maar had zijn hart op de tong, ook tegenover dit zeer gemêleerde maar ‘hoge’ gezelschap. En zijn constatering ‘*God is a She*’ leidde natuurlijk tot enige consternatie. In West-Berlijn hebben wij een teach-in bezocht van de toen zeer oproerige studenten, een ervaring die ik later kon verbinden met de bezetting van onze universiteit, waarover later meer. Beide conferenties leverden veel kennismakingen op, met mensen uit de hele wereld. Ook heb ik in de periodes vooraf en achteraf van ‘Uppsala’ nogal wat radio- en tv-optredens gehad, er was in Nederland toen veel belangstelling voor. De Werkgroep heeft na Uppsala een brochure uitgebracht met daarin de oproep aan ‘de werkers van het elfde uur’ om niet te versagen.¹²⁴

Ergens begin jaren zeventig heb ik mijn lidmaatschap van K&O opgezegd. Want intussen waren Wil en ik zo vervreemd geraakt van de Rooms-Katholieke Kerk dat het ongeloofwaardig werd aan K&O deel te nemen. Daarnaast speelde mee dat ik in mijn opvattingen over ongelijke ontwikkeling steeds meer afstand nam van de Tinbergiaanse opvattingen. Maar nog steeds kijk ik met heel veel plezier terug op mijn ervaringen met een zeer bijzondere

123 Koos is ook geïnterneerd geweest in dat beruchte stadion van Santiago, waar ook de in Nederland zeer populaire zanger Victor Jara verbleef en werd gemarteld en vermoord. Victor heeft een mooi lied gemaakt over Camilo Torres.

124 Zie: 1969 Keune, Lou, met Francois Houtart, Jan Pronk, e.a.

Commentaar van Lou bij presentatie van het boek van bisschop Muskens

groep van mensen. Bovendien heb ik mede daardoor veel respect gehouden voor nogal wat mensen uit de kerk.

Bisschop Muskens

In 2000 heb ik verschillende keren contact gehad met de in 2013 overleden Bisschop Tini Muskens van Breda. Hij had mij gevraagd om bij het verschijnen van zijn boek *Midden in het leven: beschouwingen over mens, samenleving en cultuur* (Uitgeverij Meinema, 2000) een presentatie te geven en daarmee een voorzet voor een discussie met hem. Dat vond maart 2000 plaats in een boekhandel in Breda. Hij is mij ook komen opzoeken op mijn werkkamer in de universiteit, samen met zijn medewerker Hans de Jong, waarna wij uitgebreid gesproken hebben over de heersende economie en de noodzaak en mogelijkheden van alternatieven. Later heeft de bisschop een presentatie gegeven bij het verschijnen van mijn boek *Kees de Jong – Textielarbeider van de twintigste eeuw*.¹²⁵

Hoe kende ik tot dan de bisschop? Natuurlijk vooral vanwege de publiciteit die hij gegenereerd heeft. Daarin staat op een symbolische manier het verhaal centraal van dat brood en of dat nu wel of niet mag worden gestolen. Zijn aanklacht en oproep kwamen in die dagen als geroepen.

¹²⁵ Zie: 2000 Keune, Lou: *Kees de Jong*.

Want armoede en ongelijkheid waren en zijn grote en hemeltergende vraagstukken die miljarden mensen ongelukkig maken en zorgen voor grote maatschappelijke tegenstellingen. In onze op dit moment overheersende cultuur en ideeënwereld lijkt het soms alsof die problemen niet bestaan. Als ze wel worden gezien, dan hooguit als illustratie van hoe goed wij het hebben, en hoe goed wij doen. Maar verder is het een cultuur van wat Cees Hamelink 'funshoppen' noemt: je gaat niet meer iets kopen omdat je het nodig hebt, je koopt voor het vermaak. Wij moeten niet te veel nadenken over de maatschappelijke kosten daarvan, en ook niet over wat dat betekent voor de levenskansen van de toekomstige generaties en het totale ecosysteem. We moeten eigenlijk sowieso niet te diep nadenken, er was toch een einde gekomen aan de ideologie?

Nu, voor jou als slachtoffer van de verrijking, als arme, is het een verademing dat er eindelijk een autoriteit is die duidelijk zegt waar het op staat. Vooral als je alle dagen met die heersende cultuur wordt geconfronteerd, een cultuur die jou ook nog zelf de schuld geeft van je situatie (*blame the victim* heet dat), en je dus de grootste twijfels over je bestaan en je identiteit opdringt. Zo'n optreden van bisschop Muskens geeft een bemoediging die niet mag worden onderschat. Een bemoediging die verder gaat dan de individuele ervaring, die ook inspirerend werkt voor mensen die er al of niet op georganiseerde manier iets aan proberen te doen.

Muskens' opvattingen over gevestigde instellingen als het eigendom bevielen mij zeer. Hij werd daarover dikwijls bevraagd naar aanleiding van zijn uitspraken over de arme die brood steelt. Daarover zegt hij in zijn boek:

'Mijn uitspraak over dat broodje – dat arme mensen een brood mogen wegpakken – kwam op de televisie. De media maakten daarvan dat ze mochten stelen. Dat heb ik nooit gezegd. Ik wou slechts aangeven dat eigendom een sociale dimensie heeft en dus relatief is. Zolang andere mensen niet aan de essentialia toekomen, mag je je eigendom nooit voor honderd procent je eigendom noemen. De goederen zijn voor iedereen. Als structuren zo zijn dat er te veel naar één kant gaat en te weinig naar de andere, zijn ze fout. De rijken stelen dan via de wet, de structuren, de organisaties.'

Ik vind dit nog steeds een terecht standpunt. Allerlei structuren en daarmee verbonden instellingen als (in dit geval) het eigendomsrecht zijn in feite uitdrukking van de machtsverhoudingen en hoe die gestalte hebben gekregen in rechtsregelingen.

Ik heb dus veel waardering voor Tini Muskens. Ik was blij met de contacten die wij in dat jaar hadden. Bij de presentatie van zijn boek heb ik onder meer beklemtoond dat mij zeer beviel dat hij een verbinding

legde tussen maatschappelijke vraagstukken als armoede en ongelijkheid enerzijds en structuren anderzijds. Maar hoever ga je dan? Ik noemde drie onderwerpen waaraan ik in dit verband moest denken. Ten eerste, de heersende economische orde, die als je de redenering van Muskens doordenkt, onrechtmatig is. Ten tweede, het idee van de natiestaat en de gronding daarvan in allerlei regelingen en instituties. Die is eigenlijk ook onrechtmatig omdat die mogelijk maakt dat mensen behorend tot een specifieke natie recht zouden hebben niet alleen op hun afgegrensde staat van welvaart maar ook op de onttrekking van bestaansmiddelen aan mensen in andere landen. En ten derde het politieke conflict. Want als je de redenering van Muskens doortrekt naar concrete handelingen, dan kom je in ernstige conflicten met heersende politieke krachten. En dan kennen wij helaas vele voorbeelden van hoe zittende macht met soms gruwelijke middelen (ik noemde toen het voorbeeld van de coup van Pinochet in Chili) aanzetten tot echte rechtmatigheid onderdrukken.

Als je de visies en standpunten van Muskens doordenkt, dan ontkom je niet aan het stellen van verregaande vragen aan jezelf. Zoals ik die avond in Breda heb vastgesteld:

‘Mijn partner en ik hebben fijn ons eigen huis, met logeerruimte voor kleinkinderen en vrienden: mag daar zomaar aangekomen worden? Wij gaan binnenkort genieten van een ruim pensioen, mag dat dan niet omdat in Zimbabwe zoveel aidsslachtoffers niet de minste medische verzorging krijgen? Als ik Muskens stellingname doordenk op zijn consequenties dan zou mijn recht op een eigen huis en een mooi pensioen wel eens onrechtmatig kunnen zijn. Dan word ik op zijn minst onrustig, en dat is waarschijnlijk ook zijn bedoeling. Maar soms roept zo iets verregaande politieke reacties op.’

Muskens doet mij denken aan Camilo Torres. Die begon ook met een aanklacht tegen de verrijking van enkelen, hij ging ook de maatschappelijke structuren ter discussie stellen, die aan die verrijking te gronde liggen, zoals het grootgrondbezit en de macht van de kerk. Hij ging zich steeds meer ook politiek engageren met de bewegingen van arme boeren en krottenwijkbewoners. En uiteindelijk is hij gesneuveld in een treffen met het regeringsleger.

Na het jaar 2000 zijn mijn directe contacten met Bisschop Muskens weggevallen. Ik ben wel nog enkele jaren lid geweest van een (arbeidsrechtelijke) beroepscommissie voor de mensen in dienst van het bisdom. Dat had vooral te maken met mijn achtergrond als actief vakbondslid. Overigens hebben wij als commissieleden in die jaren dat ik daarvan lid was niets te doen gehad. Er werd geen enkele arbeidsrechtelijke kwestie aan ons voorgelegd.

Vrijblijvendheid

Als ik zo terugkijk, dan moet ik vaststellen dat ik zeker in die jaren een zeer druk baasje was. Ik heb het dan nog niet eens gehad over mijn werk aan de universiteit of mijn vakbondswerk. Eigenlijk was dat alles bij elkaar onbegonnen werk. Dat ging ten koste van mijn relatie met Wil en de kinderen. Wij hadden toen vier kinderen, in een zeer drukke periode dat kinderen veel werk en aandacht vragen. Daarin schoot ik duidelijk te kort. Daar kwam nog bij dat ik er soms aan dacht 'de politiek' in te gaan. Dat leidde er toe dat Wil mij de wacht aanzegde. Ik moest kiezen: krimpen in mijn werk en meer betrokkenheid bij het gezin, of anders was het afgelopen met onze relatie. Uiteraard heb ik toen de goede keuze gemaakt. Daar heb ik geen spijt van gehad. Eens te meer werd duidelijk dat je het soort werk dat ik deed, niet vrijblijvend kunt doen. Het kost heel veel tijd en aandacht. Dus moet je prioriteiten stellen, of je wilt of niet.

5

De Tilburgse textielindustrie

Via verschillende lijnen in mijn leven raakte ik in de jaren zeventig verzeild in de problematiek van de Tilburgse textielindustrie. Ik was persoonlijk geïnteresseerd geraakt in deze industrie.¹²⁶ Mijn vader vertelde hierover omdat hij te maken kreeg met producten uit Tilburg, zoals gordijnstoffen en meubelstoffen. Die waren volgens hem van prima kwaliteit. Zoals ik in hoofdstuk 2 al beschreef kocht ik in 1956 met hem een nieuwe jas, die uiteraard van wol gemaakt was. Hij keurde de kwaliteit, en grote kans dat ook die stof uit Tilburg kwam, de stad was toonaangevende op het gebied van productie van en handel in wollenstoffen. Ik kwam in 1956 in Tilburg studeren en wonen. Toen zag je de hele dag de tekenen van de dominantie van deze industrie. Op veel plekken in de stad stonden fabrieken, midden

Textielfabriek De Regenboog na de sluiting

126 Zie: 2015 Keune, Lou: *Weg met de kruikenzeiker?*

in woonwijken en zelfs in het centrum. Als fietser moest je voortdurend uitkijken voor al die vrachtwagens die wol en de producten daarvan vervoerden. Op gezette tijden zag je grote massa's mensen de stad doorkruisen, onderweg naar of van de fabriek. En tijdens de fabriekspauzes genoten arbeiders van de buitenlucht, als het tenminste redelijk weer was. Meer direct leerde ik de wolindustrie kennen door mijn bijdrage aan het boek van Van den Eerenbeemt en Schuring,¹²⁷ en door mijn vriendschap met een bedrijfsleider die werkzaam was in een wolfabriek.

Wetenschap in dienst van het volk

Toen ik na terugkomst uit Colombia een aanstelling kreeg aan de Katholieke Hogeschool, begon 'de textiel' weer op te spelen.¹²⁸ Dat had alles te maken met het grote drama dat zich in die jaren in de stad voltrok. Want na de 'gouwe' jaren vijftig, de jaren van nieuwe bloei van de wollenstoffenindustrie, voltrok zich in de jaren zestig en zeventig een zeer snelle afbraak daarvan. Hoe kon in zo'n korte tijd zo'n grote mono-industrie, want dat was het in diverse opzichten, zo snel verdwijnen? Die vraag kreeg extra relevantie door zeker twee ontwikkelingen in mijn werk. De eerste betrof het Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking waarmee ik een aantal jaren verbonden was als voorzitter en daarna als lid van het bestuur. Ook na deze bestuursperiode bleef ik in nauw contact met mensen die er werkten. In het vorige hoofdstuk heb ik al aangegeven dat het COS, en zij niet alleen, zich steeds meer ging richten op basiswerk. Bij het COS kreeg dat onder meer gestalte in de opbouw van contacten met mensen die bij de textielfabrieken werkten. Daar was grote nood aan ondersteuning van mensen die met ontslag werden bedreigd of al in een ontslagtraject zaten. Tot die contacten behoorden vooraanstaande en minder vooraanstaande bedrijven zoals Enneking, Van Puijenbroek (geen wollenstoffen maar katoenbedrijf in Goirle), De Hollandse Textiel Industrie (HTI, ook in Goirle), Macintosh/Falcon, SWABO, Sigmacon, Kalfus, en een enkel niet-textiel bedrijf zoals Volt.¹²⁹ Er werd daarbij veel samengewerkt met andere ondersteuners van textielwerkers, zoals de vakbonden, de *Juridische EHBO*, de kerken, en onderzoekers van onze universiteit. Onder studenten maar ook binnen de wetenschappelijke staf van onze universiteit was veel belangstelling voor dat soort werk. De Juridische EHBO, opgericht door KHT-studenten, was daar een voorbeeld

127 Zie 1959 Keune, A.

128 Zie: 2015 Keune, Lou: *Weg met de kruikenzeiker?*

129 Zie: 1977 Nauta, Kees.

van. Op veel universiteiten, ook de onze, werden wetenschapswinkels opgericht die zich toegedden op het onderzoeksmatig ondersteunen van mensen en sociale bewegingen en instellingen. Dat was de geest van die tijd; wetenschap moest ten dienste komen van het volk.

Ik was zelf ook actief in dat wereldje. Dat had met verschillende omstandigheden te maken, maar vooral omdat ik het niet laten kon. Geregeld kwam ik weer op de paden van allerlei sociale kwesties in Nederland, en zeker in Tilburg. Ik moest mij dan dikwijls inhouden om mij niet overal mee te bemoeien. Daar kwam een andere ontwikkeling bij. Die betrof de opvattingen over de ontwikkelingsproblematiek. In het voorgaande hoofdstuk heb ik al mijn ontwikkeling tot basiswerk beschreven. Die had veel te maken met de pedagogische aanpak: wilde je in Nederland komen tot de gewenste veranderingen op wereldniveau, dan moest je beginnen vanuit de eigen situatie van de doelgroepen.

Imperialisme en onderontwikkeling

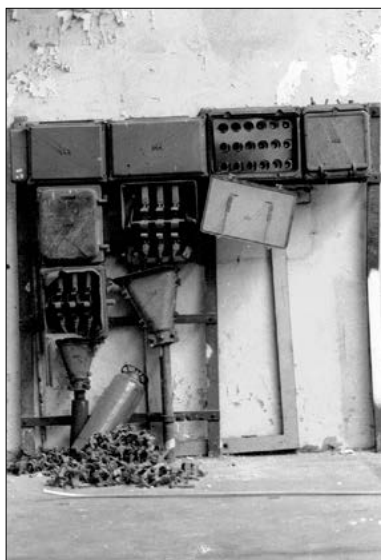
In de loop van de jaren zeventig kwam daar een extra motivering bij. Die had te maken met veranderingen in de wetenschappelijke analyse, met name binnen de werkeenheden *Imperialisme en Onderontwikkeling* van de Sociale Faculteit van de KHT (over die werkeenheden later meer). Die ontwikkeling kristalliseerde zich uit in de opvatting dat wij met het ontwikkelingsvraagstuk te maken hebben met een wereldwijde problematiek van ongelijke ontwikkeling, die alles te maken heeft met de snelle overgang, wereldwijd en in alle landen, naar het kapitalistische model.¹³⁰ Die ongelijkheid gold dan tussen landen, maar ook binnen landen. Die ongelijkheid binnen landen had alles te maken met een verdere mondialisering van de sociale verhoudingen. In feite vond er in het denken een overgang plaats naar wat je zou kunnen noemen een wereldklassenmodel.¹³¹ Daarbij moet wel worden benadrukt dat er in werkelijkheid een breed gamma van sociale posities en lagen bestaat, waarbij mensen niet op een eenduidige manier kunnen worden gedefinieerd, bijvoorbeeld alleen als arbeider. Ook moet worden benadrukt dat samenlevingen niet eenduidig kunnen worden gekarakteriseerd als (bijvoorbeeld) puur feodaal of kapitalistisch of socialistisch. In feite heeft iedere samenleving kenmerken van verschillende productiewijzen, oude, hedendaagse en toekomstige. Ik kom hierop terug in hoofdstuk 11.

¹³⁰ Cees Heemskerk heeft die overgang gedetailleerd beschreven in zijn *'Ontwikkelings-sociologie tussen 'Timboektoe' en 'Tilburg': waarom en verder*. (1981) Zie ook Tom Korremans: *Verantwoording* (1981).

¹³¹ Zie ook: 1988 Keune, Lou: *Van Derde Wereld naar één Wereld*.

De wolindustrie

Dat alles speelde in dezelfde tijd dat Tilburg werd overvallen door een snelle verdwijning van bijna de hele textielindustrie. In twee decennia werd vernietigd wat in eeuwen was opgebouwd. Tilburg is een bedrijfstak kwijtgeraakt waar de stad eeuwenlang en met recht trots op is geweest. Een bedrijfstak overigens waarin de sociale verhoudingen dikwijls slecht waren, zeer ouderwets ook, eigenlijk van vervlogen feodale tijden. Niet voor niets werd de fabrikant dikwijls *d'n Heer* genoemd, liefst met hoofdletter. Dat hield zelfs soms nog stand tot in de tweede helft van de vorige eeuw. Arbeiders werden dikwijls slecht behandeld en zeker ook slecht betaald. Niet voor niets wilden veel Tilburgers na de Tweede Wereldoorlog niet meer werken onder die achterhaalde arbeidsomstandigheden. Veel mannen hadden als dwangarbeiders gewerkt in Duitsland tijdens de oorlog en daar kennis gemaakt met moderne fabrieken en arbeidsomstandigheden. Maar ja, zij moesten wel 'de textiel' in, waar anders in die jaren veertig en vijftig ander werk te vinden?¹³² Dat neemt niet weg dat de Tilburgse wolindustrie tot in verre streken bekend was om de kwaliteit van haar producten. Tot in Mexico vond zij haar afzet. Het was wat dat aangaat een bedrijfstak om trots op te zijn, met een goed product. Het afbraakproces leidde uiteraard tot grote beroering binnen Tilburg en omstreken. Duizenden en duizenden arbeiders en hun gezinnen werden geconfronteerd met flinke inkomensdalingen en met armoede. De geregistreerde werkloosheid steeg van 1324 in 1959 naar 5818 in 1979.¹³³ Daarbij moet men bedenken dat er veel meer mensen getroffen werden door de sluitingen. Met name onder vrouwen kwam veel thuiswerk voor, het stoppen van stoffen bijvoorbeeld gebeurde veel thuis.

Schakelkast van de fabriek BEKA na sluiting

132 Zie: 2000 Keune, Lou: *Kees de Jong*, p. 81.

133 Zie: Anne Brinks in mijn '*Verantwoording*' (1991) p. 60. Zie ook: 1985 Heemskerck.

Familie eigendom

Al snel begon de discussie over hoe dat allemaal had kunnen gebeuren en of het ook anders had gekund. Contacten met allerlei groepen en instellingen in de stad, waaronder de vakbeweging, leidden ertoe dat ik samen met enkele collega's en een grote groep studenten een uitgebreid onderzoek ben begonnen om die vraag te kunnen beantwoorden. Daaruit ontstonden verschillende kritische publicaties, kritisch vooral over de rol die in dat afbraakproces vervuld werd door de 'fabrikanten' zoals die families eigenaren van de textielfabrieken werden aangeduid. Ons onderzoek wilde, voor alle duidelijkheid, niet eenzijdig de schuld leggen bij die families. Andere factoren waren zeker zo belangrijk, waaronder marktomstandigheden. Dat neemt het belang van het familie-eigendom echter niet weg en dus ook niet de verantwoordelijkheid van de fabrikantenfamilies voor deze ramp. Want dat was het, een ramp voor de vele mannen en vrouwen die al een zekere leeftijd hadden en niet meer aan een andere fatsoenlijke baan konden komen waarin zij een vakmanschap konden toepassen. Dat was ook aan de orde, vakmanschap dat zo maar verdween. Daarop waren zij na de oorlog ook geworven voor het werken in de textiel, waarbij hoog werd opgegeven van de kwaliteit van werken. Vele wolarbeiders hadden daarvoor een opleiding doorlopen. En anders hadden zij hun werk geleerd in de praktijk van vele jaren. Zij waren ook trots op de kwaliteit van de producten die zij voortbrachten. Hele families waren werkzaam in de textiel. Soms leidde dat ertoe dat op verjaardagfeestjes het deel van de familie dat bij het ene bedrijf werkte, over hun fabriek snoefde tegen het andere deel van de familie dat in een andere fabriek werkte. Het werk ging dikwijls van vader op zoon en van moeder op dochter over. Dat alles viel in twee decennia in duigen.

Arbeiders aan het woord

Wij wilden in ons onderzoek de vraag beantwoorden hoe dit had kunnen gebeuren. Daarbij wilden wij vooral één partij horen: de arbeiders en andere werknemers. Die keuze was heel bewust. Want bestudering van vele jaren krantenknipsels¹³⁴ leidde tot de conclusie dat tot dan toe bijna uitsluitend de fabrikanten aan het woord waren geweest als het ging over de oorzaken van de sluitingen. Nu was de andere kant aan de beurt. Voor ons onderzoek werden diverse archieven bezocht, vele kranten en tijdschriften vanaf de jaren dertig geraadpleegd, stukken be-

134 Zie: 1980 Dusée, Louis, en Piet Aerssens.

studeerd bij de Kamer van Koophandel en deskundigen gesproken. Maar vooral werden veel voormalige textielwerkers geïnterviewd. Dat leverde dusdanig materiaal op dat een kritische beoordeling van de rol van de fabrikanten niet kon uitblijven. Maar ook, en dat is mij misschien het meest bijgebleven, gaven veel van de geïnterviewden, zo niet allen, blijk van hun grondige verbondenheid met de textiel. Dat had niet alleen te maken met hun binding aan collega's en werkplekken. Uit vele verhalen sprak ook een duidelijke trots over hun voormalige werk, trots over hun vakmanschap, en zeker ook trots op het product dat decennialang uit hun handen was voortgekomen. Ik hoef maar weer eens dat prachtige jubileumboek *Kleding en het AaBe ervan*¹³⁵ in de hand te nemen, met dat prachtige omslag, een mooi stukje geweven textiel.

Wijze van onderzoek

Bij ons onderzoek waren verschillende zaken van belang. Ten eerste, en ik heb er al op gewezen, het gebruik van meerdere bronnen. Vele geschreven bronnen zoals kranten en tijdschriften, boeken en rapporten, de dossiers bij de Kamer van Koophandel. Maar vooral de interviews met de textielwerkers. Wij hadden gedetailleerd uitgewerkte lijsten met vraagpunten, punten dus waarover wij helderheid wilden hebben.¹³⁶ Het was de bedoeling om die vraagpunten in de interviews aan de orde te stellen. Maar dat betekende niet dat wij begonnen met vraag één over item a. Wij wilden werken volgens de ideeën en principes van de *oral history*, waarbij wij sterk beïnvloed waren door opvattingen van Paolo Freire over exemplarisch leren: probeer de eigen woorden en inzichten van de geïnterviewden door henzelf naar voren te laten komen. Meestal begonnen wij de gesprekken, want dat waren het, met een algemene vraag: wanneer geboren en wat deden uw ouders. En in de meeste gevallen kwamen de verhalen dan al los, met een grote rijkdom aan verwoordingen, informatie en inzichten. Deze ervaring met *oral history* heb ik later verder kunnen formaliseren tijdens mijn werk voor het Netwerk Handelingsonderzoek. Terugkijkend waren voor mij ook de ervaringen al van grote betekenis die ik had opgedaan met participatieve methodes als *acción comunal* in Colombia, en basiswerk in Nederland.

Het onderzoek heb ik niet alleen gedaan. Alleen al met het verzamelen (vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw) van al die persverslagen zijn

135 Zie: 1953 Broby

136 Zie: 1981 Korremans, Tom: *Verantwoording*.

Louis Dusée en Piet Aerssens zeker een jaar bezig geweest.¹³⁷ Enkele economiestudenten hebben uren doorgebracht in de Kamer van Koophandel om de vele dossiers van de textielbedrijven te onderzoeken.¹³⁸ Hun werk heeft onder meer duidelijkheid verschaft over hoe de eigendom van de fabrieken was geregeld, met als pikant detail dat nogal wat fabrieken een waterhoofd van directeuren hadden omdat de vele fabrikantenzonen een goed inkomen moesten hebben. Het onderzoek werd geleid door de sociologen Tom Korremans en Hans Happel, Ad de Rooij en mijzelf. De rol van Ad de Rooij was van bijzondere betekenis. Hij had heel zijn leven in de textiel gewerkt, maar dan op het laboratorium of als ververijleider, en wel bij twee vooraanstaande fabrieken: AaBe en Enneking. Hij wist veel van de textiel, kon gedetailleerd uittekenen hoe zo'n fabriek in elkaar stak, en kende heel veel mensen. Bovenal bleek hij, toch met een van ons heel verschillende professionele achtergrond en ervaring, een uitstekende onderzoeker inclusief het meeschrijven aan de publicaties. Ik ben daar nog steeds zeer van onder de indruk. Overigens vormden wij vieren een prima team, met steeds kameraadschappelijkere verhoudingen.

Onderzoek was handwerk

Daarbij bleef het niet als het gaat om wie het werk deden. Er moest veel handwerk worden verricht. Ik heb het over de jaren zeventig van de vorige eeuw toen wij nog niet over al die handige personal computers beschikten. De afgenomen (en op recordertjes opgenomen) interviews moesten minutieus worden uitgewerkt juist om de eigen vertellingen van de geïnterviewden zo authentiek mogelijk tot hun recht te laten komen. Dat gebeurde met typemachines, maar ook met de hand geschreven. Daarna moesten deze uitgewerkte interviews worden gecodeerd aan de hand van de (mede op grond van de interviews aangepaste) itemlijst, om tenslotte al die gecodeerde fragmenten op kaart te kunnen brengen. Die kaarten werden dan weer op item en respondentnummer gesorteerd.¹³⁹ Tegenwoordig is dat niet meer zo'n klus, dankzij de computers. Ik heb in latere jaren nog driemaal een dergelijk onderzoek verricht.¹⁴⁰ Bij die onderzoeken heb ik de mogelijkheid gehad typistes te contracteren die de

137 Zie: 1980 Dusée, Louis, en Piet Aerssens.

138 Zie: 1979 *Uittreksels uit het handelsregister betreffende textielbedrijven te Tilburg*. Tilburg, KHT, Werkschrift.

139 In het Textielmuseum in Tilburg wordt een bak met een klein deel van de kaarten bewaard.

140 Zie: 1991 Keune, Lou: *De textiel voorbij*; 1996 Keune, Lou, met Piet den Blanken: *Overleven in oorlogstijd*; en: 2000 Keune, Lou: *Kees de Jong*.

interviews minutieus uitwerkten. Daarna was het coderen en sorteren van fragmenten niet meer zo'n zware klus als bij het eerste textielonderzoek. Ik ben nog steeds onder de indruk van de bereidheid van zeker zo'n tien studenten sociologie en economie om vrijwillig al dat handwerk te verrichten. Deze bereidheid is ook uitdrukking van de wetenschappelijke en maatschappelijke opvattingen van veel studenten. Zij hadden echt belangstelling voor wat er leefde onder arbeiders, waren ook geboeid door in die jaren breed gedragen opvattingen over geschiedenis van het volk en dus ook *oral history*. En verder was het een leuke intellectuele en leerzame klus.

Consternatie

Tientallen mensen werkten dus mee, en zo'n tachtig textielwerkers, mannen en vrouwen. Ook partners van textielwerkers, want wij wilden zicht hebben op zowel de productie- als de reproductiesfeer. Dat leidde tot een publicatie van zes boekjes¹⁴¹ in één koft. Die publicatie gaf veel consternatie in Tilburg en daarbuiten. Veel media, zowel lokaal als landelijk, publiceerden erover. Het gaf brede bekendheid aan een andere zienswijze op de oorzaken en gevolgen van het verdwijnen van deze prachtige industriële sector.¹⁴² Wij kregen ook veel kritiek, zelfs een dreigbriefje, nogal wat mensen waren boos. Een belangrijk punt van kritiek betrof de zogenoemde eenzijdigheid. Wij hadden immers alleen maar naar de textielwerkers geluisterd, niet naar de directies en eigenaren. Maar dat was juist een belangrijk uitgangspunt voor ons. Wij wilden helderheid geven over de andere kant van deze geschiedenis. Daarnaast kregen wij ook opmerkingen over onze kwalitatieve onderzoeksmethoden, met name de interviews, want die waren 'te subjectief'. Slechts weinigen namen de moeite om bij ons te informeren over hoe wij dat allemaal gedaan hadden en waarom. Tom Korremans heeft namens de groep een uitgebreide

141 Zie: 1980 Keune, A. met H. Happel, T. Korremans, A. de Rooij: *De Ondergang*.

142 In 2002 publiceerde ik in het tijdschrift *Brabants Heem* het artikel: *Mondelinge geschiedschrijving – Het verhaal van de Tilburgse textielwerkers*. Daarop kwam een woedende reactie van iemand die ook in de textiel gewerkt heeft maar dan op een leidende positie. Hij keerde zich fel tegen de 'pennenvruchten van de heer Keune c.s.', met name mijn eenzijdigheid werd sterk bekritiseerd. De redactie reageerde daarop met o.a. de opmerking dat mijn door hem bekritiseerde artikel over de gehanteerde onderzoeksmethode ging, niet over de textielindustrie zelf. En de redactie vindt daarover: 'De heer Keune geeft (daarbij) een helder overzicht van de manier waarop een dergelijk onderzoek plaats kan of moet vinden.' En ook: 'Uw onvrede lijkt dan ook meer te liggen bij de eerdere boeken en artikelen van de heer Keune, dan bij dit specifieke artikel'.

Verantwoording samengesteld waarin goed beschreven is hoe en waarom wij zo gewerkt hadden.¹⁴³ Die heeft nauwelijks aandacht gekregen, critici kwamen nogal eens tot oordelen zonder zich goed in het onderzoek te verdiepen.¹⁴⁴

Oorzaken van de ondergang

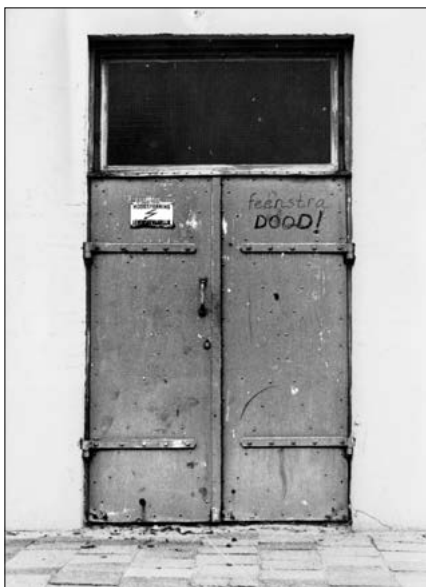
Terug naar de centrale vraag van dit onderzoek: hoe is het gekomen dat in twee decennia de Tilburgse wolindustrie is verdwenen? Welke oorzaken zijn daarvoor aan te wijzen? Wat waren de gevolgen? Met die vragen hebben zich natuurlijk veel mensen beziggehouden. Zie bijvoorbeeld Van Gorp¹⁴⁵. In die discussie kwamen ook argumenten langs die zeer discutabel waren. Zo gebruikte voormalig burgemeester Becht het argument dat Tilburg zijn belangrijkste nijverheid kwijtraakte vanwege de concurrentie uit ontwikkelingslanden. In dat argument, dat later ook werd gebruikt door de fabrikante Truud van Puijenbroek, directeur van HAVEP, klinkt het pleidooi door van professor Tinbergen om te komen tot een nieuwe internationale arbeidsverdeling. Ontwikkelingslanden zouden de meer arbeidsintensieve producties verzorgen, en landen als Nederland de meer kapitaalintensieve. Nu kun je over die argumentatie van Tinbergen van alles bedenken (ik ben het met hem oneens), maar zij heeft geen relevantie voor de Tilburgse textielindustrie. Want dat was een wolindustrie, vooral spinnen en weven, en die werd niet overgeplaatst naar ontwikkelingslanden. Was het een katoenindustrie geweest, dan zou je misschien met dit argument een eind kunnen komen. Zeker als de Tilburgse textiel vooral een confectie-industrie was geweest, omdat op beide gebieden, katoen en confectie, Nederland inderdaad geconfronteerd werd met concurrentie uit ontwikkelingslanden. Voor HAVEP gold wel deze argumentatie omdat het een katoenbedrijf was (en is) en ook confectioneert. Maar, nogmaals, dat gaat niet op voor Tilburg. Als Becht met dit argument kwam, dan had ik steeds de indruk dat hij wilde suggereren dat Tilburg dat offer van de fabriekssluitingen maar moest accepteren omdat sluitingen hier goed zouden zijn voor de arme mensen elders in de wereld.

Misschien speelde bij zijn redenering mee dat de Tilburgse bevolking in die dagen zeer derde-wereld-gezind was, en dus gevoelig voor dat offer.

143 Zie: 1981 Korremans, Tom.

144 Wij hebben daarna nog een artikel geschreven dat ook als een verantwoording kan worden gezien. Zie: 1983 Keune, A., en T. Korremans, A. de Rooij.

145 Zie: 1987 Gorp, P.J.M. van: *Tilburg, eens de wolstad van Nederland : bloei en ondergang van de Tilburgse wollenstoffenindustrie*. Tilburg, Bura Boeken.

Bedreiging aan het adres van directeur Feenstra van de AaBe fabrieken

Hoe dan ook, ik heb dit altijd een bijzondere wending in het debat gevonden, 'wij moeten dat offer maar dragen'. In feite legitimeerde hij op deze manier een passief gemeentebeleid.¹⁴⁶ Want de gemeente toonde zich in die dagen vooral een toeschouwer van het drama dat zich voltrok. De gemeente heeft wel meegeholpen om de sociale gevolgen mee op te vangen. Maar aan de oorzaken werd niet gewerkt. Trouwens, de landelijke overheid gaf ook blijk van een passieve houding: er is een tijdje geprobeerd om bedrijven met overheidssteun overeind te houden, waarbij trouwens niet erg duidelijk is waar dat geld was gebleven.¹⁴⁷

Geholpen heeft dat in ieder geval niet.

Nogmaals: het familie-eigendom

De oorzaken¹⁴⁸ van het snelle verval van de sector hadden deels te maken met de eigendomsvorm zoals die domineerde in de Tilburgse textiel. Dat was het familie-eigendom. De bedrijven waren in handen van (soms grote) families. In oorsprong waren dat ondernemende wevers die met veel inzet en creativiteit een voor die tijd moderne industrie hadden ontwikkeld. Het waren echte fabrikantenfamilies die zeer betrokken waren bij de fabricage van prima producten. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de mentaliteit echter bij veel van deze families. Het ging hen vooral om het luxe bestaan dat de textiel hen kon verschaffen. Een fietstochtje door Tilburg kan de oplettende kijker gemakkelijk op het spoor brengen van tientallen prachtige villa's, dikwijls midden in woonbuurten en dicht bij

¹⁴⁶ Een enigszins vergelijkbare discussie werd gevoerd over Prato, een textielcentrum in Italië. Want die zou aan sociale dumping doen, en overheidssteun ontvangen. Ook dat argument heb ik steeds zeer discutabel gevonden.

¹⁴⁷ 1978 COS en Ondernemingsraden.

¹⁴⁸ 1991 Keune, Lou: *De textiel voorbij*.

de fabriek, als herinnering aan een luxe bestaan. In de prioriteiten van de families ging het steeds meer om maximaliseren van hun inkomens en vermogens. En daarvoor bleken andere bestemmingen van hun geld veel profijtelijker. Zo steeg de hypotheekrente bijvoorbeeld van vier procent in 1953 naar zo'n tien procent in 1980. Beleggen in hypotheeken en in andere financiële deelmarkten kreeg de voorkeur boven investeren in vernieuwing van de sector en in effectieve samenwerking tussen de bedrijven. Fabrikanten werden renteniers. Probleem was wel hoe op korte termijn aan het geld te komen om te kunnen beleggen en een luxe bestaan te kunnen voortzetten. Want hun vermogen zat vooral in de fabriek. Daarvoor werden hen allerlei mogelijkheden aan de hand gedaan, mede op advies van collega's van mijn eigen universiteit. Het onttrekken van geld kende vele vormen. Een daarvan, en dat heb ik altijd heel bijzonder gevonden, was het benoemen van zoveel mogelijk leden van de familie, mannen natuurlijk,¹⁴⁹ tot directeur of op andere belangrijke posities van het bedrijf. Daarmee werden werkmaatschappijen opgezaaid met een waterhoofd van dure leidinggevenden. Een andere vorm, waarmee deze families de huidige tijd ver vooruit waren, was dat het bedrijf werd opgesplitst waarbij het werkbedrijf hoge huren en andere vergoedingen moest betalen aan het zogenaamde moederbedrijf. Uiteraard waren de textielwerkers van deze bedrijven niet gek en zij zagen dit spel met trucages voor hun ogen gebeuren. Dat sterkte de frustratie en woede onder de ontslagenen.

Markt

Daarnaast waren er ook veranderende marktomstandigheden. Door de Euromarkt nam de inter-Europese concurrentie sterk toe. Bovendien veranderde het modebeeld ingrijpend. Mensen droegen steeds meer katoenen kleding in plaats van wol. Ook kwamen producten gemaakt van synthetische stoffen op. De aanleg van centrale verwarming deed de vraag naar wollen dekens en kleding ook geen goed. Maar juist dan hadden de fabrikanten blijk kunnen geven van hun ondernemerszin zoals zij dat ook in vroeger tijden hadden gedaan en hadden hard moeten werken aan omschakeling op andere producties en modernisering en samenwerking van hun bedrijven.

149 Truud van Puijenbroek was een uitzondering. Terzijde, zij heeft 'n keer deelgenomen aan een door mij geleide werkgroep van studenten. Op een van de werkgroep bijeenkomsten kwam zij zuchtend en steunend binnen. Ik vroeg wat er aan de hand was. Zij antwoordde dat zij de dag daarvoor 'een vliegtuig vol Turken' uit Turkije gehaald had. Zij was daar 'doodmoe' van. Uiteraard kreeg zij van andere studenten kritische reacties.

Tien jaar later

Het belangrijkste onderzoek dat wij over de ondergang van de textielindustrie hebben gedaan was eind jaren zeventig, wat dus in 1980 resulteerde in de zes boekjes. Tien jaar daarna heb ik het onderzoek overgedaan. Dat wil zeggen, ik heb al die mensen (behalve de enkele overledenen) die wij bij het eerste onderzoek geïnterviewd hadden opnieuw geïnterviewd. Dat onderzoek heb ik grotendeels alleen gedaan. Enkele collega's hebben wel wat aanvullend onderzoek gedaan, met name Cees Heemskerk,¹⁵⁰ en Anne Brinks.¹⁵¹ De vraag stond centraal hoe zij de tien jaren sinds het vorige onderzoek door waren gekomen. Daarbij ging het vooral om hun welzijn en de levensomstandigheden. Uit dat onderzoek bleek maar weer eens hoe ingrijpend de verdwijning van de textielindustrie is geweest. Velen van hen hebben flinke inkomensdalingen moeten ervaren. En ook was er verdriet over de waardeloos geworden vakkundigheid en het verlies aan contacten met collega's. Relaties tussen echtgenoten leden er ook onder.

Maar ook ontvouwdend zich vele voorbeelden van niet bij de pakken neer zitten en overleven. Opnieuw bleek hoe belangrijk solidariteitsnetwerken kunnen zijn. Want er werd in familieverband of in buurten aardig wat geruild inclusief het elkaar helpen bij klussen die moesten worden gedaan. Veel vrouwen werden de nieuwe thuiswerkers, nu niet om stoffen te stoppen maar bijvoorbeeld het doen van inpakwerk. Er werd ook meer gebreid en genaaid. En bijvoorbeeld, gebakjes werden zelf gemaakt in plaats van gekocht. Zelfvoorziening werd belangrijk. Dit onderzoek heeft mij sterk gestimuleerd om later het begrip 'overlevingseconomie' verder uit te werken. Want als er geen of te weinig geld is moeten andere strategieën van overleven worden gevolgd.¹⁵² Mij is daarbij opgevallen dat juist in die jaren op verschillende plekken in de stad vormen van kringlopen werden betracht, inclusief winkels in tweedehands kleding. Kringlopen worden nu normaal geacht. In die tijd waren zij uit de nood geboren.

De herinnering¹⁵³

Hoe wordt die industrie herinnerd, welke symbolen worden gebruikt om die herinnering gestalte te geven? Wat dat aangaat is het droevig gesteld. Natuurlijk heeft Tilburg een prachtig textielmuseum waar dat verleden

¹⁵⁰ 1985 Heemskerk, Cees.

¹⁵¹ Zie mijn *Verantwoording van 'De textiel voorbij'* (1991). Wil Sterenborg, dé kenner van het Tilburgse dialect, heeft Tilburgse woorden zoals door mij gebruikt gecorrigeerd.

¹⁵² Zie o.a.: 2015 Keune, Lou: *Overlevingseconomie?*

¹⁵³ Zie: 2015 Keune, Lou: *Weg met de kruikenzeiker?*

niet alleen gestalte krijgt maar ook tastbaar gemaakt wordt. Daar wordt ook naar de toekomst gekeken, met veel aandacht voor technologische vernieuwing en kunstzinnige vormen.¹⁵⁴ Maar die verbeelding kan in de praktijk van alledag niet concurreren met een ander beeld, dat van de *kruikezeiker*. Dat is een beeld van een miezerig manneke met een kruik in de hand waarvan wordt gesuggereerd dat daarin de pis van hem en zijn huisgenoten zit. Die pis brengt hij dan naar de fabriek want kan goed worden gebruikt bij het wassen, vullen en verven van wol en stoffen. Historisch gezien, zie het mooie boek *Kruikezeikers* van Henk van Doremalen en Paul Spapens,¹⁵⁵ is dat inderdaad praktijk geweest totdat de ontwikkeling van de techniek andere mogelijkheden schiep. Maar, zullen vroegere textielwerkers vooral daaraan denken als zij terugkijken op hun werk in de fabriek? Denken zij er dan vooral aan dat zij er miezerig bij liepen, hebben zij of hun directe voorouders ook hun pis moeten verzamelen in kruiken en die iedere ochtend moeten meesjouwen naar 't fabriek? Ik betwijfel dat ten eerste. Wie wil nu zijn vele jaren van werkzaam leven hebben vastgelegd in pis en kruik? Als ik zoek in het mooie fotoboek *Ge waart mar arbeider* van Jan Commandeur, Cor Jacobs en Bob Westerhof¹⁵⁶, dan zie ik niets wat naar miezerigheid verwijst.

Ik weet natuurlijk ook wel dat het beeld van de *kruikezeiker* vooral is gegroeid in carnavaleske sferen. Met carnaval mag met alles de spot worden gedreven, daar weet ik als voormalig *bokkenrijder* uit het Zuid-Limburgse land alles van. Maar met de *kruikezeiker* is iets anders aan de hand. Het is inmiddels gepromoveerd tot een van de belangrijkste symbolen van de stad. Het is een geliefd souvenir geworden dat het hele jaar door wordt verkocht en vaak als relatiegeschenk aan gasten wordt meegegeven. Natuurlijk, met daarbij een lachje, een besmuikt lachje waarschijnlijk, en een verhaaltje. Van enige trots op het textielverleden blijkt dan weinig tot niets. Wat zal er in Japan of China of waar dan ook de buitenlandse bezoekers aan Tilburg vandaan komen, worden verteld aan familieleden of collega's over de betekenis van dat rare cadeautje dat zij meegekregen hebben? Dat Tilburg een stad is waar arbeiders 's morgens met een kruik in de hand naar hun werk gaan om hun pis in te leveren?

154 Ik heb nog meegewerkt aan de inrichting van een speciale afdeling gericht op de mensen en hun leefwijzen. Verschillende door mij geïnterviewde arbeiders kwamen 'zichtbaar' aan het woord. Helaas is deze afdeling opgegeven.

155 2004 Doremalen, Henk van, en Paul Spapens.

156 1981 Commandeur, Jan, en Cor Jacobs en Bob Westerhof.

Kan dat niet anders?

In 2001 bepleitte Liny Jansen van Wezel bij de Heemkundekring Tilborch om aan de Korvelseweg in Tilburg een standbeeld te plaatsen ‘voor de tienduizenden arbeiders’ als ‘een hommage, een eerbetoon aan hen’. Zij had ook een voorstelling van wat voor beeld: ‘Fier, duidelijk en herkenbaar! Zodat iedereen kan zien: ‘Kijk, dat is een weefgetouw en dat zijn de vakmensen die Tilburg een naam hebben gegeven als Textielstad van Nederland.’ Dat beeld is er gekomen, qua vorm anders dan zij had voorgesteld en op een andere plek, achter het Audax Textielmuseum, maar toch. Zij heeft het in 2009 zelf mogen onthullen.

En al onze textielinterviews zijn te lezen en te horen in het textielmuseum. Ook een soort van monument.

Agnes Vos Verbunt: ‘Ik heb nooit een rem op mijn stem gehad.’¹⁵⁷

‘As ik naor buiten kijk, die kleuren van de bomen, ik zeg altijd, dè is er veur iedereen, of ge nou gelukkig of ongelukkig bent, de zon schijnt veur iedereen, de natuur is er veur iedereen, zoveul dingen waar ge van kunt genieten, dè ge da toch asteblijf nie vergeet. Ge hèt allemaol wel oe teleurstellingen en oe verdriet, en dè dingen wel ‘s tegen kunnen zitten. Ge moet oe eigen toch weer proberen op te porren en te zeggen: ‘Hé, maor dè is er ook nog!’¹⁵⁸

Agnes Vos-Verbunt kwam uit een echte Tilburgse textielarbeidersfamilie. Haar vader werkte in een wolwasserij. Haar moeder had gewerkt bij Charma, een bekende confectiefabriek. Agnes ging, net als haar twee zussen, ook in de textiel werken, als spoelster bij Swagemakers-Bogaerts, een grote wolspinnerij. ‘Daar worde gewoon binnen gedouwd, en: ‘Da is er ook een van Verbunt, die zal ‘t wel kunnen, denk ik’. Zo zal ‘t wel gegaan zijn. En meer nie.’ Haar broer bleef uit de textiel, hij is machine bankwerker.

157 Dit artikel is eerder en in iets gewijzigde vorm gepubliceerd in *Univers*, 14 december 1995, p. 14. Zie: 1995 Keune, Lou: *Ten onder in de strijd tegen de uitholling van het beroep*. Agnes Vos Verbunt was een bijzondere vrouw. Literair zeer begaafd, sociaal zeer bewogen en intelligent. Zij kon bij anderen als bij toverslag een glimlach, soms een traan, toveren. Haar leven weerspiegelt het leven van veel textielwerkers. En zij verwoordde veel van wat ook mij bezighoudt.

158 Met Agnes Vos-Verbunt zijn verschillende interviews gehouden. Deels zijn die verwerkt in de volgende publicaties: 1980 Keune, A. met H. Happel, T. Korremans, A. de Rooij; 1983 Vermeulen, Thérèse; en: 1991 Keune, Lou: *De textiel voorbij*. Agnes sprak meestal gemengd Tilburgs en Nederlands. Dat is ook te zien in deze tekst.

Agnes Vos-Verbunt bij de door haar georganiseerde kerstborrel

D'n Kwaoien Hoek

Het gezin Verbunt had het niet breed, vooral niet toen Agnes' vader op zeven en dertigjarige leeftijd overleed. Haar moeder was aangewezen op de Sociale Dienst, er was nog geen uitkering krachtens de Weduwen- en Wezen-wet. In 1958 kreeg ze een 'ondersteuning' van twintig gulden per week, en 's winters twee gulden extra kolengeld. 'Ja, we hebben wat kaaikes (uitgebakken spek, LK) gegeten. Er zat niks anders aan. Dat is niet zo moeilijk.' Zij woonden in een deel van de parochie Groeseind dat in de Tilburgse volksmond bekend stond als 'D'n Kwaoien Hoek', omdat je er bij veel regen tot je enkels in de modder wegzakte, het duurde lang voor er bestrating kwam. Bij de gegoede burgerij, en ook volgens de maatstaven van de toen heersende opvattingen van hulpverleners, gold de buurt als 'onmaatschappelijk'. Een rapport uit die tijd:

'Verschijnselen als onkerkelijkheid, pedagogische verwaarlozing, buitenechtelijke verhoudingen schijnen in deze buurt veel voor te komen. Men spreekt ook van een onverantwoorde inkomensbesteding. Waarschijnlijk heeft men hier traditionele normen van orde en netheid overboord gegooid.'

Agnes kon zich opwinden over dergelijke kwalificaties. De mensen in haar buurt waren eerlijker en openhartiger dan vele 'nette' mensen. De mensen stonden ook voor elkaar klaar.

'En die dachten niet: 'O, misschien zijn ze wel ergens mee bezig, zal ik maar niet storen.' Nee, die hingen gewoon over de schutting. 'Sjaan, luistert 'ns, want ons Marietje...'. Nou, en Sjaan was er al. Die liet d'r aardappels, d'r soep en alles staan. Nou, dè was gewoon: 'Daor moet ik bij zijn'. En dè was andersom. Ze konden altijd op elkaar rekenen.'

Deze achtergrond kwam bij Agnes steeds weer op de voorgrond. 'Daar komt steeds dat ene woordje terug, hè, dat eerlijk zijn,' was een voor haar typerende uitdrukking. En zij leed er onder dat mensen niet voor elkaar klaar stonden, geen tijd hadden.

Na de lagere school ging zij twee jaar naar de huishoudschool, zoals toen gewoon was bij meisjes uit arbeiderskringen. Op veertienjarige leeftijd ging zij werken als dienstbode.

'Vijf mevrouws gehad in één jaar. 't Eerste half jaar heb ik bij één mevrouw gewerkt. Om dè ander half jaar vol te maken heb ik er vier nodig gehad. En nog mee veel pijn en moeite. Ge moest 'n heel huishouden doen, en dan waarde gij veertien jaar.'

In 1961 ging ze werken als spoelster.

'Ik werd vrijdags vijftien, en 's maandags zat ik bij Swagemakers-Bogaers.¹⁵⁹ Vruuger was 't ook mar twintig gulden bij een mevrouw als dienstmeiske, voor 12 uur werken per dag. Dus ik wou wel voor vijftig gulden in de week gaan werken. Dè was eigenlijk heel de kloet. Maar nie van: 'O, dè lijkt me leuk werk, dè wil ik ook wel gaon doen'. Ge wouwt gewoon geld op tafel brengen. Dè was alles.'

Agnes heeft ook bij andere bedrijven gewerkt waaronder André van Spaendonck.

Spoelster

Het was zwaar werk, tariefwerk. Het tempo werd opgevoerd, daarvoor had Van Spaendonck een 'accountant' in dienst die als een moderne Henry Ford tijd mat. Eens werd het te veel, het tarief was te scherp gesteld. Agnes en haar collega's pikten dat niet.

159 Het latere SWABO, zie de hierna volgende tekst over Kees de Jong.

‘Nou dè garen dè vergeet ik nooit. Dè was nie om bij te houden. Ge kneupt ‘m, en ge hèt ‘m nog nie aan ‘t draaien, en ‘t sprong alweer. Dè was verschrikkelijk. Ik heb ‘t daor meegemaakt dè ik denk, nou ik kom der nie, en dè was toch ook nie alleen mèn mening, dè had de rest ook. Ik zeg: ‘Maar ik breng morgen een nagelscherke mee.’ ‘En wè doede dan?’ Ik zeg: ‘As gullie op de wacht gaat staan knip ik heel de pijpen deur, want ik kom er nie.’ En ik heb alle draaien deurgeknip, durf ik gerust te zeggen. Ik heb die accountant laten roepen. Ik zeg: ‘Nou komt u maar ‘ns opnieuw opnemen, want ik kan ‘t nie halen.’ Wat hullie van mij verwachtten, dà kon ik nie volbrengen. Dà zat er nie in. Dè was belachelijk. En we hebben ‘t een hele week zo gespeeld dè we mee heel de ploeg, die dan toch mee dèzelfde garen bezig was, nou die hebben allemaal mijn nagelscherke geleend. Die hebben ammel ‘t zelfde gedaan. En toen konden we wel uitkomen natuurlijk. En zo moest ‘t echt hoor.’

Tekenend voor de verhoudingen was dat bazen beter gebekt waren en wisten hoe zij arbeiders van de wijs konden brengen. Op een keer waren de arbeiders bij Swagemakers-Bogaerts in staking gegaan.

‘Wij hebben heel de zaak plat gegoooid. Er kwam een gesprek met de directeur, die hoorde de klachten en eisen aan. “Sorry, dat kan allemaal best, maar zouden wij niet eerst beginnen, en dan mag u altijd ook nog wel iets zeggen. Nou ja, dat mochten we dan wel. Tot dat op een gegeven moment, ja..., en dat is hullie macht, die hun dan hebben, die mensen die kappen ons dan gewoon af mee een of andere opmerking. Dan klapte dicht en dan hedde niks meer te zeggen hè.’

Agnes is ook daarna steeds wantrouwig gebleven ten opzichte van de goed gebekte mensen, ook op de KUB.¹⁶⁰ Zelf was ze trouwens zelden bang om het woord te nemen, ze had geen wat zij zelf een ‘gevoel van minderwaardigheid’ noemde.

‘Dè gevoel van, nou, ik kan dè nie zeggen want ik ben mar ..., nee, dè heb ik nooit gehad. Ge moet wel reël zijn, ‘t moet wel op zijn plaats zijn wegge zegt en wegge doet. Ge moet weten hoe degge ‘t zegt. Maar dan meugde echt altij wel wè zeggen hoor. Ik heb nooit een rem op mijn stem gehad.’

Serveerster

Na enkele jaren had Agnes genoeg van de textiel. Ze kon een baan krijgen bij de HEMA. ‘Toen had ik ‘t gevonden hè. Achter ‘t buffet. Thee met fruitvlaaitjes. Van 1966 tot 1968 heb ik daar gewerkt.’ Na sluiting van de

160 Tegenwoordig Tilburg University.

lunchroom bij de HEMA heeft zij op enkele andere plaatsen gewerkt. In 1970 kon zij een baan krijgen bij de Katholieke Hogeschool, nu de Tilburg University. Hoe keek zij terug op de textiel?

‘Ik vind ‘t gewoon hartstikke fijn dèk ‘t mee heb gemaakt. Dè ik er in ieder geval toch een heel klein bietje over mee kan praten. Degge oew eigen daar ook in kunt geven as dè in een gesprek voorkomt. Mar as ge nou vraagt van hedde dè nou altij leuk gevonden om te doen? Jè, na alles wè ik dan nou heb meegemaakt, al dè werk dè ik gedaan heb, en dè is nogal wè, dan zeg ik: Ja sorry, mar ik zou ‘t veur geen goud meer willen doen. Ik had nie zoveel voldoening. Alles wat ik daarna heb gedaan heb ik altijd veel meer voldoening in gehad om te doen.’

Aan de universiteit zou zij bijna 25 jaar werken, als serveerster. Zij kwam hier in een tijd dat de universiteit enorm groeide. Nogal wat mensen uit de textiel vonden hier werk. Het werk van serveerster is in die 25 jaar enorm veranderd. In 1970 waren er bijvoorbeeld nog koffierondes, iedere morgen en middag kwam de koffiejuffrouw langs. En op vergaderingen werd de koffie nog uitgeserveerd. Agnes heeft haar mooiste tijd beleefd in de jaren dat zij werkte in het voormalige noodgebouw D. Daar werkte zij alleen, had er haar eigen winkel, en organiseerde ieder jaar een kerstborrel waaraan veel collega’s deelnamen. Daar ook konden de beste kanten van haar persoonlijkheid tot uitdrukking komen. Want Agnes was vóór alles iemand die wilde zorgen, die persoonlijke aandacht en een luisterend oor belangrijk vond, belangrijker dan het geld dat zij er mee verdiende. Dat zei ze ook op een van de vele KUB-borrels.

‘Toen hadde ze ‘t over mèn werk, omdat ze me hier nogal ‘ns ‘n keer rond zien zwabberen. En: ‘O, jij moet toch wel wérken’. Ik zeg: ‘Jè, dè’s waar, mar ik geleuf nie dè daor iemand ooit aan gestorven is. Ik doe het gewoon hardstikke gèrè.’ Ja maar daarbij kom dan nog dat je eigenlijk maar weinig verdient. Ik zeg: ‘Dè staot op de eerste tree van de ladder. Mar d’r komt vijfhonderd gulden plezier bij, en er komt vijfhonderd gulden waardering bij. ‘t Zit alleen nie in m’n portemonnee. Mar ‘t telt wel mee.’ Dè is gewoon zo.’

Medezeggenschap

Agnes was actief lid van de vakbond AbvaKabo, en korte periode ook van BreedFront.¹⁶¹ Zij is lid geweest van het vroegere ‘Georganiseerde Overleg’ (later de Commissie PersoneelsOverleg), van de vroegere Ho-

161 Fractie in de Universiteitsraad.

geschoolraad, en plaatsvervangend lid van de CPO. Maar dat zij zich in die vergaderingen op haar gemak voelde, dat is te veel gezegd. Zij kon zich enorm storen aan de manier waarop men soms met elkaar om ging.

‘As ge gewoon mee menselijke en mee redelijke dingen op tafel kwamt, dan voelden ze d'r eigen veur d'n oren geslaan. Dan zeiden ze: ‘Zullen we daar even een afspraak voor maken?’ Want dè mocht dan niemand weten, snap je? Dan moest ik apart ‘n keer naar boven toe. Kijk, en dè lag mèn nie zo goed. Dan mag dè wel ‘n keer op tafel gelegd worden, die menselijk dingen hè. Veur degenen die hier dan nie echt ambtenaartje speulen, die echt moeten pezen veur d'r poen. Dè is himmel geen schaànd, dè moet ik ook. Daor heb ik alleen mar ‘n hele hoop voldoening en waardering van. Dè vind ik himmel nie erg. Mar die meugen ook wel ‘ns ‘n keer veur d'r rechten opkomen. En as de dubbeltjes nie op tijd komen, dan mag dè van mèn gerust iedereen weten. Dan moeten ze nie zeggen: ‘Zullen wij even een afspraakje maken?’ Dè vind ik nie eerlijk gaon. Daor zitten wij ammel veur bij elkaar, anders hadden wij daor nie hoeven zitten.’

Het taalgebruik, daar kon zij zich ook aan ergeren.

‘Dan zeg ik: ‘Doe ‘t maar op zijn jan-boeren-fluitje, dan zijn wij er zó uit.’ Nou, en dan ziede heel die achterlichtjes knipperen, die ogen gaon ammel op en neer. Dan denken ze: ‘Wat moet díe nou?’ Dè heb ik ‘n keer gezegd, en daor schaom ik m'n eigen niks veur, hoor. Want ik kan het even duidelijk, misschien nog wel duidelijker vertellen as hun. Ik heb nie eens zo veel tijd nodig en ik ken ook al die moeilijke woorden niet. En dan zeg ik op ‘n gegeven moment: ‘Ja sorry, mar as ge nou eerst ‘ns even vertelt wè dè woord betekent, dan kan ik ook ‘ns wè zeggen. Ik weet himmel nie waar ge ‘t over hèt’. Moet ik dan mar steeds hier in de vergadering voor paol gaon zitten? Zo van: ‘Daor zit de koffiejuffrouw, ze had ook wel thuis kunnen blijven.’ Nou dan voel ik mij inderdaad besodemieterd.’

Diploma moederschap

Ook bij andere gebeurtenissen in de universiteit was zij aanwezig. Zoals in 1978 bij het congres *Vrouw in gezin en arbeid*. Bij dit thema voelde zij zich zeer bij betrokken, ook zij had een (toen nog voltijdse) baan en een huishouden. Zij vond dat er te weinig waardering was voor het werk van de moeders.

‘Dè heb ik toen ook willen zeggen, ze hadden ‘t over beloning veur de werkende vrouw. Toen had ik naor veuren willen gaon, mar dè heb ik bewust niet gedaan omdat ik wetter aon veuraf is gegaon nie geheurd had. Ik had willen zeggen detter

mar één categorie vrouwen is die nooit dè diploma gekregen hebben dè ze ammel verdiend hebben. As gij daor op een gegeven moment, as ge drieënveertig, vierënveertig bent, en ge ziet oe dochter of oe zoon, en ge staot te schreuwen (huilen, LK) op 'n trouwdag, zo van: 'Nou ben ik ze kwijt.' Mee die traantjes moeten ze jou iets overhandigen. Dan moeten ze zeggen: 'Hier hedde gij jouw diploma, want daor hedde gij veur gezorgd.' Dè moesten ze eens uitvinden.'

Uitholling beroep

In 1978 was Agnes nog heel gelukkig met haar werk aan de KUB.

'Ik weet veur m'n eigen dè ik er veur wil werken, omdè ik gewoon plezier in mijn werk heb. Ik heb nog nooit..., behalve dan in de textielfabriek, nou, nie echt mee zo'n lang gezicht, maor daor had ik 't dan niet zo heel erg naor m'n zin. Mar as ge dan na gaat degge al die andere jaoren mee plezier gewerkt hèt, nou, dè vind ik 'n goei ding. Dan bende best 'n gelukkige meens.'

Maar dat is in de jaren daarna toch wel veranderd. Dat heeft te maken met de grote veranderingen in haar werk. Het werk werd veel intensiever, er kwamen met de grote aantallen studenten en nieuwe personeelsleden veel klanten bij. Het aantal vergaderingen waar koffie moest worden gebracht nam ook toe. Het pakket verstrekkingen werd flink uitgebreid, de koffiekamer van nu lijkt meer op een restaurant. Er kwamen steeds meer automaten. Koffierondes bestaan niet meer. En op vergaderingen wordt de koffie niet meer uitgeserveerd.

Voor al dat laatste vond zij moeilijk uit te leggen. Zij maakte er wel melding van dat het uitserveren was afgelopen.

'As ik het nou nie meer måg, dan mag ik het op zijn minst wel eens uitleggen. Want da komt nie van mij zelf. En dan moet ik ook kunnen zeggen: 'Sorry het is mèn keus nie, maar ik heb die opdracht gekregen, sorry, ik mag het gewoon nie meer doen.'

Verrektes onpersoonlijk

Voor Agnes was deze maatregel symbolisch voor de uitholling van haar beroep. In 1989 zei ze hierover:

'Dè zee ik van de week nog tegen Westerman, van het taalcentrum. Hij zegt: 'Hoe vind je het hier?' Ik zeg: 'Verrektes onpersoonlijk'. Meer kunde dan nie zeggen omdat 't druk is, maar hij is iemand die mij kent, dus hij weet ook precies wat ik er mee bedoel.'

Het werk vond ze niet meer zo plezierig.

‘Nou, het is ander plezier, het is niet hetzelfde plezier hè. Kijk, het makkelijkst zou zijn als ik van de koffiekamer naar de koffieronde zou gaan. Dan zou ik voor mezelf, dus nou spreek ik persoonlijk, dè zou niet mooier hebben gekund. Ik hou nie zo van onpersoonlijk werk, ik ben van persoonlijk werk naar onpersoonlijk werk gegaan. Ik noem het een ander plezier, maar ik heb er toch nog steeds plezier in. Gewoon, ook omdat ge iets voor mensen kunt doen hè. Ze zouden mij nooit aan zo’n automaat kunnen zetten, vier uur per dag, dan word ik hartstikke gek. Daar kan ik absoluut niet tegen. Dè geeft me geen inhoud, geen voldoening, in feite doe ik wel iets voor mensen, maar die mensen die zie ik helemaal nie.’

Zij was ook bang dat de automatisering haar werk overbodig zou maken.

‘Voor degene die ‘t nie deur heeft, valt het nie op, heel langzaam worden wij verdrongen straks. Ik denk dè dà nog maor een jaar of vijf, zes duurt. As we geluk hebben nog langer.’

Cursus stress

De drukte en spanning, daar had ze ook grote moeite mee.

‘Het is meer een stress cursus geworden af en toe. Ge moet absoluut heel veel interesse in da werk hebben, ‘stress bestendig’ noemen ze da tegenwoordig in de advertentie, en voor zover da nodig is, de behoefte hebben met mensen om te gaan, ja er iets om geven, er achter staan, achter da werk, nie alleen doen van: ‘Ik heb een gezin, ik moet geld verdienen, ik zie verder wel wanneer het een keer vijf uur wordt.’ Da werkt zo nie. Tenminste nie in onze afdeling.’

Tijd voor praten met de collega’s onderling, dat kwam ook steeds meer in de verdrukking.

‘Ja, kijk we zijn d’r nie om te kletsen, da weet ik verdomde goed, en ik heb er toevallig helemaal geen hekel aan. Maar as ge ooit ziet, hoe wij ‘s morgens staan te werken, da ge echt zegt van, verrekt, ik heb een chocolade bol gekregen, laat hem maar staan tot morgen, ik heb geen tijd gehad om hem op te eten. Da is toch net ietsje te gek hè? Net als gistermorge, toen hebben wij het zo druk gehad, we hebben niks tegen elkaar gezegd as goedemorgen, en de koffie die moet nog weg, en wie gebeld heef en zus en zo, en houdoe, tot morgen. Rennen op zich da ligt me wel, maor die gedachte op de achtergrond he, van dè liep verkeerd, en dè was nie goed geregeld, en die mensen kwamen en die moesten me drie

kwartier eerder koffie en terwijl wij op tien uur hadden gerekend, ik noem nou maar iets, dè geef stress.’

Het persoonlijke, ook in de omgang met de eigen collega’s, verdween steeds meer.

‘D’r trouwt hier iemand, d’r gaot iemand weg, d’r sterft iemand, dè zèn zo maar effen een paar dingen die me in het hoofd opkomen, niks van geheurd. Nou d’r waren wel mensen bij, waar ik minstens naar de begrafenis had gewild, waar ik dan een afscheidsborreltje, niet veur dien borrel, maar dan had ik netjes goeien dag willen gaon zeggen, maar daor heurde ammel niks van. Moet ge allemaal heel gewoon vinden.’

Een goede verstandhouding met de collega’s, dat je elkaar in één oogopslag begrijpt, dat maakte het werk te doen.

‘We stompen elkaar helemaal nie, we voelen alles gewoon aan. Want terwijl ik in de keuken een stapel koppen neer zet, en aan het omwassen ben, en ik zie Annet alleen staan, en er staan een man of acht, dè is eigenlijk te veul veur ‘n man alleen, omde ze veul cappuccino bij ons moeten hebben, kost ontzettend veel tijd, en dan schenk ik alvast een paor kopkes thee en kopkes koffie, hoeft ze nie helemaal dieën hoek in te lopen, kan ze gewoon blijven staon, kan ze zò vatten. En zo van die dingen, die gaan gewoon vanzelf.’

De bureaucratisering was een ander punt dat haar dwars zat. Met enig heimwee kon ze spreken over de tijd toen juffrouw Van Diessen nog hoofd was van de koffiekamers.

‘Juffrouw Van Diessen, die had ‘n lijst, daor kwaam ze dan mee, en dan dee ‘t er nie zo veel toe, wie er dan op da moment stonden, en dan overlegde ze er effe mee, en dan zee ze: ‘Luistert ‘ns, volgende week, we hebben een brief gehad van, ik noem maar iets, mijnheer Keune, en die heeft volgende week een groepje van vijfentwintig mensen, en die wil graag om tien uur koffie met een stukje cake, tussen de middag graag een lunch, willen jullie even kijken of jullie die mensen wel kwijt kunt, ze willen graag om half drie nog een keer koffie en thee, hoeft verder niks bij, en om een uur of half vijf graag een borreltje.’ Dè bespreek ze effe mee jou in de deur, maar dè liep als een trein. Ze gooide nie het formulier er neer. Nu kregen wij nie eens ‘n formulier, nu hangt er ‘n keer iemand aan de telefoon: ‘Waar blijft onze borrel?’

Deeltijd

Midden jaren tachtig is Agnes halve dagen gaan werken, ze kon het niet meer aan.

‘Hier moest ‘t ammel, mar thuis moest ‘t ook. Nou da wil ik vol blijven houden. Ik wil m’n werk ook nie kwijt, ik dee ‘t hardstikke gère. Ik denk, nou ik red ‘t zo nie, het loopt allemaal in de soep, en dè kan ik daor nie tegen.’

Het duurde te lang voordat het korter werken geregeld was. ‘Ik ben toen door de stoppen heengeslaan.’ Ze raakte overspannen, en is zo’n zes weken ziek thuis geweest. Daarna kon ze in deeltijd gaan werken. Toch bleef de koffiekamer van gebouw S¹⁶² voor haar te zwaar. Ze vroeg overplaatsing, en was blij dat zij in 1994 in gebouw T¹⁶³ kon gaan werken. Daar kon ze weer de inhoud aan haar werk geven die voor haar zo belangrijk was. Maar dat duurde niet lang. In mei 1995 werd ze ernstig ziek. Ze knapte even op, maar plots was het toch afgelopen.

Kees de Jong¹⁶⁴

Ook Kees de Jong was een klassieke textielarbeider. Zijn vader Petrus de Jong én zijn moeder Lucia van Gils werkten bij Van Besouw in Goirle. En ook bij de voorouders De Jong en Van Gils vind je vele textielarbeiders. Zijn ouders, waren net als Kees vol van sociale bevlogenheid. En ook van progressiviteit; Kees’ vader was een van de eersten in Goirle met een abonnement op De Volkskrant, toen een progressieve krant. Wat wij nu maatschappijkritiek noemen was Kees met de paplepel ingegeven.

Dat zijn markante kenmerken van Kees: sociale bewogenheid gecombineerd met een kritische levenshouding. Daarbij was hij een levend voorbeeld van hoe sociale verhoudingen mensen kunnen belemmeren of stimuleren. Kees was zeer intelligent. Maar ja, voor een dubbeltje geboren... Dat wil niet zeggen dat hij na de basisschool geen vervolgonderwijs heeft gedaan. Toen hij al volwassen was volgde hij naast zijn werk verschillende cursussen en avondopleidingen.

Logisch, althans voor die tijd, 1937, was dat Kees toen hij 14 jaar oud

162 Toen het gebouw van de Sociale Faculteit.

163 Toen het gebouw van de Theologische Faculteit.

164 Gebaseerd op mijn boek *‘Kees de Jong – Textielarbeider van de twintigste eeuw (2000)’*. Kees was net als Agnes, en op vele manieren, representant van de twintigste-eeuwse geschiedenis van de Tilburgse textielindustrie. Hij was drager van die geschiedenis, maar ook maker.

werd ook ging werken bij Van Besouw. Als arbeider geboren, als arbeider gestorven, zo ging dat toen. Hij was trots op de stoere overall die hij die dag kreeg. Hij hoorde erbij! Hij kwam bij zijn vader te werken. Die was wever en leerde hem de eerste beginselen van het vak. Die eerste avond was Kees 'steenskapot'. De hele dag werken, hard werken ook, in een zee van stof en lawaai. Hij voelde zich 'een totale nul, nauwelijks meer dan het stof waar ik vóór de dag om was vol van hing. Mijn grote-mensen-droom zakte in één dag als een kaartenhuis in elkaar.' Zo begon zijn arbeidersbestaan, dat pas ophield toen hij vijfenzeftig werd, eenenvijftig jaren van werken. Van Besouw is Kees zijn leven lang niet meer uit de kop gegaan.

Van Besouw

Tot het einde toe bleef hij op de familie van Besouw mopperen, vanwege alle onrechtvaardigheid die hij er ondervond. Zo jong al aan het werk, en dat onder die slechte arbeidsomstandigheden. En dan nog met een zeer bescheiden loon. Dat stak eens te meer omdat Van Besouw een zekere faam had als sociale onderneming. Die faam kleefde vooral aan fabrikant Jan van Besouw. Die werd sterk beïnvloed door de encycliciek *Rerum Novarum* uit 1891 waarin de paus opriep tot rechtvaardiger sociale verhoudingen. Van Besouw ontwikkelde een fabrieksreglement met allerlei bepalingen over werktijden, ontslag en boetes, verzekeringen voor de arbeiders, en zo meer. Hij schafte ook de gedwongen winkelnering af,

Kees en Jo de Jong, Goirle

riep een spaarkas en een voorschotskas voor de arbeiders in het leven. Hij stichtte een Corporatie, waarin ook de arbeiders vertegenwoordigd waren. Diverse vormen van medezeggenschap kwamen tot stand. Belangrijk was ook dat hij in 1896 de werkweek met 2,5 uur verkortte tot 63,5 uur. En in 1900 was Jan van Besouw een van de oprichters van de eerste textielbond in Goirle.

Van Besouw had dus een faam opgebouwd als een (voor die tijd) sociale onderneming. Maar daarvan was toen Kees ging werken weinig overgebleven. Niet voor niets is Kees na de oorlog, na een korte periode bij Van Besouw bij andere bedrijven in Tilburg gaan werken. Hij werd actief op vele terreinen, van de vakbond De Jonge Werkman via de Toneelvereniging Rooms Kunstgenot tot de voetbalclub VOAB. Kortom, Kees was een sociaal bewogen en actief mens. De Jonge Werkman verdient speciale vermelding. Die vereniging was voorloper van de latere Katholieke Arbeiders Jeugd (KAJ) opgericht door de priester Jozef Cardijn waar over meer in hoofdstuk 12. Kees is heel zijn leven een zeer bewogen persoon gebleven, strijdvaardig ook, tot zijn laatste snik zou je kunnen zeggen.

Oorlog

Zijn leven veranderde ingrijpend door de Tweede Wereldoorlog. Hij liep het gevaar om verplicht in Duitsland te worden tewerkgesteld. Op het nippertje kon hij gevangenneming ontlopen en onderduiken. Ook dat was natuurlijk niet zonder gevaar omdat in de omgeving van zijn onderduikadres geregeld Duitse legereenheden passeerden. Bij de bevrijding is hij nog lid van de Binnenlandse Strijdkrachten geweest. Hij moest patrouilleren, met geweer aan de schouder. Hij was er zeer van onder de indruk dat in oorlogstijd allerlei waarden kantelden. Hij was opgegroeid met de tien geboden, je mocht niet liegen, niet stelen, niet doden. Maar in de oorlog moest je liegen en stelen, aldus Kees, en soms ook doden. Naar die uitspraak van Kees verwijs ik wel eens als het gaat om mijn solidariteitswerk voor het volksverzet in El Salvador. Toen moest ook worden gelogen en gestolen. En velen hebben ook moeten doden.

Medezeggenschap

Na de oorlog moest Kees, met grote tegenzin, weer gaan werken in de textiel. Ik heb hem leren kennen in zijn laatste textielbaan, bij SWABO. Deze spinnerij¹⁶⁵ was onder meer bekend van een 'Sociaal Experiment' dat van

165 SWABO had twee spinnerijen in Tilburg, een kamgarens spinnerij en een strijkgaren-

1970 tot 1974 liep. Het was een proef in verregaande medezeggenschap van het personeel, met delegatie van bevoegdheden, en met werkoverleg. Sociale bewogenheid, maatschappijkritiek, intelligentie, dat alles kreeg ruim baan bij dat experiment. Daar kwamen ook ander kwaliteiten van Kees boven: leiderschap en creativiteit. Want in dat experiment moest eigenlijk van alles worden uitgevonden. Bovendien moesten veel ingebouwde weerstanden tegen vernieuwing worden overwonnen. Mensen gingen nu samen overleggen en zich bezighouden met zaken waarvan zij eerst waren uitgesloten. Het Experiment was in veel opzichten een groot succes en Kees was daarbij een van de centrale figuren, net als Hannie Verbunt overigens, zus van Agnes.

Het experiment is in 1974 gestopt vanwege financiële verliezen die volgens sommigen te wijten waren aan het experiment. Er volgde een reorganisatie. Opvallend was wel dat eind 1974 bleek dat de fabriek er financieel toch goed voorstond. Uit die jaren stamt de boosheid van Kees met autoriteiten waar hij toen rechtstreeks mee te maken kreeg, zoals Roolvink en Lubbers.

Protest van SWABO personeel

Eind jaren zeventig kwamen er toch weer grote financiële problemen. Sluiting van het bedrijf dreigde. Kees en andere collega's namen het initiatief tot een reddingsplan, gesteund door onder meer het COS, de Juridische EHBO en de econoom Gerard de Groot, verbonden aan onze universiteit. Dit luidde een periode in van grote strijd: met eigenaren, met politici en uiteindelijk met de Nederlandse regering. Kees kreeg landelijke bekendheid. Uiteindelijk heeft dit plan het niet gered, of beter gezegd: het werd

spinnerij. Het experiment begon in 'de kamgaren'. Dat bedrijf sloot in 1972. Daarna volgde 'de strijkaren'. Kees werkte in de laatstgenoemde fabriek maar werd toch, als OR-lid betrokken bij discussies in de kamgarenfabriek.

gefrustreerd door eigenaren en de politiek, en dat was misschien wel de grootste frustratie die Kees in zijn lange leven heeft opgelopen. Uiteindelijk werd ook SWABO gesloten. Nadien hebben SWABO-medewerkers ondersteund door COS en Juridische EHBO, over het wel en wee een zwartboek geschreven dat in die jaren tot veel discussies leidde.¹⁶⁶ Kees heeft in die tijd heel wat publieke optredens gedaan.

Werkloos?

Kees was een van de velen die hun baan verloren. Dit is een van de moeilijkste periodes geweest voor Kees, maar ook voor 'ons Jo' zoals Kees zijn vrouw noemde, en voor de kinderen. Kees kwam in een flinke depressie, iets wat veel mensen in die jaren in Tilburg en Goirle hebben moeten doormaken. Maar hij had geluk, zo noemde hij het dikwijls. Het allerbelangrijkste: hij had Jo, daarmee was kort en goed heel veel gezegd. En hij had de kinderen die hem 'bij de tijd' hielden, en waaraan hij ook verantwoordelijkheid ontleende. Niet bij de pakken neerzitten dus.

Wat ook belangrijk was, was dat hij aan de slag kon als conciërge op de basisschool De Hellen in Goirle. Daar knapte hij van op. Eens zei hij tegen mij dat hij daar zijn eigenlijke roeping ontdekte: hij had onderwijzer moeten zijn geworden. Daar ook bleek hoezeer hij met de wereld als geheel was gaan meeleven, met hoeveel creativiteit hij meehielp om bijvoorbeeld een milieuweek op te zetten. Op De Hellen bleef hij natuurlijk ook kritisch en bevlogen, hij heeft onder het pseudoniem van S. Baalik een dagboek geschreven waarin hij nogal wat noten kraakt en ook zijn ideeën geeft over hoe het beter kon.

Hij was maatschappelijk zeer actief. Gemeenteraad, kindervakantiewerk, *Amnesty International*, opvang van jongeren, bijstandsadviser bij de gemeente, te veel om op te noemen. Hij was een bijzonder mens. Maar, zou Kees zeggen, bijzonder is eigenlijk iedereen. Iedereen heeft haar of zijn plek in de geschiedenis, haar of zijn betekenis voor anderen.

Wereldburger

En Kees was ook een echte wereldburger geworden. Zijn grote interesse in de wereld buiten Europa heeft hem onder andere in China gebracht in 1978. Hij werd daarvoor, samen met zijn SWABO-collega Mart Jole, uitgenodigd door de Vriendschapsvereniging Nederland-China, als gevolg van contacten opgedaan met de medezeggenschap bij SWABO. Dat

¹⁶⁶ 1979 Groep Ex-Swabo-medewerkers.

was nog ver voordat het gewoon werd voor vele Nederlanders om China te bezoeken. Dit werd een ingrijpende ervaring, niet in het minst door de terugreis per trein, via Rusland. In 1987 is hij ook in Ghana geweest. Dit vloeide voort uit een inzameling die zijn school had gehouden om de aanleg voor een visvijver bij een school aldaar te financieren. Ook daarover raakte Kees niet uitgepraat, en het stimuleerde hem en de school tot actie.

Kees overleed in 2008. Hij was in feite zijn tijd vooruit. Hij was zeer vernieuwingsgezind, liet grote creativiteit zien bij het ontwikkelen op de werkvloer van andere verhoudingen, en zou ook in de huidige tijd een zeer inspirerende voorvechter voor een andere economie zijn, een economie geleid door echte solidariteit.

Bisschop Muskens bij de presentatie van het boek over Kees de Jong

6

Cuba

Gestimuleerd door mijn ervaringen in Colombia had ik ook veel belangstelling gekregen voor de Cubaanse revolutie. Cuba was, net als Vietnam, sowieso een belangrijk onderwerp in wat ik gemakshalve ‘linkse kringen’ noem, waartoe ik mijzelf ook rekende. Cuba werd door velen gezien als een mogelijk voorbeeld van hoe je een samenleving kon vestigen die gebaseerd was op rechtvaardigheid en onderlinge solidariteit. Er was ook bij mij een duidelijke honger naar alternatieven, naar andere vormen van samenleven. Uiteraard werd er ook veel gediscussieerd over China. Ook bij mij bleken allerlei opvattingen die je maoïstisch zou kunnen noemen, aan te slaan. Die honger werd extra gevoed door de wreedheid van allerlei rechtse dictaturen in Latijns-Amerika, het Braziliaanse generaalsregime voorop. Daarbij speelde mee dat zich ook bij mij een zeer kritische houding had ontwikkeld ten opzichte van de Verenigde Staten. Dat was al zo toen wij nog in Colombia woonden. Daar waren het anti-Amerikaans gevoel en de daaraan verbonden kritiek breed ontwikkeld. Dat had niet alleen te maken met het optreden van de VS in Colombia zelf, maar ook met de vele interventies van de VS in heel haar Latijns-Amerikaanse ‘achtertuin’, zoals de VS-regimes dat gebied zagen. Daarvoor dachten zij legitimatie te vinden in de imperialistische Monroe doctrine. Nu nog kan ik mij zeer verbazen over de miskenning in Nederland van wat de VS alleen al sinds de Tweede Wereldoorlog had aangericht in Latijns-Amerika. Ik herinner mij nog een grote en woedende demonstratie in het hart van Bogotá, de Plaza Bolívar, naar aanleiding van de gewapende interventie van de VS in de Dominicaanse Republiek in 1965 waarbij de democratisch gekozen president Juan Bosch werd verjaagd.¹⁶⁷ Het zoveelste voorbeeld

¹⁶⁷ De in hoofdstuk 3 gemaakte verwijzing naar de moord op Jorge Eliécer Gaitan had ook een kleine link met Cuba, hoewel die nogal eens wordt uitgemeten door historici. Want Fidel Castro was in die dagen in Bogotá, aanwezig op een Latijns-Amerikaanse conferentie. Uiteraard was Fidel toen vooral toeschouwer van de gebeurtenissen. Overigens zijn die dagen betrokken beschreven door Gabriel Garcia Marquez in zijn memoires, zie: 2003 Garcia Marquez, Gabriel. Daar komt Camilo Torres verschillende keren in voor, Garcia kende hem persoonlijk. Kortom, drie door mij zeer bewonderde

Straatbeeld in Havana

van praktijken van de VS. Veel Nederlanders kunnen zich niet indenken dat veel Latino's, en ook ikzelf, andere gevoelens hadden bij de dood van John Kennedy. Niet dat ik die moord wil goed praten, of mij erover verheugen, integendeel. Maar de kritiek op Kennedy en op de geschiedenis van de VS-interventies in Latijns-Amerika overheerste ook bij mij.

Cubanofiel?

Hoe dan ook, de ontwikkelingen in Cuba werden door veel mensen gevolgd, ook in Nederland. Er verschenen veel boeken over, ook in het Nederlands, die ingingen op de geschiedenis en de actuele situatie aldaar. Mij interesseerde in hoge mate de (althans door de Cubaanse autoriteiten veel geroemde) ontwikkelingen op het gebied van lokale participatie. Ten eerste omdat ik in mijn proefschrift al had geconcludeerd dat programma's van lokale participatie als *acción comunal* en *community development* slechts hun potenties konden ontwikkelen indien de centrale machthebbers zich effectief openstellen voor het democratiseringsproces dat door een dergelijk programma wordt bevorderd. Zij zouden hun charisma moeten verbinden aan dergelijke initiatieven, en moeten zorgen voor de noodzakelijke hervormingen als bijvoorbeeld de landhervorming. Het Cubaanse regime van die dagen had allerlei humane doeleinden hoog in het vaandel staan. Cuba werd door velen geroemd om de verbeteringen

Latino's waren op die gedenkwaardige dag in Bogotá.

van de leefsituatie van de bevolking, op gebieden als gezondheidszorg, onderwijs, voeding, kleding, huisvesting, en de positie van vrouwen. Dat alles ondanks continue bedreigingen van buitenaf, als de economische blokkade afgekondigd door de VS en rechtstreekse aanvallen als de Varkensbaai invasie in 1961. Daarmee bleek dat een *regime change*, revolutionair of niet, als het gaat om verbeteringen in de levensomstandigheden, er inderdaad toe kan doen.

En ook op gebieden als participatie en democratisering wilde het nieuwe Cubaanse regime vooruitgang boeken. Daarvoor werd dikwijls gewezen naar volksorganisaties. Je had natuurlijk de Communistische Partij waarin *De beweging van de 26^e juli* van Fidel Castro was opgegaan. Daarnaast klassieke massaorganisaties als de vakbeweging *Central de Trabajadores de Cuba* (CTC), de boerenorganisatie *Asociación Nacional de Pequeños Agricultores* (ANAP), de vrouwenorganisatie *Federación de Mujeres Cubanas* (FMC). Maar ook typisch lokale vormen van organisatie als de *Comités de Defensa de la Revolución* (CDR), de lokale organen voor zelfbestuur *Poder Local*, en de lekenrechtbanken *Tribunales Populares*.

Ik wilde een onderzoek doen naar die lokale systemen van participatie. Ik wilde met name komen tot een beschrijving van die systemen en tot een beoordeling daarvan tegen de achtergrond van de theorie van *community development*. Daarvoor had ik een voorlopig onderzoeksplan ingediend bij de financieringsorganisatie WOTRO. Dat leidde tot een voorlopig positieve beoordeling. Ik kreeg alvast financiering voor een voorbereidingsonderzoek van enkele weken op Cuba. Daarvoor kreeg ik ook de zeer positieve medewerking van zowel de Cubaanse ambassade in Nederland als de Nederlandse ambassade in Cuba.

Waarom dit onderzoek in Cuba?

In een brief aan WOTRO schreef ik 'dat het huidige Cubaanse systeem juist vanwege de eigen wijze waarop men in dit land tracht te komen tot een socialistische (en communistische) samenleving, vanuit het standpunt van gemeenschapsontwikkeling gezien een aantal als belangrijk te waarden kenmerken heeft. Zo zijn of worden enkele belangrijke structuurhervormingen doorgevoerd (zie o.a. de publicaties van Huberman en Sweezy,¹⁶⁸ van Kruijer,¹⁶⁹ en van Gutelman¹⁷⁰). Daarbij richt men zich

168 Zie: 1969 Huberman, L. en P. Sweezy.

169 Zie: 1968 Kruijer, G.J.

170 Zie: 1967 Gutelman, M.

op een groeiende decentralisatie, die steeds meer daadwerkelijk wordt gerealiseerd (zie onder andere Gutelman). De Cubaanse regering heeft zich ook ten doel gesteld, en tracht te realiseren, om van onderop een groeiende deelname van de bevolking in de menings- en besluitvorming te realiseren, hetgeen kenmerkend is voor een gemeenschapsontwikkelingsbeleid. Indicaties daarvan zijn terug te vinden in diverse officiële documenten die gepubliceerd zijn in *Cuba Socialista*, met betrekking tot de hervorming van de communistische partij. In het door Lockwood¹⁷¹ gepubliceerde interview met Castro wordt daar eveneens op ingegaan. Een overzicht van wat er op dit gebied reeds is, en wordt, gedaan, wordt gegeven door Alexander.¹⁷²

In een brief aan Wotro schreef ik:

‘Nu wil ik niet verhehlen dat ikzelf, op basis van de mij ter beschikking staande informatie, een aantal twijfels heb over de Cubaanse situatie. Zo is de basismethode, via welke men een en ander wil bevorderen, integratief van aard hetgeen mij nu niet bepaald wenselijk voorkomt.’¹⁷³ Ook zijn er enkele duidelijke beperkingen gesteld aan de vrijheid van organisatie. Echter, dergelijke bezwaarlijke omstandigheden zijn ook in andere ontwikkelingslanden waar te nemen.’

‘Vanwege een en ander, geloof ik, dat juist Cuba, op de langere termijn, zeer relevante aanknopingspunten biedt om een vergelijking tussen een socialistisch, en niet-socialistisch ontwikkelingslanden m.b.t. gemeenschapsontwikkelingsbeleid mogelijk maakt. Deze vergelijking veronderstelt echter, dat eerst een inzicht in de aard van het Cubaanse g.o.-beleid wordt verkregen. Mijn onderzoek is dan ook daarop gericht.’

Bezoek aan Cuba

Dat leidde tot een voor mij zeer gedenkwaardig verblijf van enkele weken op Cuba in 1969. Het belangrijkste doel was om bij de sociale faculteit van de Universiteit van Havana interesse te vinden voor medewerking aan dat onderzoek. Die interesse was er, en er werden voorlopige afspraken voor samenwerking gemaakt. Tijdens een van mijn bezoeken aan de universiteit werd iedereen verrast door een onverwacht bezoek van Fidel Castro. Hij en zijn gevolg kwamen aanrijden in een Alfa Romeo, maar dan van het volkse type, vergelijkbaar met de Fiat stationwagen die Wil en ik in die dagen hadden. Ik heb hem toen niet zelf ontmoet. Wel zag

171 Zie: 1968 Lockwood, L.

172 Zie: 1967 Alexander, David.

173 Zie: 1969 Keune, A.W.M.: *Gemeenschapsontwikkeling*, p. 133 e.v.

ik hem naar mij wijzen, want door mijn lengte viel ik op. Kennelijk was hij tevreden over de uitleg die hij kreeg.

Zo heb ik meer anekdotes overgehouden aan deze reis. Ik logeerde in een hotel waar meer Nederlanders logeerden. Aan tafel werden ervaringen uitgewisseld en fikse discussies gevoerd. Mij is bijgebleven dat veel van die Nederlanders nogal teleurgesteld waren over de werkelijkheid op Cuba. De houding van het regime tegenover homoseksualiteit werd fel bekritiseerd. Ook de lange rijen bij sommige winkels vormden stenen des aanstoets. Op zich vond ik dat het ook op Cuba tijd was voor emancipatie van seksuele minderheden. Maar om daarom het regime als zodanig af te wijzen, dat kon er bij mij niet in. Vooral vanwege de grote sprongen voorwaarts van Cuba op diverse sociale gebieden als voeding, kleding, onderwijs en gezondheidszorg. En dat er lange rijen stonden bij winkels? Dat was voor mij eerder een goed teken. Want de Cubanen hadden toen tenminste verankerde rechten op voldoende eten, één paar schoenen per jaar, gratis gezondheidszorg en zo meer. En daarvoor waren distributiesystemen ontwikkeld vergelijkbaar met wat ik als kind tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog kende met mijn bonboekje. Veel Colombianen zouden zielsgelukkig zijn geweest als zij in die dagen ook vergelijkbare rechten hadden, zelfs het recht om in de rij te staan. Ik vond veel Nederlandse bezoekers wat dit en andere zaken aangaat erg ‘absoluut-idealistisch’.

De nuntius

Ik werd op de Nederlandse ambassade heel positief ontvangen. Dat had er zeker mee te maken dat de toenmalige Nederlandse ambassadeur J. van der Gaag betrekkelijk goed te spreken was over de ontwikkelingen op Cuba. Ik kreeg veel medewerking, zoals vervoer om buiten Havana projecten te bezoeken, waaronder de beroemde *Zona Verde* (*Groene Zone*) rondom Havana, bedoeld om te voorzien in de voedselvoorziening voor Havanna. De ambassadeur stelde mij voor om eens te gaan praten met de toenmalige pauselijke nuntius op Cuba. Hij regelde zelf die afspraak. Dat werd een gedenkwaardige middag. De nuntius leende mij een zwembroek en vervolgens gingen wij naar het privé strand dat hem toebehoorde. Al dan niet zwemmend hebben wij uren gesproken over Cuba, de ontwikkelingen sinds de machtsvername van 1959, en de houding van het Vaticaan. Als het gaat om dat laatste, lagen er ook in die dagen al enkele beren op de weg naar een goede verstandhouding tussen het Vaticaan en het regime van Fidel Castro. Castro en de zijnen waren kritisch over de kerken, en over religie in het algemeen. De nuntius maakte in ons uren-

lange gesprek goed duidelijk dat uiteindelijk een zekere verstandhouding op dit gebied mogelijk was. Maar wat bij mij vooral opzien baarde was dat de nuntius onverbloemd positief was over de sociale vooruitgang die was geboekt sinds 1959. En dat niet alleen: ook het Vaticaan deelde die positieve beoordeling.

Walden

Ook ik ging 's avonds dikwijls naar dé flaneerplek van Havanna: de boulevard Malecón. Op een avond zat ik op die beroemde muur langs de zee, toen er een man naar mij toe kwam en vroeg waar ik vandaan kwam. Ik zei *Holanda*. Meteen reageerde hij met een stralend gezicht: Walden! Waar hij op doelde was de experimentele leefgemeenschap Walden die Frederik van Eeden aan het einde van de 19de eeuw had opgericht. Het is een beroemd voorbeeld van initiatieven gericht op het totstandbrengen van een uit socialistische oogpunt utopische vorm van samenleven. Dit experiment heeft ook veel internationale belangstelling getrokken. Maar ik vond het toch verbazingwekkend dat ik op een mooie avond in Havanna in een discussie over Walden verzeild raakte.

Opnieuw Camilo Torres

Het belangrijkste was toch dat ik tot gesprekken kwam en afspraken kon maken met de sociale faculteit van de Universiteit van Havanna over de realisering van mijn onderzoeksvoorstel. Als gezegd was hun reactie positief. Daarbij was natuurlijk van invloed dat ik een flinke ervaring met lokale participatie had opgedaan in Colombia. De recente Colombiaanse geschiedenis leefde sterk bij mijn gesprekspartners. De naam Camilo Torres was ook van invloed, hij was op Cuba een held. De moeder van Camilo¹⁷⁴ werd ontvangen door Fidel en er is zeker één school naar hem vernoemd. Daar komt bij dat de Cubaanse ambassadeur in Nederland positieve referenties over mij had gegeven aan de universiteit. Uiteindelijk was het niet zo moeilijk om tot afspraken te komen. De belangrijkste was dat ik terug in Nederland een definitief projectvoorstel zou maken.

Niet onbelangrijk was dat men ten aanzien van mij geen veiligheidsrisico wilde lopen. Want de pogingen van de VS om op Cuba te infiltreren waren talrijk, hoewel meestal zonder succes, voor zover wij weten. Hoe

174 Camilo Torres wordt nogal eens verward met een andere held van de Cubaanse revolutie, Camilo Cienfuegos.

dan ook, ik heb een hele middag doorgebracht op een kantoor van de Cubaanse veiligheidsdienst. Daar werd ik door twee mannen urenlang ondervraagd over mijn geschiedenis, mijn connecties, mijn visie op Cuba, en mijn bedoelingen met mijn onderzoek. Toen bleek ook dat mijn connecties met Camilo Torres een zekere rol speelden. Kennelijk is dit onderzoek naar mijn persoonlijkheid goed afgelopen, want er kwam een positief bericht van de sociale faculteit.

Terug in Nederland ben ik aan de slag gegaan met het ontwikkelen van een definitief onderzoeksproject.¹⁷⁵ Vertrekpunt daarbij was de ervaring met de Colombiaanse *Acción Comunal* en mijn beschrijving en analyse daarvan in mijn proefschrift. Daarbij ging het met name om mijn constatering van de noodzaak van een centraal gezag dat een dergelijk programma van lokale participatie faciliteert en legitimeert. Maar natuurlijk ook om te kunnen nagaan in hoeverre de Cubaanse initiatieven voldeden aan allerlei criteria. Daarvoor wilde ik een poging wagen om te onderzoeken hoe in Cuba lokale vormen van participatie ontwikkeld en bevorderd werden, en in hoeverre die werkelijkheid aan de maatstaven van *community development* voldeed. Kortom, ik wilde eerst en vooral de wijken en dorpen in om dat te onderzoeken. Dit leidde tot een definitief onderzoeksplan dat door WOTRO werd goedgekeurd.¹⁷⁶

Realistisch?

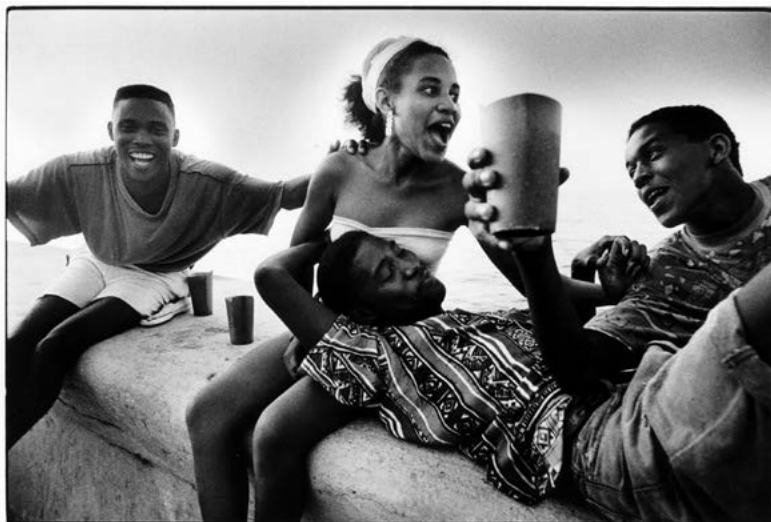
Over het realistisch gehalte van die plannen kreeg ik nogal eens commentaren. Sommige collega's hadden een heel andere visie op de Cubaanse werkelijkheid, en waren ook veel minder geporteerd van de erkenning van de noodzaak om in sommige situaties als Colombia en Cuba drastische dus revolutionaire veranderingen door te voeren, zeker niet als die gevolgen hadden als gewapende strijd om de macht. Ik had ook meer begrip dan de meeste mensen voor het na de revolutionaire machts-overname tot ontwikkeling komen van gecentraliseerde en autoritaire machtsverhoudingen. Want het is nogal wat om nieuwe structuren en verhoudingen te ontwikkelen die wél op vrijheid, gelijkheid en broederschap (om de Franse revolutie er maar eens bij te halen) gestoeld waren. Het Cubaanse voorbeeld is ook wat dit betreft illustratief. Het land heeft van begin af aan sinds 1959 geleden onder vele pogingen van met name de VS om het regime omver te werpen. Bij een dergelijke bedreigende constellatie is het bittere noodzaak om een sterk en gecentraliseerde

175 Met ondersteuning van Dorrit Horsten en Jan Luchtman.

176 Zie: Keune, A., en J. Luchtman: *Gemeenschapsontwikkeling in Cuba*.

machtscentrum te hebben dat daadwerkelijk tegenmacht kan bieden aan de bedreigingen van buitenaf.

Maar ja, met de andere kant van die medaille had de mensheid natuurlijk ook al aardig wat ervaring. Alleen al over de Sovjet-Unie werden heel wat debatten gevoerd. Daarbij werd ook het thema besproken van de zelfcontinuering van de nieuwe machtsverhoudingen. Eigenlijk zou de kroon op een revolutionair proces moeten zijn dat er eindelijk ruimte

Jeugd op de Malecon, Havana

zou komen voor creativiteit, en nieuwe initiatieven en maatschappelijke verhoudingen. Een machtsovername zou moeten kunnen leiden tot een werkelijk nieuwe samenleving zoals onder andere bedoeld met bijvoorbeeld de idealen van de Franse revolutie of de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Tegen die achtergrond was de Sovjet-Unie juist het tegendeel van een dergelijke voortzetting van de revolutie geworden. Nog steeds vind ik het boek van Milovan Djilas over *De Nieuwe Klasse*¹⁷⁷ een prima analyse van en kritiek op de tendens tot vorming van een nieuwe heersende klasse. Ook daarover werd in die dagen aan de Tilburgse Katholieke Hogeschool gediscussieerd.

177 Zie: 1957 Djilas, Milovan.

De ambassadeur

Juist vanwege die andere kant van de medaille was het mijn uitgangspunt bij dit onderzoek dat een dergelijke ontwikkeling tot nieuwe autoritaire machtsverhoudingen niet per se en voor de langere termijn nodig of onvermijdelijk zou zijn. Een nieuw samenleving kon, was (en is) mijn mening van onderop worden opgebouwd, zeker als de nieuwe machtshebbers daarvoor ruimte bieden en zichzelf daaraan willen onderwerpen. Misschien kon ik juist in Cuba de goede sporen vinden van die vernieuwingen. Daarover had ik in Havanna een indringend gesprek gehad met de Nederlandse ambassadeur. Met hem had ik afgesproken dat ik hem de nieuwe opzet van mijn onderzoek, inclusief de theoretische onderbouwing daarvan zou toesturen. Ik kreeg een uitgebreide reactie.¹⁷⁸ Ten eerste liet hij mij weten dat hij 'de grootst mogelijke bewondering' had voor 'de wetenschappelijke opzet van uw verhandeling over de ontwikkelingsvraagstukken. Mijn mathematisch geschoolde denkwijze vormt een dankbare basis voor uw manier van benaderen van een probleem.'

Tegelijkertijd was hij zeer kritisch over mijn project. 'Mijn grootste bezwaar is van psychologische aard. Ik mis in uw werkstuk de aanduiding dat het karakter en de mentaliteit van het volk waarmee u te maken heeft factoren zijn die niet alleen een zekere invloed op de gang van zaken kunnen hebben maar dikwijls van doorslaggevende betekenis blijken te zijn.' Dit betekende onder andere dat hij de getoonde interesse van het departement Sociologie van de Universiteit van Havanna ten stelligste moest relativeren: 'Typisch Cubaans', 'Noem het een soort hoffelijkheid.' Daarnaast had hij grote twijfels over de mogelijkheden in Cuba van democratisering en decentralisatie. Hij zag politieke hervormingen als onmogelijk in Cuba. Daarmee verbonden was zijn derde kritiekpunt 'dat u onvoldoende rekening heeft gehouden met de mentaliteit van de grote Leider. Fidel is een man, die elk zorgvuldig opgebouwd plan met één zwaai van zijn arm wegvaagt. Deze hebbelijkheid heeft zijn onmiddellijke omgeving al herhaaldelijk tot wanhoop gebracht.'

Ik ben de ambassadeur nog steeds dankbaar voor zijn bereidheid om kritisch te kijken naar mijn plannen. Tegelijkertijd bleef ik van plan om het onderzoek te gaan doen, zeker ook omdat WOTRO grote bereidheid toonde om dit te financieren. Bovendien hadden Wil en ik best zin om met ons gezin (wij hadden inmiddels vier kinderen) voor een jaar te gaan wonen en werken in Cuba. Wij hadden ons al georiënteerd op de mogelijkheden daarvan en de praktische maatregelen die wij moesten nemen.

178 Zie brief d.d. 27 oktober 1969.

Zafra

Des te groter onze teleurstelling toen wij bericht kregen van de Universiteit van Havanna dat zij hun deelname aan dit project moesten opschorten. De werkelijkheid van Cuba haalde ons in. Want Cuba had grote moeite om de volledige oogst van de suikerrietplantages binnen te halen en het areaal beschikbaar voor de rietsuikerverbouw te vergroten. Er was een groot tekort aan menskracht. Typisch Cubaans voor die jaren: de universiteit werd gesloten, staf en studenten moesten gaan werken in de *zafra*, het binnenhalen van de oogst, en in de voorbereiding van de nieuwe oogst. *Wikipedia* zegt daarover:¹⁷⁹

‘De oogst van het jaar 1970 staat op Cuba bekend als ‘de oogst van de tien miljoen’. Met het verklaarde doel om de financiële situatie van het eiland te verbeteren, wijdde de regering in dat jaar alle middelen en alle inspanningen van het land om de productie van 10 miljoen ton suiker te behalen. Om dit doel te bereiken, werden grote hoeveelheden land klaargemaakt voor het planten van suikerriet en werd een groot aantal mensen gemobiliseerd voor de oogst, inclusief de actieve deelname van de strijdkrachten. Ondanks alle inspanningen, en de verlamming van haast de gehele rest van de industrieën van het land, werd het geplande doel niet bereikt, met een productie van iets meer dan 8 miljoen ton.’

Dit was natuurlijk een grote teleurstelling. Allereerst voor Wil en mij, wij hadden er best wel zin in. Ik had veel tijd geïnvesteerd in de voorbereiding van dit project, waarvoor in mijn werkomgeving ook genoeg belangstelling was. Maar ja, de Universiteit van Havanna kon ons op geen enkele manier zekerheid geven over wanneer het project wel door kon gaan. En wij hadden ook een grote verantwoordelijkheid ten opzichte van onze kinderen. Die kwamen in de leeftijd dat zij naar de basisschool moesten. Voor één jaar en één kind konden wij dat wel zelf opvangen, maar voor meer niet. Kortom, ik heb beide ambassadeurs, de Universiteit van Havanna, WOTRO, en mijn directe werkomgeving op de hoogte moeten stellen van mijn beslissing af te zien van dit project. In 1971 hebben student-assistent Jan Luchtman en ik een uitgebreid verslag gepubliceerd van het voorgenomen maar niet uitgevoerde project.¹⁸⁰ En in 1975 heb ik ook nog deelgenomen aan de voorbereiding van een studiereis naar Cuba van Tilburgse studenten.¹⁸¹ Ik kon zelf niet mee.

179 Zie: 1970 *Zafra de los diez millones*

180 Zie ook: 1971 Keune, A., en J. Luchtman.

181 Zie ook de documentatiemap *Volksmacht op Cuba* (1975).

Rietsuikeroogst

Relevantie

Nog steeds ben ik overtuigd van de relevantie van dit onderzoek. In latere jaren ben ik betrokken geraakt bij twee ondernemingen waar dat weer eens is gebleken. De eerste daarvan betreft mijn deelname aan het Nederlandse Netwerk Handelingsonderzoek. En de tweede mijn werk aan alternatieven verricht in het kader van zowel Vóór de Verandering als het Platform Duurzame en Solidaire Economie. Ik kom daar verderop op terug in meer detail. Voorshands beperk ik mij tot de constatering dat het voor de grote zoektocht gericht op een transitie naar een participerende, duurzame en solidaire samenleving van groot strategisch belang is om systemen van participatie te ontwikkelen die de actieve basis vormen voor de noodzakelijke structurele vernieuwingen.

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

7

Venceremos!¹⁸²

De eerste keer dat ik voet aan de grond zette in Midden-Amerika, was in januari 1981. Ik heb toen een eerste reis gemaakt naar de regio, met als belangrijkste doel om met de collega's van het *Centro de Investigaciones e Estudios de la Reforma Agraria* (CIERA) in Managua tot een definitief projectplan te komen.¹⁸³ Daarover was intensief overleg geweest met ambtenaren van DGIS¹⁸⁴ in Den Haag, waar veel belangstelling was voor hulp aan de wederopbouw van Nicaragua, en ook voor het CIERA-project. Maar het doel van de reis betrof niet alleen Nicaragua. Ook Honduras en Costa Rica zouden bezocht worden. En in die drie landen kwam El Salvador ook aan de orde. Die reis was mede georganiseerd in overleg met Wim Dierckxsens en Mariëtte Uitdewilligen. Zij woonden en werkten in Honduras. Maar hun werkterrein van toen moet veel breder worden opgevat: zij waren betrokken bij groepen Nicaraguaanse intellectuelen die in Costa Rica en op andere plekken vóór de Sandinistische overwinning werkten aan plannen voor na de machtsovername.¹⁸⁵ Daarnaast namen zij deel aan verschillende netwerken van het Salvadoraanse verzet *Frente Farabundo Martí para la Liberación Nacional* (FMLN)¹⁸⁶ (de 'militaire' tak) en het *Frente Democrático Revolucionario* (FDR)¹⁸⁷ (de 'politieke' tak). Wim Dierckxsens heeft ook met vertegenwoordigers van deze organisaties in Tilburg bijeenkomsten belegd, vooral met Wim Pelupessy, die voorafgingen aan de oprichting van het El Salvador Komitee Neder-

182 'Wij zullen overwinnen'.

183 Zie hoofdstuk 8.

184 DGIS staat voor Directoraat-generaal Internationale Samenwerking (DGIS). DGIS is verantwoordelijk voor het beleid op ontwikkelingssamenwerking en voor de coördinatie, de uitvoering en de financiering daarvan.

185 Ik heb begrepen dat die groepen daarvoor financiële steun ontvingen uit onder meer Nederland. De toenmalige Nederlandse minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan de Koning had naar verluidt een positieve houding ten opzichte van de Sandinisten. Ik heb ook begrepen dat die steun vertrouwelijk was, er was en is voor zover mij bekend geen publiciteit aan gegeven.

186 Front Farabundo Martí voor Nationale Bevrijding.

187 Revolutionair Democratisch Front.

land (ESKN). Ik was zijdelings betrokken bij de medische hulpverlening vanuit Nederland aan dat verzet en zou mij nader oriënteren op die hulpverlening. Daarvoor was Mariëtte de contactpersoon. Ook was het de bedoeling na te gaan in hoeverre vanuit Nederland bijstand zou kunnen worden verleend aan de Nationale Universiteit van Honduras. Daarvoor was Wim contactpersoon. Hij was dat ook voor het op te zetten project met CIERA. En hij nam deel aan de beraadslagingen met de *Universidad Nacional* in Heredia, Costa Rica, over de mogelijkheden van een *Posgrado* Politieke Economie.

Revolutie

Vóór die reis was ik natuurlijk al op verschillende manieren en momenten betrokken bij discussies over revoluties en de noodzaak daarvan. Zie mijn betrokkenheid bij de vernieuwingsbewegingen in Colombia, zie mijn artikel over Revolutie voor Catholica, zie ook mijn pogingen om in Cuba onderzoek te doen naar de mogelijkheden en noodzaak van participatie van onderop na momenten van geslaagde machtsovername. In de tweede helft van de jaren zeventig van de vorige eeuw kwam heel Midden-Amerika in de ban van verschillende vormen van verzet. Meestal waren dat vervolgen op eerder verzet in die landen. Niet voor niets droeg het Nicaraguaanse verzet de naam van Augusto Sandino, verzetsleider in de jaren dertig van de vorige eeuw. Het was ook niet toevallig dat het brede front van revolutionaire bewegingen in El Salvador zich tooide met de naam van Farabundo Marti, eveneens verzetsleider in die jaren dertig. De naam van José Marti werd door de Cubaanse revolutionairen veel genoemd als hun inspirator voor het twintigste-eeuwse verzet. Marti was in de negentiende eeuw een van de belangrijkste leiders tijdens de strijd voor onafhankelijkheid van Cuba. Alle revolutionaire bewegingen die ik van nabij heb gekend, plaatsten zichzelf in een voortgaande beweging van verzet tegen uitbuiting en onderdrukking. Revolutionaire bewegingen komen niet uit de lucht vallen. Er moeten duidelijke situaties van onrecht en onderdrukking zijn die aanleiding geven tot verzet. Maar daarnaast zijn zij actoren in een historisch continuüm van verzet.

Spectaculair nieuws

Uiteraard, zou je misschien kunnen zeggen, kreeg ook ik in Nederland grote belangstelling voor wat er in de jaren zeventig gaande was aan revolutionaire bewegingen in Midden Amerika. Ik moet wel bekennen dat ik daaraan voorafgaande nauwelijks iets wist van de Midden-Amerikaanse

landen. Ik had, bijvoorbeeld, wel ooit gehoord van Nicaragua, maar wist eigenlijk niet goed waar dat nu lag. De Sandinisten wisten ook in Nederland veel aandacht te genereren. Denk bijvoorbeeld aan de spectaculaire wijze waarop het Sandinistisch verzet onder leiding van de kleurrijke ‘*Comandante Cero*’ Edén Pastora het Nationaal Parlement wist te bezetten. Ook de Nederlandse kranten besteedden daar ruime aandacht aan. Het is opvallend hoe sociale en revolutionaire bewegingen aandacht kregen in de Nederlandse nieuwsvoorziening. Die bleek namelijk afhankelijk te zijn van de mate van spectaculariteit van gebeurtenissen. Was de priester Camilo Torres niet gesneuveld, dan had die beweging ELN nauwelijks aandacht gehad. Was monseigneur Romero niet vermoord, en later de vier IKON-journalisten, dan wisten hier maar weinig mensen wat zich in El Salvador afspeelde. En zo ook deze bezettingsactie van *Commandante Cero* en zijn medestrijders. Nieuws over Midden-Amerikaanse bewegingen werd pas gezien als het spectaculair genoeg was.

Aankankelijk gold dat eerlijk gezegd, ook voor mij. Mijn betrokkenheid werd later sterk beïnvloed door mijn deelname aan sommige netwerken. Mensen werkzaam in Midden-Amerika die mij kenden, en nog meer mijn Tilburgse collega Wim Pelupessy, wisten ons ook voor Midden-Amerika te interesseren.

Venceremos!

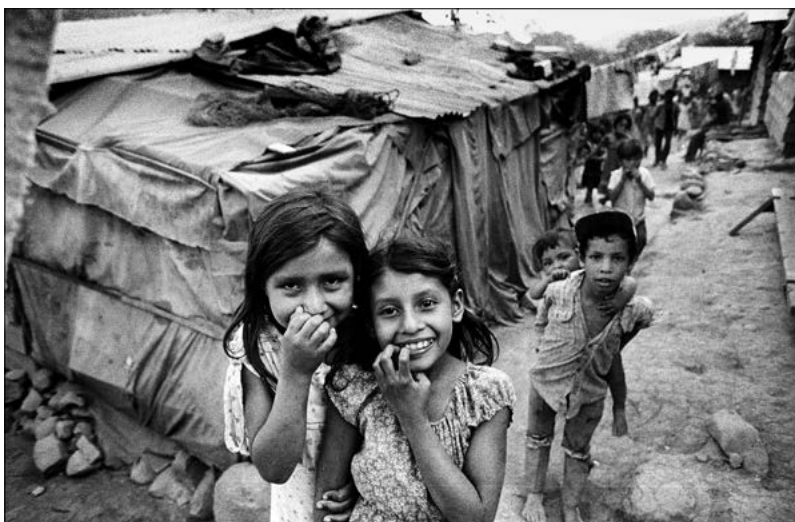
Ik ben maar enkele dagen in Honduras geweest. Eigenlijk ben ik vooral in de hoofdstad Tegucigalpa gebleven, waar Wim en Mariëtte woonden en werkten. Zo brachten Wim en ik een bezoek aan de Nationale Universiteit van Honduras om te overleggen welke ondersteuning aan de economische faculteit kon worden gegeven. Die ondersteuning kreeg gestalte in de financiering van de uitzending naar die faculteit van mijn Tilburgse collega Thera van Osch. Wat mij vooral is bijgebleven van dit bezoek is de algemene sfeer. Die was, zeker op de universiteit, zeer revolutionair. Het bekende opstandslied *Venceremos* schalde door de universitaire gebouwen. En overal revolutionaire teksten op muren en spandoeken. Zoiets kon ik mij niet voorstellen in de Tilburgse universiteit, zelfs niet bij de befaamde bezetting in 1969.

Wat ik mij ook nog goed herinner van dat bezoek was een gesprek met een Hondurese collega. Hij had economie gestudeerd aan de beroemde Lumumba Universiteit in Moskou. Dat onderwijs was gericht op theorieën en analyse instrumenten zoals die in het kader van de Sovjet economie waren ontwikkeld. Dat waren natuurlijk bekwaamheden die binnen de Sovjet-Unie heel nuttig konden zijn. Maar daarmee alleen kon je niet aan

de slag in kapitalistische landen geënt op kapitalistische benaderingen. Hij moest dus aardig bijleren. Ik heb dat ook meegemaakt aan de Tilburgse universiteit. Daar heb ik in enkele gevallen gefunctioneerd als beoordelaar van de kwaliteit van het academisch onderwijs dat mensen hadden gevolgd in andere landen, dikwijls ontwikkelingslanden. De daar gevolgde studies en verkregen diploma's moesten worden geëvalueerd om dan te kunnen vaststellen welke aanvullende vakken in Tilburg moesten worden doorlopen om in aanmerking te kunnen komen voor een Nederlands doctoraal-diploma. In dat verband heb ik ook een diplomavergelijking moeten doen van een Salvadoraanse student van een Poolse universiteit die in Tilburg haar studies wilde afmaken. Ook toen schrok ik van de grote discrepantie tussen de Sovjetstudie van de economie en wat wij in Nederland leerden.

Salvadoraans verzet

Belangrijk waren ook enkele contacten met mensen van het Salvadoraanse verzet die ondersteuning boden vanuit Honduras. Daartoe behoorden enkele mensen die verantwoordelijk waren voor het vervoer vanuit Honduras naar de gebieden in El Salvador die onder controle stonden van de verzetsbeweging FMLN. Ik heb ook deelgenomen aan een transport van medicijnen naar het grensgebied tussen beide landen. Onderweg werd door militaire en politie-eenheden intensief gecontroleerd op wapens en andere goederen. Een ruime stationwagen werd achterin zoveel moge-

Salvadoraanse vluchtelingen in Honduras

lijk ontgaan van stoelen en andere overbodige onderdelen. Vervolgens werden de dozen met medisch materiaal op de bodem gelegd. Daarover heen gingen dekens. En op die dekens ruimte voor de twee verterende kinderen van de familie om te spelen. Wij vertelden bij aanhoudingen dat wij onderweg waren naar Copán, de beroemde Maya ruïne in het grensgebied met Guatemala. Wij hebben dit indrukwekkende monument ook daadwerkelijk bezocht. Onderweg werden wij verschillende keren aangehouden, maar konden verder veilig en vlot doorrijden. De dozen met medisch materiaal werden afgeleverd in de omgeving van Santa Rosa de Copán. Daar kwamen wij terecht in een bijeenkomst van mensen over de in die dagen begonnen massale opstand in El Salvador. Daarvan herinner ik mij heel goed het verhaal verteld door een Salvadoraanse vrouw die woonde in hetzelfde dorp als de vader van Juan Chacón, een van de bekendste leiders van het Salvadoraanse verzet. Die vader werd gemarteld opdat hij informatie zou geven over de verblijfplaats van zijn zoon. Daarvoor werd hij levend gevild. Een afschuwelijker martelmethode kan ik mij niet voorstellen.

Verantwoord risico?

Hoe dan ook, op deze manier kwam ik nu rechtstreeks in aanraking met wat revolutie voor het dagelijkse leven betekende. Deelname aan verzet is niet vrijblijvend, dat bleek maar weer eens. Ook ondersteuningswerk als dit medische transport zat vol risico's. De vraag is dan of wij zoiets opnieuw zouden doen. Die vraag is moeilijk te beantwoorden omdat wij nu niet wonen en werken in een context vol diepgaande conflicten en gewapende strijd. Maar toch, beantwoord die maar eens. Persoonlijk denk ik, na lang twijfelen dat het verantwoord was, gezien de belangen die op het spel stonden. Maar ja, ik verkeer nu niet in die omstandigheden. Ik weet wel dat toen mijn Wil onderweg was naar Midden-Amerika om in FMLN-gebied te gaan werken als verpleegkundige, dat ik toen vol angsten zat en diep in mijn hart twijfelde of het wel verantwoord was. Het zijn grote ethische vragen, die slechts goed beantwoord kunnen worden als je daadwerkelijk in bepaalde situaties verkeert.

Verdwijningen

Op deze manier kreeg ik feitelijk mijn vuurdoop in de Salvadoraanse revolutie. Die vuurdoop werd ietsje later aangescherpt toen bekend werd dat enkele Salvadoranen, ook die ik in Tegucigalpa had ontmoet, en die in Honduras zorgden voor transporten, waren verdwenen. Dat waren

enkele van de vele gevallen van *desaparición forzada*.¹⁸⁸ Zij waren door het Hondurese leger gevangen genomen. Zij hebben dit niet overleefd. Hun kinderen werden ook meegenomen. Een van de oma's van deze kinderen heeft hemel en aarde bewogen om de kinderen vrij te krijgen. Dat is gelukt en zij heeft de kinderen daarna verder grootgebracht. Deze ervaring illustreerde eens te meer welke risico's kunnen worden gelopen bij solidariteitswerk en daadwerkelijk verzet.

Wat voor mij deze zaak verergerde was dat het netwerk waaraan deze mensen deelnamen medeverantwoordelijk was voor medische zendingen die vanuit Nederland waren verstuurd. Daarover heb ik grote twijfels gekregen toen ik zag hoe die verzendingen in Nederland werden klaargemaakt. Een flinke groep mensen was er in een grote en betrekkelijk open ruimte en in een opgewekte sfeer mee bezig. Allerlei mensen liepen daar rond. En uiteindelijk kon iedereen de adresstroken die op de dozen werden geplakt zien en lezen. Bij de beoordeling daarvan moet je weten dat veiligheidsorganisaties uit Nederland en uit de VS zeer geïnteresseerd waren in het solidariteitswerk in Nederland en andere westerse landen. Want die solidariteit kon van strategische betekenis zijn voor de strijd in El Salvador, ik kom hier nog op terug. Ik wil op geen enkele wijze suggereren dat de mensen die bij die activiteit van het klaarmaken van een medische zending betrokken waren, medeverantwoordelijk zijn voor de dood van mensen in Honduras. Mijn conclusie was wel dat dit zo niet meer kon, dat vanaf dat moment de hoogste veiligheidsvoorwaarden moesten worden ontwikkeld en gehandhaafd om ernstige brokken te voorkomen. Uiteindelijk werden binnen het ESKN – en later het MKES – slechts drie mensen waaronder ikzelf en Wil verantwoordelijk voor de daadwerkelijke verzendingen.

Ik ben slechts enkele dagen in Honduras geweest. Zoals gezegd was het mijn vuurdoop in de harde werkelijkheid van een revolutie. Die dagen zijn zeer bepalend geworden voor mijn verdere werk ten behoeve van El Salvador.

188 'Gedwongen verdwijning'.

8

Nicaragua Venció – El Salvador Vencerá – Guatemala Seguirá¹⁸⁹

In Managua trof ik in 1981 een opgewekte, inspirerende sfeer aan. Ik had natuurlijk mijn werk te doen, ik kwam daar niet als toerist. Maar ik heb toch de nodige uurtjes rondgezworven door de stad. Het is geen mooie stad. Maar in die dagen, althans zo kwam het bij mij over, was Managua het brandpunt van de wereldgeschiedenis, met achter zich een haast oneindige geschiedenis van onderdrukking, verdriet en verzet, en tegelijkertijd een fonkelende inspirerende toekomst. Onderdrukking en ellende waren niet meer onontkoombaar, veranderingen ten goede konden tot stand worden gebracht. En datgene waarvan zovelen, ook in Europa hadden gedroomd, een waarlijk humane samenleving, was maakbaar. Het ging erom die maakbaarheid in praktijk te brengen. Maar dat het mogelijk was, dat was zeker.

In zo'n gemoedstoestand kon het niet anders of ik ervoer dat Managua prachtig was en een en al vrolijkheid. Op een van mijn zwerftochten kwam ik in de buurt van de *Plaza de Toros*. Daar was een grote solidariteitsmanifestatie gaande. Het devies was: *Nicaragua overwon – El Salvador zal overwinnen – Guatemala zal volgen*. Dat vond ik een ander kenmerk van Nicaragua in die dagen. Er hing een duidelijke sfeer van internationale en in ieder geval Midden-Amerikaanse solidariteit. Het ging niet alleen om Nicaragua maar ook om de burens El Salvador en Guatemala, waar zich ook gewapende opstanden hadden gemanifesteerd. In de gedachtegang van voornoemd devies stond El Salvador op het punt om Nicaragua te volgen in de overwinning. Guatemala was nog niet zover maar toch aardig op streek. Van de verzetsorganisaties in beide landen waren ook vertegenwoordigers aanwezig in Managua, met door de Sandinisten geschonken faciliteiten. Als Europese internationalist sprak mij dit natuurlijk sterk aan.

189 'Nicaragua overwon – El Salvador zal overwinnen – Guatemala zal volgen.'

Internationalisme

Het was ook uitdrukking van een van de werkelijkheden waarmee het Sandinistische regime werd geconfronteerd, die van het internationale karakter van de revolutie. Daarmee bedoel ik niet zozeer dat het een internationaal georganiseerde revolutionaire strijd was die Nicaragua zover had gebracht. In de vele desinformatiecampagnes die vanuit de Verenigde Staten werden gevoerd werd de Nicaraguaanse bevrijdingsstrijd beschreven als door Moskou en Cuba georkestreerd en mogelijk zelfs gemaakt. Ongetwijfeld had Cuba een zekere rol vervuld, namelijk door onderdak te verlenen aan verschillende vertegenwoordigingen van het zich organiserende verzet. Dat geldt ook voor de Sovjet-Unie en Oost-Duitsland waar verschillende leiders van de Sandinisten een opleiding hadden gekregen, onder andere aan de beroemde Patrick Lumumba Universiteit. Maar voor zover de Sandinisten zich buiten Nicaragua lieten zien en aan de bevrijding werkten, was buurland Costa Rica veel belangrijker. In de hoofdstad San José en steden als Heredia en in verschillende streken in dat land bevonden zich veel Nicaraguaanse vluchtelingen en Sandinistische organisaties. Daar werd ook gewerkt aan plannen voor het tot stand brengen van de gedroomde en zo noodzakelijke transitie naar een betere samenleving. Het project met CIERA waarvoor ik op bezoek was, was daarvan een van de onderdelen. Costa Rica, toch niet bepaald een communistisch land, was van veel grotere strategische en praktische betekenis voor de Sandinisten dan Cuba en zeker dan het Sovjetblok.

Nicaraguaanse boeren gewapend aan het werk

De daadwerkelijke bevrijdingsoorlog werd georganiseerd en gevoerd door Nicaraguanen, met mensen die voor een humane toekomst vchten die op heel wat punten wezenlijk verschilde van die van Moskou. Zoals in zovele landen werd door de VS het spookbeeld opgeroepen van het communistische gevaar. En dat gevaar zagen zij gematerialiseerd in onder andere de Sandinistische overwinning. Dat gaf de VS, zeker toen Reagan aan de macht kwam, een alibi om Nicaragua aan te vallen. Dat paste ook in de Monroeleer die de VS hanteerden, en die hen het denkkader verschaftte om in haar 'achtertuin' die krachten te bestrijden die haar niet bevielen. Vandaar dan ook al die treurig makende interventies en bemoeienissen van de VS in bijvoorbeeld de Dominicaanse Republiek, Brazilië, Chili, Argentinië, Cuba, Paraguay, Uruguay, Grenada, en zeker ook de landen van Midden-Amerika. Gegeven die werkelijkheid was het voor de Sandinisten niet meer dan logisch om te hopen op vergelijkbare overwinningen in El Salvador en Guatemala. Hun verzet was ook een verzet tegen de VS. Want het door de Sandinisten verdreven regime van Somoza bestond slechts bij de steun en gratie van de VS. Nicaragua was toen als zovele Latijns-Amerikaanse landen niet meer dan een vazalstaat.

Natiestaat?

Dat heeft ook te maken met wat wel eens de Nicaraguaanse identiteit wordt genoemd. In hoeverre kon en kun je daarvan spreken? Natuurlijk, het is een land met zeker op kaarten duidelijke grenzen, en met eigen nationale instellingen als het landelijk bestuur, het parlement, vertegenwoordigingen in het buitenland, volksliederen, een nationale universiteit, en een leidende sociale klasse. Maar in feite zou je kunnen zeggen dat Nicaragua niet meer dan een provincie was, onderdeel van een groter geheel. Toen al, eind jaren zeventig, was de economie in verregaande mate geïnternationaliseerd. Veel hulpbronnen werden aangewend in de export van vele grondstoffen en voedingsmiddelen. Ook Nicaragua werd in die dagen geleid door de theorie van de exportgeleide economie: hoe meer export, des te meer economische groei en welvaart. De werkelijkheid was dat het grootste deel van de bevolking leed onder de gevolgen van dat model. En de afhankelijkheid van importen nam slechts toe, ook die van de voedselvoorziening. Ook in allerlei andere aspecten was Nicaragua gedernationaliseerd. Veel van de intellectuelen hadden hun opleiding gedaan in de VS. Banken en industrie waren in buitenlandse handen. De consumptie, zeker die van de middenklasse en de elite, was in verregaande mate veramerikaniseerd. En dan nog de dominantie van de VS in de landelijke politiek en de militaire aangelegenheden. Als in

zo'n situatie zo'n breed gedragen verzet ontstaat als in Nicaragua, dan is dat ook een verzet tegen internationale krachten.

Tegelijkertijd werd die revolutie echt gedragen door Nicaraguanen. Dat werd in die dagen omstandig gevierd in Managua en andere steden. Ik had de neiging om steeds maar weer vergelijkingen te maken met Colombia. Een van mijn indrukken was dat de mensen in Managua zich nog energieke, ontspannender en optimistischer manifesteerden dan ik mij herinnerde van Colombia. Mij is ook het beeld bijgebleven van al die mensen die, met in hun hand enkele boeken en schriften, lange afstanden te voet aflegden om een cursus te kunnen volgen op een van de universiteiten. Dat was ook zo iets wonderbaarlijks: de universiteiten werden opengesteld voor wat ik gemakshalve het gewone volk noem.

Turismo político¹⁹⁰

In die dagen zag je ook de opkomst van wat werd genoemd: *Turismo Político*. Je zag veel buitenlanders, heel veel buitenlanders, afkomstig uit Europa en Noord-Amerika. Velen hadden de hoogste en mooiste verwachtingen gekoppeld aan Nicaragua: daar was het mogelijk, daar gebeurde het. Ik wil dat niet weg relativëren. Buitenlandse steun, ook die steun van individuen die iets wilden doen, werd hogelijk gewaardeerd. Er zijn ook zeker in Nederland veel vormen van concrete samenwerking ontstaan. Denk alleen maar aan al die stedenbanden en de vele bouw-ploegen die in Nicaragua meehielpen bij allerlei projecten. Onze dochter Annette heeft ook in zo'n bouwploeg gewerkt.¹⁹¹ Ik heb ook van harte aan die samenwerkingsvormen meegewerkt, vooral de Stedenband Tilburg Matagalpa, waar ik later nog op terug kom. Verschillende vormen van universitaire samenwerking waren ook waardevol. De samenwerking van het Tilburgse Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken, waar ik ook aan verbonden was, met het CIERA in Managua was ook uitdrukking van de in die dagen in Nederland breed gedragen solidariteit met Nicaragua. Zelfs op regeringsniveau bleek in die dagen grote bereidheid om het land te ondersteunen. De financiering van het project met CIERA was daar voorbeeld van. Het is dus te gemakkelijk om al die mensen, ook uit Nederland, die daar rondliepen weg te zetten als politieke toeristen. Maar dat element was wel aanwezig. Je kwam mensen tegen met de hoogst denkbare verwachtingen van de hemel op aarde. En dat kon in

¹⁹⁰ Politiek toerisme.

¹⁹¹ En ook mijn Wil heeft in Nicaragua gewerkt, als verpleegkundige bij Salvadoraanse vluchtelingen. Ik kom daarop terug.

Confectiefabriek in Managua

de praktijk wel eens tegenvallen, zoals ik ook al had gemerkt in Cuba. In die dagen gebeurde al veel ten goede. Maar de grote karweien van maatschappelijke en economische transitie als bijvoorbeeld de landhervorming moesten nog beginnen. Ik was al blij dat er zoveel van het dagelijkse leven functioneerde, mijn favoriete voorbeeld was en is dat daags na de Sandinistische overwinning de waterleiding en de riolering bleven functioneren. Dat geldt vele andere aspecten van het leven, dat mensen hun weg wisten te vinden. Een van de karakteristieken van veel armen in ontwikkelingslanden is dat zij naar bevind van zaken weten te overleven. Ik noem dat overlevingseconomie, ik kom daar later op terug.

Sociale basis van de *Contras*

Ook ik werd overvallen door de snelle opkomst en kracht van de door de VS geleide *Contra*-oorlog. Die begon al snel na de Sandinistische machtsovername in het begin van de jaren tachtig. De *Contras* werden gefinancierd en bewapend door de VS en kregen daar ook logistieke steun van, en 'adviseurs'. In eerste instantie zag ik dat verzet als louter gevoerd door een stelletje huurlingen. Maar daarmee doe ik ze tekort. Ik onderschatte het grote gevaar van de in Nicaragua aanwezige tegenkrachten.¹⁹² Met de ondergang van het Somoza-regime verloren allerlei mensen die

¹⁹² Voor een uitgewerkte analyse van de sociale formatie Nicaragua en van de sociale klassen, zie: 1984 Keune, Lou, en Holke Wierema.

aan dat regime verbonden waren hun plek, macht en welstand. Denk aan de vele militairen in dienst van de regering. Denk ook aan de rijken die grote bezittingen hadden in Nicaragua, het land hadden moeten ontvluchten, en eigendommen genationaliseerd zagen. Het ging hen niet alleen om macht en welstand. Zeker ook werden zij geleid door een half feodale manier van denken en handelen, iets dat fel contrasteerde met de doeleinden en praktijken van het Sandinistische verzet. Hun hele bestaan was hen ontnomen, althans vanuit hun visie gezien.

Maar het gaat niet alleen om de leidende bourgeoisie die verloren had. Met hen voelden zich ook mensen uit de lagere strata verbonden. Niet iedereen van de middenklassen en van de arbeiders en boeren had te winnen met de Sandinisten. Daar komt een ander kenmerk van de sociale formatie van Nicaragua in die dagen bij. Dat is dat zich in het oostelijk deel veel mensen bevonden van de oorspronkelijke inheemse dan wel Afrikaanse afkomst, die er andere en voornamelijk communale vormen van samenleven op na hielden. Zij waren vanouds al zeer wantrouwig ten aanzien van het centrale gezag en alles dat uit Managua kwam. De Sandinisten hadden ook met deze mensen de beste bedoelingen. Maar hun initiatieven werden daar met grote argwaan ontvangen. En ook in toenemende mate bestreden.

Op deze wijze waren er in Nicaragua en daarbuiten best wel mensen te vinden om het nieuwe regime te bestrijden. Daar komt bij dat Nicaragua een uitgestrekt en betrekkelijk dunbevolkt land is, met lange landsgrenzen en kusten die moeilijk te controleren zijn. Dan is het in principe niet moeilijk om als kwaadwillende troepen het land te penetreren en onrust en vernietiging te zaaien. Ik vergelijk het wel eens met de grenzen tussen Midden-Brabant en België, een eertijds geliefd smokkelgebied. Hoe moeilijk was het niet voor de Nederlandse en Belgische douane om die grenzen te controleren. Vergelijk dat eens met de grote problemen die de Sandinisten hadden met de verdediging van de uitgestrekte landsgrenzen en kusten van Nicaragua. Zeker tegen troepen als de *Contras* die goed bewapend en logistiek ondersteund werden.

Ik onderschatte dus de kracht en het potentieel van de tegenbewegingen. Daar kwam ik snel vanaf. Want het programma dat wij samen met CIERA ondernamen kreeg allengs steeds meer te maken met de gevaren van de nieuwe oorlog.

CIERA

Meteen de eerste dag dat ik in Managua was, ben ik samen met Wim Dierckxsens bij CIERA op bezoek gegaan. Het instituut was onderge-

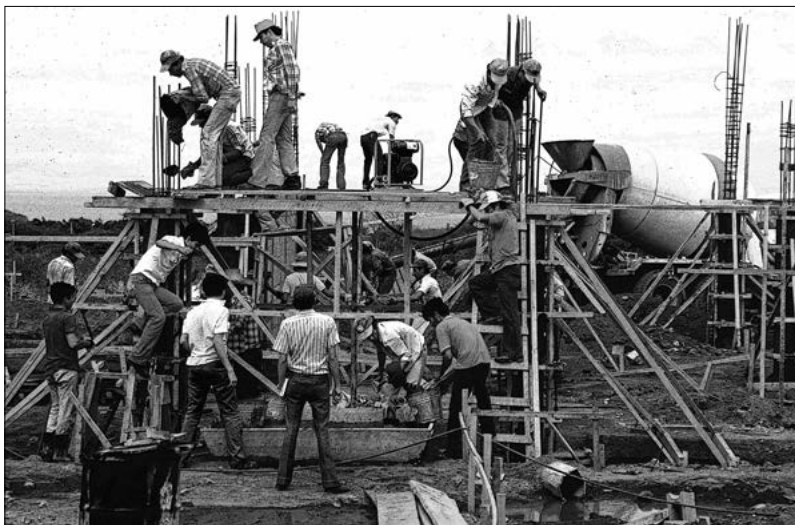
bracht in een van de vele kolossale villa's van de vroegere Somoza clan die geconfisqueerd werden door het nieuwe regime. Ik heb in die jaren tachtig dat ik Nicaragua bezocht aardig wat geconfisqueerde villa's gezien. Mijn eerste indruk van CIERA was er een van grote drukte. Drukte omdat in het gebouw te veel mensen werkten, ook in de gangen werd gewerkt. In die dagen werd veel beroep gedaan op CIERA om met gegevens en inzichten te komen. Want de nieuwe regering wilde snel beginnen met de omvorming van de economie, en zeker van de agrarische sector. Er was besloten om versneld een landhervorming door te voeren. Die snelheid werd begunstigd door de grote arealen van grond die oorspronkelijk in het bezit waren van de Somoza's en hun kliek. Dat was gunstig, omdat er in principe al snel tot herverdeling van de grond zou kunnen worden overgegaan. Ik had een beetje ervaring opgedaan met landhervorming in Colombia. Die schoot daar maar niet op, en nog steeds niet, omdat die werd geblokkeerd door de grootgrondbezitters met hun politieke connecties waardoor nauwelijks wat grond beschikbaar kwam om te herverdelen. Op dat gebied had Nicaragua het dus beter voor elkaar. Maar voor een landhervormingsprogramma moet je ook veel weten van de grote landerijen. Bijvoorbeeld: om welke gronden gaat het precies, wat is hun kwaliteit, welke gronden zijn al spontaan bezet door landloze boeren en boerinnen, welke voorzieningen moeten beschikbaar komen, wat te doen met onwillige grootgrondbezitters, hoe ga je alles juridisch regelen. Heel wat vragen. Die kwamen voor een groot deel op het bordje van CIERA terecht. Het instituut werd echter ook nog met andere problemen geconfronteerd. Er was bijvoorbeeld weinig bekend van de samenlevingen in het oosten van Nicaragua, waar de eerdergenoemde afstammelingen van inheemse en Afrikaanse volkeren woonden. Terwijl het dringend was om daar een adequaat beleid te ontwikkelen.

Ik moet nogal eens aan deze situatie denken als wij het in Nederland hebben over de noodzaak van een transitie naar een andere economie. Maak maar eens hard wat er concreet gedaan kan worden. Van de hoog-gestemde idealen wordt nog steeds veel te weinig geoperationaliseerd. Ook in andere situaties in de wereld blijkt dikwijls dat men na een machtsovername nauwelijks weet wat te doen.

Gesprekspartners

Kortom, CIERA had heel wat onderzoeksvragen op zijn bordje gekregen. Dat speelde mee in de overbevolking van het gebouw dat aan het instituut was toegewezen. Wim en ik hadden een afspraak met de directeur (en onze toekomstige counterpart) van CIERA, Orlando Nuñez. We bespraken de

contouren van het programma dat wij gezamenlijk zouden starten. Orlando en zijn collega's bleken goede gesprekspartners waarmee betrekkelijk snel zaken konden worden gedaan. Als het ging om het op papier zetten van de hoofdlijnen en andere afspraken, kwam het wel voor een groot deel op mij aan. Ik vond dat niet erg, de mensen van CIERA hadden het al sterfensdruk, en ik kon maar beperkte tijd in Managua blijven. Bovendien kon ik die dagen al mijn tijd aan dat soort zaken besteden. Achteraf heb ik getwijfeld of ik daar wel goed aan heb gedaan. Want dikwijls bleek bij de uitvoering van het programma dat allerlei zaken waarover was gesproken en die vastgelegd werden bij de CIERA-collega's minder geïnternaliseerd waren dan noodzakelijk was, minder eigen gemaakt. Maar mede dankzij onze Nederlandse coördinator Holke Wierema werden veel van die en andere problemen in de praktijk meestal goed opgelost.

Bouwwerkers bouwen de school voor het *Programa de Formación*

Mijn eerste bezoek aan Managua eindigde met een overeenstemming over de contouren van het op te zetten programma. Dat leidde tot een projectvoorstel dat ik kon voorleggen aan DGIS. Tot mijn en Orlando's grote tevredenheid werd dat snel goedgekeurd en de benodigde financiering werd toegezegd. Nog datzelfde jaar konden Holke Wierema en zijn toenmalige partner Janny Slotman naar Nicaragua worden uitgezonden. Holke werd voor het Nederlandse deel de coördinator ter plekke. Later werd onze collega Thera van Osch als docent aan de staf toegevoegd. Ik fungeerde de eerste vier jaren als uiteindelijke projectverantwoordelijke.

Het kaderprobleem

De Sandinistische regering stond voor enorme opdrachten. Zij moest een beleid formuleren en middelen aanschaffen om naast het uitvoeren van de ‘normale’ veiligheidstaken als de politie, de contrarevolutie te bestrijden. Dat vereiste een enorme inzet van middelen, die steeds meer ten koste ging van andere beleidsterreinen. Daarnaast moest het normale werk worden gedaan, zoals het laten functioneren van infrastructurele diensten, de gezondheidszorg en het onderwijs. Ook moest er worden gewerkt aan de enorme taken op gebieden van de transitie. Zoals aangegeven was de agrarische sector daarbij een hoofdgebied.

Voor al die terreinen moesten dus mensen beschikbaar komen om allerlei taken te vervullen. Dat probleem wordt wel het kaderprobleem genoemd. Er moesten mensen komen met voldoende opleiding en liefst ook ervaring om de diensten te doen functioneren en de doelgroepen van de agrarische hervorming te ondersteunen. Dat kader was er nauwelijks. Ten eerste omdat het niveau van opleiding van de meeste Nicaraguanen zeer laag was.¹⁹³ Omstreeks het jaar van de overwinning van de Sandinisten was ongeveer de helft van de bevolking analfabeet. Dat zegt iets over het gebrek aan opgeleide mensen. Ten tweede waren met de Somoza-klik veel kadernissen met voldoende opleiding weggetrokken naar vooral de VS en Costa Rica. Daarnaast hadden veel hoger opgeleiden een alfa-studie gevolgd; er waren veel advocaten maar geen bosbouwkundigen. Ook is belangrijk dat intellectuelen en anderen met een zekere opleiding nauwelijks tot geen ervaring hadden met de leefomstandigheden en de cultuur van de lagere strata van de bevolking. Zij waren meestal marktgericht in hun beroepsuitoefening, bijvoorbeeld artsen die vooral private praktijken uitoefenden waardoor slechts de mensen met geld medische hulp konden verkrijgen. Er was dus een grote tegenstelling tussen enerzijds een enorme behoefte aan kadernissen en anderzijds weinig aanbod.

Het Programma

Aan de oplossing van dit probleem moest ons project een bijdrage leveren. Daarbij werd, gedachtig de internationalistische gerichtheid van het nieuwe regime, afgesproken dat het zich ook zou richten op doelgroepen in andere Midden-Amerikaanse en Caribische landen.¹⁹⁴ Dat werd tot uitdrukking gebracht in de officiële titel van het project *Programa*

193 Zie: 1987 Keune, Lou, met Holke Wierema, p. 37 e.v.

194 Dit was ook een wens van DGIS.

Centroamericano y del Caribe de Formación en Desarrollo Agropecuario y Reforma Agraria, kortweg 'het Programma'. Voor zover het Nicaragua betrof, waar de meeste studenten vandaan kwamen, moest de opleiding van mensen voor kaderposities bij drie groepen van instellingen worden verzorgd. De eerste groep betrof de volksorganisaties waarmee bedoeld werden het Verbond van Landarbeiders (ATC), de Nationale Unie van Boeren en Veehouders (UNAG), de Sandinistische Jeugd, het Landelijk Verbond van Vrouwen (AMNLAE) en de Sandinistische Arbeiders Centrale (CST), voor zover actief in de agro-industrie. De tweede groep bestond uit staatsinstellingen waaronder het Ministerie van Landbouw, het Ministerie van Planning, het Ministerie van Binnenlandse Handel, de Landbouwwontwikkelingsbank, en de Nationale Bank. De derde groep

De nieuwbouw van het *Programa de Formación*

betrof ten slotte overige instellingen waaronder universiteiten en onderzoeksinstituten.

In algemene zin werd daarbij gedacht aan bekwaamheden die het mogelijk maakten te bemiddelen tussen leiding en bevolking.¹⁹⁵ De gedachte was dat de bevolking maximaal moest kunnen participeren in de menings- en besluitvorming. Daarnaast moest het gaan om mensen die op lokaal en regionaal niveau concrete taken konden vervullen, bijvoorbeeld bestuurstaken of meer uitvoerende en technische functies. Het programma werd gezien als een urgentieopleiding. Het was een deeltijdopleiding van drie semesters, met verschillende modaliteiten voor de drie scholen. De methode van onderwijs was principieel participatief, waarbij onze Tilburgse ervaringen met projectonderwijs van groot nut waren. Inhoudelijk lag het accent op sociaaleconomische vakken. Veel inspiratie werd gevonden bij Paolo Freire en Oskar Negt, en bij Harrie Coenen.¹⁹⁶ Dat impliceerde een wat wij 'horizontale' relatie tussen

195 Idem voetnoot 193, pag. 44 e.v.

196 Zie hoofdstuk 12.

studenten en docenten noemden. Er werd gemikt op een piramidale doorwerking: elke student zou na afloop van zijn opleiding minstens tien andere mensen opleiden.¹⁹⁷

De opleidingen vonden plaats in drie scholen. De eerste was gevestigd in Managua. Dat werd een nieuwbouw. Hierbij waren de Nederlandse ervaringen van Holke met bouwprojecten van de voormalige AMRO-bank van groot nut. Bij de bouw werd maximaal rekening gehouden met het zeer warme klimaat. Dat gebeurde door middel van een dusdanig uitgekende constructie dat er een maximaal mogelijk luchtcirculatie was. Dat maakte (elektrische) airconditioning overbodig. Daarnaast werd er een school gevestigd in Morillo (Rio San Juan) in een voormalig landhuis van de Somoza's. En de derde school was in de regio Matagalpa gelegen. Beide laatste scholen vergemakkelijkten om vanuit de regio studenten te rekruteren.

Resultaten

De resultaten van het programma overtroffen de verwachtingen.¹⁹⁸ Het was al een wonder dat het programma zo snel van de grond kwam, en ook dat het inhoudelijk en methodisch functioneerde zoals gedacht. De kwantitatieve doelstellingen werden ruimschoots gehaald. 356 studenten voltooiden in de periode 1981-1988 de opleiding, zo'n dertig procent meer dan begroot. En zo'n 5.500 anderen profiteerden indirect van de opleiding, via kennisgeving van de afgestudeerden. Over hoe dat op de lange termijn doorwerkt is niets concreets te melden omdat daar geen onderzoek naar is gedaan. Conclusie: een geslaagde onderneming. Dat is vooral te danken aan onze Nicaraguaanse en Tilburgse collega's, met Orlando en Holke voorop.

Ook voor mij is dit een zeer bevredigende onderneming geworden. Ik kon allerlei inzichten en ervaringen tot werkelijkheid brengen, inclusief ervaringen met projectonderwijs en met politieke economie die in mijn eigen universiteit nu niet bepaald brede erkenning ondervonden, ik kom daarop terug. Ook allerlei ervaringen met gemeenschapsontwikkeling vonden hier emplot. Maar vooral heb ik er veel van geleerd. Utopieën hoeven helemaal niet ver van praktijken te blijven, als er maar goede

197 Het proefschrift van Holke Wierema (1991) is een uitstekende beschrijving en analyse van zowel het programma en zijn resultaten als ook van de maatschappelijke en ideologische context waarbinnen het functioneerde. Het heeft geleid tot een grondige evaluatie.

198 Zie: 1991 Wierema, Holke, p. 226 e.v.

tussendoelen worden ontwikkeld en nagestreefd. Ook is mij bijgebleven dat er voor de transitie veel moet worden gewerkt aan operationalisering. Velen van ons zoeken een maatschappelijke en economische overgang naar een duurzame en solidaire samenleving. Ik vind het steeds dringender dat wij werken aan de ontwikkeling van praktijken en antwoorden vinden op de aloude vraag 'Wat te doen?'

De Contra-oorlog en het Programma

Ik heb de Sandinistische revolutie zeer inspirerend gevonden. Toen is weer eens gebleken dat je hooggestemde idealen in praktijk kunt brengen. Dat hangt echter vooral af van de context waarin dergelijke initiatieven kunnen functioneren. Een belangrijk aspect van die context zijn de nieuwe machtsverhoudingen. Daar is heel veel over te zeggen, ook naar aanleiding van de Nicaraguaanse ervaringen. Bijvoorbeeld het vraagstuk van de nieuwe elite. Het is haast onvermijdelijk dat een revolutie als die in Nicaragua, net als die in Cuba, leidt tot een nieuw en zeer gecentraliseerd gezag, al was het maar omdat er in de fase van de machtsovername vanuit een centraal punt moet worden gecoördineerd en geïnitieerd. Je zit dus met een nogal piramidale organisatie, en die wordt haast onvermijdelijk meegenomen in de volgende fase, die van wederopbouw en transformatie.

Daar komt een speciaal punt bij, een kwestie waar Camilo Torres ook op heeft gewezen.¹⁹⁹ Dat heeft te maken met de motieven en verwachtingen waarmee mensen aan de strijd zijn gaan deelnemen. Camilo vond in zijn onderzoek naar Colombiaanse revolutionaire bewegingen dat bij nogal wat mensen, zeker bij mensen in kaderposities, bewust of onbewust meespeelt, dat men carrière kan maken. Men kan stijgen op een maatschappelijke ladder, ook binnen de revolutionaire beweging, met alle aanzien en machtsmiddelen die daartoe behoren. Camilo wilde daarmee op generlei wijze een wantrouwen in die bewegingen en organisaties uitdrukken. Ik heb zijn visie op dit punt vooral ervaren als een waarschuwing. Binnen de Sandinistische beweging heeft deze kwestie zich ook gemanifesteerd. Aan de top was er naast veel overeenstemming en kameraadschap ook verdeeldheid en concurrentie. En nogal wat mensen klaagden over de verrijking die sommige leiders zich op den duur veroorloofden. Ik wil hiermee niet suggereren dat dit de belangrijkste verklaring is voor het feit dat de Sandinisten de oorlog en de verkiezingen van 1990 verloren. Maar het heeft zeker meegespeeld.

199 Zie: 1968 Torres, Camilo.

Never Oporta Gómez vermoord door de *Contra*

Hoe dan ook, deze oorlog heeft ook het programma en zijn deelnemers sterk beïnvloed. Je kon domweg niet om die oorlog heen, in het praktische leven van alledag had je er mee te maken. De meest directe en voor de deelnemers aan het programma dramatische werkelijkheid betrof de moord op drie studenten van het Programma: Never Oporta Gómez, Valeriano Espinoza en Milton Novoa. Dat is hard aangekomen. Een van de Tilburgse docenten, Thera van Osch is zwaargewond geraakt toen zij onderweg was door een nogal verlaten gebied en een klapband kreeg. Zij werd vergezeld door twee bewapende studenten, in het gebied waren veel

Contras. De studenten kwamen er zonder kleerscheuren vanaf. Gelukkig waren in die streek Cubaanse artsen werkzaam die haar hebben geholpen.

De Stedenband Tilburg-Matagalpa

De overeenkomst tussen CIERA en IVO was helemaal gericht op de ontwikkeling van het programma zoals hiervoor beschreven. Maar in de praktijk faciliteerde het veel meer activiteiten. Dat had veel te maken met de personen van Holke Wierema en Janny Slotman. Onze samenwerking heeft geleid tot een blijvende vriendschap. Voor beiden gold dat hun interesses verder gingen dan alleen maar Nicaragua. En zeker Janny kon op verschillende gebieden aan de slag. Zo werd zij in Nicaragua vertegenwoordiger van de Stichting Vluchteling. Ook werd zij in Nicaragua contactpersoon voor de Nederlandse solidariteit met El Salvador.²⁰⁰ Hun huis werd door vele Nederlandse bezoekers, ook door mij, gebruikt als logeeraadres, dat liep soms de spuigaten uit. En ook verleende zij hand- en spandiensten aan de opkomende stedenband tussen Tilburg en Nicaragua.

Net als in veel andere plaatsen in Nederland ontstond begin jaren tachtig ook in Tilburg het initiatief te komen tot een Stedenband tussen

²⁰⁰ Zij heeft ook, samen met Jos Baijens, toen medewerker van het Medies Komitee El Salvador – MKES, een boekje samengesteld over kinderen in de oorlog die hun ervaringen letterlijk hadden opgetekend in tekeningen. Zie: 1989 Slotman, Janny en Jos Bayens.

Tilburg en een stad in Nicaragua. De belangrijkste initiatiefnemer was mijn collega en vriend Wim Boerboom. Hij wist een groep studenten van onze universiteit te motiveren om aan dit initiatief deel te nemen. Ook verschillende personen uit de stad engageerden zich hiermee. Contacten met Nicaraguaanse vertegenwoordigers leidden tot de keuze van Matagalpa.²⁰¹

In januari 1984 ging ik weer op reis naar Nicaragua, voor een werkbezoek. Ik werd door de initiatiefnemers van de stedenband gevraagd of ik naar Matagalpa zou kunnen gaan om met het gemeentebestuur contact te leggen en te kijken of er wensen en mogelijkheden waren voor een dergelijke samenwerking. Daarnaast had ik een gesprek met de toenmalige wethouder van Tilburg Jan van Bergen over de houding van de gemeente ten aanzien van dit initiatief. Hij maakte mij duidelijk dat het gemeentebestuur zeker interesse had in een dergelijke samenwerking, en benieuwd was naar de reactie van het gemeentebestuur van Matagalpa. De ambassadeur van Nicaragua in Nederland had dat bestuur op de hoogte gebracht van ons komend bezoek en het doel daarvan.

Carlos Arguëllo

Eenmaal in Nicaragua bleek dat Janny Slotman bereid was om tijdelijk als tussenpersoon te fungeren. Samen zijn wij naar Matagalpa gegaan. Daar hebben wij contact gezocht met burgermeester Carlos Arguëllo, tevens tandarts van beroep. Hij ontving ons met groot enthousiasme en noemde verschillende projecten waaraan Tilburg een bijdrage kon leveren. Concreet vroeg hij steun voor een gezondheidspost en voor de bouw van een kleuterschool. Met een heel positieve boodschap ging ik terug naar Tilburg. Op de universiteit werd een aparte bijeenkomst georganiseerd waar ik verslag deed. Dat was in een afgeladen Portrettenzaal, een van de bijzondere ruimtes van de universiteit. Daar was een zeer plezierige spanning, mensen tuimelden haast over elkaar met vragen en voorstellen. Dat was tekenend voor die tijd, vooral veel jonge mensen wilden hun bijdrage leveren aan de internationale solidariteit. Er werd een succesvolle collecte in de stad georganiseerd voor de kleuterschool. Daarmee werd de Stedenband Tilburg-Matagalpa geboren.

Die Stedenband bestaat nog steeds. Zij heeft in de afgelopen jaren alle stormen doorstaan, zoals de door de Sandinisten verloren verkiezingen van 1990 en de politiek ingrijpende veranderingen in Nederland en de als

201 Matagalpa ligt in het noordwesten van Nicaragua. Het telt tegen de 160.000 inwoners. De stad is het centrum van de verbouw van koffie in Nicaragua.

gevolg daarvan sterk afgenomen overheidssubsidies, landelijk en lokaal. De Stedenband heeft een duurzame plek verworven in Tilburg en Matagalpa, en vele activiteiten van voorlichting en samenwerking gerealiseerd.

Schaamlap?

Het zal duidelijk zijn dat ik groot voorstander ben van dergelijke samenwerkingsverbanden. Dat neemt niet weg dat ik er ook kritische kanttekeningen bij plaats. Die heb ik verwoord in een artikel getiteld ‘Stedenband en schaamlap’ voor *Como No!*, het informatieblad van de Stedenband.²⁰²

Ik citeer:

‘Voor mij heeft het werk van de Stedenband verschillende betekenissen. De eerste is de verrijking over en weer die beide partners aan deze vorm van samenwerking kunnen ontleenen. Die verrijking betreft natuurlijk de verbetering van de leefsituatie van de *Matagalpeños*. Die is er zeker, op verschillende vlakken. Daarnaast de verrijking van ons, Tilburgers. Wij zijn beter op de hoogte geraakt van wat ontbeert en mogelijk is in een land als Nicaragua. Wij hebben een andere cultuur leren kennen, daarvan het mooie ondervonden, mensen ontmoet die onder zeer moeilijke omstandigheden zich blijven inzetten voor verbetering van hun persoonlijke situatie en directe leefomgeving. Velen van ons hebben aardig wat politieke lesjes geleerd. Wat al die jaren ook is opgebouwd is wat ik de institutionele verankering van het werk van de SSTN noem. Die is in Tilburg breder en grondiger geworden, vele instellingen en organisaties, en individuele Tilburgers, zijn bij deze stedenband betrokken geraakt en leveren een daadwerkelijke bijdrage. Matagalpa is niet meer weg te denken uit Tilburg.’

‘Mijn twijfel heeft alles te maken met enkele mondiale ontwikkelingen. Wij doen veel goed werk, tegelijkertijd ontnemen wij mensen voor wie wij ons inzetten meer bestaansmogelijkheden dan wij nu helpen tot stand brengen. Wij denken anderen te helpen en met hen samen te werken. Maar in feite zijn wij weer geworden wat wij eigenlijk willen bestrijden: mensen die over de rug van anderen een zeer welvarend bestaan hebben.’

Ik noem dan enkele voorbeelden van problematieken die voor de wereld als geheel zeer bedreigend zijn, en hoe dan ook onrechtvaardig en onduurzaam zijn. Zoals:

- Inkomens- en vermogensongelijkheid: Wij behoren tot de 20 procent rijksten van deze wereld. Wij weten op allerlei manieren onze welvaart veilig te stellen, ten koste van velen buiten Nederland. Uiteraard leidt

202 2008 Keune, Lou: *Stedenband en schaamlap*.

dit tot toenemende spanningen. Mensen komen hiernaartoe, om hun gelijke part te halen.

- Uitputting van de Aarde: onze Nederlandse 'ecologische voetafdruk' is veel te hoog, eigenlijk moeten wij twee derde van onze consumptie verminderen. Dit gecombineerd met de nu al grote gevolgen van de klimaatveranderingen zal leiden tot grote migratoire golven.
- In plaats van dat wij veel hulp geven komt er meer 'omgekeerde ontwikkelingshulp' naar ons toe, ik kom hierop terug.

Oude discussie

Dit is een oude discussie die ook al in de jaren tachtig van de vorige eeuw speelde, zie bijvoorbeeld het onderzoek van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken: *Geven om en geven aan de Derde Wereld*.²⁰³ Het speelde ook toen ik adviseur was bij de gemeente Tilburg voor ondersteuning van internationale voorlichting en hulpprojecten. Aan die ondersteuning lag een beleidsnota ten grondslag die onder meer stelde dat steeds bij alle projecten duidelijk moest worden gemaakt hoe deze projecten structureel doorwerkten naar mondiale veranderingen richting rechtvaardigheid en duurzaamheid. Bij de toepassing van dit principe lagen Jos Coumans²⁰⁴ en ik nogal eens overhoop met de betreffende wethouder Gon Mevis.²⁰⁵ In enkele gevallen nam hij ons advies niet over. Op een gegeven moment was het mij genoeg en trad ik terug als adviseur. Als gezegd is dit een oude discussie. In feite is het zelfs een stokoude discussie, want het speelde ook al in de 19^e eeuw rondom allerlei charitatieve activiteiten van de gegoede burgerij. Ik kreeg daar ook mee te maken toen ik lid was van de Studenten Vincentiusvereniging.²⁰⁶ Tilburg had een lange traditie van rijke fabrikantvrouwen die aan de liefdadigheid deden, in plaats van dat hun echtgenoten fatsoenlijke lonen betaalden.

Natuurlijk, de Tilburgse Stedenband mag ik niet vergelijken met fabrikantenvrouwen uit de vorige eeuw. En als samenwerkingsprojecten worden ondernomen dan krijgen structurele aspecten ook aandacht, zeker in het blad *Como No!* Maar als ik kritisch ben dan vind ik het eigenlijk niet genoeg. Eigenlijk zou de stedenband zich veel directer moeten associëren met bijvoorbeeld de milieubeweging of de beweging voor eerlijke handel. Het gevaar fabrikantsvrouw te worden ligt om de hoek.

²⁰³ Zie: hoofdstuk 4.

²⁰⁴ Ontwikkelingssocioloog en mede-adviseur bij de gemeente Tilburg.

²⁰⁵ Ik had en heb in de persoonlijke sfeer met Gon een goede relatie.

²⁰⁶ Zie: hoofdstuk 2.

Verloren verkiezingen

In 1990, elf jaar na de machtsovername, verloren de Sandinisten de verkiezingen. De Sandinistische president Daniel Ortega werd opgevolgd door Violetta Barrios de Chamorro.²⁰⁷ Deze nederlaag was een grote tegenslag voor velen die zich met de Sandinisten vereenzelfdigden. Daaronder ook mijn persoontje. Ik was zeer verbaasd, verbijsterd eigenlijk, en had dit helemaal niet verwacht. Ik was er ook heel verdrietig over. Verdriet om al die Nicaraguanen die zoveel hadden geleden onder de Contra-oorlog; verdriet omdat al zoveel keren de VS succes hadden gehad met vuile oorlogsvoering zoals in Indonesië in de jaren zestig en in Chili in de jaren zeventig. Ik werd gevraagd om op een inderhaast georganiseerde bijeenkomst van leden van de kerngroep van de Stedenband de discussie in te leiden. Daar heb ik om te beginnen dat verdriet kenbaar gemaakt. Toen bleek dat veel van de aanwezigen net als ik zeer waren aangeslagen.

Daarnaast heb ik geprobeerd meer analytisch op de situatie in te gaan. Ten eerste om de nederlaag begrijpbaar te maken. Eigenlijk was die onvermijdelijk. Want het land leed verschrikkelijk onder de oorlog die, begrijpelijk, alle prioriteit kreeg van de Sandinisten, wat ertoe leidde dat aan andere taken als de gezondheidszorg middelen moesten worden onttrokken. Daarnaast zorgde de oorlog natuurlijk ook voor heel direct leed, als doden en gewonden en vluchtelingen.

Daar kwam wat mij betreft bij dat er terecht nogal wat onvrede was met het functioneren van de Sandinistische beweging. Er waren misstanden waar ik het eerder al over had: *caudillismo*, bureaucratie, en vermenging met eigen belangen.

Hoe verder? Ik heb die avond proberen aan te geven dat het toch wel erg jammer zou zijn als de solidariteit met de Nicaraguaanse bevolking zou weg ebbten. Daar kwam bij en dat was misschien een cynische werkelijkheid, dat te verwachten was dat op korte termijn het Nicaraguaanse volk het beter zou krijgen. De Amerikanen zouden ongetwijfeld komen met hulp- en investeringsprogramma's. De Wereldbank en het IMF zouden hun houding ten aanzien van Nicaragua zeker versoepelen nu er een 'liberale wind' zou gaan waaien.²⁰⁸ En het allerbelangrijkste: er zou een einde komen aan de oorlog, mensen konden weer betrekkelijk veilig leven. Maar op de wat langere termijn zouden die voordelen gemakkelijk

207 Rijke dame uit krantenfamilie, die oorspronkelijk aan het verzet tegen Somoza meedeed maar tijdens de Sandinistische periode naar de oppositie overstapte.

208 Inderdaad kwamen snel na de verkiezingsuitslag de adviseurs van beide instellingen aan in Managua, met uiteraard hun in die tijd geijkte programma's van neoliberale hervormingen waaronder privatisering.

verdwijnen nu in zekere zin de oude machthebbers het weer voor het zeggen zouden krijgen. Daar kwam bij dat er zoveel vriendschapsbanden met de bevolking van Matagalpa waren gegroeid, die je niet zomaar kon laten liggen.

Mijn conclusie was (en is) dat de Stedenband zou moeten worden voortgezet. Het werk zou wel moeilijker worden, maar gezien de positieve ervaringen met samenwerken met de *Matagalpeños* zouden ook die problemen worden overwonnen. En dat is inderdaad gebleken in de nu achter ons liggende 35 jaren.

Ivania Brooks Torres

8 december 2008 was voor mij de misschien wel zwartste dag uit mijn leven. Mijn vrouw Wil kreeg die dag een zwaar herseninfarct, ik kom hierop terug. Daardoor liep zij veel beperkingen op. Zo goed en zo kwaad als het ging probeerden wij er nog zoveel mogelijk van te maken. Zo gingen wij winter 2009 met de trein naar Breda. Terzijde, opnieuw ervoeren wij, zoals wij al decennia hadden meegemaakt, de goede zorgen van de NS-dienst die helpt bij rolstoelvervoer. Doel van onze reis was een tentoonstelling van fotograaf Piet den Blanken over de Nicaraguaanse Ivania Brooks Torres. Met Piet had en heb ik veel samengewerkt, bij verschillende projecten van hem en van mij, en wij zijn ook goede vrienden geworden. Over Piet kom ik nog te spreken. De betreffende tentoonstelling is al op veel plaatsen in Nederland vertoond en verhaalt in beelden het verhaal van Ivania. Wil, ook ervaren met Nicaraguaanse mensen, raakte zeer onder de indruk van de vertoonde beelden. En daar raakten Piet en ik dan weer door geroerd. Wij besloten om over Ivania een boek te maken. Piet als hoofdauteur vertelt dit verhaal in foto's, ik met woorden. Voor mij is dit boek²⁰⁹ ook een eerbewijs aan Wil.

Piet den Blanken

Ik leerde boerenzoon en fotograaf Piet den Blanken in 1984 kennen in Managua. Hij was daar voor een van zijn eerste reportages in Midden Amerika. Hij had een deel van zijn apparatuur te bewaren gelegd bij Janny en Holke thuis. Ik logeerde bij hen op een van mijn werkbezoeken aan Nicaragua. Ik heb hem sindsdien vele malen ontmoet en met hem samengewerkt. Hij heeft veel werk gedaan voor het El Salvador Komitee Nederland ESKN. Beroemd is een foto van hem van een jeep met strak kijkende en gewapende militairen in het stadsbeeld van San Salvador. Hij heeft in al die jaren in de regio heel wat avonturen beleefd. Bijvoorbeeld heeft hij

209 Zie: 2013 Blanken, Piet den, met Lou Keune, met een voorwoord van Agnes Jongerius.

een tijdje opgetrokken met de Salvadoraanse guerrilla. Hetzelfde heeft hij gedaan met de Guatemalteekse guerrilla. Beide keren toch levensgevaarlijke tochten. Dat geldt ook een tocht die hij gemaakt heeft met Nicaraguanen die met behulp van een mensensmokkelaar naar Costa Rica trekken. Maar ook heeft hij in vele andere landen gewerkt, onder andere voor het *Brabants Dagblad* en voor het blad *De Tribune* van de SP. In Afrika heeft hij een tocht gemaakt door de Sahara, ook met illegale migranten. In heel wat Europese landen heeft hij beelden gemaakt van de grenzen van Fort Europa en hoe Europa probeert om migranten tegen te houden. Zijn foto's zijn wat mij betreft als sociologische onderzoeksmiddelen te beschouwen. Zij zijn wat ik noem 'te lezen', er zit steeds heel veel informatie en betrokkenheid in. En hij kiest altijd voor de arme en onderdrukte en buitengeslotene. Maar het zijn nooit zielige portretten. Er zit altijd iets in van de hoop die mensen met zich meedragen. Rijk word je niet van dit werk. Integendeel, het is soms op een houtje bijten. Maar met de zuinige en bescheiden leefwijze van Piet is dat aardig vol te houden. En toen hij zijn eerste AOW kreeg gaf hij een groot feest. Want nu was hij rijk, dat moest worden gevierd.

Ik heb verschillende keren met hem samengewerkt. Bijvoorbeeld in mijn onderzoek in El Salvador waarover ik nog kom te spreken. Hij heeft van bijna alle mensen die ik geïnterviewd heb foto's gemaakt die beelden geven van de maatschappelijke werkelijkheid en verrijkend zijn voor de door mij geschreven teksten.²¹⁰ Wij hebben ook samengewerkt voor het boek over Ivania Brooks Torres. Daar waren onze rollen omgekeerd: nu schreef ik teksten ter aanvulling van het verhaal verteld door de door hem gemaakte beelden. Iets dergelijks hebben wij ook in Nederland gedaan: Ik heb teksten geschreven bij zijn boek over de Kleuters van Wijbosch.²¹¹ En hij heeft portretten gemaakt ter illustratie van mijn boek over Kees de Jong.²¹² Piet wordt enorm gewaardeerd, door vrienden en vakgenoten. Met enkelen van hen hebben wij in 2003 in Breda een overzichtstentoonstelling georganiseerd.²¹³ Die werd druk bezocht. Hij heeft zelf ook verschillende fotoboeken gepubliceerd. Die waardering heeft hij alleszins verdiend. En intussen zijn hij en ik goede vrienden geworden.

Van Blue Fields naar Managua

Ivania was afkomstig uit de meest oostelijke streek van Nicaragua, de Costa Atlantica. Geboren in Bluefields werd zij als peuter door haar moeder meegenomen naar Managua, op zoek naar een beter bestaan. Over haar is een lang verhaal te vertellen, zoals we in het boek ook deden.

210 Zie: 1996 Keune, Lou, met Piet den Blanken.

211 Zie: 2003 Keune, Lou: *Één voortdurende verandering*.

212 Zie: 2000 Keune, Lou: *Kees de Jong*.

213 Zie: 2003 Blanken, Piet den.

Ik houd het hier kort. Na diverse omzwervingen in Nicaragua kwam zij met haar moeder te wonen in Managua. Daar groeide zij op. Zij was een slim kind dat goed mee kon komen op school. Zij had een belangrijke beperking: zij leed aan een oogziekte die steeds erger werd. Zij kon op den duur alleen maar functioneren als zij een speciale bril had. Maar zo'n bril kost veel geld. En na al die neoliberale maatregelen die werden genomen sinds de verkiezingsnederlaag van de Sandinisten van 1990 waren er geen publieke voorzieningen waar arme mensen als de moeder en de stiefvader van Ivania op konden rekenen. Daar kwam bij dat Ivania toen zij 15 jaar oud was in verwachting raakte van haar eerste kind. Vanaf toen moest zij mee geld gaan verdienen. Zij heeft dat op allerlei manieren gedaan, inclusief een winkeltje aan huis. In de loop van de jaren kreeg zij vijf kinderen, van verschillende vaders.²¹⁴

Prostitutie

Het werd voor Ivania steeds moeilijker om met baantjes of een winkeltje geld te verdienen. Niet alleen door de grote werkloosheid in Nicaragua in die jaren waardoor vele mensen op zoek waren naar overlevingsmogelijkheden, ook in haar eigen woonbuurt. Het probleem werd steeds meer haar gezichtsvermogen. Dat verslechterde, haar oogziekte was progressief. Zij had steeds duurdere brillen nodig. De enige uitweg die zij nog zag was de prostitutie. Zij verafschuwde dat werk. Maar, zoals zij wel eens zei, ze had vijf kinderen te verzorgen, dat gaat voor. En toen kwam het grootste probleem. Zij raakte besmet met AIDS en overleed in korte tijd.

De (indrukwekkende) foto's van Piet bestrijken de periode van 1997 tot 2006, het jaar dat zij stierf. De laatste foto is van een tiental dagen vóór haar overlijden. Zij laten de beelden zien van eerst een prachtige vrouw en moeder, vol energie en enthousiasme, en daarna die van een snel aftakelende zieke, broodmager, omgeven door haar kinderen, en bijgestaan door enkele buurvrouwen die hielpen waar het kon. Haar begrafenis werd door vele buurtgenoten bijgewoond. Er was geen geld voor een eigen graf, zij werd bijgelegd in dat van iemand anders.

Om dit boek te maken zijn Piet en ik voor enkele weken naar Nicaragua gegaan. Het was voor mij een groot genoegen om daar na 27 jaar weer te zijn. Het voelde als thuiskomen. Piet heeft daar nieuwe foto's gemaakt, van Ivania's kinderen, van haar ouders en van enkele buurvrouwen. Ik

214 Een van de kinderen is van een andere moeder. Die was (en is) verslaafd en kon niet voor haar dochttertje zorgen. Ivania nam die zorg over ondanks grote armoede.

Ivania Brooks Torres vóór en ná de uitbraak van AIDS

heb met hen lange gesprekken gevoerd. En ook met enkele deskundigen over prostitutie, AIDS, gezondheidszorg, de publieke voorzieningen, en over politiek en economie. Daaruit heb ik het verhaal van Ivania gereconstrueerd. Ook heb ik de maatschappelijke en politieke context van haar leven beschreven. De belangrijkste conclusie van de laatste analyse is dat Nicaragua, en dus ook Ivania en haar familie en buurtgenoten, zeer geleden heeft onder al die neoliberale maatregelen als bezuinigingen en privatisering. Het boek is wat mij betreft ook een verhaal dat laat zien hoe de bredere maatschappelijke ontwikkelingen zich weerspiegelen in het leven van één iemand. Dat heb ik eerder ook geprobeerd met het boek over Kees de Jong.

Onze betrokkenheid

Ik heb natuurlijk in al die jaren vele slachtoffers van verkeerd beleid meegemaakt. Maar toch, het verhaal van Ivania en haar familie heeft mij het meest van allen aangesproken en ontroerd. En ook maakt het mij steeds weer heel boos over al dat onrecht. Neem het leven van Ivania. Haar en haar kinderen is veel ellende overkomen. Ellende die als je het goed bekijkt, gemakkelijk had kunnen worden voorkomen met een beetje geld,

De kinderen van Ivania Brooks Torres in 2012

bijvoorbeeld om een fatsoenlijke bril te kopen.²¹⁵

Wij zijn bij al deze ellende betrokken, of wij willen of niet. Neem de omgekeerde ontwikkelingshulp waar ook Nicaragua het slachtoffer van is. Bijvoorbeeld de *illicit financial flows*. Dat zijn onttrekkingen van kapitaal doordat te lage prijzen worden betaald voor producten uit ontwikkelingslanden en te veel voor producten uit landen als Nederland. Maar ook vallen daaronder corruptiegeld, drugsgelden en andere vormen van belastingontwijking. Die kapitaalvlucht is wat Nicaragua betreft even groot als de ontvangen ontwikkelingshulp. Daarbij zijn andere financiële stromen als die van private winsten nog niet meegeteld.²¹⁶ En wat te denken van de ecologische gevolgen van ons overgebruik van de Aarde en onze overmatige uitstoot van CO₂. De gevolgen daarvan zijn het meest voelbaar in landen als Nicaragua.²¹⁷ Onaanvaardbare toestanden, en genoeg redenen om boos te zijn.

215 Ik heb die boosheid geprobeerd te verwoorden in mijn: *J'accuse? Waarom niet?* (Zie Joop.nl van 2 mei 2012). Zie ook 2015, Knoop, Joke.

216 Zie: 2013 Blanken, Piet den, p. 66.

217 Zie: 2010 UNDP.

9

El Salvador vencerá

1993 San José Las Flores

‘En, hoe heet deze jongen?’ ‘Camilo.’ ‘Camilo Torres?’ ‘Ja.’ ‘Waarom deze naam?’ ‘*Por el padre*’. ‘Vanwege de priester’.

De cirkel is weer eens rond. Het is mijn eerste avond in San José Las Flores, in het departement Chalatenango. Dat is een bergachtige provincie in het Noorden van El Salvador, grenzend aan Honduras en bakermat van de *Fuerzas Populares de Liberación Farabundo Martí*,²¹⁸ de grootste verzetsorganisatie, tot het vredesakkoord in 1992 zeer fel bestookt door het regeringsleger die het probeerde te ontvolken. In deze streek zijn ook de vier IKON-journalisten vermoord.

Ik ben die middag hier aangekomen, samen met Chon Urrutia, beter bekend als Don Chon, vader van mijn goede vriendin en Salvadoraanse Ruth Urrutia uit Tilburg. Zij is getrouwd met Guillermo Alvarez, van oorsprong Chileen, en eveneens een goede vriend waar ik later meer over zal vertellen.

Het was een moeilijke reis, vanuit de hoofdstad San Salvador naar de stad Chalatenango, en vandaar liftend bovenop een zwaarbeladen vrachtwagen naar Las Flores. Don Chon gaat met mij mee. Want ik ken het gebied helemaal niet, en hij is op verzoek van zijn dochter in Nederland graag bereid mij te gidsen. Hij en zijn dochter zijn afkomstig uit het nabijgelegen dorp San José Cancasque.

Onderweg blijkt Don Chon een fenomeen. Veel mensen kennen hem. Hij heeft op heel veel bruiloften en partijen als een soort ceremoniemeester opgetreden. Dat en zijn vele toespraken en grappen maakten hem tot een begrip. Dat blijkt ook als wij in Las Flores aankomen. Mijn introductie bij de mensen op de Plaza gaat gesmeerd. Mensen willen snel weten wat ik kom doen. En even snel wordt mij logies aangeboden, bij het gezin van Blanca en Moris Torres. Ik zou nadien nog vele malen bij hen logeren.

218 ‘Volksstrijdkrachten voor de Bevrijding’.

‘Welkom in San Salvador’

Die dag doe ik onvergetelijke indrukken op. San José Las Flores heeft overduidelijk veel geleden van de oorlog. Overal zie je beschadigde huizen, ruïnes ook, ieder huis draagt de zware erfenis van deze oorlog. Die erfenis zie ik die dag ook op andere manieren. Zo valt mij al snel op dat op de Plaza, op wat eens een basketbalveldje is geweest, grote jonge mannen, ik schat in de leeftijd van achttien tot twintig jaar, met veel enthousiasme en lawaai zitten te spelen met van die kleine speelautootjes, van het type waarmee ook onze kinderen speelden toen zij nog klein waren. Blanca ziet mijn verbazing. Zij legt uit wat er aan de hand is. Blijkt dat het jonge mannen zijn die gedurende de hele oorlogsperiode met hun ouders steeds op de vlucht moesten, en als *compa* hebben meegevochten, dus eigenlijk hun kindertijd hebben overgeslagen. Zij halen dus hun kindertijd in. Enkelen van hen blijken zelf al kinderen te hebben.

Ik ga mee naar het huis van de familie Torres. Ook dit huis is zwaar beschadigd. Maar op een of andere manier hebben zij er toch een beschutte plek van weten te maken. Telkens als ik er kom, blijkt steeds meer gerepareerd en geleidelijk aan wordt het weer een echt huis. In het dorp moet nog heel veel worden gedaan. De waterleiding functioneert maar heel gebrekkig. De riolering moet nog worden gerepareerd, voor zover aanwezig, en anders worden aangelegd. Er is maar één uur per dag elektriciteit, dankzij generatoren bij de pastorie. Dus zitten wij het grootste deel van de avond in het halfdonker, bij een olielamp. Het kennismaken gaat die avond door, ik leer de namen van de kinderen.

De Volkskerk

Zo 'ontdek' ik Camilo. De Colombiaan Camilo Torres blijkt bij de Salvadoraanse guerrillabeweging een bekende en inspirerende persoon te zijn. Dat is mede verklaarbaar doordat belangrijke delen van de kaders van de RK-kerk, priesters en nonnen, deelnamen aan de sociale bewegingen waar de guerrillaorganisaties uit voortkwamen. Dat wordt vaak de Volkskerk genoemd. Esperanza Ortega uit Arcatao zal mij later vertellen dat 'het' – zij bedoelde al die veranderingen in de jaren zestig en zeventig, het ontstaan van die sociale bewegingen – begon toen de priesters de mis gingen lezen met hun gezicht naar de parochianen toe, in plaats van hun rug.

Het geheugen van baby Jesús

Ik ontdek die avond nog meer. Bijvoorbeeld het verhaal van de jongste van het gezin Torres, Jesús, toen nog geen jaar oud. Terwijl wij zo zitten te praten komt er een helikopter over. En wat doet Jesús? Hij begint te huilen en te schudden, en kruipt in de armen van zijn moeder. Wat is hier aan de hand? Moeder Blanca legt uit: Zij was in verwachting van Jesús toen er een hevig bombardement losbarstte boven het dorp. Iedereen in grote angst, ook Blanca en al die kinderen en volwassenen rondom haar. Dat is de oorzaak van de paniecreacties van Jesús. Nog in de buik van zijn moeder heeft hij dat bombardement moeten ondergaan, niet alleen met al die angstkreten maar ook het verschrikkelijke lawaai van de vliegtuigen en de bommen en het trillen van de grond.

Ik heb deze ervaring nog niet zo lang geleden gedeeld met mijn vrienden van de wandelclub. Aanleiding daarbij was een tocht door mijn geboortestreek, en dat ik allerlei details uit mijn oorlogskindertijd heb onthouden, ook van toen ik nog maar vier jaar oud was. Vanaf welke leeftijd werkt je geheugen? Toen ik die avond keek naar Jesús, was mij duidelijk dat geheugen op heel jonge leeftijd werkt, zelfs in ongeboren stadium. Dat maakt mij extra treurig als ik weer al die vernietigende bombardementen boven bijvoorbeeld Syrië of Jemen zie, dat moeten verschrikkelijke aanslagen zijn op volwassenen én kinderen, geboren én ongeboren.

Kracht

En wat mij van die eerste dagen in Chalate (zoals het departement Chalatenango in de volksmond heet) ook is bijgebleven is de kracht van mensen. Zij hadden een verschrikkelijke tijd achter de rug, meer dan een decennium woedde er een gruwelijke oorlog. Maar nu zag je overal

in het dorp mensen bezig met het repareren van huizen en van de collectieve voorzieningen. Er was blijkbaar een nieuwe kracht losgekomen. Ik ben bang dat als mij dit allemaal was overkomen, ik niet zou weten waar de energie vandaan te halen en wat te doen. Maar niet de inwoners van Las Flores.

Er was ook iets dat ik voor mijzelf, romanticus die ik ben, het wonder van San José Las Flores noemde. En dat was dat dat mooie kerkje midden in het dorp, uiteraard gelegen aan de Plaza, nog overeind stond, ondanks veel zichtbare oorlogsschades. Het droeg ook bij aan de schilderachtigheid van het dorp, met veel bloemen, waaronder de in heel Midden-Amerika bloeiende bougainvillea. Niet voor niets dankte het dorp haar naam aan

Training van *guerrilleros*

al die bloemen. Dat het kerkje overeind was gebleven, dát noemde ik het wonder. Helaas heeft dat niet lang standgehouden. In 1994 was ik bezig met een interview, aan de rand van het dorp. Opeens klonk er een brommerig geluid met een soort plof aan het einde. De kerk was ingestort. De waarschuwing die ik in Las Flores heel snel kreeg: ga niet de kerk in, levensgevaarlijk, was dus terecht geweest. Ik heb later wel eens gedroomd dat ik heel veel geld zou winnen met een of andere loterij, en dat ik dan een flink bedrag opzij zou zetten voor de wederopbouw van dit prachtige kerkje. Over die wederopbouw van de kerk heb ik het in die jaren wel eens gehad met Jon de Cortina, bekende Jezuïet, verbonden aan de Universidad Centroamericana José Simeón Cañas – UCA, Katholieke

Universiteit in San Salvador, maar ook pastoor in San José Las Flores. Nee, zei hij, niet doen, eerst de mensen, daar lagen de grootste noden.

Arcatao

Ik heb in San José Las Flores enkele proefinterviews gedaan waarvoor Blanca Bermudez de Torres mij geholpen heeft met het selecteren van informanten. Daarna heb ik ook Arcatao en Cancasque bezocht, steeds met Don Chon. Arcatao maakte op mij ook een diepe indruk. Het was net als San José Las Flores sinds 1986 een beschermd dorp.²¹⁹ Dat wil zeggen dat het onder de bescherming van aartsbisschop Rivera y Damas stond, de opvolger van de in 1980 vermoorde aartsbisschop Oscar Romero.²²⁰ Rivera y Damas was in 1985 in het dorp op bezoek geweest, tijdens de oorlog dus. Hij was zeer onder de indruk geraakt van de omstandigheden waaronder de mensen in het gebied moesten overleven. Hij wist gedaan te krijgen dat in beide dorpen de mensen vrij mochten wonen en dat militaire in- of aanvallen verboden waren. Ik ervoer Arcatao als een haast onneembare vesting. Als je er wil komen moet je eerst door een grote open vlakte rijden. Arcatao ligt dan op een hoogte waar vanaf je goed zicht hebt op die vlakte. Meteen achter Arcatao komt de grens met Honduras. Het moge duidelijk zijn dat het Salvadoraanse verzet goed gebruik wist te maken van deze logistieke omstandigheden. Ook in Arcatao heb ik enkele proefinterviews gemaakt. Esperanza Ortega heeft mij enorm geholpen bij de totstandkoming van deze gesprekken. Met haar en via haar kon ik ook afspraken maken voor het definitieve onderzoek.

1994 Kermis in Arcatao²²¹

Een van de vele ontroerende en heugelijke gebeurtenissen tijdens mijn dagen in Arcatao was de kermis in 1994. Ik citeer:

‘Vanaf 1990 heeft het gemeenschapsbestuur (van Arcatao, LK) geprobeerd de kermis weer naar Arcatao te krijgen. En dus zie ik nu, op 17 augustus 1994, een grote en aan alle kanten rammelende vrachtwagen het dorpsplein op rijden. Een grote hoeveelheid ijzeren staven, balken en planken, en ook schommels en gekleurde platen, wordt op het plein uitgeladen. De vrachtwagen verlaat het dorp om daarna terug te keren met een tweede hoeveelheid materiaal waaronder

219 1995 Keune, Lou: *Kermis in Arcatao*.

220 Inmiddels door ‘Rome’ zaligverklaard.

221 1995 Keune, Lou: *Kermis in Arcatao*.

twee motoren, nog meer schommels, schuitjes en houten paardjes. Mijn decennialange ervaring met de opbouw van de Tilburgse kermis doet zich nu gelden. Want al gauw herken ik, uit wat op het eerste gezicht een rommelige hoop lijkt de materialen om een zweefmolen en een carrousel op te bouwen. Ik herken het type mannen en vrouwen dat ook in Tilburg met de kermis steeds bezitneemt van het centrum: luidruchtig, stoer en kleurrijk.

‘Langzaam maar zeker toveren zij een kinder-carrousel en een zweefmolen tevoorschijn. Maar ook een molentje met schuitjes, een met paardjes, en een zweefmolen voor de kinderen. En als pronkstuk een heus reuzenrad. Dit laatste toestel en de zweefmolen ‘voor de groten’ worden door motoren aangedreven, de rest door onvervalste mankracht. De kermis wordt voltooid met stands voor de verkoop van lotjes en zoetwaren. Een tiental tl-lampen geeft een voor Arcatao ongekende verlichting. En als klap op de vuurpijl een geluidsinstallatie die bij het proefdraaien al hoorbaar moet zijn geweest tot ver in Honduras.’

‘Het ziet er niet zo flitsend uit als onze kermis. Het is nogal vervelend, laat staan dat er van nieuwlichterij als computergestuurde installaties sprake is. Maar als op zaterdagavond de kermis losgaat, is het net een sprookje: de lichten in de duisternis, de muziek, de stoere binken die hun zweefstoeltje ver weten uit te waaiëren om daarna tegen hun vriendinnen op te botsen, het gegil van de meiden, prachtig. Het kan, wat betoverende werking aangaat de vergelijking met elke andere kermis meer dan doorstaan.’

Kind in de oorlog²²²

In Arcatao praat ik met Esperanza Ortega, 41 jaar oud, op dat moment moeder van drie kinderen. Ook zij heeft haar verloren familieleden. Haar dochtertje Edith Beatriz overleed in 1982 in de bergen als gevolg van ondervoeding, toen zij op de vlucht waren voor het leger. Esperanza en haar man Santiago hebben het kind toen provisorisch begraven omdat het leger achter hen aan zat. Pas na afloop van de oorlog hebben zij wat meer zorg aan het graf kunnen geven.

Hun oudste zoon Mario sneuvelde in 1990, dus aan het einde van de oorlog, tijdens een gevecht met het leger. Mario was 11 jaar toen hij voor het eerst actief werd in de guerrilla. Hij werd ‘postbode’, een taak die door meer jongens en meisjes van die leeftijd werd vervuld. Dat werk was erg belangrijk voor de communicatie tussen de verschillende eenheden van de strijdkrachten van het FMLN. ‘Is dat niet erg vroeg voor zo’n jongen?’ vraagt ik. ‘Ik vond hem ook erg jong om zich al los te maken van zijn ouders.

222 Over het lot van kinderen in de oorlog van El Salvador, zie: 1989 Slotman, Janny en Jos Bayens.

Maar hij zelf zei: 'Kijk, mamma, ik voel mij veiliger als ik met de *compas* mag optrekken. Want daar zijn de wapens, en zij zullen mij verdedigen.' Wij in de bergen hadden geen wapens, en als het leger kwam of ons met vliegtuigbommen of mortieren bedreigde, dan konden wij ons alleen maar verstoppen, bijvoorbeeld onder de grond, of anders weer verder vluchten. Hij had dat ook allemaal meegemaakt, en ik kan mij voorstellen dat hij zich bij de guerrilla veiliger voelde.'

Mario werkte vier jaar als postbode. Maar toen hij veertien jaar oud was, vroeg hij of hij zich als hij vijftien was bij het guerrillaleger mocht aansluiten. 'Dat lijkt mij voor een moeder toch wel heel moeilijk.' 'Ja,' antwoordt Esperanza, 'dat is heel moeilijk. Het was zijn beslissing, maar ik moest op dat moment erkennen dat als hij voor de anderen iets kon betekenen je dat niet mocht tegenhouden. Hij had deze opofferingsgezindheid, iets te willen doen niet alleen voor mij maar voor ons allemaal. Maar het was heel moeilijk.' 'In Nederland wordt nogal eens gediscussieerd over de deelname van kinderen aan oorlogen.' 'Dat kan ik mij voorstellen. Maar er zijn nogal wat gevallen van kinderen die ernaar verlangden om zich aan te sluiten. In het geval van mijn zoon was het zijn beslissing. Hij zei: 'In de buurt van de wapens voel ik mij veiliger, daar weet ik waar en hoe er wordt gevochten. Maar hier, bij de burgerbevolking, hier word je aangevallen en je kunt je niet verdedigen.' Dat zei hij. Daar komt bij dat hij als kind al veel had meegemaakt, hij was in veel opzichten al heel volwassen.' 'Volwassener dan veel volwassenen?' 'Ja. Toen hij aan ons kwam vragen om bij de guerrilla te mogen, zei ik tegen hem: 'Kijk, jongen, zorg ervoor dat je je kameraden nooit gaat bedriegen.' Want ik kende voorbeelden van wat er in de militaire strijd kon gebeuren. 'Ik moet er niet aan denken dat een andere kameraad sterft door jouw schuld. Voor een moeder is het een grote straf als iemand zich zo gedraagt.' Hij zei toen: 'Kijk, mama, hoe kun je denken dat ik zoiets zou kunnen doen? Als ik sterf dan is dat in het gevecht. Ik weet dat ik dood kan gaan. Maar dat is dan wel opdat het hier wat beter wordt. Pas jij maar op de kleine kinderen.'

Esperanza en Santiago weten niet waar Mario begraven ligt.

1993 Demonstratie in San Salvador

Als ik in San Salvador was, dan verbleef ik in het huis van Ria Landa, Nederlandse verpleegkundige. Ook zij heeft mij met al het mogelijke enorm geholpen. Vandaaruit reisde ik naar het onderzoeksgebied in Chalate. Ik heb toen ook veel gebruik gemaakt van de vele Salvadoraanse busverbindingen. Vlak voor mijn terugreis naar Nederland was er een grote demonstratie van het FMLN in San Salvador. Daaraan heb ik deelgenomen. Ik heb geen idee meer welke de concrete doeleinden waren van

deze demonstratie. Bij mij kwam het vooral over als een demonstratie van herwonnen aanwezigheid en vrijheid. Want al die jaren vóór en tijdens de oorlog was het haast onmogelijk om massale bijeenkomsten te organiseren. Als ze al plaatsvonden, bijvoorbeeld in kerkelijk verband, dan was er steeds die continue dreiging van gewapende politie en militairen in de buurt. Een dramatisch voorbeeld was bij de begrafenis van bisschop Romero in maart 1980. De menigte bij de kathedraal van San Salvador werd domweg beschoten, met vele slachtoffers tot gevolg. De dramatische beelden van de vele doden en gewonden voor de kathedraal gingen de hele wereld over. Deze demonstratie in 1993 was echter echt een blijde gebeurtenis. Het verzet tegen de machthebbers van El Salvador was onder meer daarop gericht; vrijheid van meningsuiting en van organisatie. Het was hoe dan ook een tocht om de overwinning te vieren. En als de demonstranten langs mooie villa's kwamen gingen vuisten omhoog. Een mooie dag.

Zelfvoorzienende guerrilla

Vooronderzoek of nostalgie?

Waarom was ik in 1993 in El Salvador? Ik had het plan opgevat om onderzoek te doen over de manieren waarop in enkele dorpen de mensen ondanks die gruwelijke oorlog hadden weten te overleven. Dat leek mij heel nuttig voor heel veel andere mensen, waar ook ter wereld, en zeker voor professionals die geëngageerd zijn in vraagstukken van ontwikkeling.

Het sloot ook aan bij mijn ideeën en ervaringen met opbouw van onderaf. De manier van onderzoek zou dezelfde zijn als bij het textielonderzoek, dus de methode van de *oral history*. Ik was daar om vooronderzoek te doen. Dat had ik voorbereid met Ruth en Guillermo. Zij kwamen met de suggestie om drie dorpen in de geboortestreek van Ruth te onderzoeken, San José Cancasque, Arcatao, en San José las Flores. Ik zou in deze reis die drie dorpen bezoeken en met mensen overleggen. Dat heb ik ook gedaan, en met hulp van Don Chon de streek doorkruist. Uiteindelijk kwam ik tot de conclusie dat drie dorpen, gegeven de middelen en mogelijkheden waarover ik beschikte, wel eens te veel zou kunnen zijn. Ik besloot Cancasque te laten vallen.

Het ging mij dus om de voorbereiding van dit onderzoek. Maar diep in mijn hart ging het vooral om een misschien wat raar nostalgisch gevoel. Ik was nog nooit in El Salvador geweest, fysiek gesproken. Maar ik was sinds eind jaren zeventig tot en met begin jaren negentig, zeg maar tot en met het Salvadoraanse vredesakkoord van 1992, nauw betrokken bij dat land, en vooral bij de strijd die veel gewone mensen aldaar gevoerd hebben om te komen tot meer rechtvaardigheid en democratie. Dat was in het kader van het werk van eerst het El Salvador Komitee Nederland (ESKN), en ietsje later het Medisch Komitee El Salvador (MKES), dat later omgedoopt werd in Stichting Yamilet. Deze clubs waren gevestigd in Tilburg.

Tijdens dit eerste bezoek kreeg ik ook voor het eerst van de slachtoffers zelf verhalen over wat hen tijdens die oorlog is overkomen. Eindeloze opsommingen leek het wel, van bijvoorbeeld familieleden die werden gedood. Maar ook vele voorbeelden van hoe zij wisten te overleven. Dat was ook het uiteindelijke doel van mijn onderzoek, die overleving. Ook daarvoor zoog ik deze verhalen op. Die verhalen maakten op mij een enorme indruk. Zolang ik nog in Las Flores was, en later in Arcatao en Cancasque, kon ik het wel aan. Maar toen ik tussentijds vanuit San Salvador belde naar Wil, toen brak ik, al die emoties kwamen los.

Waarom solidair met El Salvador?

Hoe raak je daarin verzeild? Eigenlijk zat er veel toeval in mijn engagement met de oorlog in El Salvador. Ik had een nogal internationalistische visie op de vraagstukken van ecocide en onrechtvaardigheid. De wereld was een gezamenlijke opdracht want het ging om mondiale problematieken. Dan maakte het, althans in mijn visie, weinig uit waar je bij betrokken raakt. Ik had net zo goed meer actief kunnen zijn geworden in de strijd voor de bevrijding van Vietnam. Ik ben zijdelings betrokken geraakt bij

het verzet tegen de VS-interventie in Vietnam. Dat was bij de organisatie aan onze universiteit van de studiedag over wetenschap en maatschappelijke verantwoordelijkheid, met Vietnam als speciaal onderwerp.²²³ Ook was ik zijdelings in contact gekomen met de solidariteitsbeweging met Palestina. Wil en ik spraken na de Zesdaagse Oorlog een Palestijnse vluchteling. Door dat gesprek werden wij nog kritischer over de veroveringspolitiek van de Israëliische staat. Maar ons engagement met het lot van de Palestijnen ging uiteindelijk niet verder dan een abonnement op het tijdschrift van het Palestina Komitee, en een jaarlijkse gift. Ik werd op een gegeven moment ook gepolst om deel te nemen aan de solidariteit met het Filipijnse volk, maar daar is afgezien van een incidentele activiteit niets van gekomen. Ik heb op een gegeven moment via het COS Tilburg ook zijdelingse contacten gehad met mensen van het FRELIMO, het bevrijdingsfront van Mozambique.

Natuurlijk hadden wij ook contact met Chileense vluchtelingen die in Tilburg terecht waren gekomen. Met hen hadden wij ook als gezin veel contacten, een aantal van hen kwam nogal eens bij ons thuis, en onze kinderen kregen zo de eerste lessen Spaans. Mijn betrokkenheid met Chili is gevoelsmatig zeer intensief geweest, ook door de ervaringen van Koos Koster die in hetzelfde stadion van Santiago was gevangengezet waar de voor Wil en mij zeer geliefde zanger Victor Jara gruwelijk werd gemarteld en uiteindelijk vermoord. Maar verder dan een tijdelijk ondersteuningsfonds voor de verzetsorganisatie MIR is het niet gekomen. Alhoewel, het helpen bij de ontsnapping van Guillermo Alvarez en later zijn opvang in Nederland heeft op bepaalde momenten veel werk en zorg gekost.²²⁴ Natuurlijk hebben Wil en ik ons erg betrokken gevoeld bij het verzet tegen de apartheid in Zuid-Afrika. Ik ben, mag ik wel zeggen, de gangmaker geweest van de zeer geslaagde actie op onze universiteit.²²⁵ Ik vergeet ook nooit meer de dag dat Mandela vrijkwam en Wil en ik vol emotie naar de televisiebeelden zaten te kijken. En natuurlijk had ik met Cuba actief solidair kunnen worden, dat land heeft een speciaal plekje in mijn hart. Maar van actieve betrokkenheid is het niet gekomen, behalve dan mijn eerder al beschreven avontuur daar.

Kortom, waarom zo intensief betrokken bij Nicaragua en El Salvador en niet bij andere volkeren? Ik denk dat uiteindelijk de doorslag heeft gegeven dat het gaat om Spaanssprekende landen, en het netwerk van Wim Pelupessy aan de universiteit. Wim en ik hebben in nogal wat ac-

223 Zie: hoofdstuk 4.

224 Zie hoofdstuk 16.

225 Zie: hoofdstuk 4.

tiviteiten aan onze universiteit samengewerkt.²²⁶ Wij waren beiden ook verbonden aan het voormalige Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken (IVO) dat sterk op Latijns-Amerika was georiënteerd. Toen mensen als Wim Dierckxsens en andere Nederlanders werkzaam in Midden-Amerika met Pelupessy in contact kwamen, toen kwamen zij ook, automatisch zou ik haast zeggen, in contact met mij. Zo werd ik betrokken bij het werk van het ESKN en vooral in het medisch werk van dat comité. Incidenteel heb ik ook ander werk gedaan voor het ESKN, zoals lobbyen bij DGIS voor steun aan projecten in de FMLN-gebieden.²²⁷

Medische hulpverlening

Dat medisch werk zou een grote vlucht krijgen. Ik sta er nog steeds van te kijken hoeveel werk met zoveel toewijding in die periode van eind jaren zeventig tot en met begin jaren negentig door allerlei mensen is verzet. Slechts enkelen van hen kregen daarvoor betaald, in het kader van toen nog bestaande uitkeringsmogelijkheden. Ik denk aan Jan Paulssen, Johan van den Hout, Jos Bayens, en Clemens Wennekes. Die waardering geldt misschien nog meer al die vrijwilligers die vele uren werk verzet hebben. Onder hen José Hanssen, apotheker, Kees Schaap, eveneens apotheker, Joke Bertens en Jan van Bergen,²²⁸ artsen. En natuurlijk José Finders en Jan Lendfers, beiden studenten en later afgestudeerden van onze universiteit. En nog enkelen van wie de namen niet publiek kunnen worden gemaakt vanwege de nu nog steeds vertrouwelijke aard van hun werk. Veel betrokkenheid en inzet, maar ook veel discipline. Ik ben mij in die jaren gaan verbazen over al die Nederlanders die zich hebben ingezet voor in dit geval de solidariteit met het volk van El Salvador.

226 Bijvoorbeeld in de begeleiding van afgestudeerden, zie o.a. 1983 Brahim, John, en Claudine Correia; en: 1986 Finders, José, en Frans Thielen Frans; 1986 Vermeer, Riné. Zie ook: 1984 Keune, Lou, en Wim Pelupessy. En verder bij de voorbereiding van een Posgrado Politieke Economie aan de Nationale Universiteit van Costa Rica in Heredia.

227 Dat was een lijdensweg. Wij hadden sterk het gevoel aan het lijntje te worden gehouden. Zie: 1983 Berg, Frank van den.

228 Wat Jan van Bergen aangaat: weer was een kringetje rond. Hij is een neef van Pater van Bergen, een missionaris die op mij als kind grote indruk maakte.

Dat werk had nogal wat vertrouwelijke kanten. Bovendien moest soms in een strak regime activiteiten worden ontplooid. Ik zal daar later iets meer over vertellen.

Ik heb ook veel waardering gekregen en gehouden voor de leden van de kerngroep van het ESKN. Wat met name Wim Pelupessy en Elisabeth van Tilburg hebben gedaan, petje af. Bij hen ging het zo ver dat hun huis steeds meer begon te lijken op een kantoor met de hele dag en avond bezoekers, inclusief logees. Die waardering geldt ook verschillende andere mensen, overwegend overigens uit Tilburg en op een of andere manier met een binding aan onze universiteit. Ik denk dan aan José Finders, Tom Korremans, Pieter Aarts, Frans Thielen, Leo Maduro, Urban Hovers, Hans Teurlings, Gerda van der Coelen, en waarschijnlijk ben ik nu enkele andere namen vergeten. Mensen die heel veel ook hebben opgeofferd. Bijvoorbeeld heb ik mij nogal eens zorgen gemaakt voor wat al die drukte voor gevolgen had voor de kinderen Pelupessy. Nu zag ik hen niet zo lang geleden bij de begrafenis van Wim, en ik kreeg de indruk dat het goed met ze gaat. In de loop van de jaren tachtig zijn Wim en Elisabeth en ik wat uit elkaar gegroeid, als gevolg van meningsverschillen over de te volgen strategie, naar aanleiding van de moord in 1983 op Ana Maria (schuilnaam van Mélida Anaya Montes) en de daarop volgende zelfmoord van Marcial (schuilnaam van Salvador Cayetano Carpio), beiden belangrijke leiders van het FMLN. Maar dat doet niets af aan mijn grote waardering voor hun inzet en betrokkenheid.

In de loop van jaren van het solidariteitswerk heb ik natuurlijk ook nogal wat *Salvadoreños* leren kennen waarvoor ik veel bewondering heb gekregen. Bijvoorbeeld de priester Benito Tovar, met wie ook politieke meningsverschillen zijn ontstaan na de moord op Ana Maria, maar die zich met grote overgave is blijven inzetten voor de bevrijdingsstrijd. En Ik denk ook aan Miguel Bonilla die als vertegenwoordiger van het Salvadoraanse verzet in Nederland gewoond heeft, hij is uiteindelijk in El Salvador gesneuveld. Verder liepen veel contacten van het medisch werk via een arts die ik nooit ontmoet heb maar waarmee ik toch veel contact had. Ik kende hem slechts via zijn *nombre de guerra*: Lito. Ook hij is gesneuveld. Maar de meeste *Salvadoreños* heb ik leren kennen en waarderen door mijn onderzoek naar overleven in San José Las Flores en in Arcatao.

Medische zendingen

Misschien wel de belangrijkste activiteit van het MKES (en later Yami-let) was het sturen van medicijnen en instrumenten naar het verzet in

Een zending medicijnen en instrumenten

El Salvador.²²⁹ In iedere doos werden een (of meer) exemplaren gedaan van het zeer praktische boek van David Werner: *Donde no hay doctor* ('Waar geen dokter is')²³⁰. Er zijn ook twee veldhospitalen verstuurd, met instrumentarium voor grote operaties, en een generator. Ook werd een keer een zending verzorgd van osteosynthesemateriaal, dus pinnen, platen en schroeven voor botbreuken. Dat allemaal verpakt in metalen kisten die zonodig onder de grond konden worden verborgen.

Ik heb mij in de loop van die jaren wel eens afgevraagd of het niet beter was geld in te zamelen en dat daarnaartoe te sturen opdat de gezondheidswerkers van het FMLN zelf de medicijnen en ander materiaal zouden inkopen. Dat zou wel eens efficiënter kunnen zijn. De praktijk leerde anders. Het was juist moeilijk om medicijnen in El Salvador zelf te kopen, althans voor de verzetsorganisaties. Bovendien was er veel waardering voor onze manier van selecteren en verpakken en verzenden van het medisch materiaal. Steeds weer kregen wij positieve evaluaties.

In de loop van deze twaalf jaar zijn er ruim vijftig zendingen gedaan, alles bijeen zo'n 15 ton, bestaande uit meerdere dozen met materiaal. Die dozen hadden steeds een dusdanige omvang en gewicht dat zij ginds over grote afstanden konden worden gedragen. Toen in 1988 onze vriend Jan Paulssen een eerste bezoek bracht aan El Salvador, waaronder Las Flores,

229 Zie ook: 1994 Keune, Lou: *Solidariteit tussen enthousiasme en discipline*.

230 Zie: 1975 Werner, David.

toen was het voor hem en uiteindelijk voor ons allemaal, een groot plezier te zien dat in gezondheidsposten van het verzet door ons verstuurde medicijnen en ander materiaal aanwezig was. Wij hebben na de oorlog een mooi herinneringspaneel gekregen van Pro-Vida, de overkoepelende gezondheidsorganisatie van het verzet, waarin hun dankbaarheid voor onze steun tot uitdrukking wordt gebracht. Dat paneel heeft een mooie plek op mijn werkkamer.

Inzamelen of kopen

In het begin bestonden de zendingen nog uit ingezamelde medicijnen. Daar zijn wij vrij snel mee gestopt. Alleen al het sorteren van het materiaal kostte enorm veel werk. Bovendien moesten er aparte beschrijvingen bij worden gedaan, want een medicijndoosje uit Nederland is dikwijls niet te lezen door iemand in Midden-Amerika. Mijn Wil heeft tijdens haar werk in Nicaragua meegeholpen met het bekijken en sorteren van daar binnengekomen medicijnen uit verschillende landen. Dat was een enorm werk. Bovendien was er veel incompleet of niet hygiënisch verpakt, of over de datum, veel moest dan ook worden vernietigd. Het was verstandiger en handiger om zelf medicijnen in te kopen. Dat ging met behulp van bevriende apothekers. Daarom werd medisch materiaal alleen maar gekocht. Overigens kregen wij ook veel ander materiaal aangeboden, als krukken, ziekenhuisbedden, rolstoelen, onderzoekstafels, tandartsstoelen een zelfs een scanner. Dat kon natuurlijk niet naar FMLN-gebied worden verstuurd, want te groot en zwaar om naar die gebieden te vervoeren. Uiteindelijk werden daarvoor bestemmingen in Nicaragua gezocht, waar veel Salvadoraanse vluchtelingen verbleven. Onze vracht werd dan meegestuurd in een container van andere hulporganisaties. Wil en ik hebben heel wat uren gesjouwd om deze spullen op bestemming te krijgen. Voor tijdelijke opslag konden wij de zolder gebruiken van het wijkgebouw²³¹ van de Kruisvereniging waarvoor Wil toen werkte als wijkverpleegkundige. Voor vervoer konden wij ook het vrachtbusje gebruiken van ‘*t Krèus*’ zoals dat in het Tilburgs werd genoemd.

De inhoud van de dozen werd bepaald door de apothekers en artsen verbonden aan het Komitee. Daarvoor was in overleg met artsen van het FMLN een basislijst samengesteld van goederen die prioriteit kregen. Incidenteel konden zij rechtstreeks overleggen met artsen of andere gezondheidswerkers die terugkeerden van hun werk in FMLN-gebied of op verlof waren. Maar meestal was de communicatie indirect.

231 Een voormalige fabrikantenvilla, alweer een cirkeltje dat rondkomt.

Moeizame communicatie

Wij hadden deel aan een netwerk van verbindingen via welke berichten konden worden doorgegeven. Aan de uiteindelijke Nederlandse kant was ik de contactpersoon. Er waren duidelijke afspraken over hoe die contacten te realiseren. Ik heb in die jaren verschillende postbussen gebruikt. En ook heel wat verschillende telefoons, liefst van telefooncellen. Via ervaren vrienden in Amsterdam en een contact met iemand bij de toenmalige PTT was duidelijk geworden dat grote kans bestond dat onze huistelefoon en die op mijn werk werden afgeluisterd. Ook in bredere zin hebben wij ons voorzichtig moeten opstellen. Want er waren duidelijke aanwijzingen, in meerdere gevallen (bijvoorbeeld via een lokaal El Salvador Komitee, of bij opvang van vluchtelingen) dat er pogingen waren tot infiltratie. Uiteraard was het logisch dat diensten als de CIA en de BVD belangstelling hadden voor onze communicatiekanalen. Want inzicht in die kanalen kon strategisch zijn voor bestrijding van het verzet. Wil had een keer een onrustbarende ervaring. Zij ging bij ons achter met de fiets de poort uit om naar haar werk te gaan. Daar stond een man haar op te wachten die een foto van haar maakte en toen snel wegliep.

Niet alleen moest grote voorzichtigheid worden betracht met de communicatiekanalen, zeker ook met het taalgebruik. Wij hadden duidelijke afspraken over het te hanteren jargon. Bijvoorbeeld: ‘medicijnen’ werden aangeduid met ‘kruiden’. Als het maar enigszins kon werden face-to-face contacten gebruikt. Bijvoorbeeld bij bezoeken aan Nederland van artsen uit het gebied (wat nogal eens Belgen waren). Of bij mijn bezoeken aan Nicaragua of Costa Rica. Ook dan moest de nodige voorzichtigheid worden betracht. Soms ging er ook iets fout. Dat overkwam mij tijdens een bezoek aan Costa Rica. Ik had een schuilnaam die voor verschillende situaties gebruikt werd. Er was een bericht gestuurd naar Costa Rica met het verzoek mij op het vliegveld af te halen en daarbij die naam te gebruiken. Nu leek die schuilnaam veel op de achternaam van een andere bekende persoon.²³² En misverstanden konden gemakkelijk ontstaan, bijvoorbeeld doordat in een telegram of een telex een foutje zat in de schrijfwijze.²³³ De persoon die mij zou afhalen kende ik al van eerdere contacten. Op het vliegveld knikte hij mij vriendelijk goede dag maar ging verder op zoek naar die andere persoon. Het kwartje viel pas toen hij niemand meer zag aankomen, en mij zoekend zag rondkijken.

232 Dat lijkt op mijn eerder beschreven ervaring met een bezoek aan Chocó in Colombia waar ik werd ontvangen alsof ik lid was van de Kennedy-clan. Zie hoofdstuk 3.

233 In die jaren tachtig beschikten wij nog niet over internet.

De verzending

En dan de verzending van de dozen. In de dozen zaten lange lijsten met de inhoud en aanwijzingen voor het gebruik daarvan, de bijsluiters. Maar hoe die dozen op bestemming in de FMLN-gebieden te krijgen? Eerdere ervaringen zoals beschreven in hoofdstuk 7, leerden dat grote voorzichtigheid moest worden betracht. Daarom werd het systeem van kanalen gevolgd. Via welke kanalen krijgen wij die dozen ter plekke? Het kon niet vanuit het kantoor van het MKES gebeuren. Het kwam erop neer dat de dozen volledig werden klaargemaakt door de medewerkers van het MKES, maar dan zonder adresstroken. Wil en ik waren de enigen die volledig op de hoogte waren van de details van de kanalen. Wij plakten die stroken op de dozen op momenten dat verder niemand op het MKES-kantoor aanwezig was. Vervolgens sjouwden wij die naar onze auto (die hadden wij toen nog) en brachten die naar het verzendadres of rechtstreeks naar de verlader. Wij hadden verschillende verzendadressen. Een daarvan was bij een bevriende en zeer betrouwbare organisatie. Een andere was een stichting die wij in een andere plaats hadden laten oprichten, uiteraard zonder onze namen daarbij. Weer een andere verzender was volkomen fictief, geen stichting of officiële organisatie, alleen maar briefpapier, en dan uiteraard een zeer betrouwbare vriend die zogenaamd namens die (fictieve) club de dozen naar een verlader bracht.

Dat was natuurlijk geen waterdichte constructie. Ik heb zelf dikwijls twijfels gehad of deze manier van werken veilig genoeg was. Maar voor zover ons bekend is met al die tientallen verzendingen niets misgegaan, tot mijn eigen verbazing. Waar ik mij ook over verbaasd heb is het gemak waarmee we dit soort transacties konden doen. De verladers stelden op geen enkel moment vragen. Wij brachten de dozen daarnaartoe, papieren werden opgemaakt, wij betaalden en daarmee was de kous af. Het werkte prima.

Naar wie werden de dozen verstuurd? Uiteraard naar een adres in Midden-Amerika. Dat was niet in El Salvador. En het was nogal eens het adres van een kerkelijke organisatie. Hoe het dan verder liep, daar hadden wij geen kijk op. Natuurlijk hadden we wel onze vermoedens, maar die brachten we nooit ter sprake. Dat zijn de regels van de compartementalisatie, ieder zijn eigen verantwoordelijkheid. Hoe minder je weet, des te beter. Wij waren tevreden als er bericht kwam dat de vracht goed was aangekomen.

Gezondheidswerkers

Naast medische zendingen hebben wij ook andere activiteiten ontplooid. Een daarvan was het zenden van gezondheidswerkers naar de FMLN-gebieden. Dat was natuurlijk een zware verantwoordelijkheid. Ten eerste omdat deze werkers hun leven in de waagschaal zetten, want er werd op veel plaatsen gevochten en gebombardeerd. En ten tweede omdat deze uitzendingen geheimhouding vereisten. Het spoor van deze mensen naar de FMLN-gebieden kon als het in openbaarheid gebeurde immers gemakkelijk worden gevolgd. Bovendien kon in El Salvador zelf het signaal worden gegeven om met name te letten op die Nederlanders.

Wij hebben een aantal mensen uitgezonden. Een Nederlandse arts heeft ongeveer één jaar in die gebieden gewerkt. Hij heeft over zijn ervaringen een mooi boekje geschreven.²³⁴ Een andere verpleegkundige is via onze bemiddeling bij Salvadoraanse vluchtelingen werkzaam geworden in Nicaragua, en later (aan het einde van de oorlog) in El Salvador. Een apotheker heeft in Nicaragua Salvadoraanse gezondheidswerkers van het FMLN training gegeven in het zelf samenstellen van medicijnen. En mijn Wil van Helvoirt heeft enkele maanden onder Salvadoraanse vluchtelingen gewerkt in Nicaragua. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat zij naar de FMLN-gebieden in El Salvador zou gaan. Maar de oorlog aldaar had net als elke andere oorlogen zijn grilligheden. Dat leidde ertoe dat de route die Wil zou volgen geblokkeerd raakte. Wil kon niet verder. Daarom bleef zij uiteindelijk werken in Nicaragua. Zeer tot mijn geruststelling, moet ik eerlijk zeggen. Want ik kende de gevaren van de oorlog in El Salvador, wist wat haar allemaal kon overkomen en stond natuurlijk achter haar beslissing dat werk een tijd te gaan doen. Maar toen het uiteindelijk liep zoals het liep was ik aardig gerustgesteld. Ik denk dat deze periode voor mij een van de meest zenuwslopende uit heel mijn leven is geweest en ik kon de gedachte aan wat ik onze kinderen zou moeten vertellen als haar iets overkwam niet uit mijn hoofd zetten.

Wil in Nicaragua

Voor Wil is het een van de mooiste perioden uit haar beroepsleven geweest. Zij was een verpleegkundige in hart en nieren. Zij voelde zich ook nauw betrokken bij het Salvadoraanse verzet. En, niet onbelangrijk, zij was voor d'n duvel niet bang. Van haar verblijf en werk is een ver-

234 Zie: 1983 Veen, Fred van der. Dit boekje is door Elisabeth van Tilburg in het Spaans vertaald, zie: 1990 Veen, Fred van der.

slag gemaakt.²³⁵ Zij had natuurlijk ook een schuilnaam: Maria. Al die tijd woonde zij bij een Nica-gezin. Daarover vertelde zij veel verhalen, bijvoorbeeld over de hartelijkheid die zij ondervond. Bijzonder detail vond zij dat zij op zondag oma hielp met ijsjes maken en verkopen, die werden voor een paar centen verkocht. En waar zij erg trots op was, is dat zij door de familie werd gekarakteriseerd als '*nada de burgues*', helemaal niet burgerlijk. Haar werk bracht haar in verschillende kampen voor Salvadoraanse vluchtelingen.

Uit haar verslag blijkt haar grote betrokkenheid. Diverse vluchtverhalen zijn in dit verslag opgetekend, met soms afschuwelijke details over de misdadige praktijken van het Salvadoraanse leger en van de doodseskaders. Zo het verhaal van een jongen van 18 jaar. Zijn zus was verdwenen. De familie ging haar zoeken en vond haar in een mortuarium. Hij en zijn moeder vonden het vreemd dat zij zo'n dikke buik had. Zij keken onder het laken en zagen dat iemand haar buik had opengesneden en daarin het hoofd van haar verloofde had gestopt. Een andere man vertelde dat hij ondervraagd werd over mensenrechten. Hij hield zich van de domme, deed alsof hij nooit had gehoord van mensenrechten. Anders werd hij alleen al vanwege bekendheid met dit onderwerp als verdachte beschouwd. Dit zijn maar twee van de vele verhalen die zij hoorde. En wat op haar ook grote indruk maakte, was dat veel vluchtelingen in Nicaragua moesten wennen aan de idee dat je niet bang hoeft te zijn voor Nicaraguaanse politiemensen.²³⁶ Als je in El Salvador een 'uniform' tegenkwam, kon je van alles overkomen. Uiteraard hadden al die verschrikkelijke ervaringen gevolgen voor de gezondheidstoestand van de vluchtelingen, ook en misschien wel allereerst voor de psychische gesteldheid.

Overigens heb ik ook in die periode van het verblijf van Wil in Nicaragua ervaren hoe belangrijk het is om goede solidariteitsnetwerken te hebben. Zo moest bij ons thuis alles gewoon door gaan. De kinderen naar school, eten gekookt, aandacht aan de kinderen geven, en mijn werk moest ook zo goed en kwaad als dat ging doorgaan. Bovendien moest ik zeker één iemand hebben die volledig te vertrouwen was en met wie ik mijn spanningen en zorgen bespreekbaar kon maken. In die periode heb ik veel hulp ondervonden van mensen van de universiteit, vooral studenten, die bijvoorbeeld zorgden dat er iemand thuis was als de kinderen uit school kwamen. En een enkeling, José Finders, die volledig op de hoogte was van de uitzending van Wil, ook van de oorspronkelijke bedoelingen daarvan, was belangrijk als (op zijn minst) praatpaal. Wat mij ook is bijgebleven

235 1981 Helvoirt, Wil van.

236 Dat is nu wel anders, door de dictatuur van Daniel Ortega. Heel verdrietig.

was de aardigheid van sommige buren. Wij woonden toen niet bepaald in een linkse buurt. Maar dat maakte niet uit. Zo werden de kinderen en ik 'n keer door buren uitgenodigd om heel lekker te komen eten, ik weet nu nog dat wij onder andere garnalen hebben gegeten. Dat lijken onbelangrijke zaken. Maar zij zijn emotioneel en politiek van groot belang. Zonder al die hulp en troost houd je het minder lang vol.

Liegen en bedriegen

Een bijzonder aspect van dit soort solidariteitswerk heeft te maken met vertrouwelijkheid en geheimhouding. Ik moest daar later, toen ik bezig was met het boek over Kees de Jong²³⁷ nogal eens aan denken. Kees vertelde van zijn ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Onder andere van zijn tijd dat hij met een geweer gewapend de wacht moest houden. Hij vertelde dat hij in een aantal situaties dingen moest doen die eigenlijk, ook vanuit het katholieke geloof, verboden waren. Zoals hij het zei: Vóór de oorlog mocht je niet stelen, niet liegen, en zeker niet doden. Maar in de oorlog moest je stelen, moest je liegen, en doden.

Ik heb een keer een flink bedrag aan geld moeten smokkelen. Dat is nog maar een simpel voorbeeld. Belangrijker zijn de ervaringen met sommige uitzendingen van mensen. Wij konden aan hun omgeving, in geval het ging om uitzending naar FLMN-gebied, niet expliciet zijn over de aard van het werk en van het gebied waar zij naar toe gingen.

Daarvoor maakten wij een zogenaamde *leyenda*. Dat moest dan een verhaal zijn dat zo dicht mogelijk bij de werkelijkheid stond maar ook weinig echt duidelijk maakte. Soms gebruikten wij de universiteit als dekmantel, en een universitaire instelling in Midden-Amerika. In het geval van Wil, bijvoorbeeld, hebben wij onze ouders en onze kinderen niet verteld wat Wil ging doen, behalve dan dat zij een tijd ging werken voor vluchtelingen in Midden-Amerika. Wat dat aangaat kwam het goed uit dat het oorspronkelijke plan niet doorging en zij in Nicaragua bleef werken, en inderdaad bij Salvadoraanse vluchtelingen. Uiteindelijk kwam in het geval van Wil dus alles op z'n pootjes terecht. Maar in een ander geval gaf dat grote problemen met de betreffende familie. En dus ook gevaren voor een positieve afloop van het werk. Wil en ik waren de contactpersonen en hebben onze uiterste best moeten doen om problemen te voorkomen. Uiteindelijk hebben wij in overleg met FMLN-mensen moeten besluiten de betreffende gezondheidswerker terug te halen.

237 Zie: hoofdstuk 5.

Conferenties

Naast het verzorgen van medische zendingen naar FMLN-gebieden en enkele uitzendingen van mensen, vonden wij het belangrijk om in Nederland de meningsvorming over de oorlog in El Salvador te beïnvloeden, en onze achterban op de hoogte te houden. Daarvoor publiceerden wij Nieuwsbrieven en brochures. En ook organiseerden we conferenties. Zo hebben wij in 1992 een studiedag gehouden in Amsterdam, in het Barlaeus. Die dag ging het over gezondheidszorg in Midden-Amerika, dus niet alleen over El Salvador. Dat had te maken met de doelstelling van Yamilet. Wij hadden al eerder veel contacten met andere Nederlandse clubs die actief waren in andere Midden-Amerikaanse landen. In het bijzonder Guatemala en Nicaragua. Daaruit ontstond de behoefte om samen te werken. Daarvoor werd de Stichting Yamilet opgericht. Yamilet was een Salvadoraanse gezondheidswerker die veel had samengewerkt met de Belgisch arts Marc Ingelbrecht. Zij, zestien jaar jong, behoorde tot de gezondheidswerkers die in deze oorlog zijn gesneuveld. Onze Nieuwsbrief ging op in het nieuwe gezamenlijke tijdschrift *La Ventana*. Later werd *La Ventana* op zijn beurt geïntegreerd in een op heel Latijns-Amerika gericht tijdschrift: *Revista America*. Dat is weer opgegaan in *La Chispa*.

Deze studiedag stond in het teken van de brede doelstelling van Yamilet. Een van de achtergronden was dat gezondheidszorg niet te beperkt moest worden opgevat. Gezondheid, of het gebrek daaraan, had alles te maken met de bredere politieke en economische context van het leven van mensen. Dat betekende niet alleen dat wij systemen van armoede en onderdrukking bekritiseerden maar ook de in de jaren tachtig en negentig dominante neoliberale beleidsopvattingen. In het bijzonder zetten wij ons af tegen het beleid van structurele aanpassing zoals dat toen nog werd gevolgd door de Wereldbank en het IMF.²³⁸ Die aandacht voor de bredere context was de basis van deze drukbezochte studiedag.²³⁹ Marc Ingelbrecht gaf een overzicht van de gezondheidssituatie in Midden-Amerika. En Ralf Syring sloot daarbij aan door een schets te geven van de maatschappelijke achtergronden van gezondheid en ongezondheid in Midden-Amerika. Vervolgens werden in workshops de onderwerpen 'Vrouwen en gezondheid', 'Milieu en gezondheid', 'Volksgeneeskunde' en 'Oorlogstrauma's' besproken. Ik noem al die onderwerpen want zij zijn uitdrukking van de in kringen van Yamilet en van andere solidariteitsorganisaties levende

238 Zie o.a.: 1996 Aerts, Monique, en Lou Keune. 1995 Hout, Johan van den, en Lou Keune. Inmiddels zijn beide instellingen van dat beleid afgestapt.

239 1992 Keune, Lou, en anderen.

Camilo Torres junior op de *Cerro de la Cruz* nabij San José las Flores

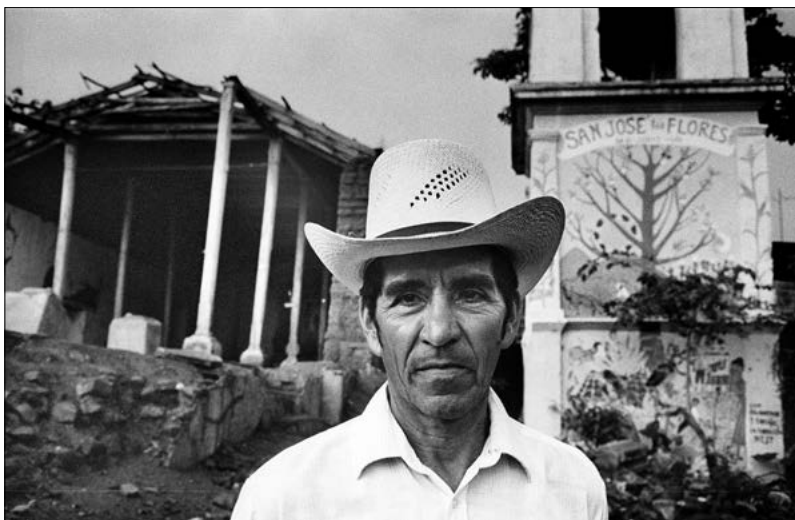
overtuiging dat gezondheid en gezondheidszorg breed moesten worden opgevat. Dat stond haaks op de dominante neoliberale beleidsopvattingen. De gemeenschappelijk overtuiging was dat liberaal beleid wel eens ongezond zou kunnen zijn voor de grote meerderheid van mensen.

Politieke neutraliteit

Een ander belangrijk discussiepunt betrof de verstrengeling van de door MKES en Yamilet gesteunde gezondheidszorg met de verzetsorganisaties. Ik was in die dagen, en nu nog steeds, overtuigd van de noodzakelijke vervlechting van die zorg met het verzet. Alleen al om praktische redenen; je kunt in die oorlogssituatie niet heen om de constante gevaren van aanvallen door het leger op de lokale gezondheidsposten en veldhospitelen. En je had de bescherming nodig van de gewapende strijders. Ook was deze vorm van gezondheidszorg uitdrukking van de nieuwe maatschappij die de verzetsorganisaties wilden ontwikkelen. Maar ja, de wereld heeft ook veel ervaring met de gevaren van de vervlechting van gezondheidszorg met politieke en economische belangen. In Nederland staat het principe van de onafhankelijkheid van de gezondheidszorg terecht overeind. Wat daarvan in de praktijk terecht komt, dat is een ander verhaal.

Deze problematiek was er aanleiding toe om in 1989 aan onze universiteit samen met Studium Generale een symposium te organiseren onder

de titel: *Volksbewegingen, Partner en Probleem*.²⁴⁰ Dat ging vooral over de gevaren van de vervlechting van gezondheidszorg en politiek. Ik heb toen betoogd begrip te hebben voor die gevaren. El Salvador kende ook voorbeelden van de politiek keuzes en belangenverstrengelingen die de dominante klassen en politici maakten bij de ontwikkeling van ‘hun’ gezondheidszorg. Het is echter te gemakkelijk om de vervlechtingen in de FMLN-gebieden daarmee weg te redeneren. Integendeel, het gaat

Don Amado Valle

hier om de enige mogelijke vorm van zorg, namelijk als onderdeel van de strijd om een humane en democratische samenleving. En dat nog los van de praktische omstandigheden van deze oorlogsgebieden. José Hansen, toen voorzitter van het MKES, was daar helder over. ‘Wij steunen één partij, niet de andere.’ Zij was ook en terecht zeer kritisch over het standpunt van Memisa en van Artsen zonder Grenzen over hun politieke neutraliteit. Dat zou hun werk effectief maken. José: ‘Hoe kun je aan effect denken zonder de oorzaken van de problemen aan te pakken? Je doet alsof er niets anders bestaat dan medisch handelen. Het is heel prettig om wonderdokter te spelen, maar daarmee verander je geen structuren.’ Ralf Syring sloot daarbij aan: ‘Het is op zijn zachtst gezegd vreemd dat organisaties als NOVIB zeggen te willen aansluiten bij de basis, bij initiatieven van de armen en onderdrukten. NOVIB (en ande-

240 Zie: 1990 Paulssen, Jan, en Clemens Wennekes.

ren) zijn daarin niet consequent. Immers als deze uitgebuite bevolking na veel geweldloos verzet uiteindelijk geen andere keus ziet dan zich ook met wapens te verdedigen, dan zijn de hulporganisaties weg. Hoe eerlijk en oprecht zijn deze dan nog?'. Deze verwoordingen van José en Ralf spreken mij nog steeds zeer aan. Het doet mij denken aan Don Amado Valle en andere boeren en boerinnen, en hoe zij beschreven hoe zij zich organiseerden, bijvoorbeeld in een bijbelgroep of een coöperatie, en dan werden aangevallen door het leger, zich daartegen gingen verzetten, en uiteindelijk in een gewapende strijd terecht kwamen.²⁴¹

Medische neutraliteit

Met onze steun aan de gezondheidszorg verbonden met het FMLN gaf het MKES aan duidelijk te kiezen voor één partij, zoals José Hansen hiervoor al aangaf. In die zin waren wij zeker niet politiek neutraal. Daarnaast hebben wij in de loop van de jaren, met partners als het *Institute for International Health* (KU Nijmegen) en het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken (eveneens KU Nijmegen) de discussie geëntameerd over medische neutraliteit. Daarbij gaat het om zeker drie zaken waarmee het werk van de gezondheidszorg werd geconfronteerd. Ten eerste werden bij aanvallen van het leger op gebieden waarover het FMLN de controle had ook gezondheidsposten en -zorgers aangepakt. Yamilet is daarvan een voorbeeld.

Ten tweede was in de WHO-verklaring van Alma Ata van 1978 door alle regeringen vastgelegd dat iedereen zonder discriminatie recht heeft op gezondheid en gezondheidszorg. Dit principe werd ook in El Salvador door het regeringsleger stelselmatig gebruuskeerd door steeds maar weer beperkingen aan gezondheid en zorg op te leggen, of aanvallen te doen op gezondheidsposten. Dat paste ook in de regeringsstrategie van de verschroeide aarde om zo de FMLN-gebieden te ontvolken. En ten derde was eveneens in Alma-Ata vastgelegd dat iedere gezondheidswerker de niet-discriminatoire plicht heeft om iedereen behoeftig aan medische zorg te helpen. Daarover heeft ons Komitee met genoemde partners tweemaal een internationale conferentie belegd, beide in Nijmegen en wel in 1992 en 1996. Dat heeft zeker bijgedragen tot verhoging van de noodzaak tot naleving van de principes van medische neutraliteit.²⁴² Maar als ik weer kijk naar de systematische aanvallen in Syrië op hospitalen en het tegen-

241 Zie: 1996 Keune, Lou, met Piet den Blanken, hoofdstuk 2.

242 Zie: 1996 Barten, F., L. van Bergen en L. Keune Dit nummer van Medisch Contact bevat ook de andere bijdragen aan deze conferentie.

houden van medische mensen en materiaal voor omsingelde steden en streken, dan bekruipt mij een gevoel van diepe teleurstelling.

Overigens, op een van deze conferenties was ook een voormalige lijfarts van Salvador Allende aanwezig. Weer zo'n cirkeltje dat rondkwam. Ontroerend.

Deze conferenties waren niet de enige activiteiten van internationale samenwerking. Er was samenwerking met betrokken solidariteitsorganisaties in andere Europese landen. Wij kwamen (onregelmatig) bij elkaar en wisselden informatie en standpunten uit. In een enkel geval werd door een zusterorganisatie van een ander land gebruik gemaakt van onze kanalen om medisch materiaal te vervoeren naar de FMLN-gebieden.

Overlevingseconomie

Vanuit mijn vakgebied, ontwikkelingsvraagstukken, was ik al eerder in aanraking gekomen met het thema van de overlevingseconomie. Dat komt terug in mijn onderzoek over hoe Tilburgse textielarbeiders de jaren tachtig waren doorgekomen, jaren die werden getekend door veel werkloosheid en verarming.²⁴³ Diezelfde vraag, maar dan nog pregnanter, geldt de mensen die in extreme situaties verkeren, bijvoorbeeld oorlog. Ik denk dat als je in dergelijke omstandigheden verkeert dat dan andere

Kogelhulzen nabij San José las Flores

243 Zie: 1991 Keune, Lou: *De textiel voorbij*.

economische wetmatigheden gaan gelden. Ik vind dit thema van onderschat belang. Te veel wordt nog gedacht in termen van een geldeconomie en de daaraan verbonden opvattingen van een vrijemarkteconomie. Ik ben dat later overlevingseconomie gaan noemen.²⁴⁴

Mondelinge geschiedschrijving

De algemene vraagstelling van dit onderzoek was hoe deze mensen van San José Las Flores en van Arcatao gedurende de twaalf jaar van deze oorlog onder de moeilijkst denkbare omstandigheden hebben weten te overleven. Na mijn eerste bezoek aan dit gebied, in 1993, en na proefinterviews met enkele bewoners heb ik de vraagstelling verder uitgewerkt in een lijst van onderzoeksvragen en -onderwerpen. Vervolgens ben ik in 1994 voor zes weken opnieuw naar het gebied gegaan en heb ik in totaal 52 diepte-interviews gehouden met bewoners van San José Las Flores en van Arcatao. Dat ging volgens procedures vergelijkbaar met die van het textielonderzoek.²⁴⁵ Bij de selectie van de informanten ben ik uitstekend geholpen door Blanca Bermudez de Torres en Moris Torres in Las Flores, en door Esperanza Ortega López en Violetta Menjivar in Arcatao. Al deze interviews werden op band opgenomen en werden uitgewerkt door medewerkers van het *Instituto de Desarrollo y Acción Social* (IDEAS) in San José (Costa Rica) dankzij bemiddeling van Riné Vermeer.

Ik verbleef in een hotel in San José. Al vroeg in de morgen wordt er op mijn kamerdeur gebonsd. Ik hoor de stem van Riné, hij roept luidkeels: 'Lou, Yara is geboren!'. Ik was natuurlijk zeer ontroerd. Ons eerste kleinkind, dochter van Carmen en Tonnie, kwam de wereld verrijken. Zij is een mooi mens geworden, net als die andere zes!

Meteen na mijn terugkomst in Tilburg in 1994 werd ik ernstig ziek. Toen bleek ik de auto-immuunziekte sarcoïdose te hebben. Het lange ziekbed faciliteerde dat ik vrij snel kon beginnen aan de codering van de uitgetypte interviews en aan de analyse. In 1995 ben ik opnieuw naar het gebied gegaan, samen met fotograaf Piet den Blanken. Piet en ik hebben in meerdere projecten samengewerkt.²⁴⁶ Ik hecht veel belang aan de mogelijkheden van gebruik van audiovisuele middelen bij een dergelijk onderzoek. Het werk van Piet heeft geleid tot een verzameling

244 Zie: 2016 Keune, Lou: *Over economie en hoe nu verder*.

245 Zie: 1981 Korremans, Tom: *Verantwoording*; en: 1981 Oomens, Marja, en Marei Zwinkels; en: 1991 Keune, Lou, m.m.v. Anne Brinks en Rien Deijkers.

246 Zie: hoofdstuk 8.

prachtige foto's. Tegelijkertijd, en daar ging het mij vooral om, zijn het foto's geworden die je als sociologisch kunt typeren omdat zij veel informatie bevatten die aanvullend is op en illustrerend voor de geschreven rapportage. Daarnaast had dit derde bezoek tot doel om gaten in de in 1994 verkregen informatie op te vullen. Ik heb toen alle informanten van het vorig jaar weer gesproken.

Analyse en schrijven

Na terugkomst in Nederland ben ik meteen begonnen met de verwerking van het aanvullende materiaal en met het schrijven. Bij dat schrijven (in het Spaans) heb ik veel hulp gehad van mijn Wil die alle teksten heeft gelezen en becommentarieerd. Mijn collega Conchita Torres heeft alle Spaanse tekst gecorrigeerd. Tot slot heeft de vooraanstaande Salvadoraanse schrijver Manlio Argueta²⁴⁷ de eindtekst nog eens gecorrigeerd en becommentarieerd. Mijn dochter Annette heeft de prachtige vormgeving van het boek voor haar rekening genomen. En mijn schoonzoon Kees Bisschop heeft de kaart van het gebied verzorgd, een belangrijk hulpmiddel om de verhaallijnen te kunnen volgen. Dat alles heeft geleid tot de Spaanstalige versie van het boek.²⁴⁸ In 1996 hebben Piet en ik dat boek gepresenteerd in de beide dorpen San José Las Flores en Arcatao. Alle informanten kregen een exemplaar van het boek. Dat waren feestelijke bijeenkomsten en de mensen waren blij en vereerd. Daarnaast is het boek ook in San Salvador gepresenteerd. Onder andere op een nationale televisiezender. Piet maakte van de gelegenheid gebruik om de vier vermoorde IKON-journalisten te gedenken. Hij liet duidelijk zijn grote woede over die moordpartij blijken. In 1997 is de Nederlandse vertaling van het boek gepubliceerd.²⁴⁹ Die vertaling heb ik zelf verzorgd, geadviseerd door Caspar Jansen en Marian Hogerheide.

Belastend onderzoek

Het hiervoor beschrevene klinkt nogal zakelijk. Dat moet het ook zijn, het ging om een wetenschappelijk onderzoek. Maar het was een zware klus. Zwaar, niet alleen door de voor mij nogal moeilijke geografische en klimatologische omstandigheden. Zwaar vooral vanwege de enorme emotionele lading van de verhalen die mensen mij vertelden. Oorlog is

247 Zie van hem in het Nederlands: 1982 Argueta, Manlio.

248 Zie: 1995 Keune, Lou: *Sobrevivimos la guerra*.

249 Zie: 1996 Keune, Lou, met Piet den Blanken: *Overleven in oorlogstijd*.

Presentatie boek *Sobrevivimos la Guerra* in Arcatao

verschrikkelijk. En deze oorlog kende afschuwelijke details. Sommige mensen die ik heb geïnterviewd blijven mij altijd bij. Zoals José Serrano Tovar die al zijn zes kinderen en zijn vrouw verloor. Of Carmelina Serrano Guardado. Zij had zich samen met dorpsgenoten verstopt in een maisveld, het leger zat hen achterna. Carmelina droeg haar baby bij zich. Het kindje begon te huilen. Daarmee kon het iedereen verraden. Dus moest Carmelina haar kindje smoren. Zij is na de oorlog, nadat ik haar meermaals heb geïnterviewd, vermoord door haar vriend. Wat mij ook is bij gebleven is dat de scheidslijnen tussen verzet en onderdrukking soms door families liepen, inclusief de aanvallen op elkaar. Afschuwelijk.

Tegelijkertijd ben ik enorm onder de indruk geraakt van de vindingrijkheid van deze mensen die hebben weten te overleven onder de moeilijkst denkbare omstandigheden. Het gaat dan niet alleen om uit de handen van het leger en de *guardia* blijven. Maar ook over eten, drinken, huisvesting, verzorging (veel volksgeneeskunde), onderwijs, kinderen laten spelen, en zo meer. En ook ben ik onder de indruk van de tanigheid van deze mensen. Zij hielden het alsmaar vol, die twaalf lange jarenlang. En de meeste overlevers bleken na de oorlog vol kracht om weer een meer regulier leven op te bouwen. Mij is in dit onderzoek ook opgevallen dat overleven onder dergelijke omstandigheden soms bijzondere capaciteiten oproept. Zo waren het vooral ouderen, vrouwen meestal, die in de natuur geneeskrachtige middelen konden herkennen. Ik heb enkele boeken over natuurgeneeswijzen in El Salvador nageslagen. Bleek dat de inzichten

opgenomen in die boeken overeenkwamen met wat deze vrouwen mij verteld hebben.²⁵⁰ In zijn algemeenheid heb ik geconcludeerd dat als mij een oorlog zou overkomen als die in El Salvador, of een andere kolossale calamiteit, ik en met mij vele Nederlanders veel kwetsbaarder zouden zijn dan de mensen van Arcatao en van San José Las Flores. Ik weet al niet wat te doen als de elektriciteit uitvalt.

Conclusies

Wat zijn de belangrijkste inzichten die dit onderzoek heeft opgeleverd? Ik kan het beste enkele conclusies citeren zoals die in mijn boek zijn opgenomen.²⁵¹

Logistieke omstandigheden

Het gebied wordt gekenmerkt door enkele heel specifieke logistieke omstandigheden. Het kent een natuurlijke omgeving die mensen bepaalde mogelijkheden biedt zich te verdedigen. Zoals bergen, begroeiing, grotten, kloven en beken, en voedsel en geneesmiddelen uit de natuur. Het is ook een gebied dat technologisch onderontwikkeld was. Er was weinig moderne infrastructuur, weinig mogelijkheden van vervoer en communicatie, en daardoor was het ook moeilijk toegankelijk en bewoonbaar voor mensen en machten die afhankelijk zijn van moderne middelen en mentaliteiten, zoals het geval was bij het regeringsleger. Evenzeer kende het gebied niet de kwetsbaarheden van de moderne samenlevingen, waar men bijna volledig afhankelijk is van moderne systemen als elektriciteit, communicatie, vervoer en markten.

Een andere belangrijke factor was dat het gebied, ook al was het moeilijk toegankelijk, nooit volledig afgesloten is geweest tijdens de oorlog. Steeds bleven er mogelijkheden om banden en verbindingen te onderhouden met de buitenwereld, waardoor mensen die de weg kenden mogelijkheden behielden om het gebied te verlaten en binnen te komen. En die mogelijkheden namen toe toen het FMLN het gebied dat zij controleerde kon uitbreiden. De nabijheid van de grens met Honduras bood ook een aantal voordelen. Op momenten dat het heel moeilijk was, niet om uit te houden, konden de mensen veiligheid zoeken in het andere land. Het was een betrekkelijke

250 Zie: 1994 Gladys de Mena Guerrero, María; en: 1994 González Ayala, Julio César; en: María Gladys de Mena Guerrero: Obtención y aprovechamiento de extractos vegetales de la Flora Salvadoreña. San Salvador, 1994, Editorial Universitaria; en: 1994 González Ayala, Julio César; en: 1992 APROCSAL.

251 Zie: 1996 Keune, Lou, met Piet den Blanken, p. 231-234.

veiligheid maar dan toch beter dan El Salvador, vooral ook door de aanwezigheid van internationale organisaties als het VN Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen. Daarnaast was het tot op zekere hoogte mogelijk om via Honduras het gebied te bevoorraden.

Ten slotte is vermeldenswaard dat deze mensen gedurende een aantal jaren gebruik hebben kunnen maken van de huizen, gronden en voorraden die waren achter gelaten door andere mensen die het gebied hadden moeten verlaten.

Kwaliteiten en capaciteiten van de mensen

Het gaat hier om mensen die ervaring hebben met schrijnende omstandigheden. Het leven van deze boeren en boerinnen was altijd al zwaar, luxe kende men niet. Het werd gekenmerkt door een diepe armoede, en door een traditie van in je bestaan voorzien met de middelen die voorhanden zijn. Deze mensen beschikken over de fysieke en psychische capaciteiten alsmede de kennis en vindingrijkheid om te zoeken naar oplossingen, hoe beperkt die ook mogen zijn. Zo weten zij de *machete* aan te wenden voor vele doeleinden. Zij kennen ook het gebied en de natuur, weten hoe maïs waar dan ook in te zaaien, weten de flora en fauna, grotten en beken te vinden en te gebruiken. Zij weten ook hoe ze hun leven in andere opzichten kunnen beschermen, door een *guinda*²⁵² te organiseren, schuilplaatsen als de *tatúes*²⁵³ aan te leggen, 's nachts te wandelen, verstopperijtje te spelen met het leger. Daarentegen ontbraken hen capaciteiten die soms beslissend konden zijn. Zo konden velen niet zwemmen waardoor zij konden verdrinken in de rivier. Maar het is duidelijk dat voor mensen die altijd in een stad hebben gewoond met al haar moderne middelen en afhankelijkheden, het bijna onmogelijk is zich onder dergelijke omstandigheden staande te houden.

Misschien is het meest beslissende geweest dat veel van deze mensen, mannen en vrouwen zijn met bepaalde overtuigingen. Hun religieus geloof heeft hen op moeilijke momenten troost gebracht, kracht, hoop, moed, en ook gevoelens van solidariteit en opofferingsgezindheid. De godsdienst, de massaorganisaties en de dagelijkse en bewuste ervaring met dit zware bestaan hebben hun overtuiging versterkt dat de sociale verhoudingen waaronder zij (hebben moeten) leven zeer onrechtvaardig zijn. Deze zelfde krachten hebben hen bewust gemaakt dat het haalbaar is om de bestaande economische, sociale en politieke structuren te bestrijden en te veranderen

252 Trektocht.

253 Zelf gegraven ondergrondse schuilplaatsen.

en om voorwaarden voor een beter bestaan te scheppen.

Het zijn ook mensen die een open houding hebben ten aanzien van het leven, en hun dagelijkse gebruiken veranderen als dat nodig is. Zij zijn niet zo statisch en ‘traditioneel’ als veel ‘deskundigen’ denken. Hun mentaliteit is zeker dynamisch te noemen, alhoewel zij met recht voorzichtig zijn met moderne levensstijlen als zij daar geen vertrouwen in hebben of wanneer die hen weinig zekerheid bieden. Door deze houding was het hen ook mogelijk te leren van ‘de oorlog als school’.

Interne solidariteit

Een ander strategisch element is dat deze boeren en boerinnen een samenleving vormen die gekenmerkt wordt door hechte onderlinge banden. Ook wat dit aangaat lijden zij niet onder de kwetsbaarheden van het moderne bestaan met al zijn individualistische levensvormen. Hun solidariteitsnetwerken vindt men op verschillende niveaus.

Ten eerste het niveau van de familie. Er is sprake van een diepgaand gevoel van verbondenheid. Deze verbondenheid reikt verder dan het gezin, en strekt zich uit over de grootfamilie, inclusief in ieder geval grootouders en kleinkinderen, ooms en tantes en neven en nichten. Dat verklaart ook waarom het logisch is dat de tante of oma, neven of kleinkinderen onder haar hoede namen als die hun ouders verloren. Ook is het daardoor natuurlijk om met veel familieleden op *guinda* te gaan. En tenslotte is het daarom ook normaal om gebruik te maken van voorraden waarover familieleden beschikken.

Ook op het niveau van de gemeenschap, de *comunidad*, valt solidariteit onder de vaste gewoontes. Op grond van deze traditie helpen burens elkaar bij het bouwen van een huis, families helpen andere families in geval van dringende omstandigheden als ziekte. Men is niet in grote mate afhankelijk van officiële en bureaucratische instellingen van sociale zekerheid zoals de meer ontwikkelde delen van de wereld die kennen.

En tenslotte het niveau van de zone. In de loop van deze oorlog ontwikkelden zich ook op dit niveau vormen van solidariteit. Als mensen uit een bepaalde *comunidad* moesten vluchten en dan aankwamen in plaatsen als Patamera of El Alto waar zich al veel mensen bevonden, dan kreeg men ondanks de schaarste toch iets te eten.

Desalniettemin hebben wij ook voorbeelden van verdeeldheid onder deze zelfde mensen gezien. Zelfs binnen één familie kwam voor dat sommigen zich schaarden aan de kant van de onderdrukkers, bijvoorbeeld ORDEN,²⁵⁴

254 Een paramilitaire organisatie.

en anderen voor de *guerrilla* kozen. Ook is sprake geweest van verraad. Ook gaven sommigen voorrang aan hun eigen belang en wilden daarom niets van hun voedsel afstaan aan kinderen die van honger dreigden te sterven. Er zijn klachten over de druk die volksorganisaties uitoefenden om deel te nemen aan de oorlog en om gezamenlijk te blijven optreden. Met andere woorden, de solidariteit was niet totaal. Toch is zij van strategische waarde geweest om te kunnen overleven.

Organisatie

Opnieuw is gebleken dat de factor organisatie van doorslaggevend belang is. In veel van de *comunidades* waar deze vrouwen en mannen hun oorsprong hadden bestonden al vormen van bewuste en formele organisatie van het volk. In de jaren zestig en zeventig deed men ervaring op met projecten van 'wederzijdse hulp'. Daarna kwam de democratisering van de Kerk, onder andere in de vorm van 'cursussen', en de coöperaties. Het proces van organisatie kreeg een meer politiek karakter door massaorganisaties als de UTC, ANDES *21 de Junio* en de *Movimiento Estudiantil Revolucionario Salvadoreño* (MERS). Velen waren aangesloten bij het *Bloque Popular* en lid van de FPL.

Deze vormen van organisatie zetten zich voort tijdens de oorlog. Men ontwikkelde eigen strijdkrachten als de milities en de *guerrilla*, die militair gezien zeer effectief waren. Als meer civiele vormen ontwikkelden zich de systemen van de verantwoordelijken, de commissies en de Lokale VolksMachten die effectief waren ten aanzien van verschillende levensomstandigheden. Deze georganiseerde netwerken bleven ook gehandhaafd als men moest vluchten of gevangen was genomen. En zij waren van groot nut bij de terugkeer naar de zone en bij de inname van San José Las Flores, Arcatao en andere plaatsen.

In deze woonplaatsen kwamen nieuwe gemeenschapsorganisaties tot ontwikkeling. De Gemeenschapsbesturen en de CCR²⁵⁵ zijn erg effectief gebleken in het proces van herbevolking. Opnieuw ook werden coöperaties opgericht. De kerk hernam haar plek als basisorganisatie. En in al die jaren bleven de FPL en het overkoepelende FMLN optreden als politieke spil.

Het belang van deze processen van organisatie mag niet onderschat worden. Anders hadden de mensen hun weerstand tegen de onderdrukkende krachten niet kunnen uitbouwen. Zij zouden weerloos geweest zijn, te zeer afhankelijk van spontane en ongecoördineerde acties, en gemakkelijk zou

255 *Comisión de Comunidades y Repoblaciones* (Comité van Gemeenschappen en Herbevolkingen).

men de noodzakelijke discipline zijn kwijtgeraakt. Als mensen zich op communautaire en democratische wijze vanaf de basis organiseren dan hebben zij meer kans op overleving.

Externe solidariteit

Zoals wij zagen, hadden de onderdrukkende krachten hun basis veelal buiten deze zone. Die krachten zijn op nationaal niveau uitdrukking van machten als de regering, economische belangengroepen en de militairen. Ook weerspiegelen zij de belangen van de internationale elites, waaronder de grootste macht van de wereld, de regering van de Verenigde Staten. Het Salvadoraanse leger ontving van die regering wapens, training en logistieke ondersteuning. Daarnaast is het geholpen door de regering en de strijdkrachten van Honduras en ook die steun was van strategische betekenis.

Daar staat gelukkig tegenover dat de huidige bewoners van Arcatao en van San José Las Flores ook gesteund zijn door op bepaalde momenten beslissende netwerken van personen en instituten van buiten de zone.

Wij hebben voorbeelden gezien van Salvadoraanse en soms ook Hondurese individuen die heel concrete hulp boden. Op nationaal niveau zijn verschillende niet-gouvernementele instellingen van belang geweest. Daaronder sectoren van de Katholieke Kerk: nonnen en priesters hebben gedurende het hele proces, vóór, tijdens en na de oorlog, blij gegeven van hun betrokkenheid. Dat gaf morele steun maar ook materiële, omdat het op allerlei manieren het verkrijgen van hulp vergemakkelijkte. Daarbij mag niet worden vergeten dat hun inzet op veel momenten ook veiligheid verschaftte. De aanwezigheid van priesters en nonnen beperkte de onderdrukking en legitimeerde bijvoorbeeld de herbevolkingen.

Andere belangrijke instellingen waren die van de Verenigde Naties, in het bijzonder het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen. Daarnaast moet het Rode Kruis worden vermeld want ook deze organisatie heeft levensgered en hulp en veiligheid geboden.

Tot slot is het van belang melding te maken van de ondersteuning van de zogenoemde 'internationale solidariteit'. Daartoe behoren vele groepen en organisaties uit andere Latijns-Amerikaanse landen, uit de Verenigde Staten en uit Europa. Het belang daarvan mag evenmin worden onderschat. Zij hebben op verschillende manieren een belangrijke rol gespeeld. Allereerst in de vorm van personele hulp. Wij hebben veel voorbeelden gezien van individuen die er gewerkt hebben als artsen, verpleegkundigen, nonnen, priesters en docenten, daardoor hebben zij ook het moreel van de mensen in de bergen verhoogd. Anderen hebben gewerkt als waarnemers of journa-

listen om de gebeurtenissen te registreren en daarover te publiceren, maar ook door met hun loutere aanwezigheid een zekere bescherming te geven. Daarnaast is er op allerlei manieren materiële hulp geboden, waaronder medische benodigdheden, en de financiering van grote projecten zoals in het geval van de banden met steden in de Verenigde Staten. En tot slot hebben zij politieke en humanitaire druk uitgeoefend waardoor de ideologie en het gedrag van de nationale en internationale onderdrukkende krachten werden weersproken.

Manifestatie voor El Salvador in onze universiteit

El Salvador zonder mij

Na 1997 heb ik al mijn werk voor en over El Salvador afgebroken. Ik raakte namelijk steeds meer betrokken in de vele initiatieven en campagnes die als transglobalisering kunnen worden aangeduid. Ik ging steeds meer samenwerken met collega's van diverse organisaties als XminY en Milieudefensie. Want een van de vele lessen van mijn betrokkenheid bij El Salvador is dat veel van de problemen van dat land te maken hebben met de manier waarop het neoliberalisme de globalisering heeft weten te kapen. De oude gedachte van Wil en mij: 'Ontwikkelingswerk is Thuiswerk' bleek springlevend. En aan dat werk moest en moet duidelijk prioriteit worden gegeven. Daarmee stelde ik ook een einde aan mijn samenwerkingen met mensen in Midden-Amerika. Ik heb slechts nog aan twee projecten deelgenomen: 'Zaaizaad' en 'Toerisme',²⁵⁶ ik kom daarop terug. Dat neemt niet weg dat ik, op afstand, allerlei ontwikkelingen in

256 Zie hoofdstuk 10

dat gebied blijf volgen. Er zijn verheugende ontwikkelingen, bijvoorbeeld dat het FMLN zich heeft weten om te bouwen tot een effectieve politieke partij. Maar ook vele die mij somber stellen. Twee zaken springen dan bij mij in het oog. Ten eerste de grote onveiligheid die met de ontwikkeling van de zogenoemde Maras (criminele bendes) tot uitbarsten is gekomen. En ten tweede de manier waarop het regime van Trump meent om vele honderdduizenden mensen met een Salvadoraanse afkomst terug te sturen naar dit land dat toch al zoveel problemen heeft. Hoe dan ook, El Salvador is van grote betekenis geweest voor mijn verdere ontwikkeling. En de inwoners van Arcatao en van San José Las Flores hebben een apart plekje in mijn geheugen en hart.

10

Midden-Amerika en globalisering

Het zal duidelijk zijn: ik stel mij op het standpunt dat het begrip 'natie' steeds minder relevant is geworden. Want nationale samenlevingen zijn tegenwoordig zonder uitzondering gemondialiseerd. De mate waarin verschilt van land tot land, maar landen zijn overwegend tot provincies geworden binnen de werelddoelstelling. Dat heeft alles te maken met de internationalisering van de economie. Kijken wij naar de landen van Midden-Amerika, dan zien wij dat vanaf het begin van de contacten met Spanje de economie van die gebieden zich ontwikkeld hebben op grond van specifieke maar diepgrijpende functies. Al spoedig in het begin van deze contacten werden de lokale economieën van deze regio, net als vele andere volkeren en regio's in de wereld, onderworpen aan de belangen van de kolonialiserende machten. Zoals John Brahim en Claudine Correia (1983) goed laten zien veranderden deze functies, dat wil zeggen dat sommige van betrekkelijker betekenis werden en andere dominerender. Maar steeds met als constante dat die economieën naar buiten gericht werden. Dat begon al met de eerste rooftochten die de Spanjaarden ontpleooiden, met verregaande gevolgen voor de inheemse samenlevingen. Vervolgens werden de lokale economieën steeds meer gericht op het leveren van grondstoffen, mineralen, voedingsmiddelen, halfproducten en eindproducten voor de Europese en later ook de Noord-Amerikaanse markten. Het werden ook winstgebieden waar de buitenlandse machthebbers en multinationale ondernemingen via al dan niet 'gelegaliseerde' belastingssystemen en via vergaande onderbetaling en andere vormen van over-uitbuiting geld en waarde onttrokken aan die mensen. Systemisch was ook dat veel van de humane en ecologische kosten van de productie en handel niet in rekening werden gebracht van de uiteindelijke gebruikers en kopers van die producten en diensten, in de wat A.G. Frank (1966 en 1967) de metropoollanden is gaan noemen. Een en ander werd na de Tweede Wereldoorlog in de economie geformaliseerd in het model van de export-geleide economie: maximaliseer de exporten, dan kan de lokale economie groeien. Ik kom hier later nog op terug. Parallel aan de economische mondialisering werden die samenlevingen ook in politiek

en cultureel opzicht gemonialiseerd.

Ik heb zelf geen onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de productiewijzen in Midden-Amerika. Wel was ik met Wim Pelupessy begeleider van het genoemde onderzoek van Brahim en Correia. Ook hebben Wim en ik een bundel van Tilburg studies samengesteld waarin deze en andere ontwikkelingen worden beschreven.²⁵⁷ Daarnaast heb ik op verschillende deelgebieden deelgenomen aan onderzoek. Ik zal die kort bespreken.

Toerisme

Van mijn voormalige Tilburgse collega Heidi Dahles kwam het plan om een boek samen te stellen over toerisme in Latijns-Amerika.²⁵⁸ Voor een dergelijk boek was belangstelling bij uitgeverij Cognizant in New York. Het was de bedoeling om extra aandacht te geven aan de mogelijkheden van lokaal toerisme, dikwijls ook 'duurzaam toerisme' genoemd. Daarbij zou ook veel aandacht worden gegeven aan de bredere context.

Jan Vugts en ik namen de taak op ons om een meer contextuele analyse te geven van de economische perspectieven van toerisme in Latijns-Amerika.²⁵⁹ Toerisme is sinds de Tweede Wereldoorlog een belangrijk onderwerp geworden in de ontwikkelingsliteratuur. Dat heeft alles te maken met de snelle groei van toerisme, wereldwijd.²⁶⁰ Ook Latijns-Amerika had deel aan deze expansie. Dat geldt ook voor Midden-Amerika. Zij het dat dat voor de individuele landen sterk verschillend is. Costa Rica is een echt toerismeland geworden, in de andere Midden-Amerikaanse landen geldt dat veel minder. Aan die snelle groei was ook de verwachting gekoppeld dat toerisme een flinke bijdrage zou kunnen leveren aan de economisch groei, aan inkomensverbetering en aan groei van werkgelegenheid. Wij deden ons onderzoek op basis van veel statistisch materiaal, en konden daarnaast gebruik maken van een flinke verzameling studies gemaakt door anderen.

Die verwachtingen van mooie opbrengsten van toerisme hebben zeker een reële basis. Nogal wat mensen in ontwikkelingslanden vinden er werk en inkomen. Tegelijkertijd zijn er ook veel negatieve kanttekeningen bij te plaatsen. Een belangrijk onderwerp betreft de condities waaraan moet worden voldaan wil de sector kunnen groeien. Die condities betreffen onder meer dat er een adequate fysieke infrastructuur moet zijn. Denk

257 Zie: 1984 Keune, Lou, en Wim Pelupessy.

258 Zie: 2002 Dahles, Heidi, en Lou Keune.

259 Zie: 2002 Keune, Lou, en Jan Vugts.

260 Voor alle duidelijkheid: ons onderzoek bestrijkt de periode tot de laatste eeuwwisseling.

aan vliegvelden en wegen en aan waterleiding en riolering. Zowel de ontwikkeling daarvan als het onderhoud wordt dan tot de taken van de overheden gerekend. Maar de inkomsten die de overheid incasseert in de toerisme sector zijn vaak onvoldoende om deze kosten te financieren.

Daarnaast is er nogal wat literatuur die gaat over de gevolgen van de groei van de sector. Denk aan de milieubelasting van al die reizen, die overwegend per vliegtuig worden gemaakt. Denk ook aan schades die worden aangebracht aan natuur en milieu door diezelfde sector. Bijvoorbeeld door de opstapeling van afval, en de lozing van afvalwater in zee en rivieren. Maar ook het kappen van bossen om de grote *resorts* van het moderne toerisme een plek te kunnen geven. Diezelfde grootschaligheid drukt dikwijls andere vormen van bestaan weg, bijvoorbeeld de traditionele visvangst en landbouw. Ook moeten de verwachtingen op gebied van werkgelegenheid worden genuanceerd. Want in veel van de toerismevoorzieningen werken buitenlanders, zeker op de hogere posities, in dienst van de grote toerismebedrijven. Ook de toerisme sector kent zijn *transnationals*, dat uit zich ook in wie welke posities inneemt. Er zijn zelfs voorbeelden van lokaal en kleinschalig toerisme waarbij de belangrijkste posities door buitenlanders worden ingenomen.

Diezelfde transnationale ondernemingen zorgen ervoor dat een belangrijk deel van de omzet van de toerisme sector niet in het bestemmingsland terecht komt maar binnen het bedrijf blijft. Want die verzorgen dikwijls het transport en andere onderdelen van de toerismeketen. Daarnaast is van belang dat door de dominantie van de grote toerisme bedrijven de bestemmingslanden als geheel en de mensen die daar in het toerisme werken in het bijzonder erg afhankelijk worden van die mondiale conglomeraten. Hun beslissingen zijn van grote invloed op de leefomstandigheden van steeds grotere aantallen toerismewerkers. En wat te denken van gebieden waar toerisme tot een soort mono-industrie is geworden, en die vervolgens opeens minder populair worden, om welke reden dan ook?

Een bijzonder thema dat veel terugkomt in de literatuur is dat van de *leakages*. Dat gaat over allerlei vormen van het weglekken van de lokale opbrengsten naar het buitenland. Jan Vugts en ik hebben daarover het volgende lijstje gemaakt:

- Het afvloeien van gemaakte winsten naar de buitenlandse eigenaars van de onderneming;
- De invoer uit het buitenland van allerlei bouw materiaal en apparatuur;
- De invoer van uiteenlopende consumptiemiddelen voor de buitenlandse toerist omdat die aan zijn 'eigen' eten en zo gewend is en het

bestemmingsland die niet kan leveren.²⁶¹

- Het afvloeien van inkomen verdiend door de in een toerisme bedrijf werkzame buitenlanders.
- De kosten van de promotiecampagnes in de landen van herkomst van de toeristen.
- De rentelasten van de aangegane buitenlandse leningen.

En dan zijn al die vormen van ‘belastingontwijking’ waar nu veel discussie over is, niet eens genoemd. Het is moeilijk aan te geven hoeveel van het totale in het bestemmingsland gespendeerde inkomen op deze en andere manieren weglekt naar het buitenland. Volgens sommige schattingen was dat in sommige Caraïbische landen zeventig tot negentig procent. In andere grote en meer gediversifieerde landen was dat percentage veel minder, bijvoorbeeld omdat zij daar allerlei vereiste consumptiegoederen wel kunnen leveren.

Hoe dan ook, Heidi Dahles en ik concludeerden aan het einde van het boek dat toerisme van belang *kan* zijn voor de verdere ontwikkeling van een land. Maar slechts nadat kritisch gekeken is naar de vereiste voorwaarden en de te verwachten negatieve gevolgen en *leakages*, en daarvoor oplossingen worden gevonden. Eerlijk gezegd denk ik dat voor de bestemmingslanden de nadelen groter zijn dan de voordelen. Helemaal als je bedenkt dat indicatoren over positieve effecten zeer onbetrouwbaar zijn. Maar op die discussie kom ik later nog terug.

Bananen

Het was een imposant gezicht. Een brede rivier waar dode vissen op drijven, veel dode vissen. Het is Costa Rica begin jaren negentig van de vorige eeuw. Ik ben met Riné Vermeer op bezoek in hét bananengebied van Costa Rica. Ik had al eerder van het fenomeen gehoord. De oorzaak is heel simpel: de bananenvliegtuigen zijn weer in actie geweest. Eens in de zoveel tijd vliegen die over de bananenplantages om bestrijdingsmiddelen over de planten te strooien die de rijpende bananen minder kwetsbaar moeten maken. Andere organismen worden er door vergiftigd, en dan niet alleen de vissen, maar ook de mensen die werken op de plantages of in de buurt daarvan wonen. Die sproeivliegtuigen kijken niet op ‘n meter meer of minder en overschrijden vaak de grenzen van de plantages met alle gevolgen voor alles dat daar woont.

261 Laatstgenoemd probleem is in principe kleiner naarmate het land groter is en dus gemakkelijker grootschalig kan produceren.

Sproeivliegtuig boven bananen plantage in Costa Rica

In een artikel voor het tijdschrift *Derde Wereld*²⁶² beschrijven Riné Vermeer, Jan Vugts en ik een aantal gevolgen van dat sproeien:

‘Het veelvuldig gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen bedreigt de gezondheid van de arbeiders. – Een klein onderzoek wees uit dat 45 percent van de arbeiders wel eens vergiftigingsverschijnselen hebben vertoond, waaronder duizeligheid, ademhalingsproblemen, hoofd- en buikpijn, flauwvallen, oogirritaties, en neusbloedingen. Het veelvuldig in aanraking komen met bestrijdingsmiddelen tast na verloop van jaren op nog ernstiger wijze de gezondheid aan, maar vele arbeiders zijn dan al lang ontslagen of vertrokken. Zo kampen velen met allergieën en huidaandoeningen. Met name als gevolg van het werken met het zeer giftige DBCP zijn steeds meer gevallen aan het licht gekomen van arbeiders die onvruchtbaar zijn geworden. Ook worden er gevallen van onvruchtbaar geworden vrouwen gesignaleerd.’²⁶³

En dan heb ik het nog niet over de nefaste gevolgen van het gebruik van die middelen voor de natuur. Bijvoorbeeld de vissen die boven komen drijven. Maar ook, de vernietiging van vele hectaren tropisch bos als gevolg van de zich steeds uitbreidende plantages.

Het is niet voor het eerst dat ik te maken kreeg met de productie van

262 Zie: 1994 Keune, Lou, en Riné Vermeer en Jan Vugts, p. 77-93

263 Idem p. 86.

bananen in Costa Rica. In de eerste helft van de jaren tachtig hebben de Tilburgse studenten José Finders en Frans Thielen een veldonderzoek gedaan in het bananengebied. Dat was onder auspiciën van het *Consejo Superior Universitario Centroamericano* (CSUCA), en werd ter plekke begeleid door Wim Dierckxsens. Wim Pelupessy en ik waren de afstudeerbegeleiders. In dat onderzoek stond het begrip ‘overuitbuiting’ centraal. Daar werd mee bedoeld de mate, mechanismes en indicaties van dusdanige loonhoogtes en werkomstandigheden als werktempo en de lengte van de arbeidsdag, dat de arbeiders en hun gezinnen zich onvoldoende konden reproduceren, hun arbeidskracht onvoldoende herstellen. Het ging er ook over dat de overige gezinsleden zich onvoldoende konden herstellen en zich ontwikkelen overeenkomstig basale rechten op gebieden als gezondheid, voeding, kleding, onderwijs, en huisvesting. De conclusie van dat onderzoek dat bij het IVO is gepubliceerd, was dat onomstotelijk vaststond dat er sprake was van grootschalige overuitbuiting, met name bij de arbeiders in de lagere sociale regionen.²⁶⁴

Dit onderzoek liet ook zien dat het voor vakbonden, voor zover die er überhaupt waren, niet gemakkelijk was om te strijden voor verbetering van lonen en arbeids- en leefomstandigheden. Want er waren arbeiders genoeg, en bovendien had de wereldwijd actieve en transnationale onderneming Del Monte ook op dat gebied een monopoliepositie. Er zijn vele klachten ingediend bij nationale en internationale organen. Maar zeker

Gifspuiter in bananenplantage in Costa Rica

264 Zie: 1986 Finders, José, en Frans Thielen.

in die tijd haalde dat weinig tot niets uit. Dat heeft ook te maken met de verregaande concentratie van productie, handel en beheer. Wereldwijd domineerden in die tijd van de jaren negentiennegentig drie multinationals 57,2 procent van de wereldhandel.²⁶⁵

Na mijn bezoek aan Costa Rica in 1994 heb ik geprobeerd de situatie, en voornamelijk de slechte sociale en ecologische gevolgen van de bananenproductie in dat land aan de orde te stellen bij de Nederlandse regering, in het bijzonder bij de toenmalige ministers Pronk en Alders.²⁶⁶ Ik heb daar een artikel over geschreven en voorgelegd aan de ministers. Het Kamerlid Dick Tommel van D66 heeft er toen vragen over gesteld. In de beantwoording van die vragen bleek dat de ministers op de hoogte waren van wat er gaande was. Maar volgens hen waren er ook verbeteringen te zien en werd het ergste gif niet meer gebruikt. Zij zegden toe de kwesties aan de orde te stellen in het kader van het toentertijd bestaande 'duurzame ontwikkelingscontract' met Costa Rica. Deze reactie was zeer teleurstellend, voor mij maar ook voor de Costa Ricaanse vakbondscontacten van die jaren die zich intensief met de bananenproductie bezighielden. Wij waren voorstanders van het instellen van een boycot van bananen uit Costa Rica. Minister Pronk bepleite ook dat als er een resistente bananenvariëteit zou worden ontwikkeld, je geen of veel minder bestrijdingsmiddelen nodig zou hebben. Maar volgens vakbondsman Luis Pablo Zúñega Morales hielden de bananenmaatschappijen die variëteit tegen. Want als er niet meer met die dure vliegtuigen moest worden besproeid dan konden zij hun monopoliepositie verliezen en konden nationale en kleinere producenten beter de concurrentie aangaan.

Van een boycot is het niet gekomen. Dat is natuurlijk teleurstellend. Tegelijkertijd heb ik het wel gewaardeerd dat Pronk de kwestie ter sprake heeft gebracht in Costa Rica.

Lokale zaaizaadsystemen

Het initiatief tot dit onderzoek ging uit van Holke Wierema. Hij was al eerder in de jaren tachtig en negentig betrokken bij onderzoek over de kleinschalige landbouw. En dan tevens over een vorm van landbouw-

265 Zie: 1994 Westelaken, J., van de, en A. Brinks en L. Keune (tevens Engelse vertaling beschikbaar). Jan Vugts, Stef Elizen en ik (Bureau Basis) hebben in 1996 een geannoteerde bibliografie over de bananensector samengesteld: 1996 Vugts, Jan, en Stef Elizen en Lou Keune.

266 Zie: 1994 Keune, Lou: *Pronk en Alders stellen Costaricanen teleur*. Zie ook: 1994 Keune, Lou: *Boycot gifbananen*.

bedrijven die volgens sommigen verouderd zou zijn, en zeker geen strategische betekenis zou hebben voor de voedselzekerheid op langere en mondiale termijn.

In de discussie over de toekomstige voedselvoorziening is de wijze van verwerving en gebruik van zaaizaden belangrijk. De zogenaamde moderne landbouw, die grootschalig van aard is en moderne technieken gebruikt waaronder ook genetisch gemodificeerde zaden met het daarbij horende pakket van bemesting, irrigatie en bestrijdingsmiddelen, zou de toekomst hebben. Ons onderzoek²⁶⁷ was erop gericht eens goed te kijken naar een specifiek onderdeel van de agrarische productie, namelijk de wijze waarop zaden in de kleine landbouw worden voortgebracht. En daarbij ging het er met name om de rationaliteit van de lokale systemen vast te stellen. Bij die rationaliteit werd gekeken naar de mate van congruentie tussen die systemen en twee contexten daarvan: de agro-ecologische context en de sociaaleconomische context. Het onderzoek werd uitgevoerd in Costa Rica, Nicaragua en Honduras. Wij werkten in Nederland samen met onderzoekers van Wageningen Universiteit, en in Midden-Amerika met medewerkers van onderzoeksinstituten in Costa Rica (IDEAS), Nicaragua (CIPRES, het voormalige CIERA), en Honduras (CICTEC). En daarbij werd naar twee producten gekeken: mais en bonen. In totaal werden de boeren en boerinnen van 157 kleine boerenbedrijven bereid gevonden aan dit onderzoek deel te nemen.

Zelf heb ik niet deelgenomen aan het veldonderzoek. Ik heb vooral meegewerkt aan de ontwikkeling van de probleemstelling en onderzoeksmethodologie, de analyse van de verkregen gegevens en de rapportage. Uiteindelijk leidde het onderzoek tot een Spaanstalig verslag,²⁶⁸ dat op een grote conferentie in Costa Rica werd besproken. Ik moet daarbij aantekenen dat dit project plaatsvond in de bredere context van de neoliberalisering van de Midden-Amerikaanse landen. In al die landen werden onder druk van het IMF en de Wereldbank de veel gevreesde Structurele AanpassingsProgramma's (SAP) doorgevoerd.²⁶⁹ Die gingen vergezeld van drastische bezuinigingen. Ik citeer:

‘De productie van traditionele voedingsgewassen als mais en bonen legt het loodje. Landbouwtechnische bijstand en kredietverlening zijn sterk verminderd zo niet opgeheven. Deze producten behoren immers niet meer tot de prioriteiten van

267 1993 Wierema, Holke, en Conny Almekinders, Lou Keune en Riné Vermeer: *Kleinschalige landbouw*. Van dit rapport is ook een Engelstalige versie beschikbaar.

268 1993 Wierema, Holke, en Conny Almekinders, Lou Keune en Riné Vermeer: *La Producción*.

269 1993 Keune: *Medicijn erger dan de kwaal*.

het landbouwbeleid en daar kan dus drastisch op bezuinigd worden. Daar komt bij dat de boeren zwaar te lijden hebben onder de omvangrijke invoer van door de Amerikaanse regering gesubsidieerde producten die worden geleverd onder de vlag van voedselhulp. (...) Als gevolg daarvan is in Costa Rica de graad van zelfvoorziening in voedselgranen gedaald van bijna 100% tot de helft.²⁷⁰

Bedenk daarbij dat grootondernemingen als Delmonte enorme export-subsidies kregen, onder het regime van diezelfde SAP.²⁷⁰

Mij is van die conferentie bijgebleven dat er nogal wat collega's aan deelnamen die als gevolg van de SAP's waren ontslagen. Jammer was dat de doorwerking van de resultaten van dit onderzoek naar de boeren en boerinnen slechts zeer beperkt kon plaatsvinden. Immers, de daarvoor nodige intermediairs, de landbouwconsulenten, hadden hun werk verloren.

Dat neemt niet weg dat het onderzoek veel relevante conclusies opleverde. Zo bleek bijvoorbeeld dat deze lokale systemen niet zomaar als traditioneel kunnen worden aangemerkt. Want het bleken systemen te zijn die in die contexten van minder goede agro-ecologische condities, zoals velden op geaccidenteerd terrein, en gronden van beperkte kwaliteit, het beste rendeerden. Opgeteld bij de zwakke economische positie van die boerenfamilies en de steeds weer veranderende sociaaleconomische omstandigheden leidde dat tot de conclusie dat juist binnen die contexten deze systemen als rationeel moeten worden aangemerkt. Deze boeren en boerinnen wisten zich prima aan te passen aan de ecologische omstandigheden. Kijkend naar de totale productiecapaciteiten van deze lokale bedrijven kon worden vastgesteld dat deze van strategische betekenis kunnen zijn voor de Midden-Amerikaanse samenlevingen en hun voedselzekerheid.

Ook als werd gekeken naar de zaaizaden zelf en hun manieren van voortbrenging, bleek dat het gaat om zorgvuldige systemen. De betreffende boeren en boerinnen besteedden veel aandacht aan bijvoorbeeld de keuze van de zaadvariëteiten, de selectie van de beste zaden uit de productieopbrengsten en de opslag en bewerking daarvan. Opvallend was de dominante rol van de vrouw bij deze systemen. Daarbij ging het steeds om zaden die het best rendeerden onder die omstandigheden. Ook werden er veel verschillende variëteiten gevonden: in totaal 49 maisvariëteiten en 68 variëteiten van bonen. Bovendien werkten boeren met meer dan één variëteit: Gemiddeld 1,3 variëteiten mais en gemiddeld 2,2 variëteiten bonen. Er was kortom een hoge mate van heterogeniteit.

270 Idem p. 22.

Uiteraard hebben deze lokale systemen ook hun beperkingen. Zij kunnen bijvoorbeeld slechts die vernieuwingen doorvoeren die zij zelf kunnen overzien, waardoor weinig gebruik wordt gemaakt van wetenschappelijke en technologische vernieuwingen. Ook is hun capaciteit beperkt om overschotten te produceren. Dat heeft natuurlijk ook te maken met de kleinschaligheid van deze vooral op overleving en zelfvoorziening gerichte familiebedrijven. In dit onderzoek werd geconcludeerd dat moderne zaaizaadssystemen grote nadelen hebben, bijvoorbeeld op gebied van ecologie. Maar zij hebben wel een grotere productiecapaciteit. De belangrijkste aanbeveling van dit onderzoek was de rationaliteit en het strategische karakter van de lokale systemen te erkennen en die als complementair tot de moderne systemen te zien.

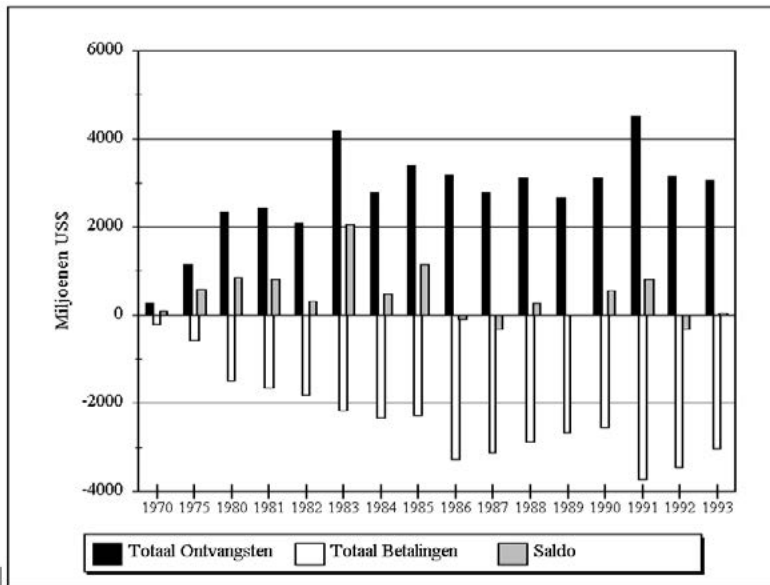
Ik denk dat ik op dit moment deze conclusie verder zou aanscherpen. Want inmiddels is er veel bekend geworden van de grote ecologische en sociale problemen die verbonden zijn met de moderne en grootschalige landbouwsystemen. Die problemen worden versterkt door de klimaatcrisis. Ik zou zeggen: maak meer gebruik van elementen van de kleinschalige landbouw, zoals de gebruikte variëteiten van zaden, desnoods op grootschalige bedrijven.

Omgekeerde ontwikkelingshulp

De laatste decennia van de vorige eeuw zagen we, zoals ik hiervoor al aangaf, een enorme groei van het internationaal toerisme. De voordelen daarvan bleken nogal beperkt, enerzijds door allerlei gevolgen voor mens en natuur, anderzijds door het weglekken naar het buitenland van de opbrengsten daarvan. Als het gaat om de bananensector moeten wij, althans voor de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw dat ik erbij betrokken was, nog somberder zijn. Als gevolg van het aan de landen van Midden-Amerika opgelegde export-geleide-ontwikkelingsmodel is de sector flink gegroeid. Zo zagen wij de enorme gezondheidsgevolgen van het gebruik van gif, en de ingrijpende ecologische gevolgen daarvan. De economieën van die landen werden er extra kwetsbaar door. Het zaaizaad-onderzoek liet in diezelfde jaren zien dat de kleine lokale agrarische bedrijven van strategische betekenis waren voor de voedselzekerheid. Tegelijkertijd heeft het oprukken van het neoliberale economische beleid betekend dat de klein landbouw steeds meer in de marge werd gedrongen, mede als gevolg van bezuinigingen in de landbouwadvisering.

Al met al geen prachtige score voor al die initiatieven van ontwikkelingshulp. Die score is nog somberder als je kijkt naar wat ik de omgekeerde ontwikkelingshulp noem. In bredere zin kom ik later op dit onderwerp

terug. Voor nu wil ik kort ingaan op hoe deze problematiek zich in Midden-Amerika manifesteerde. Ik heb op drie momenten berekeningen gemaakt van die 'hulp', in 1994,²⁷¹ in 1995²⁷² en in 1997.²⁷³ Ik gebruikte daarvoor de statistieken van de UNCTAD. Daarbij heb ik, ten eerste, binnenkomende financiële stromen in kaart gebracht. Daarmee bedoel ik allerlei financiële stromen naar deze landen²⁷⁴ die dikwijls onder de heel brede ontwikkelingshulp definitie van de OESO worden gerekend: rentebetalingen (dat zijn buitenlandse renteopbrengsten van grote vermogens in die landen), giften, overheidsleningen, andere leningen (vooral van banken), en directe investeringen van particuliere bedrijven. Daar zette ik tegenover alle daarmee gerelateerde financiële stromen vanuit die landen naar het buitenland: rentebetalingen, winstafvloeiingen, aflossingen op overheidsleningen, en aflossingen op particuliere leningen. Dat leidde tot het beeld dat vervat is in de volgende grafiek.

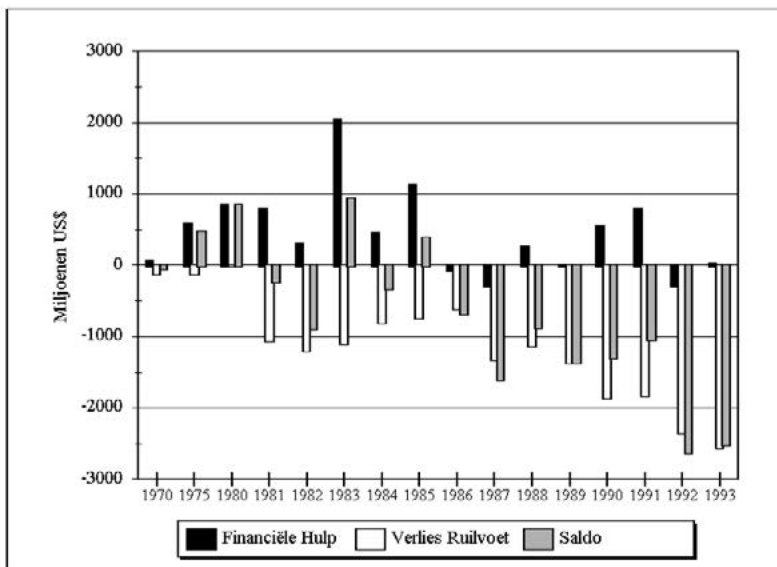
Zoals je kunt zien, werden de inkomende stromen voor een groot deel gecompenseerd door naar buiten vloeiende stromen. In enkele jaren was het saldo zelfs negatief, en lekte er dus meer weg dan er binnenkwam. Deze

271 1994 Keune, Lou: *Financiële steun of valkuil?*, p. 13 e.v.

272 1995 Keune, Lou: *Op slechte ruilvoet*.

273 1997 Keune, Lou, p. 48 e.v.

274 Costa Rica, Nicaragua, Honduras, El Salvador en Guatemala.

en andere gegevens waren van grote invloed op mijn zienswijze op het ontwikkelingsvraagstuk. Ik heb zeker in de jaren zestig geloofd in het nut dat ontwikkelingssamenwerking kon hebben om de armoede te bestrijden. Ik was wel kritisch over de manier waarop dat gebeurde maar ging ervan uit, en zette mij daarvoor in, dat die hulp kon worden verbeterd. Maar de hele discussie over de 'ontwikkeling van de onderontwikkeling'²⁷⁵ maakte mij steeds gevoeliger voor de noodzaak van een echt structurele aanpak. Mijn onderzoek naar de omgekeerde hulp, bijvoorbeeld over de landen van Midden-Amerika, maakte mij nog kritischer. Want hier ging het niet zozeer over structuren die moesten worden veranderd maar over systemen.

Die conclusie werd nog pregnanter toen ik geïnspireerd door politieke economen als Arrighi Emmanuel²⁷⁶ en Samir Amin²⁷⁷ en rapporten van de UNCTAD ging kijken naar de gevolgen van de veranderingen van de ruilvoet. Daarmee wordt bedoeld de verhouding tussen de gemiddelde prijsniveaus van arme landen versus die van de rijke landen. In die jaren werd dat nogal eens plastisch uitgedrukt met het voorbeeld van de ruilverhouding tussen zakken koffie en één jeep. En dan blijkt

275 Zie o.a.: 1966 Frank, Andre Gunder.

276 Zie: 1972 Emmanuel, Arrighi.

277 Zie: 1970 Amin, Samir.

dat door de bank genomen er steeds meer zakken koffie moeten worden geleverd om één jeep te kunnen kopen. De verliezen of winsten van deze veranderingen zijn te berekenen. Dat heb ik ook voor Midden Amerika gedaan, zie de tweede grafiek. Dan zie je dat in praktisch alle jaren van de onderzochte periode de ruilvoet verslechterde, wat tot grote verliezen leidde. Niet voor niets hadden deze landen in die jaren grote tekorten op de handelsbalansen en sterk toenemende schulden. Het maakt al die zogenoemde financiële hulp nog meer tot een gotspe.

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

11

Politieke economie

Exacte Economie

Het vertrekpunt van dit hoofdstuk is mijn oorspronkelijke visie op de ontwikkelingsvraagstukken. Zoals eerder gememoreerd was die visie sterk bepaald door de opleiding die ik aan de Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg had opgedaan. In die opleiding werd aandacht gegeven aan de verschillende economische scholen, in de vorm van een geschiedenis van het economisch denken. Erg belangrijk was het boek van Dick Schouten met de titel *Exacte economie*.²⁷⁸ Daarin behandelt hij de verschillende scholen vanaf Quesnay en de Fysiocraten tot en met Marx en Keynes.²⁷⁹ Nog steeds ben ik door die benadering sterk beïnvloed, zeker ook door Quesnay en de Fysiocraten. Neem het hedendaagse debat over het BBP en het Brede Welvaart begrip. Een van mijn kritieken is dat in de gangbare economie, ook zoals die vertaald is in begrippen als het bruto binnenlands product (bbp), het begrip economie wordt gelijkgeschakeld met het geheel van gemonetariseerde transacties. Daardoor wordt in die benadering een groot deel van de economie buiten analyses als verwoord in het BBP gehouden. En dat heeft dan weer tot gevolg dat voornamelijk het grootste deel van de milieuschades, maar ook sociale schades zoals die ontstaan als gevolg van marginalisatie en van onderbetaling van grote aantallen mensen buiten beeld blijven.²⁸⁰

Een andere docent die sterk bepalend was voor mijn economische vorming was de hoogleraar Van Berkum. Hij behandelde niet zozeer de verschillende economische scholen als wel het toen in het Westen heersende economische beleid dat je zou kunnen aanmerken als het welvaartsmodel. Daarin werd veel aandacht gegeven aan de Duitse econoom Röpke en de in West-Europa vigerende aanpak van de wederopbouw. Dat was zoals ik eerder al aangaf een zeer succesvol model, met een sterke

²⁷⁸ 1957 Schouten, Dick: *Exacte economie*.

²⁷⁹ Zie ook hoofdstuk 2.

²⁸⁰ Ik kom hier op terug in hoofdstuk 14.

bepalende overheid, en collectieve beleidsbeslissingen op basis van overleg met de sociale partners. Een voorbeeld bij uitstek was voor mij de geleide loon- en prijspolitiek. En daarnaast de invloed van Keynes, wij werden meegetrokken in zijn vele beleidsvoorstellen waaronder het ‘anticyclisch’ beleid dat dezer dagen soms weer aandacht krijgt.

Wirtschaftswunder

Het nieuwe beleid leidde tot snelle wederopbouw van door oorlog getroffen landen in Europa. Er vond een economische groei plaats die voor de Duitse Bondsrepubliek werd gekarakteriseerd met de uitdrukking *Wirtschaftswunder*. De Bondsrepubliek was in die dagen als het gaat om economische groei inderdaad het grootste wonder. Maar ook Nederland kende in die dagen groei- en werkgelegenheidscijfers die het huidige economisch ‘herstel’ tot peanuts maken. Overigens moet ik hierbij aantekenen dat de toen gebruikte statistieken van economische groei grote gebreken van dat beleid wegmoffelden. In die jaren werden grote schades toegebracht aan natuur en milieu en aan samenlevingen in het Zuiden, maar ook hier in Nederland. Zouden die schades zijn meegerekend in de economisch statistieken dan zou het beeld veel minder positief zijn. Hoe dan ook, ik was opgegroeid in dat economisch denken en in de resultaten daarvan, zodanig dat ik onze Nederlandse samenleving als de maat der dingen zag. In hoofdstuk 3 heb ik al beschreven dat ik in die jaren vond dat landen als Colombia zich zouden moeten ontwikkelen om te worden zoals Nederland.

Structuralisme en internationalisme

In Colombia onderging ik een omkering die ik in hoofdstuk 3 karakteriseerde als een *metanoia*. Ik ervoer ten eerste dat armen meestal een goed inzicht hadden in hun situatie en de oorzaken daarvan. Tot die oorzaken behoorden de enorme verschillen tussen rijk en arm, verschillen niet alleen in welstand maar vooral in vermogen. De zeer ongelijke verdeling van het grondbezit was misschien wel de meest in het oog vallende en structurele oorzaak. Ik kreeg aandacht voor de structurele kenmerken van de samenleving. En ik kreeg bewondering voor de vele manieren waarop armen wisten te overleven, of soms in verzet kwamen. Ik kreeg steeds meer begrip voor revolutionairen, en de overtuiging dat revolutie onvermijdelijk was.

Tegelijkertijd begon ik in te zien dat ook internationale verhoudingen een bepalende rol speelden in de ontwikkelingsproblematiek van Colom-

bia. Het land was al in verregerende mate gemondialiseerd, geglobaliseerd zou men tegenwoordig zeggen. Buitenlandse bedrijven profiteerden, samen met de rijken van het land zelf, van de goedkope arbeidskrachten en van de enorme rijkdom aan grondstoffen. Die internationalisering manifesteerde zich ook op politiek en militair gebied. De Verenigde Staten beschouwden het land als deel van zijn achtertuin. De VS bemoeide zich dan ook ten eerste met de lokale politiek en met de rol die de militaire strijdkrachten vervulden in het intomen van het verzet. Je zou kunnen zeggen dat ik aan het einde van mijn Colombiaanse periode op mijn manier een (economisch) structuralist was geworden. De kern van die opvatting is dat samenlevingen worden gestuurd door bepaalde verhoudingen tussen mensen die een zeker blijvend karakter hebben. Structuren zijn bepalend voor het wel en wee, en kunnen leiden tot voor de verschillende mensengroepen zeer ongelijke resultaten, vooral wat betreft welvaart en welzijn. Structuren bepalen wie rijk zijn en worden en het voor het zeggen krijgen. En ook wie van die maatschappelijke rijkdom en macht worden uitgesloten. Wil je rechtvaardigheid en vrijheid voor iedereen bereiken, dan moet je die structuren aanpakken. Geen liefdadigheid dus. Ik werd ook een internationalist, die zag dat binnenlandse verhoudingen en resultaten op gebieden van welvaart en ontplooiing veel zo niet alles van doen hadden met allerlei internationale verhoudingen.

‘Derde Wereld’

Zo ongeveer stond ik er voor toen ik in 1965 weer in Tilburg aan de slag ging. Maar dat was een heel ander Tilburg dan de stad die ik in 1962 verlaten had. Zeker ook in intellectueel opzicht en de manieren waarop mensen tegen de werkelijkheid aankeken. Dat gold ook voor de economie. Zo was er mede onder invloed van UNCTAD 1964 (Genève) ook in Nederland een zeer creatieve discussie ontstaan over de werking van het wereldhandelsstelsel. Het vrijmoedige optreden in Genève van de vele aanwezige ontwikkelingslanden bleek ook tot Nederland doorgedrongen te zijn. Nog steeds, ik kan het niet laten, lees ik wel eens in de vrijmoedige toespraken van Cuba en Algerije. Die zijn zeer inspirerend. Daar manifesteerde zich ook het grote blok van landen onder het banier van de Derde Wereld. Dat taalgebruik werd ook in Nederland in heel korte tijd usance.

In de ontwikkelingsliteratuur kreeg het werk van Irving Horowitz *Three Worlds of Development*²⁸¹ veel aandacht. Hij zag het ontwikkelingsvraag-

281 1966 Horowitz, Irving L.: *Three Worlds of Development*; zie ook mijn bespreking van dit boek: 1967 Keune, A.W.M.: *Horowitz, Irving L.*

stuk als een mondiaal stratificatieprobleem. Armoede en rijkdom zijn in zijn visie met elkaar verbonden. En dat geldt ook voor de arme en de rijke landen. Dat was een belangrijke stap voorwaarts in de aandacht voor het gemondialiseerde karakter van die vraagstukken. In zijn visie is iedere nationale samenleving tot op zekere hoogte autonoom. Maar ook geldt dat geen enkele samenleving op zichzelf staat. Dit doet mij denken aan de hedendaagse 'identiteitsdiscussie'. Daarbij zijn er nationalistische stromingen die juist die nationale autonomie beklemtonen. Ik denk dan wel eens dat het goed zou zijn als zij dergelijke 'oude' boeken van auteurs als Horowitz eens zouden lezen. Dan zouden de 'identitisten' wel eens tot de ontdekking kunnen komen dat hun visie doortrokken is van anachronismen.

Afhankelijkheid

Hoe dan ook, het begrip Derde Wereld werd leidend, zowel in de internationale politiek als ook in de wetenschappelijke literatuur. Daarbij 'ontdekte' ik wel dat er verschillende stromingen zijn. Een van die stromingen, die voor mij heel belangrijk werd, werd gevormd door auteurs als Samir Amin²⁸² en André Gunder Frank²⁸³.²⁸⁴ Dat zijn auteurs die ook in de jaren zestig in Tilburg steeds meer erkenning kregen. Beiden hebben eigenlijk een mondiaal vertrekpunt, de wereldsysteemanalyse.²⁸⁵ In hun (en mijn) visie is er één bepalend maatschappelijk stelsel, de wereldeconomie. Processen van ongelijke ontwikkeling moeten dan ook worden gezien als mondiale processen. Dat wil niet zeggen dat de nationale analyse, die van de natiestaat, er niet meer toe doet. Naties hebben tot op zekere hoogte een eigen dynamiek. Maar die staan steeds in wisselwerking met die van de wereldeconomie. Die wisselwerking verloopt via relaties van afhankelijkheid, door de een genoemd 'metropolen' en 'satellieten', door de ander 'centrum' en 'periferie'.²⁸⁶

282 1970 Amin, Samir

283 1967 Frank, André Gunder

284 Beide auteurs heb ik bij verschillende gelegenheden ontmoet. Zo was ik ergens in de jaren zeventig discussieleider bij een voordracht aan onze universiteit van André Gunder Frank. Ik heb hem opnieuw ontmoet bij de conferentie in 2002 in Schengen, georganiseerd door het World Forum for Alternatives. Daar heb ik ook Samir Amin ontmoet. Hij was een van de organisatoren van deze conferentie, samen met Francois Houtart. Zie mijn verslag van deze conferentie: 2002 Keune, Lou: *Sociale bewegingen op zoek naar alternatieven*.

285 Zie ook: 1966 Wallerstein, Immanuel

286 Ik heb veel waardering voor de wijze waarop Frank en Amin de mondiale afhankelijkheden beschrijven en analyseren. Maar het beste, meest instructieve boek op dit

Lou met André Gunder Frank bij discussie aan de KHT

Tegelijkertijd zijn zij onderzoekers die veel belang hechten aan de historische benadering. Niets is, alles wordt. In de literatuur kwam steeds meer onderzoek dat inging op de ontstaansgeschiedenis van de bestaande ongelijkheden. Ik heb van die literatuur veel geleerd over het wordingsproces van armoede en ongelijkheid. Veel literatuur behandelde de geschiedenis van Afrika. Boeken van Basil Davidson²⁸⁷ en Walter Rodney²⁸⁸ Jomo Kenyatta²⁸⁹ en Frantz Fanon²⁹⁰ hebben mij als gezegd de ogen geopend. Dat geldt ook voor de geschiedenis van Azië²⁹¹ en van Latijns Amerika,²⁹² ik heb hier al eerder in dit boek naar verwezen. En ook naar de these van Frank, *The Development of Underdevelopment*. Kortom, armoede en ongelijkheid zijn niet van god gegeven maar resultaten van mensenwerk. En dat gaat nog steeds op.

gebied vind ik nog steeds het boek van Tamás Szentes. Zie: 1973 Szentes, Tamas

287 Zie: 1966 Davidson, Basil: *Africa*

288 Zie: 1973 Rodney, Walter: *How Europe underdeveloped Africa*

289 Zie: 1938 Kenyatta, Jomo: *Facing Mount Kenya*

290 Zie: 1971 Fanon, Frantz: *Zwarte huid, blanke maskers*

291 Zie: Bijvoorbeeld: 1966 Nehru, Jawaharlal: *The Discovery of India*; en: 1960 Mamoria, C.B.: *Organisation and financing of Industries in India*.

292 Zie: Frank, a.w.; zie ook: 1983 Galeano, Eduardo: *De aderlating van een continent*.

Wereldhandel

Wat mij na terugkomst uit Colombia zeer verbaasde, was de gegroeide en steeds fellere kritiek op het wereldhandelsstelsel. In mijn opleiding was het een axioma dat handel goed was, het ging om een efficiënte vorm van arbeidsdeling, en arbeidsdeling brengt vooruitgang. Dat gold ook en met name voor de concurrentiële handel, iedereen handelt met iedereen, en zeker als aan de voorwaarden van de *these van Ricardo*²⁹³ werd voldaan, kwam het wel goed met die efficiëntie. Maar ik trof een fel discussiërend Nederland aan waaronder nieuwe critici die betoogden dat handel ongelijk is. De een profiteert ervan, de ander is het haasje. Het zo geprezen axioma van *win-win* werd op allerlei manieren bekritiseerd en ondergraven. In die discussie speelde ook de vraag mee in hoeverre er sprake was van een gelijk speelveld. Want hoe kun je als kleine bananenboer de concurrentie aan met grote multinationals als *United Fruit*? Concurrentie leidde er toe dat kleine boeren het loodje legden en dat arbeiders zwaar onderbetaald werden. Concurrentie is dus helemaal niet zo goed als veel economen dachten. Dat geldt ook voor de steeds verdere concentratie van ondernemersmacht in enkele grote multinationals. De voorbeelden van dergelijke concentraties gingen de wereld over, ik heb zelf veel opgestoken van Clairmonte en Kavanagh.²⁹⁴ Palloix vatte de ontwikkelingen samen met de term *L'Internalisation du Capital*.²⁹⁵ Hij was een voorloper van de nu erkende gedachte dat de wereld één kapitaalmarkt is en dat de financialisering de hele wereldeconomie doordrenkt.

Allerlei geloofsartikelen van de toen dominante samenlevingsvormen legden dus het loodje. In de discussies maar ook in mijn onderwijs verschoof de invalshoek steeds meer naar de vraag hoe het heersende economisch systeem te begrijpen. Ik zelf verlegde mijn werkwijze steeds meer naar de zoektocht naar systemische kenmerken van het heersende stelsel. Dat wil niet zeggen dat ik de concrete beschrijving en analyse van allerlei vraagstukken verwaarloosde. Integendeel, ik vond, en vind nog altijd dat je steeds moet beginnen met de beschrijving en analyse van de concrete dagelijkse maatschappelijke werkelijkheid, hoe groot de verleiding ook is om modelmatig te werken. Tegelijkertijd moet je ook proberen om die werkelijkheid te begrijpen door onderliggende

293 David Ricardo was een van de belangrijkste bepleiters van vrijhandel. Zijn bekendste argument is dat van het comparatieve voordeel: zorg dat landen zich concentreren op die producten waarbij zij een relatief voordeel hebben ten opzichte van andere landen.

294 Zie: 1994 Clairmont, Frederic, en John Cavanagh: *World's Top 200 Mega Corporations*.

295 Zie: 1975 Palloix, Christian: *L'Internalisation du capital*.

structuren en processen op een hoger abstractieniveau samen te vatten en tendenties op te sporen.

Polek

Voor mij ging een nieuwe wereld open. Dat is mede te danken aan het werk aan de Tilburgse universiteit van de werkgroep Polek, met als grote inspirator mijn collega en vriend Wim Boerboom. Polek bestond hoofdzakelijk uit studenten economie. Maar ook enkele docenten voelden zich daar thuis, waaronder ik. De werkgroep was ontstaan als gevolg van een brede ontevredenheid over het eenzijdige karakter van de economie opleiding. Daarnaast waren er ook vele initiatieven die werden ondernomen door studenten van de Sociale Faculteit. Bijvoorbeeld het initiatief tot een Alternatieve Sociale Faculteit, of de instelling van onderwijswerkgroepen, of zeer interessante afstudeerprojecten.²⁹⁶ Met enkele collega's hebben wij een tijdje onderzoek gedaan naar de marxistische analyse van de werkelijkheid, in het bijzonder de klassenanalyse. Maar ook buiten Tilburg liepen vele projecten, het was ondoenlijk om alles bij te houden. Dat geldt ook de stroom van publicaties van uitgeverijen als de SUN in Nijmegen²⁹⁷ en Van Gennep in Amsterdam. Sommige teksten hebben een

Wim Boerboom, inspirator politieke economie

²⁹⁶ Zie hoofdstuk 16.

²⁹⁷ Bij de Sun hebben wij een boek met teksten van toonaangevende auteurs gepubliceerd. Zie: 1976 Bergers, J., A. Keune en W. Wagemans.

speciaal plekje in mijn geheugen gekregen. Zoals van Osvaldo Sunkel, die in zijn artikel 'Transnational capitalism and the national desintegration in Latin America' liet zien dat repressie ook zijn economische grenzen heeft en dat democratisering onvermijdelijk is.²⁹⁸

In Tilburg organiseerden wij een grote internationale conferentie getiteld *Capitalism in the Seventies*.²⁹⁹ Zeer inspirerend, vooral door de deelnemers uit vele landen, het merendeel economen die zeer kritisch stonden ten opzichte van de heersende economische opvattingen. Overigens eindigde deze conferentie in groot gekrakeel. Er waren vele verschillende stromingen vertegenwoordigd en je zou haast denken dat ook toen het bevechten van het eigen gelijk belangrijker was dan de gezamenlijke strijd voor meer rechtvaardigheid.³⁰⁰

Protest in de aula van de universiteit

298 Zie: 1973 Sunkel, Osvaldo: *Transnational capitalism*.

299 Zie: 1971 Mandel, Ernest, en Viktor Perlo en Wim Boerboom.

300 Mijn rol was bescheiden bij deze organisatie. Ik was discussieleider bij de afsluitende plenaire discussie in een aardig volgepakte aula van onze universiteit. Daar ontstonden felle discussies. Toen duidelijk werd dat ik (mede dankzij mijn gebrekkige Engels) die heksenketel niet in de hand kon houden, werd uiteindelijk besloten de discussie te sluiten door de geluidsinstallatie uit te zetten. Ik krijg het er nog warm van als ik aan die gedenkwaardige avond terug denk.

Productiewijze

Al deze ontwikkelingen in mijn benadering van vraagstukken van ongelijke ontwikkeling kregen ook hun weerslag in het mede door mij verzorgde onderwijs, met name binnen de sectie Imperialisme en Onderontwikkeling.³⁰¹ Ik werd steeds meer beïnvloed door het debat over productiewijzen. Dat begrip is een van de kernelementen in de marxistische benadering. Daaronder versta ik in navolging van Marx de ‘*Produktion des Lebens*’, ofwel het geheel van productiekrachten en productieverhoudingen.³⁰² Dat is dus een heel breed begrip, het verwijst naar de manier waarop (menselijk) leven wordt voortgebracht. Daarbij worden verschillende vormen van *Produktion* onderscheiden, het kapitalisme is ‘slechts’ één vorm. Andere, prekapitalistische, zijn onder andere het slavenhouderssysteem, het feodalisme, de Aziatische productiewijze, en de Kleine Waren productiewijze. Ter aanduiding van de postkapitalistische productiewijze wordt veelal de benaming socialisme gebruikt. In mijn visie hebben processen van ongelijke ontwikkeling en van ecocide alles te maken met deze vormen van samenleven.

Waar het om gaat is dat een samenleving nooit een ‘zuivere afspiegeling’ is van de bepalende sociaaleconomische verhoudingen. Iedere samenleving wordt gekenmerkt door een dominante productiewijze, tegenwoordig de kapitalistische. Daarnaast zijn er echter in iedere samenleving elementen waar te nemen van verschillende andere productiewijzen, deels oude, deels nieuwe samenlevingsvormen. Om dat uit te drukken ben ik steeds meer het begrip sociale formatie gaan gebruiken, in navolging van Marx en anderen.³⁰³ Ik vind dat begrip, en vooral de achterliggende gedachte, nog steeds heel belangrijk, ook voor de beschrijving en analyse van de grote hedendaagse maatschappelijke vraagstukken als armoede en ongelijkheid, en ecocide. Het helpt om in te zien dat wij al veel vooruitgangen hebben geboekt en vooral om te erkennen dat wij al bezig zijn met de opbouw van een betere samenleving, ondanks alle ook waar te nemen gebreken.³⁰⁴

301 Zie o.a.: 1977 Heemskerk, Cees, en Ger Duijf.

302 1996 Keune, Lou: *Basisverhoudingen – Productiewijze*. In: Lou Keune: *Inleiding Ongelijke Ontwikkeling – Dictaat 1996*.

303 Idem.

304 Ik kom daarop terug in hoofdstuk 14, zie: 2014 Keune, Lou: *Checklist Duurzame en Solidaire Economie*.

Gebruikswaarde

Ook andere begrippen en analyses uit de politieke economie zijn voor mij heel belangrijk. Daarbij is het standaardwerk van Paul Sweezy: *The Theory of Capitalist Development*³⁰⁵ voor mij van groot belang geweest. Geïnspireerd door Sweezy bepleit ik steeds meer dat onze samenleving zou moeten worden geleid door de gebruikswaarde van goederen en diensten.³⁰⁶ Daarbij maak ik onderscheid tussen het nut van bronnen van bestaan (mensen en natuur) om goederen en diensten voort te brengen, en anderzijds het nut van die goederen en diensten om de behoeften van mens en natuur te vervullen. Op dit moment domineert daarentegen de ruilwaarde van die bronnen van bestaan en van de voortgebrachte goederen en diensten, dat wil zeggen het vermogen om daarmee geld te verdienen. Ik denk dat het prioriteren van de dominantie van de gebruikswaarden niet alleen een keuze is maar ook steeds meer een onvermijdelijkheid, wil de mensheid kunnen voortbestaan.³⁰⁷ De hedendaagse problemen met het klimaat en de uitstoot van CO₂ en de veel te hoge voetafdruk dwingen ons bijvoorbeeld om los te komen van fossiele brandstoffen, anders is de ellende niet meer te overzien. Ik vergelijk dat wel eens met de noodzaak van een oorlogseconomie.³⁰⁸ Het wordt onvermijdelijk om de oplossing van dit soort vraagstukken niet meer aan de markt over te laten. En ook om drastische maatregelen te nemen, ondanks dat het onzeker is hoeveel geld die gaan kosten.³⁰⁹ Geld moet op de tweede plaats komen. Geldcreatie moet worden geleid door de concrete maatschappelijke en ecologische mogelijkheden en behoeften, niet door wat ‘de markt’ dicteert.³¹⁰

Er zijn meer begrippen uit de marxistische benadering die mij blijven inspireren. Bijvoorbeeld het theorema van de tendens tot daling van de gemiddelde winstvoet. Of dat van concentratie en centralisatie van kapitaal. Of de tendens tot crisis. Een hele mooie stelling vind ik ook die van de tegenstelling tussen productie van meerwaarde en realisatie

305 Zie: 1942 Sweezy, Paul: *Theory of Capitalist Development*.

306 Zie: 2014 Henneman, Rutger: *De crisis en het potentieel voor een gebruikswaardeeconomie - Interview met Lou Keune*.

307 Idem.

308 2010 Keune, Lou: oorlogseconomie.

309 Dat zie je ook bij het beleid van de regering van Rutte-3 om Nederland gasloos te maken. Besluiten worden genomen ondanks grote financiële onzekerheden. Rutte toch een socialist? Overigens moet natuurlijk wel goed worden gekeken naar hoe die financiering te organiseren. Een historisch voorbeeld van een dergelijke studie blijft: 1940 Keynes, John M.: *How to Pay for the War*.

310 Zie ook mijn *Geldcreatie wordt salonfähig* (2016).

van meerwaarde. Bij de productie van goederen en diensten gaat het er onder meer om de productiekosten zo laag mogelijk te doen zijn, om zo de winsten te maximaliseren. Vandaar dan ook de eeuwige wens van ondernemers om de arbeidskosten waaronder de lonen zo laag mogelijk te houden. Maar die zo gecreëerde meerwaarde moet zich wel uitbetalen in de verkoop van diezelfde goederen en diensten. En daarvoor, je raadt het al, moet de markt groeien. En wie is die markt? Onder anderen de loonontvangers. Arme vertegenwoordigers van VNO-NCW, hoe kunnen zij het best hun verdeelde achterbannen bedienen?

Een ander onderwerp dat mij nogal bezig houdt is dat van de staat. Meestal wordt het begrip staat beperkt tot wat je de publieke overheden en apparaten zou kunnen noemen. Maar ik geef de voorkeur aan een brede staatsopvatting: alle apparaten en instellingen die macht verwerven en toepassen. Ik ben in de jaren negentig een tijdje actief geweest binnen GroenLinks. Daar ben ik mij zeer gaan verbazen over het gemak waarmee een beperkte definitie van staat gehanteerd werd. Daarmee werd, zeker in de jaren van Femke Halsema, veel macht overgelaten aan met name het bedrijfsleven.³¹¹ Dat terwijl juist in de jaren tachtig en negentig steeds meer macht onttrokken werd aan het democratische speelveld, via privatisering, deregulering en dergelijke.³¹² Daardoor is er een groot democratisch tekort ontstaan. Uiteindelijk was de afloop van deze discussie, toen de nota van Femke Halsema *Vrijheid eerlijk delen* door de partij als partijlijn werd aanvaard, voor mij reden GroenLinks te verlaten.

Marx okay?

Ik heb dus een aardige tik van de marxistische molen gekregen, zeer tot mijn genoegen. Maar voldoet die nog steeds voor de dag van vandaag? Ik denk van wel. De hiervoor genoemde kernbegrippen heb ik niet voor niets genoemd en ik werk er nog steeds mee. Ik vind nog steeds de klassenbenadering nuttig voor beschrijving en analyse van de werkelijkheid. Zoals ik in het jubileumboekje van fondsorganisatie XminY³¹³ heb betoogd, doortrekken de klassentegenstellingen alle naties. Dat geldt eens te meer nu wereldwijd steeds meer mensen die vroeger tot de middenklassen zouden worden gerekend, nu in feite geproletariseerd zijn. Het overgrote deel van de vroegere boerenklassen heeft de strijd met de grootboeren en internationale voedsel conglomeraten verloren. Iets dergelijks geldt ook

311 Zie mijn: 'Staat of geen staat' (1992). Zie ook mijn: 'Vrijheid eerlijk delen?' (2006).

312 Zie ook mijn: 'Privatisering: enkele discussiepunten' (2003). Zie ook mijn: 'Privatisering: een meer fundamentele discussie gewenst' (2004).

313 Zie: 1988 Keune, Lou: *Van Derde Wereld naar één Wereld*.

de positie van de vroegere middenstanders, zij bestaan nauwelijks meer, grote bedrijven hebben hun handel overgenomen.

Dat geldt zelfs voor intellectuelen, ook zij behoren tegenwoordig tot de klassen die het moeten hebben van de verkoop van hun arbeidskracht. Voeg daarbij de verregaande liberalisering bij, of beter gezegd de flexibilisering van de arbeidsmarkten en de enorm toegenomen mondiale mobiliteit van kapitaal, en je kunt alleen maar concluderen dat bijna iedereen op deze wereld met bijna iedereen in concurrentie is gebracht, met alle verslechteringen van arbeidsvoorwaarden van dien. Het bepalende stelsel is dus de wereldeconomie. Dat wil niet zeggen dat de begrippen *land* en *natie* geen relevantie meer hebben. Integendeel, veel mensen benoemen hun identiteit veelal met deze termen. Maar economisch gezien behoren zij tot dezelfde sociale lagen als de mensen elders die in vergelijkbare posities verkeren. Hoezeer nationalisme en etniciteit tegenwoordig van zich doen spreken, het zijn als gezegd eigenlijk anachronismen geworden. Zij vergemakkelijken de concurrentie tussen mensen, het tegen elkaar opjagen.

Parasitaire lagen

Tegelijkertijd zijn er nieuwe tegenstellingen binnen de mondiale arbeidersklassen. Zo is in veel landen waaronder Nederland de welvaart van grote groepen mensen flink toegenomen, zelfs met verschijnselen van overconsumptie. Die toename gaat ten koste van mensen met zeer lage lonen en slechte arbeidsomstandigheden, zeker in ontwikkelingslanden. Daarnaast gaat die ten koste van de komende generaties, door het overbeslag op de natuurlijke hulpbronnen en het milieu. Er is dan in feite sprake van een parasitair bestaan. Dat staat de solidariteit tussen mensen van verschillende landen en werelddelen in de weg. Daar staat natuurlijk tegenover dat ontwikkelingen als de toegenomen flexibilisering iedereen treffen, waardoor steeds meer gemeenschappelijke elementen en herkenningen te benoemen zijn. Hoe dan ook, de landenbenadering, dus het definiëren van de grote maatschappelijke vraagstukken in termen van landen, heeft zijn langste tijd allang gehad.

Crisis

De opvatting over crisis is ook aan het verschuiven. In marxistische kringen, bijvoorbeeld bij Sweezy, zijn verschillende opvattingen over wat een economische crisis is en hoe die te verklaren is. Twee opvattingen zijn grofweg dominant: De crisis als gevolg van de tegenstelling tussen

PEMO verkiezingsdebat

productie van meerwaarde en de realisatie van meerwaarde: eens moet dat vastlopen. En de tweede verklaring sluit aan bij het theorema van de tendentieel dalende gemiddelde winstvoet: eens houdt de winstgevendheid van de kapitaalsinvesteringen op, al was het maar door de ontwikkeling van de techniek.

De meest fundamentele verandering in mijn crisisopvatting is dat de tegenstelling tussen mensheid enerzijds, en natuur en milieu anderzijds, dominant en onbeheersbaar wordt.³¹⁴ Mede door de kenmerken van de kapitalistische productiewijzen dreigt het menselijke bestaan ten onder te gaan aan de ecologische grenzen. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de voortdurende jacht op geldelijk gewin, en dus in de zucht tot alsmear groeien van zowel productie als consumptie. Deze overtreft zelfs de functionaliteit van deze consumptiegroei (wat draagt die overconsumptie nog bij aan werkelijke bevrediging van behoeften?). Het wordt steeds meer de vraag of de mensheid wel zal overleven. Ik heb ook het gevoel dat die fundamentele twijfel, onbewust misschien maar toch breed wordt gevoeld. Ik ben groot liefhebber van apocalyptische films als *Mad Max* en *The Hunger Games*. Maar ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat bij die populariteit de angst voor het eindige meespeelt.

314 Zie: 2011 Huige, John, en Lou Keune.

Transitie

Hoe nu verder? Het is enorm verheugend dat er weer aandacht is voor de noodzaak om te denken en handelen in termen van transitie en transformatie. Daarop kom ik uitgebreid terug in de volgende hoofdstukken. In het kort denk ik dat de werldsamenleving zich moet gaan onttrekken aan de dominantie van de kapitalistische productiewijze. Volgens sommigen, als Jo Versteijnen³¹⁵ kan een nieuwe samenleving pas tot stand komen als het kapitalisme overwonnen is. Ik ben het met Jo eens dat moet worden gewerkt aan een postkapitalistische samenleving. Maar die is nu al in ontwikkeling, daarvan zijn vele voorbeelden te geven. ‘De nieuwe samenleving ontwikkelt zich in de oude’ is ook mijn adagium. Het is zeer de vraag of dat een socialistische samenleving in de klassieke zin zal zijn. Ik denk het niet, hoewel ik nog steeds vind dat van de wat oudere discussie over transitie³¹⁶ nog veel valt te leren. Hoe dan ook zal het een postkapitalistische samenleving zijn, een samenleving waarbinnen niet meer het kapitalisme domineert maar een nieuwe productiewijze, geleid door enerzijds de mogelijkheden van mens en natuur en anderzijds de behoeften van diezelfde mens en natuur. En dat dan onder strikte condities van duurzaamheid en van solidariteit.^{317 318}

315 Zie: 2010 Versteijnen, Jo, en Bram Snoek, Wouter Snip.

316 Zie bijvoorbeeld de eerder genoemde Bettelheim (2009).

317 Zie ook: 2011 Huige, John, en Lou Keune.

318 2012 Georganiseerde Weldaad: *In gesprek met Lou Keune*.

12

Handelingsonderzoek

Ik was een jaar of acht oud en had in het winkeltje van mevrouw Kengen³¹⁹ boodschappen gedaan voor mijn moeder. Ik vertelde mijn moeder dat ik van mevrouw Kengen een snoepje had gekregen. ‘Madame Kengen’ corrigeerde moeder mij. Dat begreep ik niet. ‘Zij is toch een mevrouw?’ ‘Nee’, antwoordde mijn moeder, ‘een madame.’ ‘En u dan?’ ‘Ik een mevrouw’.

Pas later drong tot mij door wat hier speelde. Voor mij was er geen onderscheid tussen mijn moeder en mevrouw Kengen, het waren allebei vrouwen. Maar voor de grote mensen toen blinkbaar wel. De Madammen waren de vrouwen uit wat ‘het gewone volk’ werd genoemd. Mijn moeder was van de ‘betere stand’, dus een mevrouw. Voor alle duidelijkheid; wij hebben het hier over de jaren veertig van de vorige eeuw. Dat waren toen nog tijden met soms feodale trekken, er waren nog standen, met grote en kleine standsverschillen. De volksvrouwen in het Zuid-Limburg van die jaren werden Madammen genoemd, de vrouwen uit de hogere standen Mevrouwen. Madammen droegen hoofddoeken, Mevrouwen een hoed. Madammen spraken vooral dialect, soms en met moeite ook Hollands; Mevrouwen spraken Hollands, en soms (echt deftig) Frans.³²⁰ Ik weet nog heel goed dat ik het maken van dergelijk onderscheid heel raar vond. Maar ik heb ze wel leren aanvoelen. Soms denk ik dat ik mij ergens diep in mij een ‘Heertje’ voel, althans ik moet de neiging onderdrukken om mij beter dan anderen te voelen. Mijn moeder was overigens de liefste schat van de wereld. Maar dat onderscheid was haar met de paplepel ingegeven, zij was van een ‘deftige familie’ en dan krijg je dat.

Onderscheid

Ik denk dat wij mensen gewend zijn om verschillen tussen ons te creëren en te hanteren. Dat gebeurt soms met kwade bedoelingen, zoals wij de-

319 Niet haar echte naam.

320 Deze anekdote laat ook zien dat Zuid-Limburg in die jaren sterk onder Franstalige invloed stond. Je zag dat ook (en nu nog) in ons dorp in veel Franstalige achternamen, bijvoorbeeld Lebouille, Delahaye, Damoiseaux, Cerfontaine, en natuurlijk Dumoulin.

zer dagen ervaren met sommige racistische politieke bewegingen. Maar meestal gebeurt het op een nauwelijks bewuste manier, bijvoorbeeld op grond van een wel of niet gedeelde geschiedenis. Dat is dan wel van invloed op wie het voor het zeggen heeft, of tegen wie anderen in verzet komen. Taal is een soms versluiserende maar effectieve uitdrukking van de wijze waarop mensen verschillen tussen elkaar ervaren en uitdragen. En op een of andere manier had ik dat als kind al in de gaten. Hoezeer ik dan ook nog steeds restanten heb van ‘betere stand voelen’, ik heb wel altijd het gevoel gehad dat dat niet klopte. Later kreeg ik steeds meer in de gaten dat het creëren en hanteren van dergelijke taal tot de onderliggende structuren van deze samenleving met al haar ongelijkheden en uitsluitingen behoort. Dat geldt zeker ook voor de wetenschappelijke taal. In een interview dat Thera van Osch en ik hadden met het Tilburgs Hogeschoolblad stelde ik: ‘Het taalgebruik, het jargon van veel economen vind ik onderdrukkend; ze doen weliswaar hun best (of bewust niet) om zich zo begrijpelijk mogelijk uit te drukken, maar ze hanteren daarbij categorieën die uiteindelijk de oorzaak van allerlei problemen verdoezelen’. En Thera vulde aan: ‘Naarmate ze banger zijn dat hun autoriteit wordt ondergraven, omdat ze geen ‘oplossing’ weten aan te dragen, gaan ze spreken in een taal die niet meer verstaanbaar is voor de gewone mensen.’³²¹

Ongelijkheid en uitsluiting werden basisthema’s in mijn werk. Zij waren belangrijke motivaties voor de keuzes die ik heb gemaakt. Armoede moest en kon worden bestreden. Ongelijkheid was ook een van de belangrijkste oorzaken van armoede. Die ongelijkheid kwam ook tot uitdrukking in de manieren waarop over elkaar gesproken werd. Achter armoede en ongelijkheid lagen werelden van verschil.

Marginalisering

Begin jaren negentig heb ik met een aantal collega’s van onze universiteit een studiedag gehouden over het thema marginalisering. De keuze voor dit thema kwam voor een groot deel uit mijn koker. Ik werd geïnspireerd door mijn kennismaking met onderzoek in Latijns-Amerika. Ik denk dan onder meer aan het werk van Vekemans in Chili over dit onderwerp.³²² Hij maakte het begrip marginalisering tot een van de kernbegrippen van ontwikkelingsstudies. Op Vekemans is later veel kritiek gekomen, onder meer vanwege zijn rol bij de verkiezingswinst van christendemocraat Eduardo Frei in 1964. Hij werd er ook van beschuldigd voor de CIA te

321 1980 Kleinegris, Winfried.

322 Zie o.a.: 1969 Vekemans, Roger, met Jorge Giusti.

werken. Dat neemt niet weg dat zijn werk en ook dat van anderen uit die onderzoeksgroep DESAL, als Betty Cabezas, bij mij sporen hebben achtergelaten.

Wat is marginalisering? Op genoemde studiedag hebben wij een nogal algemene definitie gevolgd: Marginalisering is uitsluiting van deelname aan het maatschappelijke bestaan.³²³ Nu kun je op allerlei manieren en ten opzichte van veel onderdelen van het menselijk bestaan worden uitgesloten. En ook de mate van uitsluiting kan verschillen. Voor mij was een heel belangrijke invalshoek de deelname aan de menings- en besluitvorming over allerlei aspecten van ontwikkeling. In mijn proefschrift, dat handelde over gemeenschapsontwikkeling in Colombia,³²⁴ stond de deelname van betrokkenen aan projecten en programma's van ontwikkeling centraal. Daarbij kan de deelname op verschillende momenten van de uitbouw van dergelijke projecten en programma's gestalte krijgen. Gaat het alleen om het leveren van arbeidskracht, al dan niet gratis, bijvoorbeeld om een weg aan te leggen? Of wordt die deelname ook nagestreefd op de andere momenten van deze ondernemingen? Daarbij denk ik aan het noodzakelijke vóóronderzoek en de definiëring van het probleem, en ook aan de planning van de te ondernemen activiteiten, en aan de evaluatie daarvan. En over welke problematieken mag die participatie gestalte krijgen? Gaat het alleen over zaken die de levensomstandigheden als gezondheid, onderwijs en huisvesting betreffen? Of ook om meer structurele zaken als het grondbezit, de geldmacht en de politieke besluitvorming? En wie mag deelnemen?

Kortom, waarover hebben wij het bij het thema marginalisering? De voorgaande opsommingen klinken nogal praktionistisch. Je ziet, bij wijze van spreken, de ontwikkelingssocioloog door het land rijden met zijn formulieren en bij allerlei kruisingen van regels en kolommen kruisjes of percentages zetten. Ik zelf heb het belangrijk gevonden om in ieder geval ook op deze manier te komen tot beschrijvingen en analyses van situaties van marginalisering. Dan weet je immers beter over wat en wie je het hebt. Maar uiteindelijk zijn meer diepgravende beschrijvingen en analyses belangrijker om vragen te beantwoorden over wie heeft het voor het zeggen en wie is de klos. Als het dan over ontwikkelingslanden gaat heb ik veel van allerlei onderzoekers en auteurs geleerd over hoe marginalisering zich voltrekt en wat en de gevolgen zijn en voor wie. Dan kun je niet om de studies van het kolonialisme heen.

323 Zie: 1992 Diesen, Arthur van Diesen, en Lou Keune.

324 Zie: 1969 Keune, A.W.M.: *Gemeenschapsontwikkeling*.

Kolonialisme

Marginalisering is niet zomaar een interessant onderwerp, maar meestal aanleiding tot diepgaande en verhitte debatten over de omvang en aard van problemen als armoede, ongelijkheid en uitsluiting. In mijn artikel over Marginalisering en Ongelijke Ontwikkeling³²⁵ heb ik als kern van het proces van kolonialisering en neo-kolonialisering genoemd dat mensen en samenlevingen de beschikking over productiemiddelen werd ontnomen. Dat heeft op grote schaal plaatsgevonden, en gebeurt nog steeds, bijvoorbeeld bij *landgrabbing*. Dat heeft geleid tot nieuwe klasse formaties en tot verslechtering van de leefsituaties van zeer veel mensen. In genoemd artikel noem ik diverse voorbeelden van waar en hoe dat heeft plaatsgevonden. Ook het Nederlandse kolonialisme heeft zich van die methoden bediend, bijvoorbeeld bij de vestiging van het 'cultuurstelsel' op Java. Dat heeft geleid tot vele landloze boeren en massale armoede.

De Nederlandse econoom J.H. Boeke is wereldwijd bekend geworden door zijn beschrijvingen en analyses van marginalisering. Hij komt zelfs tot de conclusie dat in de koloniale samenlevingen sprake is van twee naast én tegenover elkaar staande samenlevingen. Dat is de zogeheten dualisme these van Boeke.³²⁶ Ik vind die conclusie te ver gaan. Er zijn inderdaad twee samenlevingsvormen te onderscheiden, de een die van de machthebbers, de andere die van de onderworpenen. Maar beiden bestaan slechts bij de gratie van de ander. Zonder kolonisering geen gekoloniseerd. Hoe dan ook, dualisme is een belangrijk kenmerk van samenlevingen met veel marginalisering. En dat proces van uitsluiting van grote aantallen mensen is ook na de koloniale periode doorgegaan. Overigens is het ook de vraag wie nu wie uitsluit. Uiteraard is in de koloniale situatie duidelijk dat de koloniale machthebbers de instigatoren zijn van de massale uitsluiting. Tegelijkertijd ontwikkelen gemarginaliseerden strategieën van overleving.³²⁷ Daartoe behoort ook dat zij mechanismes kunnen ontplooiën om de 'bovenliggers' niet tot hun leefwereld toe te laten. Ik verwijs naar het voorbeeld dat Gerrit Huizer gaf van de Andes-indianen.³²⁸

325 Zie: 1992 Keune, Lou: *Marginalisering en ongelijke ontwikkeling*.

326 Zie: 1953 Boeke, J.H.

327 Idem p. 35 e.v.

328 Zie: 1970 Huizer, Gerrit.

Acción Comunal

Marginalisering is een goed referentiekader om het belang van handelingsonderzoek te verduidelijken. Want in veel situaties van conflicten tussen mensen of groepen van mensen speelt marginalisering en de gevolgen daarvan een belangrijke rol. En dus ook de noodzaak om die te overkomen. Daarvoor zijn inmiddels vele strategieën denkbaar en beschikbaar. Ik verwijs bijvoorbeeld naar mijn ervaringen met community development (CD) in Colombia. Dat was een programma gebaseerd op het maximaliseren van de participatie van bewoners van dorpen en stadswijken in activiteiten gericht op verbetering van hun leefsituaties. CD beperkt in principe niet de deelname tot de uitvoering van die activiteiten. Als het goed is begint de deelname bij de eerste momenten van onderkenning van de probleemsituaties en de vaststelling van wat er moet worden gedaan, en hoe. Ik heb ook proberen aan te geven dat bij de initiatiefnemers tot dit programma, waaronder ook Camilo Torres en Orlando Fals Borda, het niet zozeer ging om het praktisch nut van de bevordering van participatie.

Subject van de eigen ontwikkeling

Daaraan was ook een filosofie verbonden die er in de kern op neerkwam dat mensen subject moesten zijn van hun ontwikkeling. In de kern dus een principe van non-directiviteit: geen top-down benadering maar bottom-up. Die erkenning was natuurlijk gestoeld op de erkenning van de rechten van mensen en op de menswaardigheid van de doelgroepen. Maar ook hield dit een erkenning in van hun deskundigheid en inzicht in hun eigen situatie. Dat lijkt evident. Maar het staat haaks op een deskundigheidsmodel dat na de Tweede Wereldoorlog ook in de sociale wetenschappen bovenkwam waarin de deskundigheid van wetenschappers centraal stond. Die opvatting kreeg ook wel de benaming van *social engineering*, een opvatting die vanuit een deskundigheidspositie probeert om de maatschappelijke werkelijkheid te beschrijven, analyseren, diagnosticeren en veranderen. Die opvatting zag je ook heel duidelijk tot uitdrukking komen in de opkomende sociale planning, in Nederland via het vroegere ministerie van CRM en via de regionale opbouworganen. Hierbij speelde ook een bepaalde opvatting van de maakbaarheid van samenlevingen een rol. De samenleving is gemaakt door mensen, en is dus ook te hervormen. Daarnaast manifesteerde zich een zekere opvatting van eenduidigheid. *Social engineers* hebben net als natuurkundigen en scheikundigen een haast fysische opvatting over mens en samenleving;

‘dit is ijzer en geen hout’. Bij handelingsonderzoek domineren opvattingen van meerduidigheid en vertoog, van sociale constructies en dialectiek.

Daarnaast raak je bij een beweging van onderop ook aan concrete machtsverhoudingen, bijvoorbeeld van grootgrondbezitters of van politici. Het gaat immers om emancipatie, je stelt bestaande posities van mensen en bestaande machten ter discussie. Dat is geen vrijblijvende zaak, emancipatie impliceert conflicten. Zoals ik in hoofdstuk 3 heb laten zien werden in Colombia door machthebbers grenzen gesteld aan waarop die participatie kon worden gericht, met de nefaste gevolgen van dien. Daar zit een zekere logica in. Ik kom daarop terug.

El Salvador

Iets vergelijkbaars heeft zich ook afgespeeld in El Salvador. Daar kwamen in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw allerlei sociale bewegingen boven die de deelname van grote aantallen mensen, gedepriveerden, lieten zien. En wel op velerlei gebieden, zie maar eens de volksorganisaties die deelnamen aan het *Bloque Popular*.³²⁹ Participatie ‘van onderop’ was voorwaarde voor deze snelle groei van de sociale bewegingen. In die bewegingen speelde natuurlijk ook een rol dat de leiding daarvan op een nogal directieve manier de basis wist te mobiliseren. Maar het was meer dan dat. Het waren ook bewegingen die gestoeld waren op de breed levende overtuigingen dat er iets moest veranderen, en op de actieve deelname van de leden. Daarbij waren de veranderingen die zich in die jaren in de katholieke kerk voltrokken van grote betekenis. Zij gaven, net als eerdere ontwikkelingen in de kerk, zie bijvoorbeeld de invloed van encyclieken als *Rerum Novarum*, *Quadragesimo Anno*, en recentere als *Pacem in Terris* legitimatie aan de zich ontwikkelende bewustwording bij brede lagen van de bevolking. Daar kwamen in latere jaren het optreden van progressieve kerkelijke leiders bij als bisschop Romero.

Zoals ik in mijn proefschrift en in de voorbereiding van het Cuba-onderzoek³³⁰ al concludeerde: in een samenleving met zeer gevestigde maar onrechtvaardige verhoudingen is de legitimatie van de nieuwe bewustwording en organisatie door gezagsdragers van niet te onderschatten betekenis. Tegelijkertijd is de manier waarop die brede bewustwording gestalte krijgt van minstens even grote betekenis. Gaat het daarbij allereerst om directieve vormen van mobilisering van mensen? Of gaat het vooral om vormen van organisatie gestoeld op authentieke overtuigingen

329 ‘Volksblok’.

330 Zie: 1971 Keune, A., en J. Luchtman.

en waarlijk non-directieve vormen van deelname aan de zich ontwikkelende sociale programma's? In mijn onderzoek in Chalatenango ben ik bij veel mensen gestuit op diepgewortelde overtuigingen over onderdrukking en uitbuiting en verzet, zeker ook bij mensen die geen positie van leiderschap innamen. Dat ondanks de gruwelen van de voorbije oorlog. Menigeen zou, althans dat verwachtte ik, grote twijfels hebben over de zinnigheid van hun voorbije sociale acties.

Kosmopolitiek basiswerk

In hoofdstuk 4 heb ik betrekkelijk veel aandacht gegeven aan basiswerk in Nederland. Mijn pleidooien daarover, in het bijzonder de teksten over *Kosmopolitieke Methoden* en over *Derde Wereldbeweging en Basiswerk in Nederland* werden veelvuldig gekopieerd en verspreid.³³¹ Dat had er mede mee te maken dat in die jaren er brede democratiseringsbewegingen waren die verzet boden tegen bestaande autoritaire verhoudingen. Er was dan ook een vruchtbare grond voor pleidooien voor een non-directieve aanpak. Dat sloot ook aan bij de in die jaren snelgroeiende populariteit van filosofen in wat toen nog de Derde Wereld werd genoemd en vertaling daarvan in op de brede lagen van de bevolking gerichte programma's. Bekende namen waren Mao Zedong in China, Mahatma Gandhi in India, Albert Luthuli in Zuid-Afrika,³³² Julius Nyerere in Tanzania, de bevrijdingstheologie in Latijns-Amerika, en Paolo Freire in Brazilië. Laatstgenoemde kreeg in Nederland grote populariteit bij velen werkzaam in het vormingswerk waaronder ook de Centra voor OntwikkelingsSamenwerking. Hij heeft veel aandacht geschonken aan de invloed van de taal. Zo bepleitte hij het decoderen van dominant taalgebruik dat werd opgelegd aan de uitgebuitenen en dus een instrument was van onderdrukking. Daarvoor moesten mensen nieuwe coderingen ontwikkelen die hen hielpen beter zicht te hebben op hun situatie en op hun mogelijkheden tot verandering. Taal was in zijn ogen uitdrukking van de klassenverhoudingen. Net als overigens de taal van 'Madammen' versus die van 'Mevrouwen'. Aan taal moest dan ook veel aandacht gegeven worden bij programma's van alfabetisering en van bewustwording.

Ik ben sterk door deze en andere auteurs beïnvloed. Ook in mijn pleidooien voor basiswerk klinkt door dat ontwikkelingsinitiatieven het subject-zijn van de armen en onderdrukten moeten erkennen. Dat

331 1993 Beerends, Hans, p. 57; en: 1972 Keune, Lou: *De vraag naar kosmopolitieke methoden*, p. 43 e.v.

332 Een kleinzoon van hem, Francis Luthuli, heeft nog bij mij college gelopen.

betekent, in andere woorden, dat ontwikkeling moet vertrekken vanuit de leefsituatie van die doelgroepen om vandaaruit een bewustwording te stimuleren die waarlijk antwoorden geeft op hun situatie. En vervolgens dat zij ook zouden moeten deelnemen aan de sturing en beoordeling van deze activiteiten. Zelfwerkzaamheid is een belangrijk principe bij een dergelijke strategie. Overigens geldt dat ook voor activiteiten gericht op Nederlandse doelgroepen ter bevordering van hun deelname aan mondiale ontwikkelingssamenwerking. Om maar bij het voorbeeld te blijven van de Tilburgse textielarbeiders: Wil je hun bewustwording omtrent mondiale vraagstukken bevorderen, dan moet je beginnen met de bewustwording omtrent hun eigen leefsituatie. En dat dan op z'n Freires. In principe kan dat betekenen dat mensen bij verbetering van hun situatie ook meer zicht krijgen op en openheid voor de mondiale verhoudingen. Maar wat niet uit te sluiten is, is dat het ook kan betekenen dat mensen uit mondiaal oogpunt gezien averechtse opvattingen en gedragingen gaan ontwikkelen. Ik kom hierop terug.

Cardijn, Schram

Wij kennen binnen Europa vergelijkbare voorbeelden. Ik bedoel dan met name de ideeën en werkwijzen die gestimuleerd werden door Jozef Cardijn. Zijn invloed ben ik tegengekomen bij mijn onderzoek voor het boek over Kees de Jong. Kees was lid van De Jonge Werkman, dat deel van de katholieke vakbeweging dat zich voor en rond de oorlog richtte op de jonge arbeiders. Later werd dat de Katholieke Arbeiders Jeugd (KAJ), beter bekend als de Kajotters, zeer populair onder jongeren in de jaren vijftig en zestig.³³³ En die ontwikkelde zich in de Katholieke Werkende Jongeren (KWJ), in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw op velerlei gebieden actief, ook rondom de sluitingen van textielbedrijven. Heel bekend vertegenwoordiger van de Tilburgse KWJ was Hannie Verbunt, zus van Agnes en An Verbunt. Hannie was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het verzet tegen de sluiting van SWABO.^{334 335}

In de visie van Cardijn moeten mensen zelf dragers worden van hun

333 Ik heb dat zelf een aantal jaren direct mogen ervaren. Ik woonde, als eerder gezegd, in de Tuinstraat nummer 64 in Tilburg. Dat was naast een groot ontmoetingscentrum, eigendom van de KAJ. En dat gaf vooral in de weekenden, maar ook dikwijls doorde-week een drukte van belang.

334 Over haar en haar zussen heeft Therese Vermeulen een mooi boek gemaakt: 1983 Vermeulen, Thérèse: *Drie speelsters*.

335 Onze dochter Annette is actief lid geweest van de KWJ, en heeft deelgenomen aan een bouwploeg werkzaam in Nicaragua.

eigen ontplooiing. Daarbij had hij Freiriaanse opvattingen. Werkende jongeren moesten zelf hun eigen ontwikkeling invullen. Daarvoor ontwikkelde hij de drieslag zien – oordelen – handelen. Ik heb in de jaren zeventig en tachtig meerdere malen mogen samenwerken met Henk Schram. Hij was opgeleid als priester en jarenlang werkzaam geweest in Ceylon, het tegenwoordige Sri Lanka. Daar werkte hij volgens de principes van Cardijn. Dit stimuleerde ook daar een maatschappelijk bewuste beweging van jongeren. Niet alleen bewust maar ook kritisch. Zodanig dat de bestaande gezagsverhoudingen in Sri Lanka onder druk kwamen te staan. Dat gaf aanleiding tot onderdrukkende maatregelen.³³⁶ Die leidden onder meer tot de uitwijzing van Henk Schram. Henk keerde terug naar Nederland, werd actief bij de KWJ, en uiteindelijk een van hun belangrijkste inspiratoren.^{337 338}

Het textielonderzoek

Bij het voorgaande valt mij opnieuw op dat er veel overeenkomsten zijn in de verschillende activiteiten waar ik aan heb deelgenomen. Steeds kies ik voor de gemarginaliseerden en voor hun strijd om verbetering van hun positie op gebieden als welvaart en welzijn en deelname in de processen van menings- en besluitvorming. In het textielonderzoek zag je een dergelijke positiebepaling onverbloemd terug. Ons onderzoeksgroepje met Ad de Rooij, Tom Korremans, Hans Happel en mijzelf, koos voor het boven tafel krijgen van de visie van de textielarbeiders, en niet die van de fabrikanten. Want, was de redenering, de fabrikanten hebben altijd al gedomineerd in de beeldvorming en besluiten omtrent de wolindustrie, het wordt tijd dat de arbeiders nu eens hun zegje mogen doen. Daarbij kozen wij er ook voor om dat zegje zo min mogelijk te sturen. Wij kozen voor de methode van de *oral history*, probeerden om de authentieke taal en ervaringen van de arbeiders te laten spreken.

Daarbij is opnieuw opvallend hoe goed mensen die in veel gevallen nauwelijks hebben mogen deelnemen aan de besluitvorming een door-dachte visie en analyse wisten te geven. De aanpak waarbij het accent gelegd werd op de eigen taal, deed het dominante vertoog over de Tilburgse wolindustrie decoderen, om het maar eens Freiriaans te zeggen. Er ontwikkelde zich in de loop van dit onderzoek nieuwe coderingen

336 Dit is een voorbeeld van mogelijke boemerang effecten van handelingsonderzoek.

337 Zie: 2000 Schoormans, Jo: *Geest van Bevrijding*.

338 In mijn geboortedorp Houthem heeft enkele jaren een Henk Schram Centrum gestaan, 'waar de minima tegen gereduceerd tarief vakantie kunnen vieren' (Schoormans p. 204).

waarbij de leef- en werksituatie van veel arbeiders werden uitgedrukt in bewoordingen als uitbuiting en onderdrukking. Ik moet daarbij wel aantekenen dat in dit onderzoek de nieuwe coderingen zoals gebruikt in de diverse publicaties, uiteindelijk door ons, onderzoekers, zijn vastgesteld. Wat dat aangaat zou Freire zich weinig in ons onderzoek herkennen. Dat neemt onze fundamentele keuze voor het arbeidersvertoog niet weg. En uit reacties van aan dit onderzoek deelnemende arbeiders zoals die tot uitdrukking kwamen bij het herhaalonderzoek³³⁹ hebben velen van hen zich herkend in de oorspronkelijke publicaties.³⁴⁰ Ons onderzoek bestond destijds overigens niet alleen uit *oral history*. Wij hebben daarbij tevens veel ondersteunend onderzoek verricht, zoals een breed opgezet pershistorie onderzoek, en de bestudering van vele documenten bij de Kamer van Koophandel. Maar het hart van ons onderzoek zijn de vele tientallen open interviews die minutieus werden verwerkt en geanalyseerd.

Een andere belangrijke beperking van dit onderzoek is de afwezigheid van het handelen. Je zou kunnen verwachten dat dit onderzoek zou beogen om niet alleen te 'zien' en te 'oordelen' maar ook te 'handelen'. Daarbij zou het dan moeten gaan om het ontwikkelen van allerlei handelingsmogelijkheden en praktijken van de voormalige textielarbeiders. Er was een verwachting dat dit onderzoek ondersteuning zou kunnen geven aan praktijken van het COS met betrekking tot textielbedrijven. Wat dat aangaat is dit onderzoek mislukt. Er heeft nauwelijks terugkoppeling plaatsgevonden naar het Tilburgse COS. Dat heeft ook te maken met de snelle verdwijning van de textielbedrijven. Er hebben vanuit het COS verschillende initiatieven gelopen met groepen van arbeiders van verschillende textielbedrijven. Het langst en het meest ingrijpend met arbeiders van SWABO.³⁴¹ Dit komt ook uitgebreid terug in mijn boek over Kees de Jong.³⁴² In algemene zin heeft ons onderzoek ondersteuning gegeven aan deze en andere acties doordat wij een flink aantal argumentaties hebben geboden die nuttig waren om te gebruiken in strijdsituaties.

Maar het tegenhouden van de sluiting van textielbedrijven is helemaal niet gelukt. Een nederlaag dus. Tegelijkertijd moet niet worden onderschat dat nogal wat mensen in Tilburg zich door ons onderzoek gesteund voelden. Hun stem werd geuit en erkend. En gezien de vele perspublicaties naar aanleiding van de publicatie van *De ondergang* werd hun stem ook gehoord. 'Wij zijn niet gek!' zei een van de geïnterviewden tegen mij toen ik hem complimenteerde met zijn beschrijving en analyse van de onder-

339 Zie: 1991 Keune, Lou: *De textiel voorbij*.

340 Zie: 1980 Keune, A. met H. Happel, T. Korremans, A. de Rooij: *De Ondergang*.

341 Zie: 1979 Groep Ex-Swabo-medewerkers: *Het SWArtBOek*.

342 Zie: 2000 Keune, Lou: *Kees de Jong*.

gang van de textielindustrie. Verder heb ik in het vervolgonderzoek voor *De textiel voorbij* veel aandacht gegeven aan het handelen van mensen om na de sluitingen te kunnen overleven. Maar dat was geen handelen in Freiriaanse of Cardijnse zin, geen echt verzet tegen de gevestigde verhoudingen, hoe creatief ook veel voormalige arbeiders oplossingen voor hun flink verslechterde leefvoorwaarden hebben weten te ontwikkelen. Het textielonderzoek was dus wel een voorbeeld van ‘zien’ en ‘oordelen’ maar nauwelijks van ‘handelen’.

Uitkeringsgerechtigden

In de loop van de jaren tachtig hebben wij een poging gedaan om ons Tilburg onderzoek te laten leiden door onderzoekswensen van uitkeringsgerechtigden. Cees Heemskerk is daarmee aan de slag gegaan. Uit zijn onderzoek bleek dat in 1983 zo’n 90.000 mensen op een totale bevolking van 153.969 mensen voor kortere of langere tijd afhankelijk van een uitkering waren.³⁴³ Hoe kom je tot een duidelijk beeld van wat deze mensen graag aan onderzoek zouden willen zien? Cees heeft daartoe eerst een inventarisatie gemaakt van in Tilburg actieve groepen van uitkeringsgerechtigden. Dat bleken er nogal wat te zijn. Met deze groepen heeft hij contacten gelegd, en daarbij de vraag voorgelegd wat zij belangrijk vonden om te onderzoeken. Daarbij kwamen nogal wat probleemgebieden boven. Cees groepeerde die in 4 categorieën: materieel, sociaal, psychisch en fysiek.

In de gesprekken kwamen drie kwesties boven. Ten eerste, hun daadwerkelijke betrokkenheid bijvoorbeeld bij de begeleiding van onderzoeken, mocht niet veel tijd, energie en aandacht kosten. Want dat zou ten koste gaan van andere activiteiten als het huishoudelijk werk of het betaalde werk. Ten tweede, de onderzoeken moesten wel te maken hebben met hun eigen ervaringen en activiteiten. En ten derde, moesten ze ook iets kunnen doen met de resultaten van het onderzoek. Nu was er niet veel onderzoekscapaciteit ter beschikking. Wij hadden wel ideeën om ons met studenten daarvoor ter beschikking te stellen. Maar onze capaciteiten bleken daarvoor te beperkt, wij zaten juist in die periode met grote problemen met aanstellingen. Cees is bij uitstek een voorbeeld van mensen die van het ene contractje in het andere overging, als er al geld was.³⁴⁴

Bovendien gingen andere taken met name op gebied van onderwijs gewoon door, wij hadden een enorme onderwijslast. En studenten hadden

343 Zie: 1985 Heemskerk, Cees: *Onderzoekswensen*.

344 Later zou dit ‘flexicurity’ worden genoemd.

ook zo hun beperkingen, hun inzet zou juist begeleiding vergen van ons, de staf. Bovendien is de studentenpopulatie bij uitstek een vlottende groep, daar kunnen zonder vaste staf geen duurzame onderzoeksactiviteiten op worden gebaseerd. Er werd voorgesteld om een Informatiecentrum Uitkeringsgerechtigden op te richten. Dat zou als belangrijkste taak hebben informatie te vergaren en beschikbaar stellen voor de verschillende groepen uitkeringsgerechtigden. Die informatie zou dan zo veel mogelijk worden gekoppeld aan activiteiten van deze groepen, 'op zo'n manier dat het uitkeringsgerechtigden helpt hun belangen te verdedigen en te versterken'. De uitdrukking 'actieonderzoek' werd gebruikt.

Helaas is daarvan weinig terechtgekomen. Het Informatiecentrum heeft maar kort bestaan. Dit voorbeeld maakt weer eens duidelijk dat dergelijke manieren van doen van onderzoek zekere voorwaarden veronderstelt waaronder die van financiering dan wel andere vormen van duurzame inzet van onderzoekers. Het valt niet mee om idealistische verwachtingen in praktijk te brengen, ook niet binnen en vanuit universiteiten. In ons project in Nicaragua is wel menig ideaal gerealiseerd. Maar ook daar is die verworvenheid door de maatschappelijke werkelijkheid ingehaald.

Arbeidersklasse

Wat mij terugkijkend ook opvalt, is mijn onverbloemde keuze voor een klasse-benadering van de doelgroepen van dit en ander onderzoek. In mijn teksten over basiswerk, zeker die 'Groningse' teksten³⁴⁵ kies ik heel duidelijk voor het begrip 'arbeidersklasse' en voor de deelname van deze mensen aan de maatschappelijke processen. Dat heb ik later ook duidelijk gedaan in mijn boekje voor XminY.³⁴⁶ Ik weet niet of ik dat nu weer zou doen. Ik twijfel daar nogal eens over. Maar ik denk dat ik steeds weer op een klasse-analyse zou uitkomen, ook door mijn ontwikkelingen in de politieke economie. De heersende economie is nog steeds een kapitalistische, zij het van het neoliberale type. Maar door de inmiddels vergevorderde mondialisering van de samenleving, zowel economisch als politiek en cultureel, zijn posities van arbeidende mensen veranderd. Je zou bijvoorbeeld kunnen beargumenteren dat alleen al door de veel te hoge ecologische voetafdruk³⁴⁷ van de overgrote meerderheid van Neder-

345 Zie: 1972 Keune, Lou: *De vraag naar kosmopolitieke methoden*.

346 Zie: 1988 Keune, Lou: *Van Derde Wereld naar één Wereld*.

347 'De ecologische voetafdruk (ook mondiale voetafdruk of kortweg voetafdruk) voor een bepaald jaar is een getal dat weergeeft hoeveel biologisch productieve grond- en wateroppervlakte een bepaalde bevolkingsgroep in dat jaar gebruikt om zijn consumptieniveau te kunnen handhaven en zijn afvalproductie te kunnen verwerken. Het

landers, zelfs Nederlandse arbeiders tegenwoordig voor een belangrijk deel parasiteren op onderbetaalde boeren en arbeiders in ontwikkelingslanden en op de rechten van toekomstige generaties. Tegelijkertijd geldt dat ook Nederlandse arbeiders worden uitgebuit in de klassieke zin van de politieke economie, en dat zij in verregaande mate zijn gemarginaliseerd, al was het alleen al op grond van de enorme vermogensongelijkheid en het gebrek aan zeggenschap.

Projectonderwijs

Ik ben in de loop der jaren verantwoordelijk geweest voor een groot aantal cursussen. Het overgrote deel daarvan was onderdeel van het onderwijsprogramma van de Sociale Faculteit. Daarnaast waren er ook cursussen voor andere gremia, waaronder de Theologische Faculteit in Tilburg, het *Institute of Social Studies* in Den Haag, en de Sociale Academie Markendaal in Breda. En verder de begeleiding van een groot aantal afstudeerders, zowel in de Sociale als de Economische Faculteit in Tilburg. Over mijn ervaringen daarmee kom ik later terug.

In al die jaren is er steeds veel discussie en actie geweest omtrent de vorm en de inhoud van dat onderwijs. Projectonderwijs was daarbij een belangrijk uitgangspunt. Nogal wat collega's waren door de filosofie van projectonderwijs geïnspireerd. Hans de Miranda, hoofd van het Onderwijsresearch Centrum, was een belangrijke stimulerende kracht.³⁴⁸ Daarnaast heb ik ook op dit gebied goed kunnen samenwerken met collega's als Cees Heemskerk, Thera van Osch, Marei Zwinkels, Paul Horbach en anderen.³⁴⁹ Ik ben zelf in het collegejaar 1969/1970 begonnen met projectonderwijs. Daarbij lag het accent niet op het geven van onderwijs aan de studenten. Het was een zogenaamd gedemocratiseerd onderwijs waarbij vooral onderzoeksmatig werd gewerkt. Dat wil zeggen dat de studenten met mij een thema ter hand namen, dat gingen onderzoeken, zowel in empirische zin als wat theorievorming aangaat. Studenten waren dus niet passieve ontvangers maar actieve onderzoekers. En de docent was zo veel als mogelijk een van de deelnemers die ook mee onderzocht en al doende leerde. In het algemeen is mijn ervaring dat een docent van het onderwijs minstens evenveel leert als de studenten, zeker wanneer dat een onderzoeksmatig onderwijs is.

Meestal werd daarbij een thema onderzocht op het gebied van onge-

gaat om een hypothetisch getal, gemeten in mondiale hectares.' Zie: 2013 Juffermans, Jan. https://nl.wikipedia.org/wiki/Ecologische_voetafdruk

348 Zie: 1980 Miranda, J. de: *Onderwijzen volgens het gespreksmodel*.

349 Zie: 1978 Miranda, J. de, en C. Heemskerk, A. Keune en Th. van Osch.

Evaluatiedagen in Nieuwkerk. Vlnr: Ger Duijf, Clemens van Diek, Jan van Corven, Lou, José Finders, Thera van Osch

lijke ontwikkeling. Bijvoorbeeld een onderzoek naar de koffiesector, en dan de hele keten, van producenten tot gebruikers. Zo'n onderzoek gaf dan aanleiding om ons in velerlei aspecten te verdiepen. Zowel sociaal als economisch, cultureel en politiek. Van dat onderzoek werden door studenten verslagen gemaakt.³⁵⁰ Die verslagen vormden dan de basis voor evaluatiedagen. Daarvoor gingen wij meestal naar een centrum buiten Tilburg waar wij ook overnachtten en intensief werkten. Ik heb vooral goede herinneringen aan de evaluatiedagen die wij meerdere malen hebben gehouden in het klooster in Nieuwkerk, dichtbij Goirle. Inhoudelijk werden er grote vooruitgangen geboekt, daarnaast waren het zeer plezierige dagen, met soms zeer feestelijke avonden (nachten?). Ik ben de nonnen van het klooster nog steeds dankbaar voor hun tolerantie ten aanzien van dit luidruchtig en tegelijkertijd heel aardig volkje. De groepen studenten waren gemengd samengesteld, zowel economie als sociologiestudenten.

Ik moet zeggen dat daarbij niet voor de volle honderd procenten aan projectonderwijs werd gedaan. Op voorhand waren er al beperkingen die voortvloeiden uit de beschikbare tijd van studenten en docenten. Maar er was ook de programmatische beperking van de te behandelen stof

350 Zie o.a.: 1977 Heemskerk, Cees, en Ger Duijf: *Project-onderwijs*.

die moest passen binnen de opdracht en het programma van de Sociale Faculteit. Uiteindelijk was ik ook verantwoordelijk voor de beoordeling van de deelnemende studenten. Dat is een hiërarchisch aspect dat moeilijk te ontwijken is. Daarnaast is van belang dat projectonderwijs haaks stond op de dominante vormen van onderwijs aan onze universiteit. Meestal wordt onderwezen op een directieve manier, met de docent als autoriteit. Deelnemende studenten waren of werden kritische studenten, lastposten dus. Nogal wat studenten die deelnamen aan onze cursussen waren actief bij allerlei acties aan de Faculteit en de Universiteit, waaronder de Alternatieve Sociale Faculteit. De keuze voor dergelijke vormen van onderwijs is dus niet vrijblijvend. Dat bleek eens te meer in 1976, uit de affaire Lagerberg, een collega die onverbloemd en met verregaande beschuldigingen tegen mij tekeer ging en daarbij zich gesteund voelde door een aanvankelijk permissieve houding van nogal wat bestuurders aan de universiteit. Ik kom daarop terug.

Mijn marginalisering binnen de Universiteit

Mijn universiteit, nu Tilburg University geheten, heeft mij veel mogelijkheden verschaft om idealen in praktijk te brengen. Daarvoor heb ik hard moeten werken, soms ook hard moeten knokken, maar ik kijk daar met plezier op terug. Maar de andere kant van de universitaire werkelijkheid, de universiteit als arena waar tegenstellingen zich nogal eens ontwikkelen tot ruzies en knokpartijen, daar heb ik ook heel wat van moeten verduren. Voor een deel namen die conflicten de vorm aan van reorganisaties. Over het algemeen heb ik ondanks al die confrontaties toch wel mijn werk kunnen blijven doen. Maar op een gegeven moment, in de eerste helft van de jaren negentig, kreeg ik er genoeg van. Het gevecht kostte mij veel te veel tijd en energie en emotie. Bovendien raakte ik aardig geïsoleerd. Ik was zo'n beetje de laatste der Mohikanen. Er waren nog maar weinig studenten sociologie, en daarvan koos maar een klein gedeelte nog voor mijn onderwijs. Veel van mijn vertrouwde collega's, als Marei Zwinkels, Cees Heemskerk, Angela van Rooij, Paul Horbach, Thera van Osch, om maar enkelen te noemen, hadden inmiddels geen aanstelling meer. Tegelijkertijd bleef ik zeer actief in allerlei projecten. Bijvoorbeeld het Tweede Kamer onderzoek over de NCDO, of het Medisch Komitee El Salvador. Ik heb de indruk dat met name mijn betrokkenheid en activiteiten gericht op El Salvador mij zoveel tijd en energie hebben gekost dat ik eigenlijk mijn relaties binnen de universiteit in de jaren tachtig en begin jaren negentig heb verwaarloosd. Dat terwijl ik geregeld bevriende collega's heb geadviseerd om hun netwerken niet te verwaarlozen. Ik wil

niet suggereren dat ik daarvan spijt heb. Integendeel, weinig activiteiten hebben mij zoveel voldoening gegeven als die rondom El Salvador.

Maar op een gegeven moment hield het op. De zoveelste reorganisatie betekende dat er steeds meer werd gezaagd aan mijn stoelpoten. Ik moest kiezen. En dus stopte ik met mijn juridisch verzet tegen bepaalde plannen die de universiteit met mij had, en die overigens rechtsgeldig gezien zeer dubieus waren. Ik koos voor een regeling. Die hield in dat ik over ging op een deeltijdaanstelling maar met een financiële aanvulling. Tegelijkertijd kon ik gebruik blijven maken van de vele faciliteiten die de universiteit te bieden heeft. Daarvan heb ik tot in 2019 ruimschoots gebruik gemaakt.

Hierdoor kon ik meer tijd besteden aan verschillende werkvelden die naar mij toe zeer uitnodigend waren. Ten eerste de andersglobaliserings-beweging, ten tweede het handelingsonderzoek. Tegelijkertijd waren er de andere projecten, als tijdschrift *La Ventana*, het Chalate-onderzoek, het zaaizaad-onderzoek, het toerisme-project, en het boek over Kees de Jong. Ik heb met veel enthousiasme en dankbaarheid gebruik gemaakt van de universitaire faciliteiten.

Netwerk Handelingsonderzoek

In 1991 werd het Netwerk Handelingsonderzoek opgericht. Ik had tot dan eigenlijk geen georganiseerde verbanden met andere handelingsonderzoekers, hoewel ik met name Harrie Coenen, hoogleraar in Utrecht, en Gerrit Huizer, hoogleraar in Nijmegen, tot mijn gelijkgestemde vrienden kon rekenen. Maar dat veranderde door het Netwerk. Harrie nodigde mij uit deel te nemen aan de kerngroep van het nieuwe Netwerk. Dat heb ik graag en met veel overtuiging gedaan. Na al die hommeles en dat gekonkel aan de universiteit was het een ware verademing om met collega's samen te werken zonder vooroordelen en handjeklap. Ik heb zelden zo'n vrij en tolerant werkklimaat meegemaakt als met dit netwerk. Ik ben tot omstreeks 2002 actief lid geweest. Ik heb menig workshop mee georganiseerd, en in enkele gevallen geleid. Daarnaast was ik lid van de redactiegroep van de vijf boeken en een speciale uitgave van een tijdschrift die wij in die jaren hebben samengesteld.³⁵¹

Harrie Coenen was bij het Netwerk Handelingsonderzoek duidelijk de meest centrale persoon. Dat had niet alleen te maken met zijn charisma. Het

351 Zie: 1993 Boog, Ben, en Harrie Coenen Jan Foolen en Lou Keune; en: 1996 Boog, Ben, en Harrie Coenen, Lou Keune en Rob Lammerts; en: 1998 Boog, Ben, en Harrie Coenen, Lou Keune en Rob Lammerts; en: 2000 Keune, Lou, en Ben Boog, red.: *Investigación ejemplar*; en: 2001 Boog, Ben, en Harrie Coenen en Lou Keune; en: 2003 Boog, Ben, en Lou Keune en Coyan Tromp.

vloaide ook en vooral voort uit het feit dat hij de eerste was in Nederland die een duidelijk theoretisch en praktisch bruikbaar *all-over* verhandeling heeft geschreven dat velen in dit wereldje heeft geïnspireerd. Dat was zijn boek *Handelingsonderzoek als Exemplarisch Leren*.³⁵² Dit boek is door velen in Nederland gebruikt als hét handboek op gebied van handelingsonderzoek. Ook bij het proefschrift van Holke Wierema. Dit boek en natuurlijk ook het werk van Paolo Freire, heeft mij het belang van decodificatie én codificatie doen leren kennen. Ik heb die ervaring ook proberen door te trekken in de relaties met velen die ook in Nederland bezig zijn met alternatieve economie. Wat mij daarbij is opgevallen is dat steeds weer het wiel opnieuw wordt uitgevonden in plaats van voort te bouwen op eerder werk. Gedecodificeerd wordt er genoeg, codificatie veel te weinig, vandaar al die verschillende begripsomschrijvingen. Ik heb zelf geprobeerd om binnen het Platform Duurzame en Solidaire Economie aan codificatie te werken.³⁵³

Harrie heeft de laatste jaren van zijn leven gewerkt aan een actualisering van dit boek. Na zijn dood is het afgemaakt door Ben Valkenburg en Marianne Coenen-Hanegraaf.³⁵⁴ In beide boeken zijn veel verwijzingen te vinden naar auteurs waardoor Harrie zich liet inspireren, zoals Pierre Bourdieu, Anthony Giddens, André Gorz, Oskar Negt, en ook mijn 'held' Paolo Freire. Daarnaast heb ik al die jaren met veel plezier intensief samengewerkt met Ben Boog van de RUG. Hij is een vakbekwaam en geëngageerd wetenschapper die voor velen binnen Nederland en daarbuiten een belangrijke inspirator en steun en toeverlaat is geweest.

Relatie onderzoeker - onderzochten

Een van de vele lessen die ik in dit verband heb geleerd betreft de relatie tussen onderzoekers en onderzochten. Dat is een onderschat probleemveld, dat ook relevant is voor het onderwijs. In onze cursussen Imperialisme en Onderontwikkeling hadden wij het bijvoorbeeld over de horizontale relatie tussen docenten en studenten. Dat was uitdrukking van de gedachte dat er geen hiërarchische relatie moest zijn tussen de verschillende actoren, ieders inbreng moest alle ruimte krijgen. Daarbij hoorde ook de gedachte van Hans de Miranda dat het onderwijsmodel dat van het gesprek moest zijn, het zogenaamde gespreksmodel. En dan samen al zoekende leren. Dat geldt ook voor het model van handelingsonderzoek. Het heeft te maken met het principe van het subject zijn over je eigen

352 Zie: 1987 Coenen Harrie: *Handelingsonderzoek als exemplarisch leren*.

353 Zie: 2014 Keune, Lou: *Checklist*.

354 Zie: ²⁰¹² Coenen Harrie, m.m.v. Ben Valkenburg en Marianne Coenen-Hanegraaf.

situatie inclusief het onderzoek daarover. In principe zijn alle betrokkenen bij een onderzoeksproject, althans vanuit Handelingsonderzoek gezien, bepalende actoren die allen hun ervaringen en deskundigheden hebben en die ook kunnen inbrengen. Het is een dialogiserende relatie. En ook een horizontale, de beroepsonderzoekers hebben het niet voor het zeggen. Ik moet daarbij wel zeggen dat deze principes ook in verschillende mate kunnen worden gepraktiseerd. Meestal nemen de onderzoekers niet zelf deel aan de onderzochte situatie, bijvoorbeeld een wijk of een vakbond. Er is geen alom geldende regel over hoe die relatie er uit moet zien. Er zijn vele variaties denkbaar en waarneembaar. Zie bijvoorbeeld de hiervoor genoemde verschillende projecten waar ik zelf aan heb deelgenomen. Mijn positie was zeer verschillend.

Dat neemt niet weg dat ik mij steeds heb laten inspireren door principes zoals die door bijvoorbeeld Freire en Coenen zijn geformaliseerd. Dat alles maakt de relatie tussen wat ik maar even professionele onderzoekers noem en de andere betrokkenen best ingewikkeld. De professionals, net als docenten, leren steeds weer in de onderzoeksactiviteit. Zij zijn ook lerende. Het is niet voor niets dat wij, het Netwerk, heel wat discussies hebben gewijd aan dit onderwerp. Daar is ook een aparte publicatie gewijd.³⁵⁵ In dit boek heb ik geprobeerd de bevindingen van het netwerk op dit gebied samen te vatten.³⁵⁶

Het zal duidelijk zijn dat deze en andere principes van handelingsonderzoek haaks staan op de dominante opvattingen over het wetenschappelijk werken. Bijvoorbeeld de idee van waardevrijheid en dat van de objectieve onderzoekers. En ook de betrokkenheid van de onderzoekers bij de verandering van situaties. Veel onderzoekers stellen zich op het standpunt dat zij inzicht geven in wat er aan de hand is, en daarvoor data ontwikkelen, maar dat de aanpak van problemen niet hun pakkie-an is. Handelingsonderzoekers, het woord zegt het al, willen tot handelen komen. Dat zit ook in de Engelstalige term *action research*.

Drie-fasen-model

Wat mij van het werk van Harrie Coenen ook is bijgebleven is zijn drie-fasen-model. In dat model formaliseert hij de ideeën en praktijken van Freire over exemplarisch leren. De achtergrond daarvan is dat meestal de maatschappelijke werkelijkheden die onderzocht en veranderd moeten worden vele verschillende probleemvelden kennen. Dat probleem deed

355 Zie: 1998 Boog, Ben, en Harrie Coenen, Lou Keune en Rob Lammerts.

356 Zie: 1998 Keune, Lou: *The strategic role of adequate relationships in action research*.

zich wat mijzelf betreft al voor in het programma van *acción comunal* in Colombia. Waar moesten de bewoners van een dorp of stadswijk beginnen? Er zijn zoveel problemen, de een nog moeilijker of urgenter dan de andere. Bovendien zijn sommige problemen heel klein van aard terwijl ander veel bepalender zijn voor de ontwikkelingsmogelijkheden van de gemeenschap. Hoe uit dit probleem te komen? In Colombia werd daarbij gebruik gemaakt van beroepskrachten, de *promotores*, die samen met de dorpelingen op basis van discussies probeerden een keuze te maken. Dat is niet gemakkelijk. Maar hoe beter dit liep, des te beter de resultaten, bijvoorbeeld de directe bijdragen van de dorpelingen aan de aanpak van het besloten project, of de doorwerking van de resultaten van dat project in de verbetering van hun leefsituatie.

Daarvoor maakt Harrie het onderscheid tussen drie fasen van een project.³⁵⁷ In de thematische fase verzamelt de onderzoeker beschikbaar materiaal over een bepaalde probleemsituatie, en structureert de bevindingen in thema's van gevonden problemen. De kristallisatiefase bestaat uit twee delen. In het eerste deel bespreken onderzoeker en onderzochten de gevonden thema's, brengen die in een rangorde van problemen, en besluiten tot het exemplaar dat zal worden aangepakt. Dan volgt het tweede deel, namelijk de ontwikkeling en vaststelling van een plan van aanpak. Tot slot de exemplarische fase waarin het vastgestelde plan wordt uitgevoerd. Die uitvoering wordt begeleid door voortdurend onderzoek, bijvoorbeeld om de gevolgen van die uitvoering in kaart te brengen. Het denken in termen van exemplaren en exemplariteit is zeer relevant. In 2018 heb ik dat ervaren in een werkgroep ter advisering van het CBS voor de ontwikkeling van bepaalde indicatoren. Het ging om indicatoren die iets zeggen over de mate waarin de Nederlandse welvaart te danken is aan onttrekkingen uit ontwikkelingslanden. Een groot aantal mogelijke indicatoren kwam op tafel, die allemaal zeer relevant waren. Dat maakte het maken van een keuze niet gemakkelijk. Ik heb toen voorgesteld om te zoeken naar indicatoren die meerdere probleemvelden aangeven, al dan niet in verschillende mate.

Boemerangs

Een ander onderwerp van handelingsonderzoek waar ik nogal eens mee bezig geweest ben, betreft de politieke context van dergelijke emancipatorische praktijken. Ik heb een artikel geschreven dat gaat over de boemerang van handelingsonderzoek.³⁵⁸ Handelingsonderzoek is gericht op emancipatie

357 Zie: 1996 Coenen, Harrie: *The model of exemplarian action research*.

358 Zie: 1993 Keune, Lou: *Participatie en boemerangs* Zie ook: 2000 Keune, Lou: *Partic-*

van de betrokken mensen. Maar het kan zich ook tegen hen keren en zelfs de-emanciperend werken. Dat heeft er mee te maken dat handelingsonderzoek zich altijd binnen een politieke context afspeelt. Ik citeer:

‘Ze kan aanleiding geven tot effecten welke een verzwakking zo niet vernietiging van een emancipatiebeweging tot gevolg hebben (het zogenaamde ‘boemerang’-effect). Dat heeft te maken met de onvermijdelijkheid van conflicten als gevolg van pogingen tot bevordering van participatie. Van belang is daarbij de concrete politieke context waarbinnen de methode wordt gehanteerd alsook de wijze waarop die context wordt meegenomen in het initiatief daartoe, en de toepassing daarvan.’

Ik beschrijf daarbij ervaringen in Colombia (het *Programa de Acción Comunal*), en Nederland (het SWABO-experiment), en in Mexico (de *Capacitación Participativa* binnen de vakbeweging³⁵⁹). Ik had overigens meer ervaringen aan deze beschrijvingen kunnen toevoegen, zoals El Salvador, en mijn eigen wedervaren binnen de Tilburgse universiteit.

Waar het om gaat is dat acties tot bevordering van participatie tegenre-acties oproepen. Ik citeer:³⁶⁰

‘Dat hoeft op zich geen groot probleem te zijn (want niets gaat vanzelf) ware het niet dat deze reacties het karakter kunnen krijgen van boemerangs. Daarmee bedoel ik dat zij in meerdere of mindere mate vernietigende gevolgen kunnen oproepen voor de bevorderaars van de participatie (die ik gemakshalve ‘promotores’ noem), voor de betreffende gemarginaliseerden, en voor het draagvlak voor de bevordering van participatie. Daarvoor zijn een aantal mogelijke mechanismen te onderscheiden. Zo is denkbaar dat in bepaalde situaties machthebbers, wier belangen bij toenemende participatie in het geding zijn, hun machtsmiddelen aanwenden ter onderdrukking van de betreffende gemarginaliseerden en hun vertegenwoordigers, en/of van de *promotores*.’

‘Het is ook mogelijk dat de bredere maatschappelijke weerstanden zo sterk zijn dat er (zeker op korte termijn) geen of te weinig resultaten worden geboekt wat dan kan leiden tot een verregaande afname van de motivatie bij de gemarginaliseerden. Ook is denkbaar dat de gemarginaliseerden zelf zich als gevolg van ervaren onderdrukking of van verminderde motivatie tegen de *promotores* gaan keren. De negatieve reacties kunnen zelfs dusdanig sterk worden dat ieder vertrouwen in de noodzaak en mogelijkheden van toenemende participatie verdwijnt, hetgeen ertoe

ipación y bumeran.

359 Ik was zelf niet direct betrokken bij dit programma maar kon er kennis van nemen tijdens een verblijf in Mexico.

360 In de citaten zijn enkele tekstuele wijzigingen aangebracht.

kan leiden dat gedurende een lange reeks van jaren ieder initiatief tot bevordering van participatie kansloos is. Uiteindelijk kunnen dergelijke effecten leiden tot een verdere legitimatie van de positie van huidige machthebbers en daarmee tot versterking van de marginalisering van andere betrokkenen.’

Die ervaringen hebben mij sterk beïnvloed. Ik ben er steeds sterker van overtuigd geraakt dat in situaties waar ingrijpende veranderingen uit ecologisch en/of sociaal gezichtspunt nodig zijn, bijvoorbeeld in het huidige Nederland, je er niet aan ontkomt om van onderop en gebaseerd op intensieve participatie van zoveel mogelijk mensen machten op te bouwen die die veranderingen kunnen realiseren. Daar staat tegenover dat de tegenreacties heel sterk kunnen zijn, dusdanig dat participatie zich in het tegendeel gaat ontwikkelen. Wij hebben genoeg ervaring met dit fenomeen, kijk alleen maar eens naar de gevolgen van de Arabische lente. De gevolgen kunnen diepgaand en gewelddadig zijn. De reacties kunnen zich ook en met name richten tegen diegenen die het initiatief namen. Weet dus waar je aan begint. Het is niet mijn bedoeling om mensen te ontmoedigen om participatieve initiatieven te ondernemen. Integendeel, gezien de onaanvaardbaarheid en urgentie van allerlei actuele ecologische en sociale situaties zijn ze zelfs onvermijdelijk.

Ik wil er wel voor pleiten om steeds goede analyses te maken van de bestaande machtsverhoudingen en van mogelijke reacties. Ik citeer:³⁶¹

‘Integendeel blijf ik bevordering van participatie bepleiten. Ten eerste omdat het in zich goed is, het gaat tenslotte om een humane en volwassen omgang van mensen met elkaar. Ten tweede omdat veel gemarginaliseerden zelf al initiatieven ondernemen om te komen tot verbetering van hun (ook maatschappelijk) bestaan. En ten derde omdat continuering van een bestaande toestand erger kan zijn dan de mogelijke boemerangs. Maar juist ook vanwege het gevaar van boemerangs dient men deze al in het prille begin onder ogen te zien en daar ‘ex ante’ conclusies uit te trekken.’

Mijn conclusie is, ik citeer weer:

‘Als de machtsverhoudingen dusdanig van aard zijn dat een volledige ontwikkeling van de participatie onmogelijk is dan zal men ofwel de situatie moeten accepteren en een strategie van ‘containment’ ontwikkelen, dan wel een strategie ontwikkelen die primair gericht is op het vestigen van nieuwe machtsverhoudingen. Binnen beide perspectieven is de ontwikkeling van vormen van participatie onontbeerlijk.’

361 Idem.

Een universitaire boemerang

Ik had medio jaren negentig een nogal directe en in ieder geval wrange ervaring met de mogelijk conflictueuze context van handelingsonderzoek. Ik kwam terug van enkele weken interviewen in El Salvador. Vóór mijn reis had ik in overleg met een groep studenten een cursus handelingsonderzoek ontworpen. Zij hadden interesse in het thema, bovendien was er nergens elders in de universitaire programma's, althans in Tilburg, een dergelijke cursus. Het was uiteraard de bedoeling dat studenten voor deze cursus studiepunten konden krijgen. Deze kwestie speelde in een tijd van reorganisaties. In onze vakgroep was een nieuwe hoogleraar sociologie gearacheteerd, Wil Arts, zogenoemd om orde op zaken te stellen. Kortom een conflictueuze sfeer.

Ik had vóór mijn reis een cursus handelingsonderzoek geformuleerd en die voor opname in de studiegids aangemeld, helemaal volgens de regels. Ik kwam moe maar zeer voldaan terug van mijn reis. Tot mijn verbazing sprak Arts mij aan over deze cursus. Hij was daarop geattendeerd door Manuel Bijnen, hoogleraar Methoden en Technieken van Onderzoek en belangrijk representant van de dominante empiristische sociologiebeoefening. Bijnen had geprotesteerd tegen mijn cursus. Want daarmee begaf ik mij, beweerde hij, op het terrein van zijn vakgroep, zij onderwezen in onderzoek. Vervolgens had Arts de cursus uit de studiegids gehaald. Dat zonder enig overleg met mij, een dictaat dus. Ik was natuurlijk enorm kwaad, ook omdat een dergelijke cursus goed paste in mijn taakopdracht die onder meer ging over hoe je ontwikkelingsprojecten ter hand neemt.

Het was duidelijk dat hier sprake was van een ideologisch geïnspireerde actie tegen mij, en een restant van de in de jaren zeventig en tachtig gevoerde strijd over de sociale wetenschappen, onder andere in het kader van de Alternatieve Sociale Faculteit (ASF), waarover ik verderop meer vertel. Ik ging hogerop, bij de toenmalige decaan van dienst, Theo Beckers. Ik dacht met hem een goede verstandhouding te hebben. Hij toonde alle begrip voor mijn frustratie en was het ook niet eens met de handelwijze van de collega's Bijnen en Arts, maar vond het de bevoegdheid van Arts. Tot zijn spijt kon hij dus niets voor mij doen. Deze gang van zaken was voor mij de spreekwoordelijke druppel. Ik had ervoor kunnen kiezen om de kwestie uit te vechten en had dan waarschijnlijk goede kans gehad om te winnen. Maar ik zag op tegen de berg aan werk en tijdsverlies die dit zou impliceren. Ik had wel wat beters te doen. Dus liet ik het erbij zitten.

13

Andersglobalisering

1989

De Muur valt. Onvergetelijke beelden op de tv. Wil en ik zitten als vastgebakken te kijken. Wat gebeurt daar toch? Het is moeilijk te bevatten. Mensen klimmen op De Muur, slaan erop met de blote handen en met zware bouwvakkershamers. Tientallen en al snel honderden mensen gaan zonder angst door de grensovergang. De gevreesde Vopo's staan te kijken. Enorme emoties tekenen zich af op de gezichten van *Aussies* en *Wessies*. Mensen die vreemden voor elkaar waren, vallen elkaar in de armen. *Alle Menschen werden Brüder*, je ziet het voor je ogen gebeuren. Wil en ik raken ook geëmotioneerd. Het zijn momenten van geluk, van collectief geluk. Er is eindelijk een einde gekomen aan een systeem van onderdrukking.

25 Jaar later ben ik met Els Boerma, goede vriendin en toen woonachtig in Berlijn, bij het herinneringsconcert van de Berliner Philharmoniker. Dat orkest stond al heel lang op mijn verlanglijstje. Ik heb vanuit Nederland kaarten gereserveerd, niet wetende dat juist dát concert, op die datum, bedoeld is als onderdeel van de feestelijke herdenking dat 25 jaar geleden de muur was gevallen. Pas als ik in Berlijn aankom krijg ik iets in de gaten. Overal feestelijke versieringen, mensen lopen met ballonnen rond, de route van de muur is gemarkeerd door een lange sliert van gekleurde lampen. Dan weet je het wel. Het concert wordt afgesloten met de Negende van Beethoven. Een fantastisch concert, met een enorm orkest, een enorm koor, en een eveneens enorme dirigent, Simon Rattle. De zaal was al in een zekere emotie, vanwege die bijzondere dag. Maar tijdens en na de Negende werd die alleen nog maar intenser. Na afloop staan bij Els en mij de tranen in de ogen. Niet alleen bij ons; iedereen is gepakt door die geweldige muziek op die bijzondere datum. Een nieuwe tijd.

Maar wat voor tijd? De uitdrukking 'einde van de geschiedenis' gaat rond. Het communisme is verslagen. Thatcher proclameert: *There Is No Alternative*, ook wel bekend als de TINA-proclamatie. Daarmee bedoelt zij dat het begonnen werk van de liberalisering van de economie moet

worden afgemaakt. Al in de jaren zeventig worden veel landen, ook Nederland, overspoeld door allerlei maatregelen die die liberalisering tot stand moeten brengen. Wim Kok zal enkele jaren later, in 1995, verkondigen: 'Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet alleen een probleem, het is in bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring.' De suggestie is dat vanaf dan alleen maar de ratio zal domineren, in de politiek en in de economie. En vanaf de eerste dag na De Val zijn ook in Nederland spijtoptanten te beluisteren. Wil en ik ergeren ons er verschillende keren aan, als weer een vroegere criticus van het kapitalisme nu, geheel vrijwillig, op de radio laat horen dat hij grote spijt heeft, dat hij fout zat, dat hij door het stof gaat. Graag zelfs, een enkeling lijkt daarin te zwijmelen.

Neoliberalisme

Het moest helemaal anders. Alles op de schop, de markt lost het wel op. Bijna alles moet aan de wetten van de marktwerking worden onderworpen. Want, is de gedachte, de markt is rationeel, partijen op de markt laten zich in hun voorkeuren nu eenmaal leiden door de ratio. De overheid niet. Haar taak moet zich vooral beperken tot het opheffen van de verstoringen die op de markt kunnen optreden. Dus moet de rol van de overheid flink worden teruggedrongen. Maar dat geldt ook voor de rol van verstorende partijen als de vakbeweging. In Nederland is het zelfs een oud-vakbonds-

Vuilnisrapers in Mexico

leider, Wim Kok dus, die de toon zet. Winstmaken is het devies, partijen die geen winst maken hebben geen recht op deelname aan de economie. *Greed is good*, aldus Gordon Gekko. Uiteraard moeten er ook minder beperkende regelingen zijn, deregulering is een geliefd onderwerp van de liberaliseerders. Dus minder beschermingsconstructies, individualisering waar het maar kan, de werking van collectieve constructies als de cao's moet worden beperkt. In de zorg en zelfs in het onderwijs mogen partijen actief worden die geleid worden door het private winstprincipe. Tot mijn grote ergernis zijn in die jaren ook sommige linkse partijen, de PvdA en GroenLinks, zich gaan gedragen als neoliberale partijen. Liberalisering werd een van de belangrijkste doelen van die partijen.

Gelukkig geldt dat niet voor de SP. Jan Marijnissen heeft steeds en op heldere wijze zijn kritiek op en alternatieven voor het neoliberalisme verwoord.³⁶² Het doet mij goed dat op dit moment de PVDA en GroenLinks hun neoliberale veren aan het verliezen zijn. Breder geldt dat het tegenwoordig zelfs *bon ton* wordt om het woord neoliberalisme op een kritische manier te gebruiken. De vraag is dan natuurlijk of dat ook beklijft.

Er was altijd ook wel serieuze aandacht voor de tekortkomingen van het neoliberale beleid. Zie bijvoorbeeld het rapport uit 2002 van de Wiardi Beckman Stichting: *Grenzen aan de markt. Privatisering en de hervorming van de publieke sector*.³⁶³ Dat rapport is wat mij betreft nog te weinig principieel van aard. Het poogt eigenlijk om het stelsel van privatiseringen aan te passen opdat tekortkomingen kunnen worden opgeheven. Het is dus een vooral correctieve benadering, iets wat je bij wel meer PVDA mensen zag, zoals bij Evelien Herfkens in het debat over Handelskansen voor Armen, waar ik verderop in het hoofdstuk op in ga. Wat principiëler is de benadering van de Groep van Lissabon in het rapport *Grenzen aan de Concurrentie* uit 1994.³⁶⁴ Dit boek legt de vinger op heel wat zere plekken van het marktmodel en komt met zinnige aanbevelingen. Overigens is van beide rapporten weinig tot niets terug te vinden in de Nederlandse politiek. In tegendeel, dankzij al die kabinetten Balkenende en Rutte, en ondanks alle houtsnijdende kritieken gaat men voort op de neoliberale weg, zij het met wat meer correcties en een poging tot een menselijk gezicht.

362 Zie: 2005 Slager, Kees, en Karel Glastra van Loon: *Hoe dan, Jan?*

363 Zie: 2002 Commissie Van Thijn: *Grenzen aan de markt*.

364 Zie: 1994 Petrella, Ricardo e.a.: *Grenzen aan de concurrentie*.

Privatisering³⁶⁵

Ik heb mij eind jaren negentig en begin jaren nul veel beziggehouden met de discussie over privatisering. Dat was deels als lid van het rond 2000 opgerichte verband Voor de Verandering – Alternatieven voor het Neoliberalisme, waarover meer in het volgende hoofdstuk. Mijn opvattingen over neoliberalisme en privatisering zijn grotendeels terug te vinden in een artikel dat ik schreef voor een speciaal nummer van het tijdschrift *TAB* over privatisering. Dat artikel heeft niets aan actualiteit verloren. Daarom volgt nu een kortere en bewerkte versie daarvan.

Privatisering omschrijf ik als het overdragen van door (semi-) overheidsinstanties of publieke ondernemingen verzorgde taken aan particuliere bedrijven die opereren met winstoogmerk. Daarbij heb ik het over het privatiseringsbeleid dat wereldwijd wordt toegepast vanaf eind jaren zeventig/begin jaren tachtig.

Privatisering en het privatiseringsbeleid staan niet op zichzelf. Zij vormen onderdeel van een breed proces en beleid van liberalisering van de economie (ook wel neoliberalisme genoemd) welke ook ontwikkelingen omvat als deregulering, afbreken van belemmeringen op gebieden van internationale handel en investeringen, flexibilisering van de arbeid, verzelfstandiging van (semi-) overheidstaken en bedrijven, en meer in het algemeen: het bevorderen van concurrentie en marktwerking. Bij een en ander staat centraal dat het primaat over de economie aan private ondernemingen wordt gegeven. Onderdelen van die liberalisering zien wij ook terug bij (semi-)overheidsinstanties en ondernemingen die niet primair worden geleid door het winstoogmerk maar zich wel mede laten (en moeten) leiden door neoliberale principes als marktwerking. Zie bijvoorbeeld de Nederlandse universiteiten en hbo-instellingen die onderling wedijveren bij het verkrijgen van onderzoeksopdrachten of bij het werven van studenten uit China.

SAP

Het beleid van liberalisering van de economie is het duidelijkst doorgevoerd in de ontwikkelingslanden, vanaf de tweede helft van de jaren zeventig, en in de jaren negentig in de landen van het voormalige Sovjet blok. Daar is het ook onderwerp van beleid van internationale instellingen

³⁶⁵ Het nu volgende is een bewerking van mijn artikel 'Privatisering: een meer fundamentele discussie gewenst', zie: 2004 Keune, Lou: *Privatisering*. Zie ook: 2003: Keune, Lou: *Privatisering*.

als de Wereldbank en het IMF (die samen verantwoordelijk zijn voor de aan veel landen opgelegde Structurele Aanpassingsprogramma's (SAP's), de Wereldhandelsorganisatie (WTO), de regering van de Verenigde Staten (en daarbinnen het duidelijkst door de Departementen van Handel en van Financiën), en ook de Europese Unie die bijvoorbeeld 'open markten' als een van de voorwaarden hanteert voor opnemings van andere Europese landen in de Europese Unie. Maar ook binnen de rijke westerse (OESO) landen is het vanaf de jaren tachtig dominant geworden.

Deze koersverandering was een vervolg op de bloeiperiode van het ontwikkelen van (semi-) overheidstaken en publieke ondernemingen die in onder andere Nederland op velerlei gebieden veel positiefs gebracht hebben. Denk aan fysieke infrastructuur, woningbouw, gezondheidszorg, sociale zekerheid, onderwijs, wetenschappelijk onderzoek, ontwikkeling van de technologie, cultuurinstellingen, en meer. In Nederland, maar hier niet alleen, werd dit beleid vooral gedragen door de gedachtestelsels van de sociaaldemocratie en de christendemocratie³⁶⁶. Achteraf gezien kan men stellen dat met dergelijk beleid de economie structureel werd veranderd. Tegenover private winstmaximalisatie kregen de behoeften van mens en samenleving een sterkere nadruk in de economische beleidsvorming.

Had het niet anders gekund?

Evenwel ontstond er, mede onder invloed van negatieve conjuncturele ontwikkelingen, veel kritiek op deze en andere vormen van collectieve interventies in de economie. Daar was ook wel aanleiding toe, er was terechte discussie over het functioneren in onder andere Nederland van een aantal overheidsvoorzieningen en instellingen: bureaucratisering en verkokering, inefficiënties, onterechte uitkeringen (zoals bij de WAO), begrotingstekorten, en zo meer. Er werd daarom gekozen voor het neoliberale pad. Gekozen is eigenlijk niet het goede woord: iedereen dreef erin, op de golven van een nieuw geloof: de markt. Het had natuurlijk anders gekund, vele alternatieven voor de genoemde problemen van de verzorgingsstaat waren denkbaar. Ik ken uit die tijd maar één min of meer uitgewerkt alternatief: het rapport uit 1983 van het Instituut van Bestuurswetenschappen (IBW) (gelieerd aan de VNG) getiteld: *Privatisering en deregulering: van verzorgingsstaat naar waarborgstaat*.³⁶⁷ Maar daar is niets meer van gehoord. Volgens Margies Kaag was dat instituut

366 Zie o.a.: 1998 Roebroek, Joop, en Mirjam Hertogh: *De beschavende invloed des tijds*.

367 Zie: 1983 Kaag, Margies, en J. Niers: *Privatisering en deregulering*.

een van de eerste die aan de privatiseringen ten onder is gegaan.’³⁶⁸

Overigens was er toen al onevenwichtigheid in de beantwoording van de vraag naar de verantwoordelijken van het vastlopen van de verzorgingsstaat te bespeuren: de ondernemers bleven buiten schot. In Tilburg bijvoorbeeld waren veel textielfabrikanten blij dat zij mensen in de WAO konden ‘lozen’. Geen kwaad woord was daarover te horen.

In veel ontwikkelingslanden waren vergelijkbare problemen maar dan van een nog grotere omvang en diepgang. Daar werd de beleidsdiscussie steeds meer bepaald door verschijnselen als corruptie, inflatie, enorme tekorten op de staatsbegroting en op de betalingsbalans, en een explosieve groei van de schuldenlast. Maar er was meer. Liberalisering was in de jaren zeventig onderdeel geworden van de ‘koude oorlog’ waarbij het heil van de ‘markteconomieën’ werd gesteld tegenover het vastlopen van het model van de staatsgeleide economie, ook wel het ‘reëel bestaand socialisme’ genoemd.

Door een aantal groeperingen is hard gewerkt om dat liberaliseringbeleid te stimuleren. Zie in Nederland bijvoorbeeld de toenmalige campagne van VNO en NCW tegen het beleid van het eerste kabinet-Den Uyl.³⁶⁹ Internationaal werd de Washington-consensus (van Wereldbank, IMF en de VS-regering) geschraagd door het werk van intellectuelen uit de school van Von Hayek en van de Chicago School (Friedman en metgezellen) die in Chili hun eerste experimenten konden uitvoeren. Aan deze beleidsverandering zijn ook de namen van politici als Reagan (‘reaganomics’), Thatcher en Pinochet verbonden. Er is veel gelobbyd om het neoliberale gedachtegoed in praktijk te brengen.

Hoe terecht ook het beleid van de jaren 1945-1980 ter discussie mocht worden gesteld, helaas vond er toen geen discussie ten gronde plaats, geen principiële discussie. Het was vooral een strijd op ideologisch niveau waarbij de theoretici van de collectieve en op behoeften gerichte interventies zich in het defensief lieten drukken, een houding die werd versterkt na het vallen van de Berlijnse Muur.

Kritiek op het liberaliseringbeleid

Al in de jaren negentig van de vorige eeuw was er ook in Nederland een groeiende twijfel over de zinvolheid van de liberalisering van de economie. Maar wij liepen achter. Want al vanaf de jaren tachtig was er veel kritiek op

³⁶⁸ Zie: 2004 Kaag, Margies: Het tijdperk van ‘de Joker’.

³⁶⁹ Zie hierover een documentaire van IKON; <https://globalinfo.nl/Recensies-enzo/multinationals-stuurden-bolkestein-politiek-in>

dat beleid te beluisteren in veel ontwikkelingslanden en in andere OECD-landen. Ook sommige transnationale organen zoals UNICEF luidden in 1984 al de noodklok over de uit de SAP's voortvloeiende verslechtingen van de positie van kinderen in nogal wat landen.³⁷⁰

Die kritiek ontstond naar aanleiding van verschillende concrete ervaringen die gekoppeld worden aan het liberaliseringbeleid. Enkele voorbeelden:

- De ongelijkheden op het gebied van welvaart en inkomen (zie onder andere de *Human Development Reports* van de Verenigde Naties) waren wereldwijd en ook in Nederland sinds 1980 alsmaar toegenomen.
- Ook de milieudegradatie nam toe: volgens het 2002 *Living Planet Report* van het *World Wildlife Fund* werd in 2001 de biologische capaciteit van de aarde met twintig procent overbelast
- De schulden crisis en de SAP's hebben tot verslechtingen van de levensomstandigheden in veel ontwikkelingslanden geleid, onder meer door bezuinigingen in collectieve voorzieningen;
- De privatisering van kennis keert zich tegen het algemeen belang, in het bijzonder tegen dat van de armere lagen van de bevolking. Een voorbeeld: tijdens de in 2002 in Den Haag gehouden conferentie over biodiversiteit was een van de discussiepunten het verschijnsel dat Amazone-indianen minder recht hebben op een door hen ontdekte medicinale plant omdat een internationaal farmaceutisch bedrijf daarop patent heeft verworven.
- De privatisering van de waterleiding in Cochabamba (Bolivia) en elders leidde in nogal wat gevallen tot uitsluiting van de armen van de toegang tot schoon water.
- Kleine bedrijven in de landbouw, visvangst en ambachten werden weggeconcentreerd, de meeste mensen die daar werkten vonden elders geen emplot.
- Er deden zich in nogal wat internationaal opererende bedrijven steeds opnieuw erbarmelijke arbeidsomstandigheden voor, onder andere bij de productie van kleding ('schone klerencampagne') en schoeisel, bij de beloning van koffieboeren en -boerinnen, bij het slopen van schepen, in de vrouwenhandel en de kinderarbeid. En in het toerisme zien wij verschijnselen als sekstoerisme.³⁷¹
- Grote bedrijven 'hopten' van land naar land. Uit krantenknipsels destijds: Philips verplaatste bedrijvigheid van Frankrijk naar Hon-

370 Zie: 1987 Cornia, G.A., en R. Jolly, F. Stewart.

371 Zie: 2002 Dahles, Heidi, en Lou Keune, ed.: *Tourism development*.

garije, van Hongarije naar Azië, van Mexico naar China, van Polen naar Azië, en van China naar Vietnam.

Tegenover deze kritiek kunnen soms ook voorbeelden worden ingebracht die juist het tegendeel kunnen doen concluderen. Zo werd tijdens de begin deze eeuw in Kyoto gehouden Waterconferentie van de Verenigde Naties gewezen op voorbeelden van privatisering van de waterleiding die geleid hebben tot verbetering van de voorziening. Bovendien, een veel gehoord argument, hebben ook staatsgeleide economieën milieudegradatie en ongelijkheid in de hand gewerkt.

Negatieve ervaringen

Ook in Nederland werd het lijstje van concrete negatieve ervaringen met de vermarkting van de samenleving alsmaar langer. Niet voor niets had sinds het tweede paarse kabinet het Ministerie van Economische Zaken en zeker ook de Tweede Kamer steeds meer aarzeling bij privatisering en liberalisering. Enkele van de voorbeelden uit mijn artikel van begin deze eeuw:

- De verzelfstandigde Nederlandse Spoorwegen moest 'nodig' toewerken naar introductie op de beurs. Dat leidde tot een beleid gericht op winstmaximalisatie wat ten koste ging van personeel en onderhoud. Daarnaast moest er 'nodig' concurrentie op het spoor komen.
- Ten tijde van de crises vanwege MKZ en varkenspest werden om redenen van afzetmarkten tienduizenden dieren onnodig afgemaakt.
- KPN: de verhoogde concurrentie heeft in de telefoontarieven duidelijke voordelen gebracht. Maar ook deze onderneming is actief in het grote spel van fusies en van het opkopen van dure licenties. Het bedrijf kent nu hoge schulden en moest duizenden personeelsleden ontslaan.
- Luchthaven Schiphol 'moest' uitbreiden, de omwonenden betalen de prijs.
- Er zijn veel klachten over de opheffing van kleine postkantoren, bankfilialen, winkels, buslijnen, en dergelijke in dorpen en stadswijken.
- Huisartsen en verloskundigen die individueel moeten onderhandelen met dikwijls twintig of meer verzekeringsmaatschappijen. Huisartsen mogen geen collectieve akkoorden sluiten. Een collectief van vijf verloskundigen klaagt in januari 2002 in de Volkskrant dat zij nu met veertig zorgverzekeraars contracten moeten afsluiten, met alle specifieke regelingen van dien. En dat terwijl het leeuwendeel van hun patiënten bij twee zorgverzekeraars is aangesloten.

- De neoliberale aanbodeconomie stimuleert een overconsumptie die in landen als Nederland weinig tot niets toevoegt aan ons welzijn omdat het grensnut van de toegenomen consumptie de nul nadert.³⁷² En dat terwijl milieu en mensen al te zwaar worden belast en internationaal de ongelijkheid groeit.
- Een onderschat probleem verbonden met mondialisering is de toenemende kwetsbaarheid. Alle lokale, regionale en nationale systemen zijn op allerlei manieren met elkaar verknoopt geraakt. Mede door de enorme schaalvergroting hoeft er maar iets kleins te gebeuren of er treedt stagnatie op. Ik vind de beschrijving van de kwetsbaarheid van het financiële stelsel als beschreven door Joris Luijendijk zeer illustratief.³⁷³ Een enkele ‘aanrijding met een persoon’, en het halve spoorwegnet ligt plat.

Ook in andere OESO-landen neemt de kritiek sterk toe naar aanleiding van diverse schandalen. Enkele voorbeelden: energiecrisis in Californië; boekhoudschandalen bij ENRON en WorldCom in de VS; grote consultants mengen controlefuncties met adviesfuncties; in Keulen valt het kabelnet als gevolg van verwaarlozing en overbelasting regelmatig uit; in Frankrijk wordt de achterban van Le Pen voor een groot deel gevormd door weggeconcurrerde boeren, zelfstandigen en werkloze arbeiders; in Engeland zijn grote problemen (vershraling, vertragingen, ongelukken) bij de spoorwegen; in de VS heeft de geprivatiseerde gezondheidszorg geleid tot een aanbodeconomie met een explosieve stijging van de uitgaven (met afnemende meeropbrengsten) en met 43 miljoen onverzekerden.

De kritiek op het gebrekkig functioneren van het private ondernemersdom strekt zich verder uit dan alleen schandalen en allerlei maatschappelijke en ecologische gevolgen. De critici betwisten de rationaliteit van de private wijze van ondernemen. Zo komt er meer discussie over allerlei vormen van inefficiëntie van particuliere bedrijven.

Principiële discussie is dringend nodig

Ik herinner mij nog goed hoe de pogingen in de jaren negentig van collega's en van mijzelf om een discussie over het neoliberalisme te voeren

372 Ter illustratie gebruik ik nogal eens het voorbeeld van mijn voorliefde voor Bossche bollen. Ik eet die nu denk ik twee keer per maand. Maar ik weet zeker dat als ik die iedere dag zou eten de lol daarvan wel eens helemaal zou kunnen verdwijnen. Kortom, twee maal per maand is meer dan genoeg.

373 Zie: 2015 Joris Luijendijk: *'Het is toch waar'*. Zie ook: 2015 Keune, Lou: *'Het is toch waar'*. Boekbespreking.

vastliepen. Je was wel erg radicalistisch als je zelfs maar de uitdrukking ‘neoliberalisme’ in de mond nam. Maar het tij begint te keren. Het wordt steeds duidelijker dat het neoliberalisme zijn claim dat het dé oplossingen biedt voor allerlei maatschappelijke en ecologische problemen niet kan waarmaken. Maar het gevaar is niet denkbeeldig dat opnieuw op een oppervlakkige en ideologiserende manier wordt gediscussieerd over de wijze waarop de economie moet worden ingericht en met name over de rol van private ondernemingen daarbij. Daarmee kunnen te gemakkelijk de oorzaken van de hiervoor genoemde verschijnselen worden gezocht bij het private ondernemingsdom.

In een meer principiële discussie zouden de volgende onderwerpen en vraagpunten aan de orde kunnen komen:

Democratisch tekort

Wie heeft het voor het zeggen? Concurrentie leidt tot concentratie, dus tot oligo- en monopolievorming. Het gaat om grote maatschappelijke belangen, maar het is Philips die besliste dat de productie werd overgeplaatst van Terneuzen naar Polen, om maar eens een voorbeeld te noemen. Internationaal zie je allerlei overlegvormen tussen grote transnationals en overheden, maar die onttrekken zich volledig aan de democratische controle. Zie het voorbeeld van de Transatlantic Business Dialogue (TABD). De lobby-waakhond CEO spreekt in dat verband van ‘lobbycratie’ in Europa. Noorena Hertz spreekt van een ‘stille overname’ waarbij zij niet alleen op deze verschijnselen wijst maar ook op andere zoals het ontplooiën door ondernemingen van activiteiten die eigenlijk buiten het directe eigen domein liggen; in Nederland kennen wij onder meer de sponsering van sport en van culturele activiteiten. De discussie moet dus gaan over het primaat bij de bepaling van de ontwikkeling van de economie: moet die liggen bij het private bedrijfsleven of bij de organen van de parlementaire democratie?

Tegenstelling tussen publieke taken en winstoogmerk

Voorop moet staan dat basisbehoeften altijd worden bevredigd en dat publieke voorzieningen blijven draaien en voor iedereen beschikbaar zijn. En dat komt bij privatisering gemakkelijk onder druk te staan. Bij particuliere bedrijven gaat het allereerst en in laatste instantie om winst maken. Dat wordt beschouwd als hun goed recht. Daar is natuurlijk steeds meer ‘verantwoord ondernemen’ bij gekomen (‘op vrijwillige basis’), en verder zijn er enkele controle-instanties gekomen. Maar bij private ondernemingen zijn het bevredigen van een behoefte en duurzaamheid eerst en vooral afgeleiden van het streven naar winst.

Dat zie je heel scherp bij kwesties als Aidsremmers, malariamedicijnen, opheffen van kleine postkantoren, bouwfraude, en zo meer. Het gaat dus om de vraag wat voorop staat bij de inrichting van de economie: de basisbehoeften van mens en natuur? Of de winstgevendheid van private ondernemingen?

Tegenstelling tussen individuele kosten en maatschappelijke kosten

Ook dit probleem heeft te maken heeft met het winstoogmerk. Particuliere bedrijven zijn gedwongen te streven naar minimalisering van de bedrijfskosten, vandaar dat men dan ook allerlei maatschappelijke kosten niet meerekent, tenzij men ertoe wordt gedwongen, zie bijvoorbeeld de discussie over ecotaksen. Wie draait op voor de kosten van werklozen, zieken, milieudegradatie? Eigenlijk moet het voorzorgprincipe dat de Europese Unie kent dwingend gelden voor bedrijven. Als dergelijke kosten zouden worden meegenomen bij bijvoorbeeld het vigerende stelsel van nationale rekeningen, dan zou wel eens duidelijk kunnen worden dat er sinds 1980 geen sprake is van economische groei maar van economische achteruitgang. Zie bijvoorbeeld de rekenexercitie van het RIVM over de milieuschade in Nederland in 2000:³⁷⁴ die schade was in dat jaar groter dan de toename van het BBP. De discussie zal dan ook moeten gaan over het conflict tussen individuele kosten en maatschappelijke kosten en of dat ten principale oplosbaar is binnen een stelsel waarin het economisch primaat bij het private bedrijfsleven ligt.

Groei dwang

Alhoewel op verschillende maatschappelijke en ecologische gronden zou kunnen worden beredeneerd dat er in landen als Nederland er eerder sprake zou moeten zijn van krimpeconomie (Goudzwaard en De Lange³⁷⁵ hebben het over een 'economie van het genoeg') heerst in het publieke debat duidelijk het vertoog dat 'economische groei moet!'.³⁷⁶ Vandaar dan ook de steeds weer geuite zorg over het aarzelende consumentenvertrouwen en de afnemende investeringsbereidheid. Maar wat voor zin heeft een dergelijk streven behalve dan dat bedrijven winst moeten maken en dat misschien de werkgelegenheid wordt bedreigd? Ons (Nederlands) welzijn neemt met al die 'groei' niet toe, in feite blijkt bij 'anders rekenen' dat er sprake is van economische achteruitgang. Voor zover er problemen van

374 Zie: 2001 A. Howarth et. al.: *Valuing the benefits of environmental policies: The Netherlands*.

375 1985 Goudzwaard, Bob, en Harry de Lange: *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig*.

376 Zie het verslag van Wenske van een discussie over dit onderwerp: 2002 Wenske, Bas: *Economische groei: baten, kosten en onontkoombaarheid*. Utrecht, Stichting Aarde.

armoede en verwaarlozing zijn, zijn dat eerder kwesties van verdeling dan van absolute tekortkomingen. Dus moet de vraag zijn of krimpeconomie mogelijk is in een stelsel waarin het economisch primaat ligt bij het private bedrijfsleven.

Concurrentie of solidariteit

Het stelsel van het private ondernemersdom heeft onder meer concurrentie als kenmerk en noodzaak. Daarbij gaat het om meer dan alleen maar concurrentie tussen bedrijven. Het gaat ook om, ten eerste, allerlei vormen van externe concurrentie: tussen regio's, landen en volkeren, en groepen van landen en volkeren, tussen sociale lagen als klassen, seksen, leeftijdsgroepen, etnische groeperingen, en zo meer. Ten tweede gaat het ook om allerlei vormen van interne concurrentie: tussen dochterondernemingen, afdelingen, arbeidsgroepen en zelfs individuen. Mensen en collectiviteiten van mensen worden continue tegen elkaar opgejaagd. Dat heeft allerlei schadelijke gevolgen, op individueel niveau maar ook op het niveau van de samenleving als geheel. En daarbij komen fundamentele waarden als solidariteit, sociale rechtvaardigheid en duurzaamheid onder druk te staan. Dus dringt zich de vraag op of binnen het vigerende stelsel de concurrentie dusdanig in te dammen is dat het primaat kan worden gelegd bij waarden als solidariteit, sociale rechtvaardigheid en duurzaamheid.

Efficiëntie

Aan particuliere bedrijven wordt meestal een hogere graad van efficiëntie toegekend dan aan publieke ondernemingen. In het voorgaande is dat argument op verschillende plaatsen al betwist. Steeds weer blijken de inefficiënties van de door private winst geleide producties en dienstverleningen. De kosten van marketing waaronder reclame groeien de pan uit. Steeds meer managers en hun hulpkrachten verrichten werkzaamheden die uit oogpunt van behoeftebevrediging niets voortbrengen en slechts afgeleid zijn van functies als onderlinge concurrentie en financiering. Hoeveel mensen zijn niet improductief bezig? Uit oogpunt van veronderstelde efficiëntie wordt bezuinigd op allerlei uitgaven maar de sociale en milieukosten van die bezuinigingen worden niet in rekening gebracht. Vanwege de groeiverwachtingen en de concurrentie wordt over-geïnvesteerd: hoeveel kabels, bijvoorbeeld, liggen er niet al te veel in de grond? Als fabrieken, vervoersbedrijven, boerderijen, winkels, kantoren worden opgeheven, dan ontstaan nieuwe maatschappelijke kosten: werkloosheid en fysieke kapitaalvernietiging: wie draait daarvoor op? En er wordt een verspillend consumentengedrag aangepraat. Wij moeten ons dus afvragen of private ondernemingen efficiënter zijn dan publieke ondernemingen.

Uiteraard hangt de beantwoording van deze vraag mede af van de sub-vraag: over welke efficiëntie hebben wij het?

Zijn er alternatieven?

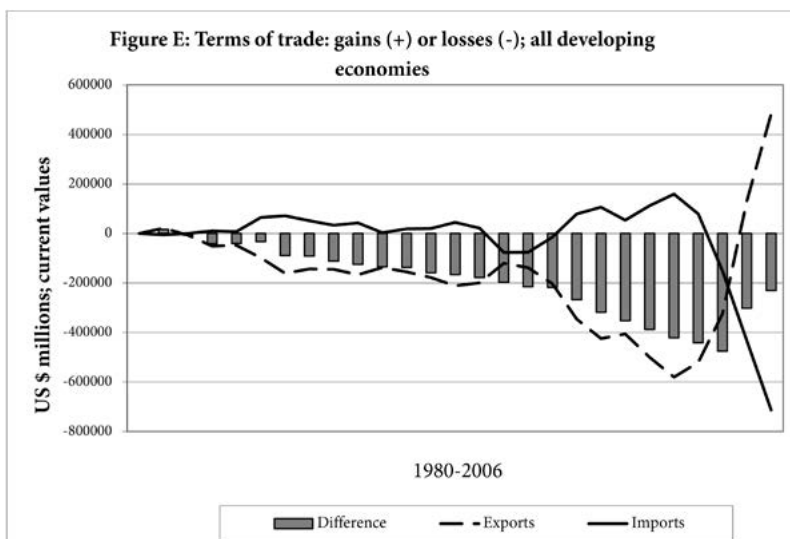
De roep om privatisering werd in de jaren zeventig en tachtig mede gevoed door allerlei tekortkomingen in de toen heersende stelsels, daarover is hiervoor al het een en ander gezegd. Dus moeten wij ons ook afvragen of er in die jaren ook andere wegen waren om die problemen aan te pakken. Daaraan gekoppeld de eerste sub-vraag: gaat het om correcties op uitwassen en tekortkomingen van het vigerende stelsel of veeleer om principieel andere stelsels? En de tweede sub-vraag: zijn op dit moment alternatieven denkbaar en implementeerbaar die uitgaan van een principieel ander stelsel?

Het thema van de alternatieven staat centraal in het volgende hoofdstuk. Daar zal duidelijk worden dat in plaats van TINA: TATA leidend zou moeten worden: *There Are Thousands of Alternatives*.

Omgekeerde ontwikkelingshulp

Bij de Andersglobaliseringsbeweging, en zeker ook bij mij, is steeds veel en kritische aandacht geweest voor de manieren waarop ontwikkelingshulp wordt gegeven. Na onze terugkeer uit Colombia heb ik mij veel met dat onderwerp beziggehouden. In de eerste jaren heb ik aan veel discussies meegedaan over de aard en de omvang van de ontwikkelingshulp. Bijvoorbeeld als lid van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking van de Nationale Raad van Kerken. Maar in de jaren zeventig werd mijn houding steeds kritischer. In die kritiek kwam een vraag terug die Harry Magdoff zich al in 1969 stelde: wordt er nu echt hulp in de zin van een netto overdracht van financiële middelen van Noord naar Zuid gegeven?³⁷⁷ Ik heb mij die vraag eigen gemaakt, en op verschillende momenten ben ik gaan rekenen. Daarbij werd het begrip hulp breed opgevat, dus niet alleen de overdracht van publieke middelen (giften en leningen) maar ook inclusief private middelen (directe investeringen en leningen). En daar werden tegenstromen tegenover gezet, voornamelijk winsten die ontwikkelingslanden verlaten en aflossingen en rentebetalingen op leningen. De eerste keer, in 1971, maakte ik berekeningen waarbij ik ook gegevens over kapitaalvlucht uit ontwikkelingslanden meenam. Die berekening leidde tot de conclusie dat er voor de rijke landen over 1969 een batig saldo resteerde van 18,2 miljard US \$.

³⁷⁷ Zie: 1969 Magdoff, Harry: *The age of imperialism*.

Terms of trade: gains (+) or losses (-); all developing countries

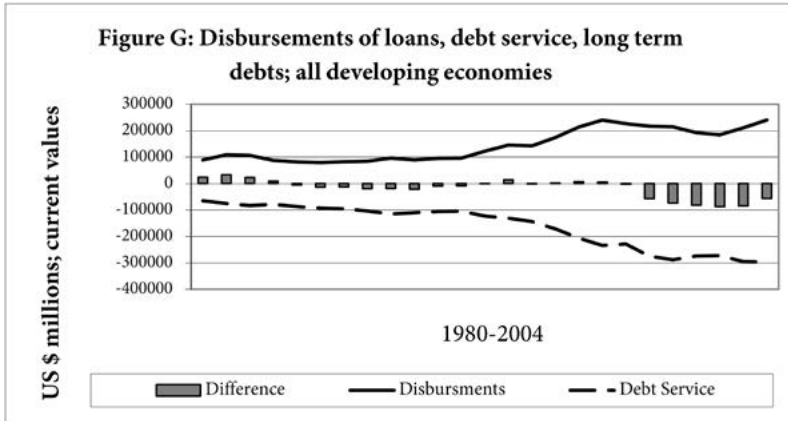
Bij latere berekeningen heb ik die kapitaalvlucht gegevens losgelaten. De eerste keer was ten behoeve van een discussie binnen GroenLinks over de ontwikkelingssamenwerking. Ik was toen lid van de Werkgroep NoordZuid van GroenLinks. In dat verband hebben Johan van Rixtel en ik een eigen nota ontwikkeld.³⁷⁸ Daarin hebben wij ook gekeken naar de financiële stromen als hiervoor aangegeven. De conclusie was dat over de gekozen periode 1975-1989 de stromen van Zuid naar Noord groter waren dan die van Noord naar Zuid. Daarnaast heb ik de ontwikkeling van de ruilvoeten³⁷⁹ in beeld gebracht. Die ruilvoeten waren over de periode 1960-1992 meer negatief dan positief voor ontwikkelingslanden. In latere publicaties heb ik die verliezen en winsten als gevolg van de ruilvoeten ook in geldbedragen uitgedrukt. Het eerst in 1999 in een bundel artikelen opgedragen aan Gerrit Huizer bij zijn afscheid van de KUN.³⁸⁰ In 2005 heb ik in een artikel voor het tijdschrift *Tailoring Biotechnologies* de berekeningen opnieuw gepresenteerd.³⁸¹ En ten slotte nog eens in

378 Zie: 1995 Keune, Lou, en Johan van Rixtel: *Van ontwikkelingshulp naar bestaanszekerheid*.

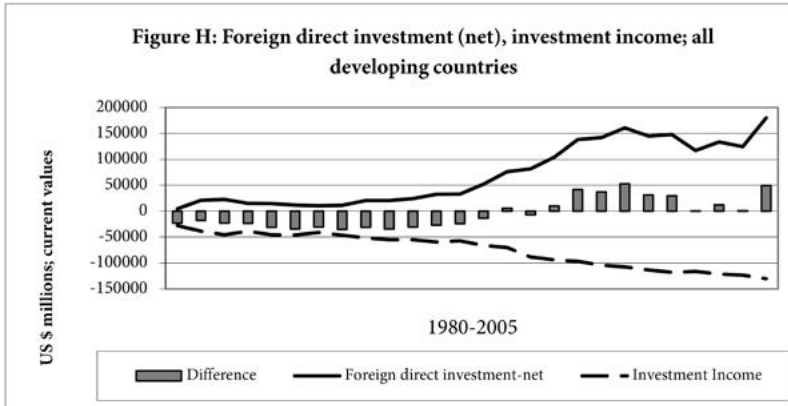
379 De ruilvoet geeft aan de verhouding tussen enerzijds het gemiddelde prijspeil van de exporten, en anderzijds het gemiddelde prijspeil van de importen.

380 1999 Keune, Lou: *50 Jaar ontwikkelingssamenwerking: Feest?* Helaas zijn in dit boek bij het drukken onderschriften en grafieken verwisseld.

381 Zie: 2005 Keune, Lou: *Development Cooperation: A Hindrance for Self-Sustainable Development*.

Disbursements of loans, debt service, long term debts; all developing countries

Foreign direct investment (net), investment income; all developing countries

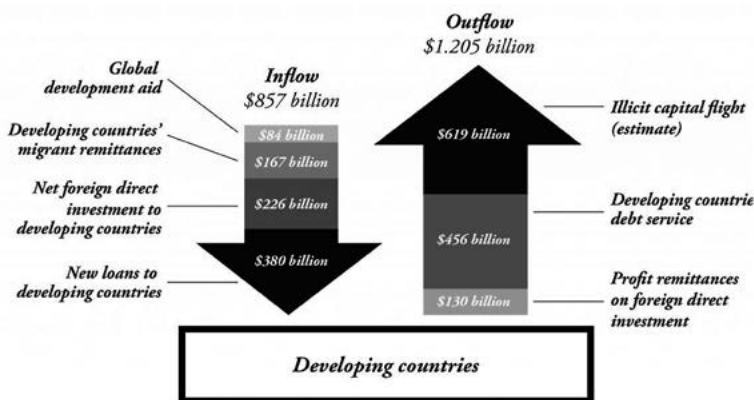
2009 in het boek *Tax Justice*.³⁸² Tussendoor heb ik aparte berekeningen gemaakt over de landen van Midden-Amerika, zie hoofdstuk 10. Al deze berekeningen bevestigen de these van Magdoff: Ontwikkelingslanden betalen meer dan zij ontvangen. En je zou dus kunnen concluderen dat zij de hulpgevers zijn, niet wij.

In de verschillende publicaties hierover heb ik ook andere stromen erbij betrokken. Voornamelijk als het gaat om ecologische processen zie je dat de noordelijke landen de grootgebruikers zijn van natuurlijke bronnen in ontwikkelingslanden. Bovendien zijn wij als grootgebruikers de

³⁸² Zie: 2009 Keune, Lou: *The myth of development aid*.

eerstverantwoordelijke voor de daling wereldwijd van de biodiversiteit in ontwikkelingslanden. En ook voor de overdadige uitstoot van CO₂, waarvan de klimaatgevolgen zich het meest doen gelden in die landen. Verder zijn er financiële stromen die vallen onder de noemer *illicit financial flows*. Daarmee worden bedoeld de onttrekkingen aan ontwikkelingslanden van gelden verkregen via corruptie, smokkel en vooral via de manipulatie van in- en exportprijzen door grote internationale concerns. En dan zijn er nog de vele miljarden die onder andere naar Nederland gaan uit oogpunt van belastingontwijking. Volgens Oxfam Novib verliezen ontwikkelingslanden door belastingontwijking via Nederland zo'n € 460 miljoen per jaar.³⁸³

Eurodad heeft zich ook beziggehouden met de omgekeerde ontwikkelingshulp. Daarvoor hebben zij een illustratieve *fact sheet* ontwikkeld.

Source: Eurodad fact sheet 'Capital flight diverts developing finance'. The image is based on data from the OECD and the World Bank as well as estimates of illicit flows compiled by Eurodad.

Erg?

Is die omgekeerde ontwikkelingshulp erg? Voor een interne discussie ben ik in deze vraag gedoken. Ik citeer:³⁸⁴

'Men zou kunnen beredeneren dat deze vormen van omgekeerde ontwikkelingshulp betreurenswaard zijn maar nog niets zeggen over de feitelijke bijdrage

383 Zie: 2013 Berkhout, Esmé: *De Nederlandse Route*.

384 Zie: 2005 Keune, Lou: *Omgekeerde ontwikkelingshulp*. <https://www.globalinfo.nl/images/stories/ezfiles/omgekeerdeontwhulppdf.pdf>

die financiële overdrachten en handelsliberalisering hebben betekend voor de economische ontwikkeling van de ontwikkelingslanden. Bijvoorbeeld zou men kunnen beredeneren dat buitenlandse particuliere investeringen en de internationale handel, hoezeer ook gekenmerkt door ongelijke ruil, de productiviteit hebben doen vergroten.’

Daarover is in die jaren van begin deze eeuw meer onderzoek gedaan. En daaruit komt een ander beeld dan de theorie zou doen vermoeden. Zo heeft Halit Yanikkaya een antwoord proberen te vinden op de vraag: ‘*Do open economies grow faster than closed economies?*’³⁸⁵ Daarover heeft hij in 2003 een artikel gepubliceerd met de resultaten van zijn onderzoek naar de relatie tussen handel belemmerende respectievelijk handel liberaliserende maatregelen, enerzijds, en economische groei anderzijds. Over deze relatie is al eerder onderzoek gedaan, zowel empirische studies als meer theoretisch onderzoek. Zijn conclusie is:

‘Verrassend, in tegenstelling tot de literatuur over de groei-effecten van handelsintensiteitsverhoudingen, verschillen bevindingen van empirische studies van handelsbeperkingen aanzienlijk van voorspellingen van theoretische studies. Hoewel de theoretische groei-studies geen sluitend bewijs leverden voor de richting van de groei-effecten van handelsbelemmeringen, met name voor ontwikkelingslanden, concludeerde een grote meerderheid van de empirische studies dat er een significant en negatief verband bestaat tussen handelsbeperkingen en groei. Terwijl onze resultaten veel dichterbij de voorspellingen van theoretische studies liggen en kennelijk de bevindingen van eerdere empirische studies tegenspreken. Wij zijn van mening dat onze resultaten aanzienlijke twijfels oproepen over de conventionele opvatting die een sterke en negatieve relatie tussen handelsbarrières en groei suggereert. Met andere woorden, alle metingen van handelsbelemmeringen die in het onderzoek zijn gebruikt, zijn significant en positief gecorreleerd met groei, met uitzondering van beperkingen op rekening-courantbetalingen, die negatief maar onbeduidend gecorreleerd is met groei. Onze resultaten leveren dus feitelijk veel bewijs voor de hypothese dat handelsbeperkingen de groei kunnen bevorderen, vooral van ontwikkelingslanden onder bepaalde voorwaarden.’³⁸⁶

BBP-effecten

Daarnaast is er het onderzoek van Egor Kraev: *Estimating GDP-effects*

385 Zie: 2003 Yanikkaya, Halit: *Trade openness*, p. 57-89.

386 Vertaling Kees Hudig.

of trade liberalisation for developing countries.³⁸⁷ Kraev heeft onderzocht welke de effecten zijn van die liberalisering voor zowel de betalingsbalans als het bruto binnenlands product (BBP) van de betreffende landen. Het gaat daarbij om de periode 1975-2001. Hij heeft zich beperkt tot de *low income countries* waarover voldoende gegevens beschikbaar zijn. In zijn berekeningen zijn de startjaren die waarin in de betreffende landen de handelsliberalisering werd doorgevoerd. Die gegevens heeft hij gevonden bij de Wereldbank en het IMF. In totaal gaat het om 32 landen. De meeste daarvan zijn in Afrika gelegen maar hij heeft ook grote landen als Bangladesh, India, Indonesië en Pakistan in zijn onderzoek betrokken. Daarbij heeft hij met name gekeken naar de gevolgen van de vraaguitval die zich als gevolg van de liberalisering kan voordoen. Want:

‘Handelsliberalisatie in arme landen leidde tot een toename van de export, en een nog grotere toename van de neiging om te importeren. Dit leidde tot een verslechtering van de handelsbalans en tegelijkertijd een daling van de netto vraag naar in het binnenland geproduceerde goederen en diensten, die waarschijnlijk een daling van het binnenlands inkomen veroorzaakte.’³⁸⁸

Kraev laat zien dat die vraaguitval ernstige gevolgen heeft. Hij heeft dit gekwantificeerd en komt tot de conclusie dat voor alle 32 landen samen het verlies aan BBP over die periode, gemeten in US-dollars van 2000, bijna 900 miljard US-dollar bedraagt. De veronderstelling dat liberalisering van de handel een stimulans is voor de economische groei in ontwikkelingslanden is zeer betwistbaar. In feite zijn er vele aanwijzingen die de conclusie rechtvaardigen dat deze liberalisering een belemmering is voor verdere ontwikkeling. Deze conclusie wordt ook getrokken door de Britse hulporganisatie Christian Aid. Zich baserend op het onderzoek van Kraev concludeert zij met betrekking tot Afrika beneden de Sahara:

‘Liberalisering van de handel heeft Afrika ten zuiden van de Sahara in de afgelopen 20 jaar US \$ 272 miljard gekost. Als zij niet waren gedwongen om te liberaliseren in ruil voor hulp, leningen en schuldverlichting, zouden sub-Sahara-Afrikaanse landen genoeg extra inkomsten hebben gehad om hun schulden af te betalen en zou er voldoende overgebleven zijn om de kosten te betalen van elk kind dat moet worden gevaccineerd en naar school moet gaan. Twee decennia van liberalisering hebben Afrika ten zuiden van de Sahara ongeveer gekost wat het in hulp heeft

387 Kraev, Egor (2005), *Estimating GDP effects of trade liberalisation for developing countries*, London, Christian Aid.

388 Kraev p. 2.

ontvangen. In feite compenseerde deze hulp alleen de Afrikaanse landen voor de verliezen die zij hadden geleden door te voldoen aan de voorwaarden die aan de ontvangen steun waren verbonden.³⁸⁹

De Grote Leugen

Alles bij elkaar genomen betekent dit dat ontwikkelingssamenwerking in feite een grote leugen is. Ik zeg dat niet graag, vooral omdat ik veel mensen ken die met de beste bedoelingen en enorme inzet proberen de leefomstandigheden van mensen in ontwikkelingslanden te verbeteren. Daarbij hebben ze in veel gevallen ook daadwerkelijk betekenis voor de ondersteunde mensen. Maar structureel gezien betekenen al die inspanningen in feite het voortbestaan van juist die verhoudingen die de uitbuiting van mens en natuur in ontwikkelingslanden faciliteren.

Tegen die achtergrond hebben Francine Mestrum en ik in 2007 het manifest *De Grote Leugen van Ontwikkelingssamenwerking* gepubliceerd.³⁹⁰ Dat was in het verlengde van onze beider inleidingen onder de titel *Requiem voor de Ontwikkelingshulp* bij een debat gehouden in de Eerste Kamer op 28 november 2005. Daarin betogen wij dat wij ons ondanks vele verbeteringen op gebieden als gezondheid en onderwijs niet verheugen om de brede positieve aandacht in België en Nederland voor ontwikkelingssamenwerking. De redenen daarvoor zijn het voortduren van grootschalige verschijnselen van armoede en ongelijkheid, werkloosheid en marginalisering en van ecocide. Ik citeer:

‘En al die armoede en ongelijkheid, ecocide en marginalisering, is nauw verbonden met de economieën van landen als Nederland en België, en met de levensstijlen van ons, Belgen en Nederlanders. Neem, als voorbeeld, de ecologische voetafdruk: nog steeds is die van de gemiddelde inwoner in ontwikkelingslanden onder het niveau van duurzaamheid. De overbelasting van de aarde is volledig te verklaren uit ons overgebruik. Hetzelfde geldt voor de overuitstoot van CO₂ en andere broeikasgassen. In de prijzen van de door ons gekochte textiel en veevoeder zijn de werkelijke milieu- en sociale kosten voor maar een klein deel verwerkt. Hoe aanvaardbaar is het nog om jeans gemaakt in China te kopen waaraan de makers van de broeken maar enkele eurocenten ‘verdienen’? Hoe lang nog is het te verdragen dat wij onze omvangrijke vleesconsumptie voortzetten met minachting van de enorme ecologische en sociale schade in landen als Thailand en

389 *The economics of failure: The real cost of ‘free’ trade* (Christian Aid, 2005, <http://www.christianaid.org.uk/indepth/506liberalisation/>) page 2.

390 Zie: 2007 Keune, Lou, en Francine Mestrum: *De grote leugen*. Ook verschenen in het Engels en het Frans.

Argentinië? Hoe halen wij het in ons hoofd om steeds meer auto's te kopen en te gebruiken zonder serieuze aandacht voor zaken als de CO₂ uitstoot? En als wij dan een beetje aandacht weten op te brengen, worden 'duurzame' oplossingen gezocht, bijvoorbeeld biomassa als energiebron, zonder daarbij erop te letten of voedselgewassen in ontwikkelingslanden in de verdrukking raken of dat de productie van bijvoorbeeld ethanol niet weer tot grote vervuiling leidt. Hoe beschaafd is onze beschaving?

Wij concluderen:

'Tegen die achtergrond is ontwikkelingssamenwerking, hoezeer ook uitdrukking van oprechte menselijke gevoelens, een gotspe. Het is in feite opnieuw het verhaal van de ene hand en de andere. Want wat wij ook 'geven', het valt in het niet bij wat genomen wordt. Het is ook het aloude verhaal dat *charitas* het structureel geweld verdoezelt. Al die prachtige verhalen en positieve evaluaties van al die overheidsinstanties en niet-gouvernementele organisaties ontnemen het zicht op wat er structureel aan de hand is. Ontwikkelingssamenwerking is zo gezien een illusie. Maar dan wel een die werkt, die mensen enthousiasmeert, en die legitimeert dat zij een bloeiende bedrijfstak is geworden. Het is ook het verhaal geworden, of de overtuiging, dat sommigen best heel rijk mogen zijn als ze maar iets over hebben voor de armen en het milieu. Pure liefdadigheid dus.'

En wij voegen eraan toe:

'Ontwikkelingssamenwerking is in structurele zin geworden tot een leugen die steeds weer wordt herhaald. Daarmee is het een belemmering voor het zicht op wat er werkelijk aan de hand is, en welke onze medeverantwoordelijkheid. Te voorspellen valt dat over enkele decennia ook in onze landen een *Historikerstreit* zal losbarsten vergelijkbaar met die in Duitsland over, onder meer, de mantra *'Wir haben es nicht gewusst.'*

Geen alternatieven?

In het verleden én heden worden critici als Francine en ik verweten dat wij niet met voorstellen komen voor hoe het wel zou moeten. Welnu, niets is minder waar. Juist in kringen als de onze zijn en worden veel ideeën en voorstellen gepresenteerd voor hoe het anders zou moeten. Dat geldt ook dit manifest over De Grote Leugen. Centraal staat de idee dat beleid over de structurele aanpak van de genoemde problematieken voorrang moet hebben. Wij bepleiten een beëindiging van het beleid van verdere liberalisering van de wereldeconomie. Landen en regio's moeten

de ruimte krijgen om eigen beleid te ontwikkelen.

Belangrijk is om de wereldhandel te hervormen. Ik citeer:

‘Wat betreft de wereldhandel zal gestreefd moeten worden naar beëindiging van het model van exportgeleide groei. Tegelijkertijd zullen initiatieven genomen moeten worden die leiden tot afspraken over de wereldhandel inclusief zaken als verrekening in de prijzen van alle sociale en ecologische kosten.’

Ook het groeibeleid zal op de helling moeten. Verder bepleiten wij herverdeling:

‘Voor armoedebestrijding is herverdeling niet alleen duurzamer maar ook effectiever.³⁹¹ Er zullen maatregelen moeten worden genomen om inkomens en (materiële) consumpties in onze eigen landen anders te belasten. Bovendien zullen internationale geldtransacties belast moeten worden, denk bijvoorbeeld aan de Tobin Taks.³⁹² Beide maatregelen zullen het mogelijk maken dat op korte termijn de mondiale herverdeling in financiële zin gestalte krijgt.’

Ook andere hervormingsgerichte maatregelen zijn noodzakelijk.

‘België en Nederland moeten een beleid gaan voeren dat leidt tot beëindiging van bijzondere belastingfaciliteiten voor ondernemingen actief in andere landen. Ook zal gestimuleerd moeten worden dat een aanzienlijk deel van de winsten gemaakt in ontwikkelingslanden door internationale private ondernemingen ook daar geherinvesteerd worden, in activiteiten die allereerst mens en milieu ten goede komen. En wat betreft de buitenlandse schulden van ontwikkelingslanden is te lang gewacht met effectieve maatregelen van schuldkijschelding.’

Wij bepleiten dus om prioriteit te geven aan een breed scala van structurele maatregelen. Maar ja, die zijn pas op termijn effectief.

‘Daarom moeten nu al stappen gezet worden die voor de armen bestaanszekerheid garanderen. Enerzijds gaat het om voorzieningen die als noodhulp kunnen worden aangemerkt en die bedoeld zijn om in geval van acute noodsituaties, ontstaan door welke oorzaken ook, mensen eerste opvang te bieden. Daarnaast gaat het om voorzieningen die bestaanszekerheid op een blijvende manier garanderen. Daarbij kan gedacht worden aan basisbehoeften als gezondheidszorg, voeding, onderwijs, kleding, huisvesting, inkomen, en zo meer. Noodhulp en bevrediging

391 Dit verwijst naar mijn voorstel voor wereldwijde garantie van bestaanszekerheid.

392 Zie: 2000 ATTAC Nederland.

van basisbehoeften zijn mensenrechten, geen gunsten. Zolang mensen en regeringen in ontwikkelingslanden niet zelf de daarvoor noodzakelijke middelen kunnen opbrengen zullen die via mondiale kanalen verzekerd moeten worden. Solidariteit is en blijft noodzakelijk.’

Overleven in 1979?

Tot slot constateren wij dat realisatie van deze voorstellen gevolgen zal hebben voor de burgers in ook België en Nederland. Maar dat moet dan maar, is onze conclusie.

‘Het gaat allereerst om de oorzaken van de voortgaande ongelijke ontwikkeling aan te pakken, en de mensenrechten te garanderen. Dat zal ons veel opleveren maar het zal geld kosten, veel geld. Is dat erg? Ondanks de welvaartsgroei sinds pakweg 1979 zijn wij er niet gelukkiger op geworden zijn. Hadden wij het toen zo slecht?’

Als ik dit manifest opnieuw lees, dan valt mij de felheid van toon op. Die toon heb ik mij al eigen gemaakt na terugkomst uit Colombia. Eigenlijk is die nooit veranderd. Nog steeds kan ik mij ontzettend boos maken om al die problematieken van armoede en uitsluiting en ecocide. Het zijn alsmaar blijvende problematieken, met een hoge graad van urgentie. En dan te weten dat die problemen in principe gemakkelijk zijn aan te pakken. Ja, over veel minder zou je boos kunnen worden. Het is maar goed dat ik van mijn ouders een opgewekte aard heb meegekregen.

Het Manifest kreeg in de publiciteit best wel aandacht. Ook toenmalig minister van Ontwikkelingssamenwerking Koenders had het gelezen. In een korte discussie die ik met hem had op de radio erkende hij de gestelde problemen. Volgens hem kan ontwikkelingssamenwerking alléén niet veel veranderen. ‘Ik vind het volstrekt onterecht dat Europa zijn landbouw eindeloos beschermt waardoor boeren in ontwikkelingslanden weinig kansen hebben.’ Maar ‘wij gebruiken ontwikkelingssamenwerking om juist de handel en mogelijkheden van handel in ontwikkelingslanden te versterken.’ Kortom, meer dan zijn kennisgeving dat hij het gelezen had leverde dat niet op.

Wereldwijde garantie van bestaanszekerheid

Al in de eerdergenoemde nota voor GroenLinks *Geeft ontwikkelingshulp bestaanszekerheid?*³⁹³ heb ik gepleit voor een wereldwijd stelsel van be-

393 Zie: 1995 Keune, Lou, en Johan van Rixtel.

staanszekerheid. Ik heb dat pleidooi vele malen herhaald.³⁹⁴

Het gaat dus om voorzieningen die garanderen dat iedereen op deze aarde over minstens een basispakket aan middelen kan beschikken om te voldoen aan de primaire levensbehoeften op gebieden als voeding, basisgezondheidszorg, basisonderwijs, huisvesting, toegang tot schoon water en tot riolering, en kleding. En, om Marga Klompé te parafraseren: een laptopje hoort daarbij.³⁹⁵ Daarmee worden niet alle problemen van bestaansonzekerheid gedekt. Daarbuiten vallen met name directe levensbedreigingen als gevolg van oorlogsgeweld, etnische zuiveringen, natuurgeweld, epidemieën, onderdrukking, en zo meer. Die voorzieningen van bestaanszekerheid zijn vergelijkbaar met die van de sociale zekerheid in onder andere Nederland. Het zijn dus voorzieningen met een duidelijk structureel en blijvend karakter. Daarmee verschillen zij in essentie van voorzieningen van noodhulp die een ad hoc karakter hebben, en bedoeld zijn voor situaties als oorlogen en dergelijke.

De voorgestelde voorzieningen hebben als belangrijkste doel mogelijk te maken dat mensen kunnen overleven. Het zijn dus geen voorzieningen gericht op ontwikkeling, het gaat om overleven. Aan het ontwikkelingsdenken ligt de gedachte ten grondslag dat ontwikkeling van de samenleving de noodzakelijke voorwaarde is om te overleven en tot een beter bestaan te komen.

Over dat denken en beleid valt veel te zeggen. Binnen deze context is het belangrijk te constateren dat meer dan vijftig jaar beleid van ontwikkelingssamenwerking nog steeds niet geresulteerd heeft in bestaanszekerheid voor iedereen. Integendeel, zeker sinds de dominantie van het neoliberale denken zijn de inkomensongelijkheid, de milieudegradatie en het democratische tekort alsmat toegenomen. De miljarden mensen die nu nauwelijks of onvoldoende kunnen bestaan kunnen niet wachten tot het sint-juttemis van het (veronderstelde) uiteindelijke resultaat van het internationale ontwikkelingsbeleid.

De doelgroep

Voor wie zijn deze voorzieningen bedoeld? Met deze vraag komen wij op het vraagstuk van de criteria van voldoende menswaardig bestaan. Die criteria kunnen nogal verschillen in de tijd. Wat wij nu normaal vinden verschilt sterk van de opvattingen van begin twintigste eeuw. En ook

³⁹⁴ 2009 Keune, Lou: *Bestaanszekerheid*.

³⁹⁵ Voormalig minister Marga Klompé (KVP) zei bij de introductie van de Bijstandswet dat bij de vaststelling van de hoogte van de bijstandsuitkeringen ook ruimte moeten zijn voor zaken als 'een bloemetje op tafel'.

verschillen maatstaven naar plaats. Zo wordt in Nederland als armoedegrens meestal een inkomensniveau gehanteerd dat vergelijkbaar is met de bijstandsuitkering. Maar een dergelijk inkomensniveau wordt door bijvoorbeeld de Verenigde Naties gezien als '*middle income*'.³⁹⁶ Deze en andere verschillen in waarderingen worden dikwijls gebruikt als argument dat armoede relatief is. Dat argument geldt steeds minder nu de wereld in verregaande mate gemonialiseerd is en de bestaanseisen ook steeds meer mondiaal worden bepaald.

Ondanks alle mogelijke relativeringen zullen maar weinigen betwisten dat mensen van US \$ 2 per dag of minder niet menswaardig kunnen bestaan. En dat is de maatstaf die ik voorstelde te hanteren. Het gaat daarbij dus om een inkomen van minder dan 2 dollar per persoon per dag, ofwel \$ 730 per jaar. Voor alle duidelijkheid, het gaat om een maatstaf met gelijke koopkracht. Het UNDP (2003, p. 41) zegt daarover:

'Leven op \$ 1 per dag betekent niet dat je je kunt veroorloven wat \$ 1 zou kopen als het werd omgezet in lokale valuta, maar het equivalent van wat je voor \$ 1 zou kunnen kopen in de Verenigde Staten: een krant, een plaatselijke busrit, een zak rijst'. Wij moeten ons dus proberen voor te stellen hoe in de Verenigde Staten te leven van \$ 2 per persoon per dag.'

Het UNDP³⁹⁷ ging in 2003 uit van de volgende aantallen: ruim 2,8 miljard mensen moeten het doen met een inkomen onder US \$ 2 per dag. Daarvan hebben ruim 1,2 miljard mensen een inkomen minder dan \$ 1 per dag. Het gaat om deze mensen, en niet bijvoorbeeld de 43 miljoen volwassen inwoners van de Verenigde Staten die onverzekerd zijn tegen ziektekosten; en evenmin om de naar schatting 250.000 Nederlandse huishoudens die hier onder het in Nederland gehanteerde bestaansminimum leven.^{398 399}

Wat kost het?

Bij de berekening van de kosten van de voorgestelde voorzieningen van wereldwijde bestaanszekerheid ging ik ervan uit dat de belangrijkste component zal bestaan uit de overdracht van inkomen aan deze mensen. Deze overdracht kan in natura, bijvoorbeeld gratis basisgezond-

396 Het *Human Development Report 2003* van het UNDP geeft voor 2001 US \$ 5519 als gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking van de *middle income countries*.

397 Tenzij anders aangegeven zijn alle nu volgende gegevens ontleend aan of berekend op basis van het *Human Development Report 2003* van het UNDP.

398 Gegevens ontleend aan: 2004 Hurenkamp, Menno, p. 8.

399 Vertaling Kees Hudig.

heidszorg, of in geld. Beide (samenhangende en gelijktijdige) vormen kennen wij ook in Nederland. Ik hanteerde daarbij de veronderstelling dat de kosten hoofdzakelijk zullen bestaan uit het overbruggen van het inkomensgat tussen enerzijds de norm van \$ 730 per persoon per jaar, en anderzijds het feitelijke inkomen. Daarbij zag ik af van andere kosten als de inrichting van de instellingen die voor de inkomensoverdrachten moeten zorgen.

Tenzij anders aangegeven zijn alle nu volgende gegevens ontleend aan of berekend op basis van het Human Development Report 2003 van het UNDP. Van het totaal van 2,8 miljard mensen zaten 1,6 miljard mensen in de *range* van \$ 1 tot \$ 2 per dag. Ik veronderstelde dat zij gemiddeld op \$ 1,5 per dag aan inkomen hadden, ofwel een tekort van \$ 0,5 per dag. Totaal komt dit neer op een tekort op jaarbasis van \$ 292 miljard. En 1,2 miljard mensen zaten in de *range* van \$ 0 tot \$ 1 per dag. Ik veronderstelde dat zij een gemiddeld inkomen hadden van \$ 0,5 per dag, oftewel een tekort van \$ 1,5 per dag. Dat komt dus neer op een tekort op jaarbasis van \$ 657 miljard. In totaal gaat het dan dus om de financiering van \$ 292 miljard + \$ 657 miljard = \$ 949 miljard.⁴⁰⁰

Nederland had in 2001 een inkomen per hoofd van de bevolking van \$ 27.190 (gerekend in \$ met eenzelfde koopkracht als die hiervoor gehanteerd) dus in totaal (x 16 miljoen inwoners): \$ 435 miljard. Het gemiddelde inkomen van de inwoners van de *high income countries* was in 2001: \$ 26.989. De totale bevolking van deze landen was 935,1 miljoen mensen, met een totaal inkomen op jaarbasis van \$ 25.238 miljard. Het te financieren bedrag ad \$ 949 miljard is daar 3,76 procent van. De wereldbevolking was in 2001 6148,1 miljoen mensen. Het gemiddelde inkomen per hoofd was \$ 7.376. Het totale wereldinkomen was dus \$ 45.348,4 miljard. Het te financieren bedrag ad \$ 949 miljard is daar 2,09 procent van.

In het verlengde van voorgaande berekeningen zou je kunnen concluderen dat wij Nederlanders gemiddeld 3,76 procent van ons inkomen, al dan niet via belastingen, moesten afstaan als onze bijdrage aan de financiering van dit stelsel van wereldwijde bestaanszekerheid. Dit alles onder de hierbij gehanteerde vooronderstellingen. Bij een andere gelegenheid en andere vooronderstellingen kwam ik tot een percentage van 0,4 procent, zie mijn column daarover bij Market Update.⁴⁰¹

400 Ik ga hierbij, voor het gemak, uit van een wereldwijd gelijke koopkracht van 1 US \$. Het gaat mij vooral om de redenering.

401 Zie: 2016 Keune, Lou: *Nergens voor nodig*. MarketUpdate 11 januari 2016. Zie: <https://marketupdate.nl/columns/column-lou-keune-nergens-voor-nodig/> Het grote verschil tussen die percentages heeft alles te maken met de gehanteerde vooronderstellingen

Bij al deze berekeningen kan men de vraag stellen of de gehanteerde inkomensmaatstaven wel realistisch zijn. Francine Mestrum heeft in een recente rondzendbrief van 17 april 2019 nog eens daarop gewezen. Zij bepleit het hanteren van een armoedegrens van \$ 10 per dag. En dan kom je op een totaal van 4,5 miljard mensen die in armoede leven.

Hoe dan ook, hadden dergelijke voorzieningen bestaan tijdens het leven van Ivania Brooks Torres (zie hoofdstuk 8), dan was haar en haar ouders en kinderen veel ellende bespaard gebleven.

Externe Oorzaken

Had dat niet anders gekund? Had Ivania geen ander leven kunnen krijgen? Ik denk van wel, het had eigenlijk geen groot probleem moeten zijn om haar en haar kinderen bestaanszekerheid te garanderen en verschrikkelijke keuzes als prostitutie en kinderarbeid te vermijden. Er is een al decennia oud debat over de oorzaken van de armoede in de wereld. Dat debat gaat heel wat kanten uit. Een van de oorzaken van de verwarring heeft te maken met de dichotomie exogeen dan wel endogeen. Komt die armoede door oorzaken van buiten of van binnen? Daarover heb ik al een en ander geschreven in mijn vorige hoofdstukken. Als ik aan Ivania denk dan word ik opnieuw boos over theorieën als die van Hoselitz en McClelland. Kijk eens naar de geschiedenis van Ivania en van de Nicaraguanen in het algemeen. Wat hebben zij niet aan initiatief getoond door bijvoorbeeld in opstand te komen of een levensgevaarlijke migratietocht naar de VS te ondernemen? Wat heeft Ivania niet allemaal gedaan om voor haar gezin de kost te verdienen? Het heeft haar haar leven gekost.

En dan te bedenken dat ontwikkelingshulp een mythe is, zoals ik hiervoor al heb aangegeven.⁴⁰² Zo verliest Nicaragua als gevolg van wat in de Eurodad grafiek *illicit capital flight* wordt genoemd (het grootste deel daarvan wordt veroorzaakt door prijsmanipulaties van internationale ondernemingen) jaarlijks ruim \$300 per hoofd van de bevolking per jaar. Dat bij een per capita inkomen van iets meer dan \$1.500.⁴⁰³ Stel je voor dat dat geld binnen Nicaragua was gebleven, dan was de kans een stuk groter geweest dat Ivania betere huisvesting had gehad, en een fatsoenlijke bril.

en berekeningswijze. Het gaat mij niet om de exactheid van de uitkomsten alswel om het argument dat garantie van wereldwijde bestaanszekerheid mogelijk is.

402 Zie ook: 2009 Keune, Lou: *The myth*.

403 Zie: 2013 Blanken, Piet den, met Lou Keune.

Interne oorzaken

Dat wil uiteraard niet zeggen dat armoede alleen maar door externe oorzaken te verklaren is. Nicaragua is een voorbeeld van een land waar de binnenlandse verhoudingen lange tijd – en nog steeds – grote beperkingen opleggen aan de bevolking. Zie bijvoorbeeld de gevolgen van de dominantie van de Somoza kliek waar de Sandinisten in de jaren zeventig en tachtig een einde aan maakten. Zie ook, om een ander voorbeeld te noemen dat ook van belang is bij de vele tienerzwangerschappen, de streng conservatieve opvattingen over geboortebeperking opgelegd door het huidige Nicaraguaanse regime en de aarts behoudende katholieke kerk.

Vervlechting

Met deze en andere voorbeelden wil ik maar zeggen dat wij, Nederlanders, Europeanen, op allerlei manieren betrokken zijn bij de armoede in ontwikkelingslanden. Dat geldt eens te meer nu je nauwelijks nog van nationale economieën kunt spreken. Als gevolg van de sinds de jaren zestig versnelde mondialisering van de wereldeconomie is ons bestaan economisch, en ook politiek en cultureel op velerlei wijzen vervlochten met dat van mensen elders in de wereld. Mensen als Ivania en haar kinderen en kleinkinderen zijn onze medeburgers. Maar dan wel met de aantekening dat de Nederlandse bevolking mondiaal gezien behoort tot de rijkste laag. Met onze inkomens zijn wij onderdeel van de rijkste twintig procent van de wereldbevolking, net als overigens de rijken van veel ontwikkelingslanden. Ivania en haar familie en burens zijn onderdeel van de mondiale onderklasse. Alleen daarom al maar ook om vele andere redenen dragen wij medeverantwoordelijkheid voor het gebrek aan bestaanszekerheid van de Ivania's in deze wereld. Tot die andere redenen behoort onder meer dat wij ons nog veel te weinig bekommeren om de noodzaak van structurele veranderingen en verbeteringen in de wereld-economie. Neem het voorbeeld van de *illicit capital flight*. Hoe lang wordt er al niet door diverse sociale bewegingen, ook in Nederland, bepleit iets te doen aan het probleem van de belastingparadijzen. Daar komt nu pas eindelijk een beetje schot in.

Nogmaals: Voorzieningen van bestaanszekerheid

Daar komt nog iets bij. Dat is dat het eigenlijk nergens voor nodig is dat de Ivania's van tegenwoordig dergelijke verdrietige keuzes moeten maken. De wereld heeft intussen veel ervaringen met het treffen van voorzie-

ningen van bestaanszekerheid. Zie bijvoorbeeld de sociale zekerheid in Nederland. Daar is natuurlijk van alles op aan te merken, zeker sinds al die neoliberale bezuinigingen van de laatste decennia. Maar in de grond is bestaanszekerheid verzekerd. Ook andere landen kennen dergelijke en andere regelingen. Het hoeft zeker in technische zin geen groot probleem te zijn om iets dergelijks wereldwijd te organiseren. Daarvoor circuleren diverse ideeën en voorstellen. Tot de bekendste daarvan behoren voorstellen voor stelsels van basisinkomens. Een ander bekend voorstel is ontwikkeld door de International Labour Organisation (ILO) dat voorziet in het opbouwen van vangnetten in ontwikkelingslanden. Ook UNICEF bepleit al vele jaren het opzetten van vangnetten voor ‘moeder en kind’. Ook daarmee zijn ervaringen opgedaan.

Kortom, wat let ons? Veel argumenten tegen dergelijke voorstellen hebben te maken met nog steeds bestaande vooroordelen en opvattingen als die van Hoselitz en McClelland. Die gaan dan dikwijls vergezeld van achterhaalde opvattingen over natiestaten. Mensen als Ivania en haar kinderen behoren dan tot ‘de anderen’, andere samenlevingen, andere natiestaten. Wij plaatsen hen zo buiten ons. Ja, zij behoren inderdaad tot de anderen, maar dan als onderdeel van onze eigen onderklassen.

Mondialisering/globalisering

En daarmee zijn wij weer bij het hoofdthema van dit hoofdstuk. Noemen wij dat mondialisering of globalisering? Taalkundig gezien geef ik de voorkeur aan mondialisering. Maar globalisering is meer het spraakgebruik geworden. Ik zal ze door elkaar gebruiken.

Als kerndefinitie van mondialisering gebruik ik die van Wim Boerboom: het wegvallen van nationale grenzen als demarcatielijnen van volkshuishoudingen.⁴⁰⁴ Mondialisering is niet iets nieuws van na de Tweede Wereldoorlog. Je had daarvóór wat ik de ‘oude’ mondialisering noem. Er waren veel relaties tussen de zich ontwikkelende landen en achterblijvende gebieden. Voor een deel waren dat relaties van koloniale aard waarbij volkeren en naties aan anderen werden onderworpen, en ingericht werden ten behoeve van de koloniserende naties. Daar heeft een land als Nederland goed aan verdiend. Kijk maar eens naar die prachtige grachtenpanden in onder meer Amsterdam. Zonder de 19^e-eeuwse winsten vanuit het toenmalige Nederlands Oost-Indië waren bijvoorbeeld de Twentse katoenindustrie en het Wilhelminakanaal waarschijnlijk niet ontwikkeld. Hoe dan ook, naast koloniale verbanden waren er vele andere

404 Zie ook: 2001 Keune, Lou: *Mondialisering*.

relaties die landen met elkaar verbonden. Dat waren dan wel relaties waarbij de identiteit van de natie voorop stond.

Eigenlijk is mondialisering een nog ouder verschijnsel. Want ecologisch gezien was er altijd al slechts één wereld. Bijvoorbeeld: als 65 miljoen jaren geleden een 'hemellichaam' neerstort in wat nu Yucatan in Mexico heet, dan verandert de natuur over heel de wereld drastisch. De dinosaurussen sterven uit. En in wat nu Zuid-Limburg heet, verdwijnen allerlei soorten flora en fauna, ontwikkelen zich nieuwe soorten, en ontstaan de bergen van mergel waarmee de woningen en kerken van half Limburg zijn gebouwd. De intensiteit van de ecologische verbondenheid is tot op de dag van vandaag en ook voor de komende eeuwen hét bepalende kader van ons menselijk handelen. De actualiteit daarvan manifesteert zich heel duidelijk in de klimaatcrisis. Heel de wereld zit nu met de gebakken peren als gevolg van de overmatige CO₂-uitstoot in een beperkt aantal landen (waaronder Nederland) sinds de industriële revolutie.

In al die jaren van menselijk bestaan hebben mensen het vermogen ontwikkeld om zich aaneen te sluiten in allerlei verbanden. Daarvan is de vorming van naties zeer bepalend geweest. Maar dat is dus in de tweede helft van de vorige eeuw drastisch veranderd. Naties zijn er nog wel. Maar hun bepalende kracht is sterk verminderd ten faveure van die van de wereld als geheel. Economisch gezien hebben naties misschien nog maar het gewicht vergelijkbaar met dat van de provincies van vóór die tijd; allerlei mondiale verbanden zijn veel bepalender. Daartoe behoren mondiale of regionale organisaties als de Verenigde Naties of de Europese Unie. Maar nog bepalender zijn de transnationale ondernemingen die de grootste macht hebben en dan ook zwaar meespelen in de ontplooiingsmogelijkheden van voornoemde verbanden. Typerend vind ik bijvoorbeeld dat, als het gaat om de financiële instellingen, de particuliere banken het vermogen hebben om de hele wereld met hen mee te trekken in een ingrijpende financieel-economische crisis zoals wij dat rondom het jaar 2008 hebben gezien. Daarna hebben nationale regeringen en transnationale instellingen als de EU en het IMF geprobeerd om die instellingen meer aan banden te leggen. Maar dat is maar zeer ten dele gelukt. Niet voor niets wordt er alom gewaarschuwd dat de financiële instellingen zich weer onverantwoordelijk beginnen te gedragen. Niet voor niets gaat opnieuw de bange vraag over de wereld wanneer de volgende crisis zich zal openbaren.

Mondialisering is ook politiek. Onder politiek versta ik de beschikking over en aanwending van macht. Politiek is meer dan alleen het werkterrein van de politici. En meer ook dan de vorming en aanwending van staatsmacht. Ook raden van bestuur van transnationals zijn politieke organen. Net als sociale bewegingen die zich verzetten tegen onrecht-

vaardige verhoudingen, of de apathie van heel veel mensen: Niets doen is ook iets doen. Door de snelle groei van het neoliberalisme heeft zich een ont-democratiseringsproces voltrokken. Veel macht is onttrokken aan de democratische organen als parlementen, en via deregulering en privatisering overgedragen aan particuliere ondernemingen en hun associaties als de Transatlantic Business Dialogue (TABD). Maar ook minder zichtbare verbanden tussen grootondernemingen en staatsapparaten zijn machtig, zoals al die lobbyfirma's in Brussel.

Maar mondialisering is ook cultureel in de zin van stelsels van betekenisgeving. Er ontwikkelt zich een wereldcultuur waarin kapitalistische waarden en symbolen overheersen. Dat is ook medebepalend voor de menselijke identiteiten. Momenteel is er een herleving van lokale (bijvoorbeeld Brabantse) symbolen en gebruiken en verbanden. Er wordt zelfs gewerkt aan een eigen volkslied, althans in Noord-Brabant. Dat in een tijd dat het wereldsysteem bepalend is. Dit verschijnsel wordt ook wel *glokalisering* genoemd, en is uitdrukking van de wereld als een sociale formatie.

De andersglobaliseringsbeweging

Tegen deze achtergrond manifesteert zich de andersglobaliseringsbeweging. Dat is de beweging waarin ik sinds de jaren negentig zeer actief ben geweest. Die beweging ziet de huidige manier van globalisering als een groot probleem. Zij geeft aanleiding tot mens en milieu bedreigende problemen. Voor een groot deel zijn die zaken in het voorgaande al aan de orde geweest. Je kunt die samenvatten als een diepgaande en wereldwijde economische, sociale en ecologische crisis.⁴⁰⁵ Daarin domineren vraagstukken als armoede en ongelijkheid, en ecocide. Die hangen samen met nieuwe machtsconcentraties in staatsapparaten en (vooral) de transnationale ondernemingen. Er doen zich nieuwe en grootschalige situaties van rechteloosheid voor. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, maar ook andere rechtscodificaties als de Rechten van het Kind, worden steeds minder erkend en gehandhaafd. Daar komt de andersglobaliseringsbeweging tegen in opstand.

Die beweging is eerlijk gezegd moeilijk te duiden. Het is een zeer dynamisch wereldje van grote en kleine organisaties en ook van individuen die

⁴⁰⁵ De uitdrukking 'crisis' is hier op zijn plaats. Volgens de gebruikelijke economische maatstaven als het BBP zijn wij nu, in 2018, de crisis van 2008 voorbij. Dat is een onterechte conclusie. Zou met alle schades aan mens en natuur rekening worden gehouden, dan is het beeld volstrekt anders. De hedendaagse crisis wordt slechts gemaskeerd door die gangbare statistieken.

elkaar gevonden hebben in het onderzoeken van mondiale problemen, het bestrijden van de bepalende machten, en het ontwikkelen van alternatieve maatschappijformaties en levensstijlen. Het zijn veelal nieuwe organisaties, in ieder geval van zeer recente datum. Maar ook gevestigde organisaties als vakbonden, kerken, ontwikkelingsorganisaties en universitaire docenten en onderzoekers nemen eraan deel. Het zijn dikwijls ook typische netwerkorganisaties. Zoals in mijn geval: ik raakte betrokken bij een aantal activiteiten, natuurlijk omdat ik dat wilde, maar ook omdat ik mensen kende die op bepaalde terreinen actief waren.

Netwerken

Zo heb ik op verschillende momenten samengewerkt met de Nederlandse organisatie XminY, omdat mij dat echt interesseerde, maar ook omdat ik verschillende XminY-ers kende uit andere verbanden. Ik had bijvoorbeeld Henk van Andel, een van de vroegere coördinatoren van XminY, leren kennen toen ik deelnam aan de voorbereiding en realisatie van de Assemblee van de Wereldraad van Kerken in Uppsala (1969). Met de latere coördinator Hans van Heijningen had ik eerder samengewerkt in de Midden-Amerika-beweging, en in een evaluatieonderzoek van de PSO.⁴⁰⁶ Hans werd nadien fractiemedewerker bij de SP in de Tweede Kamer en daarna landelijk secretaris van de SP, en zo werd ik betrokken bij een aantal SP-activiteiten, onder andere als docent in een cursus voor SP-kader. Bij XminY leerde ik ook Kees Hudig kennen. Kees is een waarlijk steunpilaar voor veel van de andersglobalisten in Nederland, en heeft ook veel internationale netwerken opgedaan via zijn deelname aan grote protestmanifestaties als die in Davos, Genua en Hamburg. Nog steeds werk ik met hem samen. Dat geldt ook voor Wim Dierckxsens, oud-student van de Tilburgse universiteit maar al sinds vele decennia werkzaam in Midden-Amerika. Via Wim raakte ik betrokken bij het World Forum for Alternatives, als deelnemer aan de conferentie in Schengen van 2001 over sociale bewegingen wereldwijd, ik kom daar nog op terug.

John van 't Hoff

En zo ging het ook met John van 't Hoff. Ik had in de jaren zestig en zeventig met hem samengewerkt bij de ontwikkeling van educatief materiaal bij de stichting School en Wereld. Daarnaast ook bij het voorbereidend onderzoek voor de leergang kosmopolitiek werk aan de Sociale Academie De Horst in Driebergen, zie hoofdstuk

406 1998: Heijningen, Hans van, en Lou Keune.

4. Wij raakten ook persoonlijk bevriend. Zo mochten Wil en ik een week logeren in zijn Amsterdams grachtenpand, zeer romantisch. Nadien is John gaan wonen en werken in Zimbabwe, onder andere met de in Harare gevestigde confederatie van vakbewegingen van Zuidelijk Afrika. Daar stimuleerde hij de meningsvorming over het neoliberalisme in relatie tot Zuidelijk Afrika. Hij werkte onder meer vanuit het Zimbabwe Congress of Trade Union (ZICTU) aan een project van de vakbewegingen van Zuidelijk Afrika aan de ontwikkeling van alternatieven voor het neoliberalisme, het zogenoemde project ANSA (Alternative to Neo-liberalism in Southern Africa). Op een dag belde hij mij in Nederland voor een afspraak. Hij vertelde van het ANSA-project. Daarbij was men in Harare tot de conclusie gekomen dat in Zuidelijk Afrika heel wat alternatieven voor het neoliberalisme waren te ontwikkelen, maar dat die alternatieven nauwelijks van de grond konden komen als niet in het Noorden hetzelfde zou gebeuren. Dus, was zijn boodschap, moesten ook 'wij' in Nederland in actie komen.

Hij bracht die boodschap mede namens ANSA. Maar ook namens Klaas de Jonge, bekend en bewonderd voor zijn inzet voor het African National Congress (ANC), de belangrijkste Zuidafrikaanse organisatie van verzet tegen de Apartheid. Klaas heeft in de jaren tachtig van de vorige eeuw ruim twee jaar en met veel publicitaire aandacht verbleven in een gebouw van de Nederlandse ambassade in Pretoria, onder de bescherming van de diplomatieke onschendbaarheid van dat gebouw. Kortom, John vroeg mij om met andere academici maar ook met de grote sociale bewegingen als de vakbeweging, te beginnen aan de ontwikkeling en implementatie van die alternatieven. Uiteraard onderschatte John, en misschien ook Klaas, de vele beren op de weg van alternatieven nogal. De belangrijkste beer was wel het heersende klimaat. Want sinds de val van De Muur was de neoliberale ideologie totaal overheersend geworden en had zelfs delen van de vakbeweging bevangen. Tegelijkertijd begon in die jaren ook in Nederland de behoefte te groeien om ons te verzetten tegen die dominantie. Want er waren immers, zoals wij in het voorgaande zagen, heel wat negatieve gevolgen te zien van dat neoliberale model.

Ik nam contact op met Hans van Heijningen, toen coördinator van XminY. Hans en ik besloten, na overleg met John (en indirect met Klaas) om een aantal gelijkgezinden bij elkaar te roepen om eens goed over dat neoliberalisme te discussiëren en vast te stellen wat te doen. Die bijeenkomst werd op uitnodiging van John, Klaas, Hans en mij gehouden in onze universiteit. Ik kom daarop terug. Die bijeenkomst leidde na een groot aantal voorstudies tot de start van het project Vóór de Verandering (VdV) – Alternatieven voor het Neoliberalisme. Ik kom op VdV en de ontwikkeling van alternatieven uitvoerig terug in het volgende hoofdstuk.

John overleed in 2004, in Zimbabwe. Hij werd daar 'Comrade John' genoemd. Ik heb heel goede herinneringen aan hem. En Hans, Kees, en ik hebben nog wel eens

moeten grinniken om zijn blijvend 'jeugdig' enthousiasme. Hij dacht zo iets als: 'Ik bel Lou wel, Lou benadert anderen, en het zal niet lang duren voordat Nederland zich dan bevrijdt uit het neoliberale keurslijf', dat denk ik tenminste. Een stimulerende onderschatting kortom van hoe moeilijk het is om in Nederland op dit gebied veranderingen teweeg te brengen.

World Social Forum

In de jaren negentig en ook na de eeuwwisseling vonden er veel internationale conferenties plaats gericht op het opnieuw inrichten van de wereldeconomie. Voor een deel waren dat 'toppen' van de 'belangrijkste' wereldleiders, ook wel genoemde de G 7, G 8 of G 20, afhankelijk van het aantal landendeelnemers, en de EU, de Wereldbank en het IMF. Daarnaast was er jaarlijks het *World Economic Forum* (WEF) in Davos waar 'de mensen die ertoe doen' bijeenkwamen en discussieerden over de toestand van de wereld en hoe het verder moest. Daar ontmoetten de belangrijkste regeringsleiders en bestuurders van de grote ondernemingen elkaar. Dergelijke ontmoetingen, maar dan op een iets lager niveau, vonden ook plaats in het kader van de *Trans Atlantic Business Dialogue* (TABD), ik heb daar al op gewezen. Verder waren er de grote conferenties over de wereldhandel en hoe die in te richten. Die vonden eerst plaats onder de vlag van het *General Agreement on Tariffs and Trade* (GATT). Daar werden concrete afspraken gemaakt over die handel. De GATT werd opgevolgd door de *World Trade Organisation* (WTO). Via deze organen werden juridisch afdwingbare regelingen vastgesteld door formele regeringsdelegaties.

Dat gebeurde in een periode dat het verzet tegen de neoliberale inrichting van de wereldeconomie begon te groeien. Bij veel van die conferenties vonden grote en felle demonstraties plaats. In mijn herinnering domineren de conferenties in Seattle, in Cancun, in Genua en in Davos. En als tegenpool tegen de WEF-bijeenkomsten in Davos vonden er massale ontmoetingen plaats onder de vlag van het *World Social Forum*. Het meest bekend zijn de WSF's gehouden in Porto Alegre in Brazilië, de eerste in 2001. Deze stad liet zich er ook op voorstaan dat zij allerlei alternatieven al in praktijk bracht, een heel inspirerende omgeving voor het WSF. Ik ben zelf nooit bij zo'n WSF geweest. Wel volgde ik wat daar gebeurde zo veel mogelijk. In de kern van de organisatie van het WSF zaten ook mij goede bekenden als Francine Mestrum en Francois Houtart. In Nederland heeft twee keer een Nederlands Sociaal Forum plaatsgevonden, in 2004 en in 2007, waar ik wel aan heb deelgenomen.

Andersglobaliseringsbeweging in Nederland

In die jaren negentig en 2000 heb ik veel nieuwe relaties opgedaan. Het waren allemaal banden die ontstonden met groepen of personen die in Nederland op een of andere manier actief waren in het ontwikkelen van kritiek op en alternatieven voor het vigerende stelsel van de neoliberale wereldeconomie, en die meestal ook daadwerkelijk in acties betrokken waren. Ik heb geprobeerd van die relaties een overzichtje te maken. Ik weet zeker dat ik enkele clubs vergeten ben. Maar dan nog kom ik op heel wat organisaties en instellingen: natuurlijk XminY, en dan, in willekeurige volgorde: Kerk en Vrede, de FNV, Novib, *Trans National Institute* (TNI), De Hobbitstee, *Corporate Europe Observatory* (CEO), Vereniging Milieudefensie, De Kleine Aarde, de Commissie Missionaire Beweging Religieuzen (CMBR), Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO), Eurodad, Strohalm, *Association pour la Taxation des Transactions pour l'Aide aux Citoyens* (ATTAC, Nederland en België), Vereniging Solidair, Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk (NIVON), Oikos, *World Information Service on Energy* (WISE), Stichting Aarde, Werkgroep Medische Ontwikkelings-samenwerking (WEMOS), *Both Ends*, ABVAKABO, Stichting Diensten Internationale Arbeiders Samenwerking (DIAS), Landelijke Studenten Vakbond (LSVB), Platform AardeBoerConsument (ABC), Omslag, Stichting *Pequeno*, Triodos bank, ASN bank, en de universiteiten van Tilburg, Wageningen, Utrecht, Amsterdam en Groningen.

Natuurlijk heb ik niet met al die clubs even intensief samengewerkt. Gedurende een bepaalde periode werkte ik bijvoorbeeld intensief met Milieudefensie, CEO en SOMO. En incidenteel met bijvoorbeeld de genoemde universiteiten waar ik presentaties heb gedaan. Met Agnes Jongerius (FNV) en Farah Karimi (NOVIB) heb ik, namens PDSE een brief gericht aan de regering over de belasting op financiële transacties Tobin taks. Bij DIAS heb ik een inleiding verzorgd over het actiewereldje in Nederland, bij gelegenheid van hun opheffingsvergadering in 2001. En bij Triodos heb ik gesprekken gevoerd over hun medefinanciering van PDSE, wat overigens zonder resultaat bleef.

Het was een veelkleurig wereldje. Eind jaren negentig werd ik uitgenodigd op een internationale ontmoeting in Duitsland van sociale bewegingen, georganiseerd door de Orde van Franciscanen. Dat waren bewegingen uit Latijns-Amerika (vooral Brazilië), West-Europa, Midden-Europa en Oost-Europa. Ik was gevraagd een presentatie te geven over sociale bewegingen in West-Europa. Ik had daarvoor een indeling gemaakt in 'oude' sociale bewegingen (bijvoorbeeld de vakbeweging), 'nieuwe'

sociale bewegingen (bijvoorbeeld de milieubeweging), en de ‘nieuwste’ sociale bewegingen (als de andersglobaliseringsbeweging).⁴⁰⁷ Bij die ‘nieuwsten’ had ik ook het *Animal Liberation Front* opgevoerd. Daarover ontstond grote consternatie. Voornamelijk de vertegenwoordigers van de *Movimento dos Trabalhadores Sem Terra* (MST, beweging van landloze boeren) uit Brazilië raakten zeer opgewonden. Zij verklaarden ons, de West-Europeanen, voor gek. Hoezo, de dieren, de sociale kwesties zijn veel urgenter. Mijn verdere uitleg deed de gemoederen wat kalmeren en na mijn voordracht kreeg ik een mooie rode MST-pet cadeau.

De onrust over de wereldeconomie en met name de wereldhandel werd rond de eeuwwisseling steeds breder en dieper. Dat leidde tot een flink aantal initiatieven van onderzoek, protest en ontwikkeling van alternatieven. Ik zal in het volgende kort enkele daarvan beschrijven waar ik zelf direct bij betrokken ben geweest.

Handelskansen voor armen

In die jaren rond de eeuwwisseling en daarna zijn er veel activiteiten geweest waarbij ik op een of andere manier betrokken was. Ik ben in die jaren nogal eens geïnterviewd, enkele keren bij het radioprogramma *Met Het oog op morgen*. Dat ging veelal over de wereldhandel en de aannames van de vrijhandelaars. Maar ook het thema van ‘verkeerd economisch rekenen’ kwam aan bod. Op een manifestatie ter gelegenheid van een jubileum van de landelijke Pax Christi werd ik uitgenodigd in discussie te gaan met de toenmalige minister van ontwikkelingssamenwerking, Eveline Herfkens en haar opvolgster Agnes van Ardenne. Dat ging over dezelfde onderwerpen maar ook over de omgekeerde ontwikkelingshulp. In een aan Herfkens gewijd speciaal nummer van het blad *Vice Versa*⁴⁰⁸ werd ik opgevoerd als criticus van Herfkens beleid.

Herfkens was niet bang om de discussie aan te gaan. Zij pleitte voor ‘handelskansen voor armen’. Hans van Heijningen en ik namen die handschoen aan.⁴⁰⁹ Wij begonnen op de website van XminY een online platform voor die discussie. Dat was in die tijd nog relatief nieuw en wij traden op als moderatoren. Een belangrijk thema was de vrijhandel. Aan die discussie namen ook uitgesproken voorstanders van vrijhandel deel. De meesten van hen zagen, natuurlijk, zou ik zeggen, de problemen verbonden met vrijhandel wel. Bijvoorbeeld het optreden van dominante

407 Die driedeling heb ik ook gebruikt bij een landelijke ontmoeting van NIVON vrouwen.

408 Zie: *Vice Versa*, 1^e kwartaal 2002.

409 2002 Keune, Lou: *Handelskansen voor Armen*, Archief Lou Keune

multinationals, of zwakke regeringen, waardoor ontwikkelingslanden geen eerlijk speelveld hebben. Maar zij wezen de gedachte of het principe van vrijhandel niet af. Integendeel. Zij bepleitten wel een complementair of correctief beleid, zoals het steunen van eerlijke producten en producenten als gestimuleerd door de Wereldwinkels, of het afdekken van de risico's van prijsdalingen, eerlijke en vaste prijzen voor de grondstoffen van ontwikkelingslanden, en arme landen de mogelijkheid bieden om via importheffingen de eigen markt te beschermen.

Anderen, waaronder ikzelf, waren juist kritisch over het principe van de vrijhandel zelf. Een van de aangevoerde redenen was dat de rijke landen wel de vrijhandel prediken maar zelf nog allerlei protectionistische maatregelen handhaafden, en ook dankzij protectie in het verleden rijk waren geworden. Het is ook maar de vraag of de armen en het milieu wel baat hebben bij vrijhandel. Die kan ook averechts werken. Als je de bestrijding van de armoede centraal stelt, en bescherming van het milieu, dan kom je bovendien ook op andere beleidsmogelijkheden. Zeker zou je elkaar niet mogen beconcurreren via de niveaus van arbeidsvoorwaarden. Een fatsoenlijk loon is het beste medicijn tegen armoede. Verder zouden alleen producten mogen worden verhandeld die voldoen aan milieunormen en de eigen voedselzekerheid niet in gevaar brengen.

Ik denk dat ikzelf binnen dat forum het verst ging qua standpunten over de wereldhandel. Daarbij bestreed ik de noodzaak van groei, een veronderstelling die de meesten deelnemers aan deze discussie nog hanteerden. Ik bepleitte juist een krimpeconomie voor de rijke landen. Die zou dan als gezegd gepaard moeten gaan met een wereldwijd stelsel van bestaanszekerheid. Ik verwachtte hiervan ook secundaire effecten die uit ontwikkelingsoogpunt zeer relevant zijn, zoals het bieden van baanzekerheid aan lokaal personeel als artsen en docenten en dus minder neiging tot *braindrain*, het stimuleren van de lokale vraag en dus ook de lokale productie, en het bestrijden van kinderarbeid. Ter financiering daarvan kon volgens mij gebruik worden gemaakt van de bestaande fondsen van ontwikkelingshulp, en daarnaast door de verrijking van een klein maar machtig deel van de wereldbevolking (via het bevriezen van lonen en het vaststellen van inkomensmaxima) aan te pakken. Ook bepleitte ik kwijtschelding van alle schulden van de ontwikkelingslanden. Voor realisatie van dit voorstel moeten mondiale instellingen van bestaanszekerheid komen.

Concluderend kwam ik in deze discussie tot vier verschillende posities over vrijhandel die ingenomen werden:

- Geloof in de vrijhandel zonder meer. Dat standpunt werd slechts door een enkeling ingenomen.

- Vrijhandel is op zich goed maar er moeten maatregelen worden genomen om uitwassen te voorkomen, belangen van grote bevolkingsgroepen te beschermen, en betere condities voor duurzame ontwikkeling te creëren. Dit komt overeen met de visie van Herfkens.
- Het financieel en handelsbeleid mag niet op zich staan. Het moet steeds ondergeschikt zijn aan de armoedestrategie, en vanuit die strategie geredeneerd zou vrijmaking wel eens schadelijk kunnen zijn. Landen mag geen liberalisering worden opgelegd, er moet keuzevrijheid zijn, waaronder ook de keuze tot een geleidelijke openstelling van economieën. En de vrijheid van ondernemen moet aan banden worden gelegd.
- Het wordt tijd te komen tot een ander economisch stelsel, de solidaire economie, een economie van het genoeg, geleid door de behoeften en mogelijkheden van alle mensen en de grenzen van natuur en milieu.

Daarnaast was een belangrijke conclusie dat nogal wat deelnemers aan het debat uitgingen van de noodzaak van (verregaande) veranderingen in de economie van het Westen: afbouw van allerlei steunregelingen en andere protectionistische maatregelen, grootschaliger overdracht van middelen aan ontwikkelingslanden, en onderwerping van de nationale soevereiniteit aan mondiale instellingen en regelingen op gebieden als sociale en ecologische normen, wereldbelastingstelsel en het inperken van de eigen beslissingsmacht van grote ondernemingen.

Alles bijeen genomen kan worden vastgesteld dat deze discussie op de website van XminY zeer vruchtbaar is geweest. Zij maakt ook duidelijk dat toen, rond de eeuwwisseling dus, er een levendige belangstelling was voor de beleidsvraagstukken over thema's als ontwikkelingssamenwerking en wereldhandel. Er was echter geen grote eensgezindheid over hoe het dan wel zou moeten.

General Agreement on Trade in Services (GATS)

Een belangrijk onderdeel van de discussie over de wereldhandel was de beleidsbepaling onder de vlag van het *General Agreement on Trade in Services* (GATS).⁴¹⁰ Dat was een akkoord uit 1995 dat een aantal principes vastlegde over de liberalisering van diensten als gezondheidszorg, onderwijs, vrije beroepen, milieudiensten, computer-, post- en koerierverkeer, telecommunicatie, toerisme, recreatie, financiële diensten, cultuur, vervoer, en energie. Het ging dan met name om diensten die over

410 Zie: 2003 Keune, Lou: *Mondiale liberalisering - handel in diensten*.

de grens gaan, dus ook bijvoorbeeld een onderwijspakket dat per e-mail wordt verstuurd, dienstverleners die over de grens gaan (dat betrof praktisch alle Nederlandse universiteiten), en consumenten die over de grens gaan zoals studenten die in Nederland komen studeren. Maar ook onderzoeksactiviteiten die internationaal gaan. Kortom wat al niet? En GATS betekende dat die 'handel' moest worden geliberaliseerd. In principe moesten dan de dienstverleners op dit gebied worden geprivatiseerd om zo de toegang van andere partijen op die markten vrij te maken. Alleen diensten die exclusief in handen van de overheid waren, waren van deze verplichtingen uitgesloten.

Het moge duidelijk zijn dat een dergelijk beleid op veel verzet kon rekenen. Want inmiddels hadden steeds meer mensen ervaring opgedaan met al dat vermarkten van diensten. Nog steeds zitten wij met de neoliberalen gebakken peren, zie bijvoorbeeld al die verspilling in de gezondheidszorg omdat de werkers in die sector veel tijd moeten besteden aan allerlei verantwoordingen en aan contracten met verzekeraars. Vergelijkbare voorbeelden golden ook andere sectoren. In mijn eigen sector, het hoger onderwijs, moest al veel concurrentie worden gepleegd. En dat werd door de afgedwongen internationalisering alleen maar erger. Wat te denken van verschillende Nederlandse universiteiten die elkaar op een onderwijsmarkt in China tegenkomen en elkaar in de jacht op de goed betalende Chinese student de loef afsteken? En hoe kun je zo veel mogelijk onderzoeksopdrachten binnen halen? Ook dat is een concurrentiële markt. Een opdracht verwerven van de overheid? De goedkoopste aanbieder wint.

Ik heb in die beginjaren van het nieuwe millennium deelgenomen aan talloze activiteiten om aandacht te krijgen voor deze problematiek en druk uit te oefenen op beleidsmakers. Zo hebben wij in februari 2003 in ons aller vergadercentrum De Kargadoor in Utrecht een drukbezochte informatiebijeenkomst gehouden. Wij hebben contacten gelegd met politici (en organisaties) om tot een ander beleid te komen. Die 'wij' waren in dit geval Vóór de Verandering, XminY, SOMO, en CEO. Bij de inleiders waren ook vertegenwoordigers van andere organisaties als Eurodad, WISE, de LSVB, WEMOS, Kees Vendrik (lid Tweede Kamer GroenLinks) en de ABVAKABO. Deze brede samenstelling van de inleiders was tekenend voor de breedte van het verzet tegen de GATS. Mij deed de deelname van de LSVB extra plezier. Zij hadden ook een doorwrocht document samengesteld over de GATS en het hoger onderwijs.⁴¹¹

Na deze bijeenkomst hebben wij met de AVAKABO-sectie O&O in onze

411 Zie: 2003 LSVB: *Hoger Onderwijs in WTO-GATS*.

universiteit een aparte discussiemiddag georganiseerd voor kaderleden van de bond, die ook druk werd bezocht. Deze bijeenkomst leidde tot de conclusie dat 'de te verwachten gevolgen van het ongebreideld internationaal kapitalisme in het onderwijs en onderzoek' zorgwekkend waren. 'Wij roepen u (het hoofdbestuur van de bond, LK) op te bevorderen dat de Nederlandse vakbeweging, vanuit ABVAKABO, ACOP en FNV, aan de Nederlandse regering en het Nederlandse parlement zowel blijik te geven van bezorgdheid als ook met spoed open informatie verlangt van de regering.'⁴¹² Deze laatste opmerking verwijst naar de breed gedragen kritiek dat de voorbereiding van de WTO-vergaderingen meestal zeer geheim werd gehouden. Dat maakte het extra moeilijk om op beleidsmakers druk uit te oefenen.

Op 13 maart 2003 was er een Europese actiedag over GATS. Toen werd in Den Haag een demonstratie gehouden voor het gebouw van het Ministerie van Economische Zaken. Daar heb ook ik een toespraak gehouden. En dat staande op een platte kar, een echte platte kar, dus niet een als die van PSV!

Na Cancún

In 1999 werd in Seattle de ministeriële vergadering van de WTO gehouden. Dat wil zeggen, deze conferentie is in feite mislukt, onder andere door enorme protestacties die de conferentie lamlegden. Deze gebeurtenissen kregen wereldwijd veel aandacht, ook in Nederland. Zij stimuleerden het zelfbewustzijn van de andersglobaliseerders. Je kon immers zand in de machine gooien en daarmee invloed uitoefenen. Al die acties hadden trouwens ook een positief effect op het zelfbewustzijn van vertegenwoordigers uit ontwikkelingslanden. Zij werden veel actiever op

Verslag van de Na-Cancún discussie

⁴¹² Brief met bijlage d.d. 15 november 2002 van Paul Vermaseren, namens het sectorbestuur O&O.

de WTO-conferenties en brachten steeds meer hun eigen voorstellen in.

Eind 2003 werd in het Mexicaanse Cancún een volgende WTO ministeriële conferentie gehouden. Deze kreeg opnieuw veel aandacht in de Nederlandse media, niet in het minst omdat bij die conferentie ook vertegenwoordigers van Nederlandse organisaties aanwezig waren, als waarnemers én actievoerders. Dat waren mensen die in Nederland deelnamen aan campagnes rond de WTO. Na afloop van deze conferentie hebben Kees Hudig en ik die organisaties uitgenodigd voor een Ronde Tafel om voorstellen te ontwikkelen die als alternatief voor de regeringspolitiek konden worden ingebracht. Wij vonden het onze verantwoordelijkheid om niet alleen kritiek en verzet te leveren maar ook aan te geven hoe het dan wel zou moeten. Er namen zo'n tiental organisaties en wetenschappers deel. Dit werd een zeer vruchtbare exercitie. Zeer creatief, en ook met veel deskundigheid. Ik heb dit als heel bevredigend ervaren. Ten eerste omdat het liet zien dat er goed kon worden samengewerkt. Maar ook omdat er een zekere progressie te constateren was in onze eigen deskundigheid en betrokkenheid. Vergeleken met de hiervoor besproken discussie 'Handelskansen voor Armen' was het in intellectueel en politiek opzicht een duidelijke stap vooruit. Overigens heeft deze onderneming ook mij erg veel tijd en energie gekost. Het was maar goed dat ik in feite door mijn universiteit was vrijgesteld om te doen en te laten wat ik wilde.

Voorstellen Ronde Tafel

De Ronde Tafel leidde tot een document met in totaal 34 voorstellen voor een solidair en duurzaam wereldhandelsbeleid.⁴¹³ Het zou te ver voeren om al die voorstellen hier te noemen. Daarom beperk ik mij kort tot enkele behandelde thema's.

- Voorop stond het voorstel om vast te stellen dat iedereen op Aarde recht op bestaan heeft, recht dat verankerd is in de verschillende basisdocumenten van de VN zoals de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind, en andere Universele basisdocumenten. Daarbij was er de constatering dat deze rechten grootschalig werden geschonden, en dat wij, inwoners van het Noorden medeverantwoordelijk zijn voor deze schendingen.
- Handelsbeleid moet ondergeschikt worden aan de realisatie van deze rechten en van doelstellingen op gebieden van ontwikkeling en milieu.

⁴¹³ Zie: 2004 Hudig, Kees, en Lou Keune, red.: *Na Cancún*.

- Onafhankelijk van het verloop van de internationale onderhandelingen over de wereldhandel, moet worden begonnen met de opbouw of vernieuwing van mondiale instellingen van bestaanszekerheid.
- Het overleg over de wereldhandel moet verder worden gemultilateraliseerd. Vrijhandel is niet het uitgangspunt. Het principe van gestuurde handel wordt leidend. Dat geldt zeker voor de landbouw. Te denken valt aan grondstoffenakkoorden.
- Voor de organisatie van het overleg inzake de wereldhandel wordt de WTO als ongeschikt verklaard omdat die organisatie het dogma van de vrijhandel als uitgangspunt heeft. Daarentegen moeten de VN het organisatorisch kader worden, via de UNCTAD.
- Er moet meer ruimte komen voor regionalisering van productie en handel.
- Eerlijke prijzen: er worden manieren van prijsbepaling ontwikkeld die daadwerkelijk recht doen aan de vele in de huidige prijzen verhulde sociale en milieukosten.
- Prioriteit krijgt de bescherming van fundamentele arbeidsrechten zoals overeengekomen binnen de ILO.
- Internationaal opererende bedrijven worden gedwongen zich te houden aan internationaal overeengekomen regelingen over bijvoorbeeld arbeidsnormen, en milieu.
- De overheid moet de volledige controle hebben over de elektriciteitsvoorziening.
- Financiële diensten: er komt verdere controle op en regelgeving voor de financiële sector. Internationale belastingontduiking wordt onmogelijk gemaakt. En er wordt versneld gewerkt aan het treffen van regelingen om de schulden van ontwikkelingslanden, publiek en privaat, te verminderen.

Deze opsomming doet onvoldoende recht aan de door de Ronde Tafel geformuleerde voorstellen. Die voorstellen beslaan een breedspectrum van onderwerpen, sommige meer geoperationaliseerd dan andere. Duidelijk is in iedere geval dat de andersglobaliseringsbeweging met dit document opnieuw heeft laten zien van wanten te weten.

Het Brinkhorst Tribunaal

Eind 2005 stond de volgende ministeriële conferentie van de WTO op de agenda, in Hong Kong deze keer. Ook daarvoor werden verschillende activiteiten voorbereid. Een daarvan was het zogenoemde Brinkhorst Tribunaal, beter gezegd 'Tribunaal tegen Economische Zaken'. Daarvan

Publiek bij het Brinkhorst Tribunaal

werden twee zittingen gehouden in 2005. Het was niet voor niets dat EZ en zijn minister Brinkhorst in het beklagdenbankje werden gezet. Want zij waren verantwoordelijk voor de positiebepaling van Nederland in Hong Kong. En niet alleen in Hong Kong. Ook voor bijvoorbeeld de zogenoemde *Economic Partnership Agreements* (EPA's). Dat waren overeenkomsten van ontwikkelingslanden met de Europese Unie die in feite die landen onderwierpen aan een brede set van 'afspraken' voor liberalisering van hun internationale handel. Deze EPA's vielen meestal negatief uit voor die landen, omdat hun kwetsbaarheid werd vergroot. Zij werden bijvoorbeeld gedwongen om hun invoerrechten en andere beschermingsregelingen af te bouwen. Dat had dikwijls veel schadelijke gevolgen. Overheden verloren een belangrijke bron van belastinginkomsten. En lokale bedrijvigheden kregen er oppermachtige internationale concurrenten bij. Berucht was het voorbeeld van de bevroren kip. Dankzij de liberalisering konden de grote fabrikanten van kipvlees de in Europa niet te slijten resten van geslacht pluimvee nu in Afrika afzetten. Dat bleek heel schadelijk voor de lokale kippenhouders, die de nieuwe concurrentie niet aan konden. Een dergelijke ervaring is ook beschreven met het voorbeeld van de invoer in Afrikaanse landen van goedkope tomatenpuree die lokale tomatenproducenten van de markt dreven.⁴¹⁴ In Senegal was die lokale tomatenproductie, ondernomen door vrouwen, gestimuleerd

414 2005 Custers, Peter: *Dubbele aanklacht rondom E.P.A.'s*.

met gelden van ontwikkelingshulp. Een wrang voorbeeld van verspilling van ontwikkelingsgelden.

Dit Tribunaal had natuurlijk geen enkele rechtskracht. Het was in feite een andere vorm van actievoeren. Maar dan wel een vorm met een zeer serieuze inhoud. De leiding van het tribunaal was in handen van de hoogleraar milieukunde Lucas Reijnders.⁴¹⁵ De aanklagers moesten met een doorwrocht betoog komen. Ikzelf was in beide zittingen verantwoordelijk voor de algemene probleemstellingen en ook voor de formulering van de conclusies. Daarbij ging ik in op de concrete gevolgen die vrijhandel heeft voor mens en milieu. Die gevolgen zijn ook in strijd met internationale formuleringen van en afspraken over mensen- en milieurechten. Daar komt bij dat de zogenaamde theoretische economische verantwoording van het vrijhandelsbeleid niet overeenkomt met de werkelijkheid. Als theorie klopt die bovendien niet, zie bijvoorbeeld de brede discussie over de these van Ricardo, en over de negatieve gevolgen als aangetoond door onder anderen Rodrik, Kraev, Yanikkaya, Chang en Van de Klundert. Ook blijkt dat het zogenoemde compensatoir beleid dat gericht is op het wegnemen van de schadelijke gevolgen, niet werkt. Wel kunnen de pleidooien voor compensatoir beleid, zoals wij dat ook hebben gezien in de discussie met voormalig minister Herfkens, worden opgevat als een zekere erkenning van die schadelijke gevolgen. Dat neemt de uiteindelijke verantwoordelijkheid van Brinkhorst *cum suis* voor de negatieve uitwerking van het vrijhandelsbeleid niet weg. Er werd dus een breed scala van argumenten gegeven om het beleid van Brinkhorst en de Nederlandse regering als schadelijk, onjuist en immoreel te beschouwen.

Brinkhorst en zijn ambtenaren waren uitgenodigd bij het Tribunaal aanwezig te zijn, en zich te verdedigen. Maar het zal geen verrassing zijn dat zij niets van zich hebben laten horen. Ikzelf kijk met grote tevredenheid terug op dit Tribunaal. Het heeft niet echt geleid tot een ander beleid. Het heeft wel bij nogal wat mensen, en zeker bij de deelnemende organisaties, het inzicht in de werking van het liberaliseringsbeleid vergroot. Daarnaast ben ik tevreden omdat in intellectueel opzicht weer een stap vooruit is gezet in de meningsvorming over het neoliberalisme. Deze ervaring gevoegd bij vele andere heeft zeker invloed op het steeds kritischer wordende maatschappelijk klimaat daarover. Droevig blijft dat nog steeds veel mensen en zeker beleidsmakers als die van de VVD op een haast religieuze wijze blijven geloven in de neoliberale axioma's, en daar ook naar handelen. De prijs daarvoor wordt, voorlopig althans, niet betaald door hen maar door de vele armen in de wereld en de toekomstige generaties.

415 2005 Ruyter, Theo.

Schengen

In januari 2002 vond in Schengen (Luxemburg) een conferentie plaats van het *World Forum for Alternatives* (WFA).⁴¹⁶ De titel van de conferentie was: *Actuality and Meaning of Social Movements*. Het WFA wordt hoofdzakelijk gevormd door intellectuelen uit de hele wereld die zeer kritisch staan ten aanzien van de bestaande neoliberale wereldorde, en die pleiten voor fundamentele veranderingen. Voorzitter was toen nog Samir Amin van het *Forum du Tiers-Monde* gevestigd in Dakar, Senegal; secretaris was Francois Houtart van het *Centre Tricontinental* in Louvain-la-Neuve in België. Beiden zijn inmiddels overleden, evenals André Gunder Frank, die ook een van de deelnemers was. Met hem, en met Amin en Houtart waren drie van de onderzoekers bijeen die ik beschouw als mijn intellectuele Drie Muskietiers. Voeg daarbij mijn vriend Wim Dierckxsens, dan was daarmee de moderne versie van het beroemde kwartet van Dumas, dus inclusief d'Artagnan, wat mij betreft weer verenigd.

De conferentie was bedoeld als voorbereiding op het *World Social Forum* dat eind van dezelfde maand januari plaats zou vinden in Porto Alegre (Brazilië). Het WFA is een van de initiatiefnemers daarvan. De vijftig deelnemers aan deze conferentie waren bijna allemaal onderzoekers die nauw verbonden waren met sociale bewegingen. Onder hen bevonden zich enkele bekende 'oude rotten' die sinds decennia een hoofdrol vervullen in het kritische debat over de wereldeconomie. Naast de al genoemde Amin, Houtart, Frank en Dierckxsens zijn dat Johan Galtung, Marta Harnecker, en Paul Streeten. Daarnaast waren er veel twintigers en dertigers. Opvallend was het kleine aantal vrouwen, en de aanwezigheid van relatief veel Franstaligen.

Ik vond het een zeer inspirerende bijeenkomst, alleen al vanwege al die ontmoetingen met mensen uit verschillende landen en met gevarieerde achtergronden. Daarnaast natuurlijk vanwege de leerzame inhoud van de presentaties en discussies. Jammer dat er in Nederland nauwelijks belangstelling voor was. Mensen van sociale bewegingen hadden er veel van kunnen opsteken. Ik zal hier niet het hele verslag reproduceren dat ik van de conferentie heb gemaakt. Ik beperk mij tot enkele hoofdpunten.

Veranderende context van de sociale bewegingen

Nogal wat aandacht ging uit naar de veranderende context van de sociale bewegingen. De volgende aspecten werden benadrukt:

416 2002 Keune, Lou: *Sociale bewegingen op zoek naar alternatieven*.

- De voortgaande mondialisering die de vraag oproept naar de veranderingen in de sociale en politieke verhoudingen: Wat is meer bepalend, de wereldeconomie of de lokale tegenstellingen. Dit thema deed mij opnieuw denken aan die beroemde tekst van Frank: *Who are our Immediate Enemies?*⁴¹⁷ Maar daarnaast ook aan wat ik zelf de laatste decennia heb gevonden van de moderne mondiale stratificatie, zie mijn boekje voor XminY.⁴¹⁸
- De duurzaamheid van de neoliberale wereldeconomie: De vraag is hoe de duurzaamheid van dit mondiale stelsel moet worden ingeschat. De conclusie was dat het neoliberale model zijn langste tijd heeft gehad. Voor zover er sprake is of zou kunnen zijn van economisch herstel in de metropoolgebieden, zal dat van weinig positieve betekenis zijn voor de grote massa's van armen in de wereld en voor het milieu.
- Militarisering van de wereld: Volgens sommigen heeft die militarisering niet alleen een verdedigende, offensieve en repressieve functie. Ook zou die een rol kunnen spelen bij de ontwikkeling van nieuwe vraag naar goederen en diensten en zo een klassieke keynesiaanse politiek-economische rol ('militair keynesianisme') kunnen spelen. Die rol mag echter niet overschat worden, voornamelijk Dierckxsens wees op de beperkte mogelijkheden om op deze manier het cruciale vraagstuk van de winstrealisatie op te lossen.

Wat betekent dit voor de sociale bewegingen? Het uitgangspunt werd gevormd door twee basistheses: ten eerste dat de geschetste ontwikkelingen aanleiding geven tot verscherpte binnenstatelijke en grensoverschrijdende conflicten. En ten tweede, dat een zekere radicalisering van die conflicten onvermijdelijk lijkt, niet alleen vanwege de geschetste militarisering maar ook gezien de verdieping van de politiek-economische, culturele, etnische, gender- en ander tegenstellingen en tegenstrijdigheden. Het neoliberalisme roept zijn eigen vijanden op. Bijvoorbeeld de Islamitische Broederschap in Egypte: Emad Hassan Siam betoogde dat de groei van deze fundamentalistische beweging sterk gestimuleerd is door de groei van de werkloosheid, met name onder jongeren en intellectuelen (inclusief de middenklasse), als gevolg van de door IMF en de Wereldbank afgedwongen structurele aanpassingsprogramma's.

417 Zie: 1969 Frank, André Gunder: *Latin America*.

418 Zie: 1988 Keune, Lou: *Van Derde Wereld naar één Wereld*.

Grote verscheidenheid van bewegingen

Daarbij werd benadrukt dat er een grote verscheidenheid is van die bewegingen.

- Er is nauwelijks aandacht voor bewegingen van mensen op het meest primaire niveau, namelijk dat van 'gewone' mensen die proberen om, individueel dan wel in sociaal verband (als gezin, familie, clan, buurtschap en dergelijke) zo adequaat mogelijk te reageren op de bedreigingen en uitdagingen waarmee zij worden geconfronteerd.
- Bewegingen met een emanciperende doelstelling: Bewegingen die zich sterk maken voor helder omschreven concrete belangen staan voor de vraag of zij zich al dan niet sterk maken voor de maatschappelijke en politieke emancipatie van hun achterban. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen oude, nieuwe en nieuwste bewegingen. Er is sprake van een grote veelheid van deelbelangen, dikwijls ook tegenstrijdige belangen, die het sluiten van coalities niet vergemakkelijken. Des te opvallender is dat juist in de strijd tegen de neoliberale vorm van mondialisering veel bewegingen tot effectieve vormen van samenwerking zijn gekomen. Ik vind de andersglobaliseringsbeweging in Nederland van begin deze eeuw daarvan een voorbeeld.
- Zeker bij de oude sociale bewegingen maar deels ook bij de nieuwe doet zich het verschijnsel voor dat deze onderhevig zijn aan een *fundamentele tegenstrijdigheid*. Enerzijds vertegenwoordigen zij belangen die tegenstrijdig zijn met de heersende kapitalistische orde. Anderzijds echter ontkomen zij niet aan de noodzaak om binnen deze orde te komen tot verdediging van concrete belangen en tot verruiming van de mogelijkheden tot emancipatie.
- Belangrijk discussiethema was de positie van sociale bewegingen ten opzichte van politieke partijen. Marta Harnecker ging daar uitvoerig op in. Zij ging uit van een aantal constatering. Enerzijds is er wereldwijd, en zeker in Latijns-Amerika een vertrouwenskloof tussen het traditionele politieke systeem en de grote massa van gewone mensen. Die vertrouwenskloof geldt ook de linkse politieke partijen. Anderzijds echter kan een transformatie van de samenleving niet op spontane wijze tot stand komen: zaken als een strategie, een programma, en organisatie zijn onmisbaar. Hoe dan ook: sociale bewegingen kunnen niet zonder partijen, en partijen niet zonder sociale bewegingen.
- Niet-emancipatoire sociale bewegingen: Is er niet het gevaar van

versmalling van de analyse van sociale bewegingen? Deze knuppel werd in eerste instantie in het hoenderhok geworpen door André Gunder Frank, maar kwam tijdens de conferentie verschillende keren terug. Volgens Frank zijn er verschillende reacties op de heersende tegenstellingen en tegenstrijdigheden waar te nemen. Frank wees met name op het onderschatte gevaar van het fascisme en van fascistoïde bewegingen. Die reactie is misschien wel van grotere praktische betekenis dan de emancipatoire bewegingen omdat zij dikwijls een bredere maatschappelijke aansluiting en ondersteuning vinden dan de traditionele politieke partijen.

Uiteraard werd ook veel gesproken over alternatieven voor het neoliberale model. Ik ga daar niet op in, en verwijs de belangstellende lezer naar mijn artikel. Wel heb ik een diepgaand gevoel overgehouden aan deze conferentie. Dat is dat wij in Nederland nog veel te weinig studeren op en discussiëren over allerlei fundamentele strategische kwesties. Wij zijn dikwijls erg actief in onderzoek en actie. Maar hebben geen duidelijk perspectief voor ogen hoe de samenleving te veranderen. Daarover meer in het volgende hoofdstuk.

De onmacht van de anti-anti-globalist⁴¹⁹

Andersglobaliseerders werden rond de eeuwwisseling soms van van-alles-en-nog-wat beticht. Zo zouden wij 'anti' globalisering zijn, en niet begrijpen dat dat een soort natuurlijke gang van zaken was, waar geen verzet tegen mogelijk zou zijn. Ook zouden wij weinig van de werkelijke oorzaken van armoede weten, bijvoorbeeld dat armoede door armoede wordt veroorzaakt. In Trouw verscheen in 2001 een artikel van een ambtenaar van het ministerie van Buitenlandse zaken dat ook die verzameling van vooroordelen uitademde. Ik schreef er toen de volgende reactie op.

'De schrik zit erin bij Buitenlandse Zaken. Na minister Herfkens is het nu de beurt aan Thijs de Ruyter van Steveninck van datzelfde ministerie om in Trouw met de bekende retoriek te komen: critici van de neoliberale globalisering zijn 'anti-globalisten', zijn dom, en bieden geen alternatieven.

Voor alle duidelijkheid: de critici, waaronder ondergetekende, zijn niet tegen globalisering. Wel tegen de neoliberale manier van globalisering zoals die op dit moment domineert en waaraan genoemd ministerie enthousiast meewerkt. Want het is die manier waardoor (om maar eens wat te noemen) steeds meer mensen

419 2001 Keune, Lou: *De onmacht van een anti-anti-globalist*

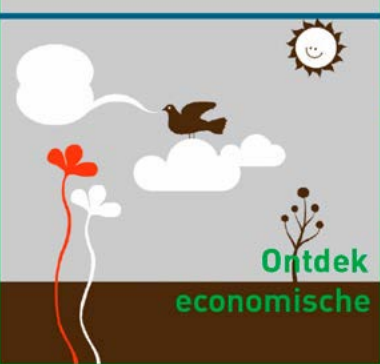
met andere mensen in concurrentie worden gebracht, ten koste van de solidariteit; grondrechten (als recht op basisgezondheidszorg) van miljarden mensen dagelijks worden geschonden onder meer omdat schulden moeten worden afbetaald die zij niet hebben gemaakt laat staan dat zij de voordelen daarvan hebben genoten; 'kleine' boeren kapot worden geconcurrereerd door de agribusiness, zonder uitzicht op een ander menswaardig bestaan; boeren die door hen zelf ontwikkelde zaaizaadvariëteiten niet meer vrijelijk mogen aanwenden omdat opeens een Amerikaans bedrijf daarvan juridisch 'intellectueel' eigenaar is geworden; mensen worden gek gemaakt met alsmaar nieuwe speeltjes en smaakjes om zo de overconsumptie en dus de overbelasting van mens en milieu nog meer te laten toenemen; en marktwerking zó wordt ingevuld dat de sterksten daarvan het meest profiteren en anderen gemarginaliseerd worden.

Daarbij worden argumenten in stelling gebracht die al zo dikwijls zijn ontzenuwd. Zo komt De Ruyter van Steveninck weer eens met het oude argument dat armen arm zijn omdat ze arm (want te weinig productief etc.) zijn. Heeft hij geen weet van het al oude debat over de wisselwerking tussen endogene en exogene factoren? Kent hij niet de stapels historisch-economische literatuur die laat zien dat al eeuwenlang sprake is van de ontwikkeling van de onderontwikkeling? Moeten bij hem opnieuw gegevens onder ogen gebracht worden die laten zien: dat de ongelijkheden in de wereld alsmaar toenemen, ondanks (of dankzij?) de moderne ontwikkelingshulp; de deelname van ontwikkelingslanden aan de wereldhandel niet alleen kleiner wordt maar ook op ongunstiger voorwaarden geschiedt waardoor zij een ruilvoetverlies lijden dat diezelfde ontwikkelingshulp in waarde verre overtreft; het totaal aan schuldaflossingen, rente betalingen en winstafvloeiingen de ontwikkelingslanden evenveel kost als diezelfde ontwikkelingshulp; de jaarlijkse milieuverliezen in veel landen (waaronder India, Costa Rica en ook Nederland) in waarde groter zijn dan de zogenaamde economische groei; en dat steeds meer mensen ook in Nederland door overbelasting *burn-out* raken?

En dan suggereert hij ook nog dat de 'antiglobalisten' de arbeidsmarkt willen uitschakelen. Tja, dat zegt iemand die voor een regering werkt die overal ter wereld wel de vrije beweging van kapitaal opeist maar de vrije beweging van arbeidskrachten steeds meer inperkt. En wat wil hij dan? Dat er nog meer kinderen, in strijd met de VN Verklaring van de Rechten van het Kind, niet meer normaal opgroeien omdat zij geld moeten verdienen? Dat nog meer vrouwen al op hun veertigste opgeleefd zijn?

En dan zijn belangrijkste argument: de anti's bieden geen alternatieven. Heeft hij nog nooit gehoord van de actie Jubilee 2000 om de schulden van ontwikkelingslanden kwijt te schelden? Is hij niet op de hoogte van de vele voorstellen die al 35 jaar rondgaan om gedragscodes van bedrijven te ontwikkelen die er echt toe doen? Kent hij de schone-kleren actie? Wat weet hij van de inzet van velen om de productie van bijvoorbeeld aidsremmers vrij te maken? Heeft hij nog nooit

gehoord van het pleidooi van onder meer de Wereldgezondheidsorganisatie om effectieve medicijnen tegen malaria en andere armen-ziektes te ontwikkelen en te verspreiden? Weet hij niet van onderzoek over de duurzame effectiviteit van traditionele zaaizaad-variëteiten die door de oprukkende ‘moderne’ landbouw worden weggedrukt? En kent hij niet de oudere en recente literatuur als het gaat om de ontwikkeling van ideeën en beleidslijnen die uitgaan van de noodzaak van een solidaire economie, een economie waarbij de mens en het milieu centraal staan en niet die neoliberale variant van markt? Zie bijvoorbeeld de ‘oude’ publicaties van Goudzwaard en De Lange over de ‘economie van het genoeg’. En het recent verschenen *À la recherche d’alternatives - Un autre monde est-il possible?* onder redactie van Houtart (CETRI, Louvain-la-Neuve) te lezen. Of anders de XminY publicatie *Vóór de Verandering - Alternatieven voor het Neoliberalisme*.

Debat:

Crisis? de alternatieven!

Kom **vrijdag 19 juni** naar het gesprek met
Esther-Mirjam Sent, hoogleraar economie Nijmegen
en Lou Keune, hoofddocent universiteit Tilburg.

Café Kopi Susu in Utrecht, aanvang 20.00 uur

Debat in Utrecht

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

14

Duurzame en solidaire economie

In al die jaren dat ik actief ben op gebieden van ongelijke ontwikkeling heb ik mij voor ogen gehouden dat kritiek steeds vergezeld moet gaan van het bieden van alternatieven, en als het enigszins kan ook van eigen handelen om die alternatieven gerealiseerd te krijgen. Daarbij heeft zich een ontwikkeling in mijn denken en doen voorgedaan. Ik ben steeds meer op macroniveau onderzoek gaan doen en gaan handelen. Dat wil niet zeggen dat ik het microniveau minder belangrijk ben gaan vinden. Integendeel, werkelijk structurele veranderingen kunnen slechts van de grond komen wanneer mensen die in hun eigen concrete situatie realiseren en ondersteunen. Wat ik wel steeds belangrijker ben gaan vinden is dat veranderingen in het dagelijkse handelen niet kunnen zonder veranderingen op een meer beleidsmatig niveau. Ook zag ik steeds duidelijker dat zowel het dagelijkse handelen als het beleid niet mogelijk zijn zonder een zekere visie op hoe een andere samenleving eruit zou kunnen zien. Er is bijvoorbeeld een visie nodig op de wereldmarkt of op het geldstelsel of de eigendomsverhoudingen. Maar ook op de kernwaarden waar die nieuwe samenleving door moet worden geleid.

Een utopie dus. Ik heb in al die jaren heel veel mensen leren kennen. Soms komt er een trein langs mijn ogen vol van gezichten en geluiden en namen van mensen die ik gekend heb en waar ik mee heb samengewerkt. Bij velen bleek en blijkt er een verwachting, een droom van een mooie samenleving te bestaan. En dan gaat het er meestal over dat mensen elkaar helpen en ondersteunen, dat er rechtvaardigheid heerst, dat de dreiging van een ecologische ramp verdwenen is, juist omdat mensen snel tevreden zijn met

Brochure Vóór de Verandering

wat ze hebben. Natuurlijk hoort daar dan ook bij dat mensen van elkaar houden en voor elkaar openstaan. Met elkaar samenwerken in plaats van elkaar beconcurreren. En dat het schone en het liefdevolle heerst.

Drie niveaus

Als er aan economische alternatieven wordt gewerkt dan gaat het over veranderingen op drie niveaus. Ten eerste en het meest basale is het niveau van het dagelijkse denken en doen van mensen. Ten tweede het macroniveau van de meer gestolde relaties tussen mensen en groepen van mensen en samenlevingen die meestal structuren worden genoemd. En tenslotte dat van de utopie, onze droom van een nieuwe en ideale samenleving. Dat utopisch verlangen heb ik altijd gehad. Als kind was ik vol bewondering voor mensen als de missionarissen die zich met al hun krachten en onbevangen inzetten voor mensen ver weg. Geleidelijk aan ontdekte ik dat dat idealistische beeld onterecht was. De missionarissen waren ook uitdrukking van een imperiale visie en beleid op hoe 'De Ander' moest zijn. Dat neemt niet weg dat velen van hen onbaatzuchtigheid hoog in het vaandel hadden. Ik heb dat uitdrukkelijk mogen ervaren toen ik in de jaren zestig docent was op wat later de theologische faculteit van de Universiteit van Tilburg zou worden, en de missionarisopleiding die zich daar bevond. Velen van hen zijn uiteindelijk geen priester en missionaris geworden. Maar velen bleven gedreven door onbaatzuchtigheid en door een overtuiging van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Mijn belangstelling voor het ideale is steeds gebleven, ondanks dat ook ik in mijn dagelijkse doen vele malen blij heb gegeven van egocentrisme en arrogantie. Utopisch verlangen is mij en mijn omgeving in ieder geval niet vreemd.

In de andersglobaliseringsbeweging kwamen vele structurele problemen boven. Daarbij werden ook vele mogelijke alternatieven gepresenteerd. Alternatieven die zich centreerden rond de vraagstukken verbonden met de wereldhandel en het transnationale eigendom. Dat leidde onvermijdelijk tot een discussie over het mondiale economische stelsel, en de bewegingswetten die daarin leidend waren. Daarmee kwam de vraag boven hoe een ander economisch stelsel geleid door principes van duurzaamheid en rechtvaardigheid er uit kon zien. Natuurlijk was er ook de vraag hoe daar te komen, dus de vraag naar de transitie. In het verlengde van de dynamiek zoals die mede in gang was gezet door John van 't Hoff en Klaas de Jonge, namen Hans van Heijningen en ik het initiatief tot een bijeenkomst van allerlei mensen uit sociale bewegingen, en ook onderzoekers werkzaam in diverse wetenschappelijke gremia. Aan

hen werd de vraag voorgelegd hoe een alternatief voor het neoliberalisme er uit zou kunnen zien, en hoe dat te bereiken. Dat leidde tot een flinke stapel van enkele tientallen voorstudies. Voor een deel ging het om teksten van mensen die niet lijfelijk deelnamen aan de discussie. Zo kregen wij van Patrick Bond uit Zuid-Afrika een zestal bijdragen. Die waren zeer welkom omdat men in Zuidelijk Afrika al verder was met de discussie over alternatieven voor het neoliberalisme.⁴²⁰

Deze bijdragen en de discussie daarover tijdens een workshop op onze universiteit leverde een veelheid van gezichtspunten op die ook voor mij zeer verfrissend waren. Ik denk dan bijvoorbeeld aan de inbreng van Willem Hoogendijk over geld en over krimpeconomie. Ik denk ook aan Manus van Brakel van Milieudefensie die al ver gevorderd was met de ontwikkeling en operationalisering van allerlei begrippen en principes, en toepassingen op gebieden als woningen. Bijvoorbeeld het begrip *eco efficiency*.⁴²¹ Manus was mij op dat gebied ver vooruit en ik heb dan ook veel van hem geleerd.

Uiteindelijk werd afgesproken dat Hans en ik een tekst zouden ontwikkelen die helderheid zou geven over de hoofdlijnen van een andere economie. Daarbij hebben wij nuttig gebruik kunnen maken van het eerder genoemd artikel van François Houtart⁴²² waarin hij een vergelijkbaar onderscheid maakt in drie niveaus: het niveau van de utopie; het niveau van de overgangseconomie (ofwel de op middellange termijn door te voeren veranderingen); en het niveau van de concrete stappen en maatregelen op korte termijn.

Een eerste concept van die tekst werd gepresenteerd en uitvoerig besproken op een workshop in Utrecht in 2001. Dat werd een pittige en zeer vruchtbare bijeenkomst. Piet Reckman was een van de zeer actieve deelnemers. Er werd afgesproken dat Hans en ik een definitieve versie zouden ontwikkelen. Ter zijde, Hans en ik hadden dat eerste concept 'opgehangen' aan een dialectisch vertrekpunt: uitgaan van de inherente tegenstrijdigheden en dus ook zwakheid van het kapitalistische model. Daarvoor hadden wij ter illustratie een gedicht uit 1934 opgenomen dat ik op een affiche van het Plan van den Arbeid had gezien dat tentoongesteld werd in het Museum Het Valkhof in Nijmegen. Dat luidde:

420 Zie o.a.: 2000 Bond, Patrick: *Beyond both the 'Washington Consensus'*.

421 Analooq aan het begrip *eco efficiency* heb ik in die beginjaren van VdV en van PDSE het begrip *human efficiency* naar voren gebracht. Immers, ook op mensen moeten wij zuinig zijn. Dat begrip kreeg helaas geen brede ontvangst.

422 Zie: 2001 Houtart, François (ed.): *À la recherche d'alternatives*.

‘Moeder, waarom zijn er geen kolen?
Omdat vader werkloos is.
Waarom is vader werkloos?
Omdat er te veel kolen zijn.’

Op die manier kwam de definitieve tekst tot stand. Hans en ik tekenden voor de inhoud. En de schrijver Karel Glastra van Loon heeft nog eens goed aan de redactie en de inhoud gewerkt. Die werd vervat in de nog datzelfde jaar bij XminY uitgegeven brochure *Vóór de Verandering: Alternatieven voor het Neo-Liberalisme*.⁴²³

Presentatie

De brochure werd gepresenteerd op een bijeenkomst in het Vakbondsmuseum in Amsterdam. Dat werd een zeer gedenkwaardige bijeenkomst. Gedenkwaardig omdat er vooral zeer scherpe kritiek werd gegeven op de brochure. Er bleef, als je af zou gaan op wat er allemaal werd gezegd, en met welke toon, weinig van over. Het betekende ook dat ik mij in die bijeenkomst aardig alleen voelde staan bij de verdediging. Alleen Kees Hudig viel mij uitdrukkelijk bij, althans voor zover ik mij herinner. Ik heb mij in mijn leven zelden zo teleurgesteld gevoeld, en was zelfs fysiek aangeslagen. Ik weet nog goed dat ik mij onderweg terug naar het station afvroeg of ik er nog wel mee door zou moeten gaan. Hans en ik waren toch zeer zorgvuldig te werk gegaan bij het samenstellen van de brochure. Het was niet alleen óns werk, wij hadden juist van diverse bijdragen gebruik gemaakt, en ook een eerste versie voorgelegd op die workshop in Utrecht. Het was dus niet alleen maar iets van ons tweeën. Uiteindelijk viel het allemaal best wel mee. Ook de scherpste criticaster liet mij naderhand weten dat hij het best een goede tekst vond. Maar ja, vond hij, je mag elkaar, ook in een kameraadschappelijke context best wel kritisch aanspreken. En er werd nogal wat overhoopgehaald. Ik heb er eerlijk gezegd echt aan moeten wennen dat in sommige kringen kameraadschappelijke kritiek soms zeer fel van toon kan zijn.⁴²⁴ Ik denk dan al gauw dat er alweer een crisis dreigt in de Komintern, om maar eens een historische (en misschien misplaatste) vergelijking te trekken.

Kerngroep Vóór de Verandering

423 Zie: 2001 Heijningen, Hans van, en Lou Keune, m.m.v. Karel Glastra van Loon: *Vóór de Verandering*.

424 Ik had zoiets ook meegemaakt binnen de redactie van *La Ventana*.

Inmiddels was er een kerngroep Vóór de Verandering gevormd. Die werkte onder de afkorting VdV. Ik werkte als coördinator. VdV had een nogal wisselende samenstelling. Hans, Kees en ik waren de meest stabiele leden. Toen Hans ging werken voor de SP-fractie in de Tweede Kamer (hij werd al snel ook landelijk secretaris van de SP), werd hij als XminY coördinator opgevolgd door Tuur Elzinga (tegenwoordig vicevoorzitter van de FNV). Andere leden van de kerngroep waren onder anderen Jan Vugts van Bureau Verantwoord, Eric Wesselius van de lobby-waakhond CEO, Thera van Osch van Vrouwenalliantie, Guus Geurts (landbouwexpert, onder andere een tijd medewerker van de SP-fractie), Willem Hoogendijk (van Stichting Aarde), Cees Hamelink van UvA communicatiewetenschappen, André Jonkers (Vereniging Solidair), Margies Kaag, Peter Jamin en John Huige (onder andere voormalig directeur van de PvdA).

Opzet brochure VdV

De brochure *Vóór de Verandering: Alternatieven voor het Neo-Liberalisme* behandelt in betrekkelijk kort bestek een flink aantal onderwerpen. Eerst wordt een aantal maatschappelijke en ecologische probleemvelden geschetst. Vervolgens wordt nagegaan hoe die te maken hebben met de uitgangspunten en werking van de neoliberale economie. Daarna worden de contouren geschetst van een alternatieve economie. En ten slotte wordt nagegaan welke politieke strategie moet worden gevolgd om tot die andere economie te komen: agendasetting en machtsvorming.

Deze vierslag is sindsdien de meest voorkomende presentatie geweest als ik of de verbanden waar ik toe behoorde (eerst VdV, vervolgens PDSE) naar buiten traden. De beschrijving van de probleemvelden wisselde nauwelijks: sociaal en ecologisch. Soms kregen ook andere probleemvelden aandacht. Dat geldt voornamelijk de problematiek van oorlog en vrede. Maar dat was afhankelijk van de personen die op bepaalde momenten tot het samenwerkingsverband hoorden. Als het ging om de aard van de beschrijving dan deden wij zelf geen onderzoek maar maakten gebruik van (vooral) internationale bronnen. Zo maakten wij veel gebruik van het jaarlijkse *Human Development Report* van de Verenigde Naties (HDR) voor de beschrijving van de omvang van de armoede en de aard van de ongelijkheid. Bij dat laatste werd vooral gekeken naar de inkomensongelijkheid. Daarbij werd dikwijls gebruik gemaakt van de zogenoemde champagneglas grafiek, zie hieronder. Later kreeg ook de vermogensongelijkheid wat meer aandacht, mede onder invloed van de wereldwijde discussie over de bevindingen van de Franse onderzoeker Thomas Piketty.

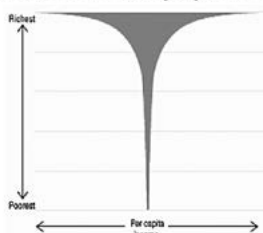
En voor de presentatie van de ecologische probleemstelling werd veel gebruik gemaakt van het *Living Planet Report* van het Wereld Natuur Fonds. In het bijzonder twee grafieken werden dan gebruikt, die over de ecologische voetafdruk en die over de biodiversiteit.

Vierslag

Deze vierslag is het basispatroon van de eerste brochure van VdV en ook van mijn aanpak bij bijvoorbeeld cursussen, lezingen, interviews en artikelen. Daarbij probeerden we deze niet op een ‘bureaucratische’ manier te gebruiken, maar steeds aan te passen aan de actualiteit. Bij een van de laatste lezingen die ik heb gehouden, in 2015 voor de Design Academy in Eindhoven, ben ik bijvoorbeeld ook uitvoerig ingegaan op de crisis in Griekenland, en op de monetaire aspecten

daarvan. Dat laatste had ook te maken met de in dat jaar zeer intensieve discussie over de geldcreatie.⁴²⁵ Wat mij opvalt bij de beschrijving van de ecologische en sociale problematieken is dat het grondpatroon daarvan nog steeds zeer adequaat is. In de loop van de jaren en activiteiten zijn er vele aanvullingen gekomen. Maar de basisslag ‘sociaal’ en ‘ecologisch’

World income distributed by percentiles of the population 2000

Ecologisch: Ecocide

Fig. 2: HUMANITY'S ECOLOGICAL FOOTPRINT, 1961-2005

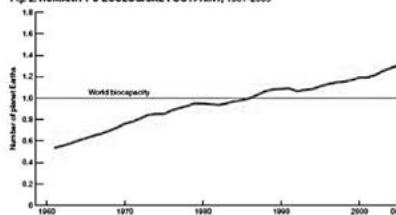
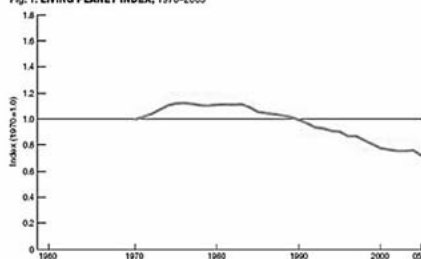

Fig. 1: LIVING PLANET INDEX, 1970-2005

⁴²⁵ In 2019 publiceerde de WRR een rapport over dit onderwerp waarin onze probleemstelling over geldcreatie ruimschoots werd bevestigd. Zie: 2019 WRR: *Geld en schuld*. Kern van het probleem: het overgrote deel van het geld dat in omloop is, is gecreëerd door de particuliere banken, en geleid door het principe van maximalisering van de winsten, in plaats van het principe van een evenwichtige ontwikkeling tussen de ecologische en sociale mogelijkheden en behoeften.

staat nog steeds overeind.

Eco bias en human bias

Dat neemt niet weg dat daarover vanaf het verschijnen van de brochure veel discussie is geweest. Wat mij zelf soms heeft geërgerd is de neiging om het primaat toe te kennen aan een van de twee. Ik gebruikte wel eens de uitdrukking *eco bias*,⁴²⁶ want nogal wat mensen in ons soort kringen zien de ecologische context als meest bepalend én relevant. Nu zit er natuurlijk een goed argument in deze positie, namelijk dat het menselijk bestaan uiteindelijk wordt begrensd door de ecologische mogelijkheden. Maar ik heb steeds gevonden dat de ecologische problematieken ook sociale problematieken zijn. Neem bijvoorbeeld de overbelasting van de aarde zoals die tot uitdrukking komt in de ecologische voetafdruk. Die heeft duidelijke sociale oorzaken als de bevolkingsgroei en de overconsumptie. En tegelijkertijd heeft die overbelasting sociale gevolgen als bijvoorbeeld de klimaatvluchtelingen. Misschien heeft mijn gevoeligheid voor deze kwestie te maken met het feit dat ik betrekkelijk laat overtuigd ben geraakt van het belang van de ecologische vraagstukken, zoals ik in hoofdstuk 4 vertelde. Hoe dan ook, de tweeslag ‘sociaal’ en ‘ecologisch’ is wat mij betreft sinds het verschijnen van de brochure leidend. Dat heeft ook een heel praktische reden. Wil je namelijk komen tot de drastische veranderingen zoals die voortvloeien uit welke probleemstelling ook, dat moet er ook aandacht zijn voor de leefsituatie en problemen waar de leden van de doelgroepen mee te maken hebben. Zie wat ik daarover heb gezegd in het hoofdstuk over handelingsonderzoek.

Neoliberalisme

De tweede pijler van de brochure betreft de analyse van het neoliberalisme, en wat die probleemstelling betekent voor de ontwikkeling van de alternatieve economie. Ten tijde van het verschijnen van de brochure was een dergelijke analyse niet populair. Integendeel, mensen zoals Hans, Kees en ik werden soms zelfs beschuldigd van wereldvreemdheid en radicalisme. Wat dat aangaat is de context van de ontwikkeling van economische alternatieven aardig veranderd. Nog maar weinig mensen vinden neoliberalisme een vies woord, het is onderdeel van het dagelijks spraakgebruik geworden, ook in politieke en beleidskringen. Het dagelijkse debat gaat misschien nog te weinig de diepte in op bepaalde aspecten van de mon-

⁴²⁶ Een vooringenomenheid waarbij de ecologische problematiek belangrijker wordt geacht dan de sociale problematiek.

dialisering. Ik denk dan met name aan de graad van mondialisering. Ik vind dat wij ons nog onvoldoende bewust zijn van de verstrekkendheid en bepalende werking van de mondialisering. In concreto vind ik dat er nog veel te veel, zeker beleidsmatig, wordt gedacht en gewerkt binnen nationale categorieën en entiteiten. Neem Nederland als voorbeeld: wij zijn vooral nog in formele en ideologische zin een aparte entiteit. Maar kijk je naar de onderscheiden economische sferen van de mondialisering: monetair, handel, productie, consumptie en arbeidsmarkt, dan zijn ook wij onderworpen aan mondiale krachten. Wij hebben zelf bijvoorbeeld nauwelijks nog bepalende invloed op de processen van geldschepping. Een ander voorbeeld is de arbeidsmarkt. Die is in verregaande mate gemonialiseerd, zodanig dat er wereldwijd *races to the bottom* plaatsvinden als het bijvoorbeeld gaat om vennootschapsbelasting, arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden. Dat komt ook tot uitdrukking in de migratoire bewegingen van mensen die op zoek zijn naar werk en naar betere levensomstandigheden. Kortom, wat de analyse van de mondialisering aangaat blijven ook toonaangevende publieke economische instellingen denken en handelen binnen nationale categorieën. Tegelijkertijd groeit het bewustzijn van het belang van mondialisering snel, al was het maar voor de dagelijkse context waarbinnen wij leven en die snel verandert.

Groeidwang

Andere onderdelen van onze in de brochure gegeven beschrijving en analyse van het neoliberalisme worden niet of nauwelijks gedeeld. Wij hebben bijvoorbeeld uitdrukkelijke aandacht gegeven aan het verschijnsel van groeidwang: Volgens vele economen en beleidsmensen zouden wij moeten blijven groeien, waarbij ze dan doelen op de groei van het BBP. Anders komt er crisis. Volstrekt onvoldoende wordt erkend dat die vorm van groei⁴²⁷ averechts werkt en leidt tot verschijnselen als ecocide en ongelijkheid. Ik vond, en vind nog steeds, dat wij ons eigenlijk in een situatie van krimp bevinden. Maar dan wel een krimp die uit oogpunt van duurzaamheid en solidariteit averechts werkt dus de verkeerde krimp inhoudt: die van ecologisch en menselijk welzijn. In de brochure nemen wij het standpunt in dat de neoliberale karakteristieken van de economie moeten verdwijnen en dat er een duurzame en solidaire economie moet komen. Dat streven wordt 'gelukkig' begunstigd doordat de neoliberale economie onoplosbare tegenstrijdigheden kent, en hoe dan ook zal ver-

427 Ik sluit groei niet uit maar bedoel daarmee groei binnen duidelijke ecologische en sociale kaders.

dwijnen⁴²⁸. Maar dan moet er wel een economie voor in de plaats komen die duurzaam en solidair is. Want ook andere 'oplossingen' zijn denkbaar, zoals fascistoïde systemen en mens en milieuvernietigende oorlogen. Niet voor niets heb ik de afgelopen jaren veelvuldig verwezen naar perspectieven zoals die bijvoorbeeld in de *Mad Max* films tot uitdrukking komen.

De derde pijler van de brochure ging over de grondtrekken van een alternatieve economie. Allereerst de naamgeving van die economie. Wij gebruikten daarvoor de term solidaire economie. Daarmee bedoelden wij zowel de sociale als de ecologische kenmerken. Beide hebben te maken met solidariteit en duurzaamheid. Anderen hebben het over duurzame economie, maar sluiten meestal dan toch beide aspecten in. Toen in 2006 VdV opging in het Platform Duurzame en Solidaire Economie (PDSE), hebben wij duidelijk gekozen voor de brede naamgeving.

Nogmaals: utopie

Bij de beschrijving van solidaire economie begonnen wij met het utopisch ideaal voorop te zetten. Bij zulke grote en ingrijpende ondernemingen als de overgang naar een ander economisch stelsel komen enorm veel beleids- en gedragsveranderingen op de agenda die er gemakkelijk toe kunnen leiden dat door de bomen het bos niet meer wordt gezien. Dat is al een belangrijke functie van de omschrijving van het utopisch ideaal: koers houden, steeds weer het bredere perspectief helder houden. Te gemakkelijk kun je vervallen in 'praktionisme'. Maar zeker zo belangrijk is de inspirerende werking die van een helder en stimulerend omschreven ideaal uit kan gaan. In de overgang naar een andere economie komen zoveel barrières op het pad, bijvoorbeeld belangenconflicten, of de introductie van geheel nieuwe vormen van arbeidsdeling en van toewijzing van voortgebrachte goederen en diensten, dat je gemakkelijk verdwaalt en de motivatie verliest. Een andere economie komt uiteindelijk trouwens voort uit de diepgaande ontevredenheid van mensen met de gaande zijnde ecologische en sociale degeneraties. Mensen dromen van een andere samenleving waarin de goede kanten van het menszijn domineren. Het is een van de belangrijkste ontwikkelingen die de menselijke geschiedenis heeft voortgebracht: steeds weer nieuwe omschrijvingen en praktijken van maatschappelijk bestaan. Zie de omschrijvingen voortgekomen uit de ontplooiing van wat wel eens de VN-familie wordt genoemd. Zie de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Of de Verklaring van de Rechten van het Kind. Of het Handvest van de VN. Om maar

428 Zie hoofdstuk 11.

enkele te noemen. Daar worden steeds weer normen aan ontleend die bepalende en beperkende werkingen hebben, politiek en juridisch. Ik wil niet te optimistisch zijn over bereikte resultaten, die zijn dikwijls veel te beperkt in het licht van de geformuleerde idealen. Maar de eerste stappen zijn dan toch maar gezet.

Hervormingen

Solidaire economie wordt dus geleid en gedreven door een utopisch ideaal. Daarin moeten de contouren van die economie duidelijk worden. Ook utopieën moeten worden geoperationaliseerd. In deze VdV brochure hebben wij daarvan een aardig aantal kort beschreven. Bijvoorbeeld een andere cultuur; de noodzaak van maatschappelijke en politieke sturing, economie van het genoeg; alle productiekosten meetellen; basisinkomen, en nog enkele andere. Om het ideaal handen en voeten gegeven, moet volgens de brochure een structureel transformatiebeleid plaatsvinden. Er worden dan ook diverse structurele hervormingen kort beschreven, waaronder politieke hervormingen, monetaire hervormingen, inkomensbeleid, belastingbeleid en handelsbeleid.

Wat te doen?

Op deze manier werd in deze brochure van 2001 het ideaal van een solidaire en duurzame economie omschreven. Maar wat er mee te doen? Interessante beschrijvingen van idealen zijn er al veel. In deze beginfase van VdV hebben wij veel initiatieven genomen om over de noodzaak en vormgeving van een andere economie te discussiëren. Vertrekpunt daarbij was dat wij constateerden dat veel mensen nog steeds overtuigd waren van 'het kan niet anders'; een soort geïnternaliseerde TINA-opvatting. Terwijl er al veel initiatieven genomen waren om het anders te doen. Al inventariserend kwamen wij, VdV, tot een aardige lijst van mensen en organisaties die aan alternatieven werkten. Bijvoorbeeld de biologische landbouw. Of de Vereniging Solidair. Of verschillende initiatieven (deels kerkelijk) gericht op de opvang van illegaal verklaarde migranten en vluchtelingen. Of activiteiten gericht op voedsel uit de regio, deels onder de vlag van permacultuur. Een bekend voorbeeld was en is Lekkert Utrecht. Verder waren er knooppunten van dergelijke initiatieven als het nooit voldoende geprezen Omslag in Eindhoven. Wij kwamen tot de conclusie dat het belangrijk was om over dergelijke voorbeelden van andere economie, maar ook over de filosofieën hierover te discussiëren.

Dag van Alternatieven

Daarvoor hebben wij in totaal een vijftal Dagen van Alternatieven (DvA) georganiseerd. Het waren dagen die redelijk werden bezocht, met vaak zo'n honderd of meer deelnemers. Maar het waren vooral dagen van onderlinge stimulering en steun. Ik heb mij daar steeds zeer happy bij gevoeld. Het waren ook toogdagen, want wij nodigden steeds andere en verwante organisaties uit om op die dag een bijdrage te leveren. Daarmee wilden wij ook stimuleren dat er meer samenwerking kwam tussen die organisaties. Dat lukte wonderwel. Bijvoorbeeld de Dag van Alternatieven van 2003, met als kernthema het stellen van grenzen aan de markt. Daar werd aan deelgenomen door XminY, Vereniging Solidair, Solidariteit, de SP, Both Ends, Vereniging Milieudefensie, Stichting Aarde, WISE, de Schone Kleren Kampagne, CEO, Strohalm, Eurodad, de Vrouwenalliantie en de Stichting Sjakuus. Op de DvA van 2004 stond het thema 'Europa, alleen maar markt?' centraal. Daaraan deden enkele hiervoor genoemde organisaties mee. Maar ook weer anderen, zoals Xtra, Platform Aarde-BoerConsument, LETS, Omslag, Kios, NEAG, ATTAC Vlaanderen, de Schone Kleren Kampagne, Werkgroep Globalisering Delft/Den Haag, Stichting Landelijk Ongedocumenteerden Steunpunt (LOS), FairFood, EVV, Atalanta en ATTAC/Alert Groningen.

Cursussen

Het organiseren van cursussen was een andere belangrijke activiteit. Ik denk dat wij onder de vlag van VdV zo'n acht series cursussen Solidaire Economie hebben georganiseerd, verspreid over het land. Enkele daarvan werden samen met HOVO-Brabant georganiseerd. Steeds waren er zeker twintig deelnemers, meestal duidelijk meer. Deze cursussen hadden enkele grondtrekken. De belangrijkste ecologische en sociale vraagstukken werden beschreven en geanalyseerd, vervolgens werd kritiek geleverd op de neoliberale manier van denken en beleid, en tot slot werden enkele belangrijke kenmerken van solidaire economie besproken.

Media

Ook in andere vormen werd gewerkt aan de verspreiding van de ideeën van VdV. Ik ben zelf door heel wat tijdschriften geïnterviewd, tijdens de VdV periode en ook later, na oprichting van het Platform Duurzame en Solidaire Economie (PDSE). Dat waren meestal niet de meest toonaangevende periodieken. Maar op hun terrein waren ze wel belangrijke. Zo zie ik in mijn archief interviews met mij, of door mij geschreven artikelen,

in *De Humanist*, *Internationale Samenwerking*, *Noticias*, *Ravage*, *Solidair*, *ZOZ* (Omslag), *De Helling*, *De Kleine Aarde*, *Spiegelbeeld*, *Europoort Kringen* en *Milieudefensie Magazine*. En ook *Vrij Nederland*, *Radio 1*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *de Staatscourant*, *Financieele Dagblad*, *Brabants Dagblad* en diverse andere regionale bladen. Daarnaast waren er veel lezingen en andere presentaties. Ik heb denk ik wel de meeste universiteiten van Nederland gezien. Maar ook diverse andere plekken, van Groningen tot Heerlen.

Debatten

Aan verschillende debatten heb ik deelgenomen. Daaronder in 2004 een debat bij de *business week* aan de Erasmus universiteit in Rotterdam. En dan debatten op het Nederlands Sociaal Forum, in 2004 in Amsterdam, en in 2006 in Nijmegen. Daarbij ging het steeds over de kritiek op het heersende economisch denken en alternatieven daarvoor.

Ik herinner mij goed een debat aan de Erasmus universiteit in Rotterdam, niet zozeer om de inhoud dan wel om een conflict met Arnold Heertje. Het was in het kader van de zogenoemde *EFR-Business Week*.⁴²⁹ Inderdaad *business*, de *Week* wordt door heel wat Nederlandse bedrijven, het grootkapitaal, ondersteund. Een van de activiteiten was ‘*The Business Week Battle*’ met als thema: ‘*Risks, emerging in the 21st century*’. De bedoeling was dat verschillende deskundigen en politici en ondernemers met elkaar in debat gingen. Eigenlijk ril ik van een dergelijke opzet, het lijkt vooral te gaan om het spel, niet om de inhoud. Maar ik had de uitnodiging aanvaard. Daar kwam ik in debat met onder anderen Leo Stevens, Femke Halsema, Maurice de Hond en Arnold Heertje.

Vooraf de discussie met Heertje is mij bijgebleven. Op een bepaald moment begon hij mij en de andere forumleden fel aan te vallen. Want, stelde hij, wij waren tegen Israël en vóór Palestina. De manier waarop hij die ‘beschuldiging’ uitte suggereerde dat wij eigenlijk antisemitisch bezig waren. Het curieuze was dat niemand van ons in dit debat iets gezegd had over Israël. Ik kon dit niet over mijn kant laten gaan, heb de microfoon gepakt en fel gereageerd. Natuurlijk stelde ik allereerst dat niemand van ons iets over Israël hadden gezegd. Maar wat mij vooral stak is dat hij mij en anderen beschuldigde zonder iets te weten over bijvoorbeeld mijn familie tijdens de oorlogsjaren.⁴³⁰ Ik was woedend, zeer geraakt. De sfeer in de

429 Zie: 2004 EFR: *EFR Business week*. Uitgave van de Economische Faculteitsvereniging Rotterdam. Rotterdam, EFR.

430 Zie hoofdstuk 1.

zaal was toch al een beetje hitsig, het was tenslotte een *Battle*. Ik kreeg na mijn interventie een enorm applaus. Waarschijnlijk was dat niet vanwege de inhoud van mijn opmerkingen maar om de felheid en betrokkenheid. Heertje ben ik de jaren daarna verschillende keren weer tegengekomen. Ik heb hem ook voor verschillende PDSE-bijeenkomsten uitgenodigd, waar hij dan heel actief participeerde. Het waren echter altijd ongemakkelijke ontmoetingen. En dat terwijl ik veel respect voor hem heb.

Het is natuurlijk de vraag wat al onze inspanningen hebben opgeleverd, behalve veel werk. Ik denk dat VdV op zijn minst heeft laten zien dat in Nederland veel meer belangstelling is voor andere vormen van economie dan wel eens lijkt. Het maakt de dominantie van het neoliberale denken en beleid nog pregnanter. Zeker ook van belang is de groeiende samenwerking met al die verschillende organisaties, zoals bij de inrichting van de Dagen van Alternatieven. Wat daarvan beklijft, is natuurlijk een tweede. Ik kreeg wel eens te horen dat wij vooral voor eigen parochie predikten. Ik betwist dat, vooral via de media maar ook bij gelegenheden als die *Week* in Rotterdam, bereikten wij vele anderen. Maar stel dat het inderdaad vooral de eigen achterban was, wat dan nog? De eigen parochie moet ook worden onderhouden.

Basisschema

Wat was bij dit alles de essentiële functie van VdV? Ik denk dat dat vooral is geweest om het alternatieve economische denken te formaliseren. Bijvoorbeeld door kernbegrippen te identificeren en te beschrijven. Of het brede overzicht van de belangrijkste onderdelen daarvan te ontwikkelen. Ik heb zelf nogal eens gewerkt aan wat ik het *basisschema Solidaire Economie* heb genoemd. De eerste bijlage bij dit hoofdstuk toont een voorbeeld uit 2005. Later ben ik dat het *Basisschema Duurzame en Solidaire Economie* gaan noemen. Als ik dit schema vergelijk met de opzet van de brochure *Vóór de Verandering*, dan spreek ik in 2005 van vier niveaus met daarbij veel uitgebreider aandacht voor concrete transformatieve activiteiten. Daaronder vallen dan ook allerlei primaire activiteiten (als huishoudelijke arbeid en mantelzorg) en bestaande institutionele voorzieningen (als op gebieden van sociale zekerheid en rechtspraak) die in feite kenmerken hebben van solidaire economie. De bedoeling van dit schema was en is om het begrip solidaire economie uit elkaar te halen en te operationaliseren. Het moet dat begrip handzamer maken. Tegelijkertijd heeft het als doel om het overzicht te houden en duidelijker voor ogen te hebben op welk niveau je op een specifiek moment in bijvoorbeeld een discussie of presentatie zit. Daarbij moet steeds worden overwogen dat de overgang

naar een duurzame en solidaire economie veelomvattend en veelvormig is.

Checklist

Dat laatste, weten waar je het wel en waar je het niet over hebt, kwam als probleem duidelijk naar voren tijdens een cursus in een wijkcentrum in Tilburg in 2013. Daar bleek heel duidelijk hoe moeilijk het voor veel mensen is om overzicht te houden. Daaruit kwam de idee om een checklist Duurzame en Solidaire Economie te ontwikkelen. Dat zou het gemakkelijker maken te weten waarover je het wel en niet hebt. Op dat moment vroeg het tijdschrift Milieu om daarover een artikel te schrijven.⁴³¹ Zie de Checklist Duurzame en Solidaire Economie, bijlage 2 van dit hoofdstuk.

Wat ik met beide schema's beoog is dat wij, alternatievelingen, steeds het bredere perspectief voor ogen moeten houden. Wij moeten steeds vooruitkijken én terugkijken. Wij moeten onze fantasie en verlangens expliciteren maar ook met de voeten op de grond staan, in de werkelijkheid van nú. Daarbij moeten wij ons ook steeds realiseren dat er op gebied van transitie veel meer gaande is dan wij zelf zien en horen. Zo hecht ik er veel belang aan dat het gewone dagelijkse handelen van mensen, ook al lijkt dat zo gewoontjes en traditioneel, uit oogpunt van DSE hogelijk moet worden gewaardeerd. Ik noem dat primaire praktijken. Bijvoorbeeld vind ik de vele zorg die ouders aan hun kinderen besteden al vormen van DSE. Dat geldt ook voor allerlei vormen van burenhulp en mantelzorg waarbij wij dikwijls niet beseffen hoe wezenlijk dat kan zijn voor bestaanszekerheid. Kortom, ik pleit voor een herwaardering van het gewone, ook al krijgt het voor de betreffende ouders of burens of mantelzorgers niet die DSE lading. Immers, 'je doet dat toch, wat is daar bijzonder aan?'

Brede begrip economie

Wat daarin meespeelt, is dat een groot deel van wat er door mensen aan waarde wordt toegevoegd niet meetelt in de economische analyses. Alleen dat wat vergezeld gaat van monetaire transacties telt mee, dat is 'de economie'. Dat verklaart waarom wij zo dikwijls op een verkeerd been worden gezet bij discussies over economie. Ik ben voorstander van het hanteren van een breed begrip van economie, waarin huishoudelijke en mantelzorg, en kinderarbeid worden meegeteld. En ook allerlei vormen van ecologische degradaties. Wij staan er economisch gezien veel slechter voor dan ons wordt voorgehouden. Als er weer nieuwe en positieve

431 Zie: 2014 Keune, Lou: *Op naar een duurzame en solidaire economie* p. 34 e.v.

groecijfers van het BBP worden gepubliceerd, dan denk ik steeds hoeveel achteruitgang er eigenlijk is. Daarover vertel ik meer verderop in dit hoofdstuk zoals de discussie over anders rekenen.

Maar er speelt nog iets anders mee. Meestal wordt er over economie gedelibereerd alsof het dan over iets anders gaat dan de reële maatschappelijke en ecologische werkelijkheid. En zo ook over de politiek en de cultuur. In feite, vind ik, hebben wij het steeds over dezelfde werkelijkheid, alleen kijken wij ernaar met een andere bril. Bijvoorbeeld de culturele bril van betekenisgeving. Of de politieke bril van de vorming en aanwending van macht. Dat heeft verregaande consequenties. Neem het spreken over politiek. Dat wordt meestal verengd tot het werkerterrein van mensen die wij als politici aanduiden, en die aan de staat gerelateerd zijn. Maar een groot deel van de machtsvorming en aanwending, misschien wel het grootste deel, vind plaats buiten de velden van de politiek in die engere zin. Dat is het bedrijfsleven, waar heel veel macht zit en ook veel machtsstegenstellingen en machtsstrijd plaats vinden. Dat is door het neoliberalisme met al die vormen van privatisering en deregulering alleen maar toegenomen. Daar heeft de democratie nauwelijks iets over te vertellen. De democratische kloof is alleen maar gegroeid, democratische instellingen zijn uitgehold. Hoe democratisch is het land dan waar wij in leven?

Regionalisering

Op twee terreinen van alternatieve economie is VdV bij uitstek bekend geworden. Een daarvan betreft het onderwerp regionalisering. Dat is een onderwerp dat veel mensen ter harte gaat, zeker in de kringen van duurzame en solidaire economie. Dit onderwerp is net als vele andere vormen van alternatieve economie voortgekomen uit de kritiek op de neoliberale wereldhandel. Voor heel veel mensen is dat wereldwijde gesleep met grondstoffen, voedingsmiddelen en half- en eindfabrikaten een belangrijke bron van verontwaardiging. Denk maar aan de milieueffecten van de alsmaar uitdijende scheepvaart. Die verontwaardiging geldt ook de alsmaar voortgaande vernietiging van natuurlijke hulpbronnen en de achteruitgang van de kwaliteit van de grond door grootschalige landbouw en intensief gebruik van bestrijdingsmiddelen. Wat in de kritiek ook meespeelt, is dat mensen de greep op hun omgeving inclusief de voedselvoorziening steeds meer verliezen waardoor er steeds meer voedselonzeekerheid is.

Regionalisering is een antwoord op deze en andere kritiek. Vóór de Verandering heeft over dit onderwerp een uitgebreide brochure gepu-

bliceerd.⁴³² Ik citeer:

‘Regionalisering betekent een meer lokaal, nationaal en regionaal georiënteerde economie en samenleving. Een regio is zowel op te vatten als een deel van een land, als een groep van landen zoals de EU. Dit laatste omdat Nederland voor een deel van haar beleid gebonden is aan EU-wetgeving. Binnen zo’n regio zal de voorziening in basisbehoeften als voedsel, energie, veevoer en hout hoofdzakelijk moeten plaatsvinden op basis van regionaal aanwezige natuurlijke hulpbronnen, door eigen boeren en door het Midden- en Klein Bedrijf (MKB). Maar ook een groot deel van de industriële productie en dienstverlening zal het beste regionaal kunnen plaatsvinden. In deze brochure wordt vooral gekeken naar basisbehoeften zoals voedsel (inclusief veevoer), energie, hout, onderwijs, bewerking en handel. We gaan minder in op industriële producten, en diensten als telecommunicatie en IT.’⁴³³

De brochure is veel bediscussieerd. Zij heeft ook geholpen om met agrarische organisaties in contact te komen. Het heeft ook zijn weerklink gevonden in de Tweede Kamer waar Christen Unie en CDA gezamenlijk in 2015 een motie hebben ingediend:

‘overwegende dat de economische en ecologische duurzaamheid van de Nederlandse land- en tuinbouwsector door intensivering en focus op een lage kostprijs steeds meer onder druk staat; overwegende dat de Nederlandse veehouderij de transitie naar een meer duurzame kringloop wil inzetten en dat daarvoor ondersteunend beleid nodig is; overwegende dat het Europese landbouwbeleid in dient te spelen op deze ontwikkelingen en moet streven naar duurzaamheid, verminderde afhankelijkheid van derde landen, een eerlijke margeverdeling in de voedselketen en een goede toekomst voor gezinsbedrijven en jonge boeren; verzoekt de regering, in samenspraak met de agrofoodsector het voortouw te nemen voor een strategische Europese agenda voor het versterken van de regionalisering van de voedselproductie, gericht op verdere verduurzaming en voedselzekerheid, die mede als basis kan dienen voor het Europese landbouwbeleid na 2020; verzoekt de regering tevens, maatschappelijke initiatieven die hieraan bijdragen te faciliteren en kennisontwikkeling en innovatie die hiervoor nodig is te stimuleren; en gaat over tot de orde van de dag.’⁴³⁴

Anders rekenen

432 Zie: 2008 Geurts, Guus, m.m.v. André Jonkers en Lou Keune: *Regionalisering*.

433 Idem p. 5.

434 <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vjzkc9edt5zg>.

Leida Rijnhout en Lou op de eerste Tilburg conferentie

Een onderwerp dat binnen en buiten VdV heel veel aandacht heeft gekregen betreft de manier waarop de economie wordt beschreven, en dan met name de manier waarop de omvang en groei van de economie worden voorgesteld. Die kritiek wordt veelal gekoppeld aan de manier waarop instellingen als het CPB en het CBS omgaan met het begrip Bruto Binnenlands Product (BBP). Aan dat begrip wordt veel opgehangen. Bijvoorbeeld de inschattingen van de te verwachten belastingopbrengsten, of allerlei voorstellen om de ‘economische groei’ (bedoeld wordt dan BBP-groei) nog meer te stimuleren. De kritiek op het BBP is al heel oud, dikwijls wordt dat geïllustreerd met uitspraken van Bobby Kennedy in 1969.⁴³⁵ Binnen Nederland is onder andere het boek van Wouter van Dieren⁴³⁶ bekend waarin wordt gepleit voor een andere maatstaf dan het BBP, het Duurzaam Nationaal Inkomen zoals ontworpen door Roefie Hueting. Over dat DNI was in 1995 al een Kamermotie aangenomen waarin om een voor milieukosten gecorrigeerd DNI werd gevraagd. Over 1990 is er inderdaad zo’n berekening gemaakt. Maar daarna vond het kabinet het wel mooi geweest. Met Roefie heb ik de laatste decennia regelmatig contact gehad, al was de omgang vaak nogal stroef. Dat laatste neemt niet weg dat ik veel respect heb voor hem. Dat geldt zeker ook voor Bob Goudzwaard en Harrie de Lange en hun studie over *Economie van het Genoeg*.⁴³⁷

435 Zie: <https://www.jfklibrary.org/learn/about-jfk/the-kennedy-family/robert-f-kennedy/robert-f-kennedy-speeches/remarks-at-the-university-of-kansas-march-18-1968>.

436 Zie: 1995 Dieren, Wouter, en Martha Heesen: *De natuur telt ook mee*.

437 Zie: 1985 Goudzwaard, Bob, en Harry de Lange: *Genoeg*.

Toen wij ons met VdV bezig gingen houden met het BBP, waren wij dus niet de eersten. Wel trokken wij de kritiek door naar het ontwerpen van een alternatief voor de jaarlijkse rapportages van het Centraal Planbureau (CPB) over de Nederlandse economie, de befaamde Macro-Economische Verkenningen (MEV)⁴³⁸ dat altijd wordt gevoegd bij de jaarlijkse Rijksbegroting. Dat alternatief kwam terecht in onze brochure *Meta Economische Verkenningen* die Tuur Elzinga, Theo Ruyter en ik in 2006 hebben samengesteld.⁴³⁹ In deze brochure vatten wij onze kritiek op het gebruik van het BBP als volgt samen, ik citeer:

‘Zo wordt het kernbegrip ‘bruto binnenlands product’ (BBP) gehanteerd als basis-indicator voor de maatschappelijke welvaart. Echter, daarbij worden allerlei sociale en ecologische kosten, van bedrijfsongevallen en beroepsziekten tot milieuschade, niet in mindering gebracht bij het berekenen van de toegevoegde waarde. Ook de bijdragen aan de welvaart van bijvoorbeeld huishoudelijke arbeid en vrijwilligerswerk blijven buiten de analyse. En ‘onkosten’ voor de samenleving, zoals gezondheidszorg, worden als opbrengsten opgenomen. Monetaire toegevoegde waarde staat voorop, terwijl ecologische en sociale waarden die niet direct in geld kunnen worden vertaald buiten beschouwing blijven.’⁴⁴⁰

Ideologie van het CPB

Maar het gaat om meer dan dat door het CPB verkeerd wordt gerekend. Het gaat ook om een ideologisch bepaalde richting die aan het denken over de Nederlandse en wereldeconomie wordt gegeven. Het CPB denken past goed bij de neoliberale economie. Ik citeer:

‘De analyse die het CPB verwoordt in de MEV berust op een bepaalde manier van denken over economische groei. Belangrijkste uitgangspunt daarbij is dat ‘groei moet’. Aan constatering dat er grenzen zijn aan economische groei, bijvoorbeeld vanwege de sociale en ecologische schade die wordt aangericht, of aan wetenschappelijke bevindingen dat na een kritisch omslagpunt verdere groei van het BBP niet of nauwelijks bijdraagt aan verdere vergroting van het welzijn, wordt stelselmatig voorbijgegaan.

De mondiale context waarbinnen de Nederlandse economie functioneert, wordt op zeer beperkte wijze in beeld gebracht. Er wordt vanzelfsprekend gekeken naar ontwikkelingen op de wereldmarkt die van invloed kunnen zijn op de

438 Zie: CPB: *Macro Economische Verkenning* 2019. Den Haag, CPB.

439 Zie: 2006 Keune, Lou, en Tuur Elzinga en Theo Ruyter: *Meta Economische Verkenningen*.

440 Idem p. 5.

Nederlandse economie. Daarbij wordt er uiteraard aandacht besteed aan de handels- en betalingsbalanseffecten als belangrijke indicatoren. Maar de interacties tussen Nederland en de rest van de wereld worden niet in een bredere context geplaatst. Zo blijven ernstige milieuaantastingen in ontwikkelingslanden buiten beschouwing, ook wanneer die duidelijk verband houden met economische activiteiten in Nederland. Nederland voert bijvoorbeeld soja in die in ontwikkelingslanden wordt geteeld op een manier die grote schade aanricht aan mens en milieu. Ook blijft onzichtbaar dat er geen 'eerlijke' prijzen worden betaald, en evenzeer dat er omvangrijke stromen van 'omgekeerde ontwikkelingshulp' van Zuid naar Noord vloeien.

Dergelijke kosten blijven nu als externe factoren buiten elke analyse. Als zij wel zouden worden meegewogen, zouden berekeningen van het CPB over comparatieve kostenvoordelen in de internationale economische verhoudingen heel anders uitvallen dan nu het geval is. Toch baseren achtereenvolgende Nederlandse regeringen zich telkens weer op deze eenzijdige indicatoren om zich in internationale gremia sterk te maken voor neoliberale hervorming van de wereldeconomie, met zeer schadelijke gevolgen, vooral voor ontwikkelingslanden. De rekenmodellen die daaraan ten grondslag liggen, zijn zowel feitelijk als theoretisch aantoonbaar te eng in hun analytisch kader.⁴⁴¹

Meta Economische Verkenningen - MEV+

In de brochure doen wij uiteindelijk het voorstel om de MEV anders in te richten. Wij noemen ons voorstel niet voor niets de Meta Economische Verkenningen⁴⁴² (afgekort als MEV+) omdat wij zowel gemonetariseerde als niet gemonetariseerde waarden meenemen, dus ook categorieën als milieuschades-zonder-prijs en huishoudelijke arbeid zonder geldelijke beloning. En ook hanteren wij de wereld als geheel als referentiekader, de toestand van de wereld is ons vertrekpunt. Kortom, een breed begrip van economie. Op dat moment was de verleiding groot om zo'n

441 Idem p. 5 e.v.

442 Idee van Tuur Elzinga.

MEV+ te gaan schrijven. Maar dat konden wij gegeven onze capaciteit van dat moment niet aan. Later hebben wij dat wel gedaan, maar dan vanuit PDSE,⁴⁴³ ik kom daarop terug.

Deze brochure was een flinke stap in de richting van het ontwikkelen van alternatieve economische instrumenten. Ze kreeg ook best wel aandacht, bijvoorbeeld bij het Financieele Dagblad en bij de Staatscourant. Een aardig deel van de eerder gememoreerde interviews en artikelen had het thema van deze brochure als leidraad: het wordt tijd dat er op een andere manier economische gedacht en wordt gemeten. Statistieken zijn ideologisch gekleurd en zijn instrumenten om de bestaande maatschappelijke en ecologische verhoudingen te legitimeren.

Gerard Raemaekers

Gerard Raemaekers overleed op eerste kerstdag 2007. Wil en ik kenden Gerard al heel lang, professioneel en vriendschappelijk, vanuit zijn periode dat hij met Mieke in Tilburg woonde. Hij had in de Filipijnen gewerkt als vrijwilliger. Daar heeft hij een zware fysieke handicap opgelopen. Terug in Nederland werd hij op vele fronten actief. Hij was bijvoorbeeld schrijver van columns voor huis-aan-huis bladen, medewerker van de Wereldwinkel, lid van het Filipijnen Komitee, brochureschrijver voor de anti-apartheid actie tegen Olivetti, interviewer voor het blad Solidariteit, activist voor de Fietzersbond, medewerker van de Stichting Aarde, en zo meer. Gerard heeft ook veel voor Vóór de Verandering betekend. Hij was een van de inspiratoren bij de ontwikkeling, eind jaren negentig, van de kritiek op het neoliberalisme en het formuleren van alternatieven. In onze basistekst over solidaire economie zitten verschillende elementen die hij heeft ingebracht. Hij was ook een netwerker pur sang en heeft velen van ons met elkaar in contact gebracht. De meeste van de concrete praktijken die in de digitale bibliotheek van VdV stonden⁴⁴⁴, heeft hij beschreven, daar was hij tot het laatst nog mee bezig. Hij heeft deelgenomen aan de meeste van onze activiteiten. Hij had zich ook al aangemeld voor de conferentie van 10 januari 2008 over economische groei.

Hij was geestig, onderhield veel vriendschappen, en was een tovenaars in de omgang met zijn handicaps. Hij is 60 jaar oud geworden. Hij wordt door velen gemist, nog steeds.

443 Zie: 2012 Biesta, Dick, en Lou Keune e.a.: *Macro Economische Verkenning+ 2013*.

444 Die bibliotheek is helaas niet meer toegankelijk via internet. Gelukkig heb ik een kopie kunnen bewaren.

‘Eerlijk delen = eerlijk meten’

Vlak nadat wij als VdV met deze brochure naar buiten traden, was er in het Provinciehuis van de Provincie Zuid-Holland een conferentie over hetzelfde thema. Het thema was ‘Eerlijk delen = eerlijk meten.’⁴⁴⁵ Een notitie daarover was samengesteld door Bob Goudzwaard, Esther Somers en Rob Gort, leden van de Derde Kamer,⁴⁴⁶ en diende als basisdocument voor deze conferentie. Aan deze conferentie werd deelgenomen door een aantal organisaties die op dit gebied actief waren, waaronder De Kleine Aarde, Globalinfo, Oikos, XminY, Stichting iNSnet en Vrouwen voor Vrede. Het initiatief om tot samenwerking en actie te komen werd ter plekke genomen. Het ging uit van Bob Goudzwaard en mij. Wij traden ook op als coördinatoren. Ik moet zeggen dat ook dit samenwerkingsverband dat de naam Platform Duurzame en Solidaire Economie (PDSE) kreeg, mij zeer is bevallen. Ik heb ook in dit verband kunnen samenwerken met veel inspirerende mensen waaronder naast Bob, Esther, en Rob ook met Jan Juffermans, Tuur Elzinga, Christiaan Hogenhuis, Greetje Witte-Rang, Gerrit Stegehuis, Kees Hudig, Bart de Boer, Peter van Vliet, John Huige, Willem Hoogendijk, Paul Metz, Jan Vugts, Martijn van der Linden, Leida Reinhout, Frans van der Steen en Martijn Pruiser. Meestal was er grote eenstemmigheid over de te ondernemen arbeid. Wel was er groot verschil in de inzet die mensen pleegden. Dat had natuurlijk ook te maken met de beschikbare tijd en andere mogelijkheden waarover men beschikte. Ik zelf kon, dankzij die eerdergenoemde mooie regeling met de universiteit, bijna mijn hele werktijd aan het Platform besteden.

Petitie

‘Anders rekenen’ werd in de begintijd van PDSE het belangrijkste thema. Er werd in vervolg op de conferentie in Den Haag besloten nog in 2006 een petitie te richten aan de Tweede Kamer. Daarin werd gevraagd om financiële middelen ter beschikking te stellen om proefversies te maken van andere manieren van berekenen van het nationaal product en inkomen. Deze petitie werd breed ondertekend, ook door veel collega economen, tot mijn verrassing, eerlijk gezegd. Ik was de eerste ondertekenaar. In totaal hebben zo’n 850 mensen de petitie ondertekend.

Wij hebben de petitie ook daadwerkelijk aangeboden, aan de Vaste

⁴⁴⁵ Zie: PDSE: *Over Platform PDSE*. PDSE, <http://platformdse.org/?s=Derde+Kamer>.

⁴⁴⁶ Zie: <https://derdekamer.nl/>.

Kamercommissie Economische Zaken. Daarbij hield ik een toespraakje waarin ik over de ondertekenaars het volgende zei:

‘Het gaat om een zeer gevarieerd gezelschap waaronder veel mensen die zich afficheren als ‘gewoon burger’ maar ook professionals uit het onderwijs, de gezondheidszorg, de kerken, de vakbeweging, uit talrijke grote en kleine niet-gouvernementele organisaties, veel wetenschappers, maar ook ondernemers (van middenstanders tot en met managers van multinationals), politici, ambtenaren werkzaam bij gemeenten, provincies, en landelijke overheden en instellingen, en zo meer. Ik zag bij de ondertekenaars bijvoorbeeld een vader die zijn kinderen met naam en leeftijd noemt en die zich afvraagt hoe het hun en hun kinderen in de toekomst zal vergaan. Maar ik zag ook wethouders, veel economen, ethici, medewerkers van de Algemene Rekenkamer, van het RIVM en het NMP maar ook van diverse ministeries. Kortom een brede achterban.’

Daaraan voegde ik toe:

‘Hun en onze motivering is niet zozeer gelegen in een intellectueel verschil van mening. Dat is het ook, natuurlijk, zie bijvoorbeeld het artikel van prof. Jeroen van den Bergh in *ESB*: Bruto-Nationaal Produkt: weg ermee!⁴⁴⁷ Wij krijgen gewoon een verkeerd beeld van de werkelijkheid, althans dat is onze stelling. Maar eerst en vooral gaan wij uit van een breed gedragen en diepgewortelde ongerustheid. Het gaat immers, naar onze mening en die van vele anderen over grote maatschappelijke en ecologische belangen die in het geding zijn. Wij zijn veel minder rijk dan wij denken te zijn, en wij teren ook in op ons sociaal en ecologisch kapitaal. De toekomst van deze aarde is in het geding, en ook de manier waarop wij met elkaar en de mensheid omgaan. Dat lijken misschien grote woorden, maar dat is de economische werkelijkheid die zich aan ons opdringt als je een sociaal en ecologisch meer verantwoorde bril opzet.’

Bob voegde daaraan onder meer toe:

‘Is ons verhaal dan tegen het Bruto Nationaal Product zelf gericht? Natuurlijk niet. Laat het CBS dat toch vooral blijven uitrekenen. Maar we mogen ons in de beleidsvorming niet te pakken laten nemen door illusies. Want het BNP is echt niets meer dan een maatstaf van ons totale geldelijk-betaalde activiteitsniveau! De groei van het BNP is dus in feite een jaag-index, en hoe centraler ze staat ook nog eens een doorjaag-index. Bijvoorbeeld als hierdoor de zee steeds meer wordt overbevist, de energiebronnen opraken, en de traditionele arbeid of het vrijwil-

447 Het BNP is een maatstaf van het nationaal inkomen vergelijkbaar met het BBP.

ligerswerk steeds verder afkalven. Spaar ons en Uzelf voor het tunnelgeloof van een als maar stijgend BNP, zo zou ik hier aan het begin van deze roltrap willen uitroepen Want wist U, dat volgens Herman Daly's groei-index er in Nederland sinds 1980 geen netto duurzame economische groei meer plaatsvindt? De bestaande methodes van rekenen en doorrekenen zijn te nauw geworden, en daardoor nu ook meer misleidend dan ooit tevoren. En daar willen wij een eind aan maken door te vragen om een aantal concrete proefopstellingen. En tegen de mensen van het CPB zou ik willen zeggen: maak daar zo spoedig mogelijk ook zelf een begin mee. Want anders keert zich de tijd beslist tegen U.

Deelnemers eerste Tilburg conferentie

Geslaagde actie

De actie was zeer geslaagd. Wij kregen ook van diverse Kamerleden positieve reacties, al gold dat niet voor de voorzitter van de EZ-commissie, de econoom De Haan van het CDA. Maar tot directe besluiten leidde dit niet. Nu waren wij op dit onderwerp vastbesloten. Wij begonnen met deze petitie in feite aan een langjarig traject van duwen en trekken, met brieven en artikelen, en nog een petitie. Uiteindelijk kan er zeker van enig resultaat worden gesproken. Want een begin van anders rekenen wordt zichtbaar in de *Monitor Brede Welvaart* van het CBS van 2018. Op deze monitor kom ik nog terug. Nogal wat mensen feliciteerden ons met deze uitkomst. Eerlijk gezegd worden wij in het daar onderliggende rapport

van de Tweede Kamer Commissie Brede Welvaart nauwelijks erkend als speler in dit proces. Maar dat is ook niet belangrijk. Belangrijk is dat er een begin van anders rapporteren is gemaakt. Wij hebben daarbij onze tevredenheid maar ook ons voorbehoud kenbaar gemaakt. Ons belangrijkste punt was: Wat gaan regering en Kamer met dit rapport doen? Krijgt het bij de begrotingsbehandeling dezelfde status als de MEV van het CPB?⁴⁴⁸ Ik kom hierop terug.

Belang van netwerken

In dit proces hebben twee Tweede Kamerfracties een belangrijke rol gespeeld, vooral de Christen Unie, en ook GroenLinks. Zij hebben steeds weer de kwestie aanhangig gemaakt. Daarbij werden zij stevig belobbyd vanuit PDSE, ik heb het gebouw van de Tweede Kamer aardig leren kennen. Daarbij is mij onder meer opgevallen hoezeer persoonlijke relaties een rol spelen. Zo werd in het begin de discussie in de Kamer over dit onderwerp vooral getrokken door de Christen Unie. Dat had heel veel te maken met de goede relatie tussen het Kamerlid Esmé Wiegman-Van Meppelen Scheppink en Bob Goudzwaard. Het Kamerlid was duidelijk overtuigd van de noodzaak tot anders rekenen want kende het boek van Bob en Harrie over *Economie van het Genoeg* goed. Zij was dan ook voor zo lang zij in de Kamer zat onze belangrijkste contactpersoon, samen met een fractiemedewerker. Nadien was zij in 2012 bereid de presentatie van onze alternatieve MEV+ 2013 te leiden. Vergelijkbaar was van groot belang dat ons medelid Jan Juffermans Kamerlid Liesbeth van Tongeren van GroenLinks goed kende. Het scheelt enorm als je bekend bent en een rechtstreeks entree hebt.

Ziekte Wil

8 December 2008 was de zwartste dag in mijn leven. Ik kom thuis van werken op de universiteit en vind Wil bewusteloos op de grond. Ambulance gebeld en snel naar het ziekenhuis. Daar blijkt dat zij een zeer ernstig herseninfarct heeft gehad. Daarvan kan zij nauwelijks herstellen, vanwege haar leeftijd en ook omdat het veel te lang heeft geduurd voordat ik haar vond. Zij was de sterkste vrouw van de wereld, maar vanaf toen zwaar gehandicapt. Na een tweede zwaar herseninfarct overlijdt zij op 9 februari 2010. Ik mis haar iedere dag.

448 Zie: 2018 Stegehuis, Gerrit, en Jan Juffermans en Lou Keune: *Monitor Brede Welvaart*.

Workshops - Expert meetings

In vervolg op de petitie werden met veel enthousiasme diverse activiteiten ondernomen. Zo werd er een workshop gehouden van ongeveer vijftientig economen en andere deskundigen die zich bogen over de kritiek op de heersende opvatting van economische groei. Ik sta hierbij wat langer stil omdat deze workshop een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van het gedachtegoed van PDSE. Je ziet hier ook de voorboden van het begrip Brede Welvaart dat in 2017 leidend zou worden in de Tweede Kamer. Ik citeer uit het verslag van Kees Hudig:

‘Onder de aanwezigen bevonden zich economen als Bob Goudzwaard, Roefie Hueting, Arnold Heertje, Lou Keune, Jacob Polak en Piet Terhal, natuurwetenschappers als Hans Lyklema en Lucas Reijnders, topambtenaren van het CBS, en mensen actief op verschillende terreinen van de mondiale sociale en ecologische vraagstukken. Enkele economen konden niet deelnemen maar hadden schriftelijke bijdragen ingestuurd.

Er was brede overeenstemming over de urgentie van enkele actuele wereldwijde vraagstukken van ecologische en sociale aard. Problemen als de groeiende ongelijkheid van inkomens op wereldniveau, het broeikaseffect, de versnelde afname van de biodiversiteit en de overbelasting van de aarde vragen om snelle en ingrijpende maatregelen. Die maatregelen zullen zeker ook diep ingrijpen op het huidige patroon en het huidige volume van economische groei, met name de materiële groei. Het economisch beleid zou zich veel meer door die urgentie moeten laten leiden. Met spijt werd geconstateerd dat het staande beleid nog steeds uitgaat van de misplaatste opvatting dat de volgens het bruto binnenlands product (BBP) gemeten economische groei zo hoog mogelijk dient uit te vallen. Er was algemene consensus over de tekortkomingen van de huidige focus op de economische groei als indicator voor de ontwikkeling van de welvaart van de samenleving. De algemene mening was dat de BBP-indicator als indicator voor de welvaart te kort schiet. Ze laat belangrijke, voor de economische welvaart in de brede zin des woords soms zelfs zeer nadelige invloeden op het milieu en het menselijke welbevinden buiten beschouwing. Het BBP heeft een duidelijke functie als indicator voor de productie en de inkomensvorming van een land, maar zij mag zeker niet op één lijn worden gesteld met de groei van de welvaart. In die zin kon een aantal aanwezigen zich vinden in uitroep van Jeroen van den Bergh: ‘Bnp, weg ermee!’

De noodzaak en urgentie van het ontwikkelen van andere methoden van meten, met betere indicatoren, werden algemeen erkend. Het is nodig uit te gaan van een breed welvaartsbegrip, breder dan nu in het economische beleid domineert en dat is gebaseerd op in geldswaarden gemeten activiteiten. Verschillende aanwezigen

verwezen met instemming naar de hierover ontwikkelde gedachtegang in het recente boek van Arnold Heertje *Echte economie*. De meningen verschilden over de vraag of er zou moeten worden toegewerkt naar één alternatieve indicator, of dat er beter een set van verschillende indicatoren zou moeten worden gebruikt. Besloten werd tot een volgende workshop om de verschillende alternatieven te ordenen en keuzes te maken.

Tegelijkertijd werd geconstateerd dat er een taboe bestaat over het in twijfel trekken van het nut en de noodzaak van een verdergaande materiële economische groei in vooral de rijkste landen. 'Groeit moet' is de heersende gedachtegang die als een 'tunnelvisie' werd aangemerkt. Die opvatting moet uitdrukkelijk als achterhaald worden beschouwd. Ze is niet alleen gegrond op discutabele gegevens en aannames. Ze veronachtzaamt ook dat verregaande ingrepen noodzakelijk zijn om de eerdergenoemde vraagstukken van wereldwijde ongelijkheid en ecologische overbelasting aan te pakken. Daarbij spelen, naast de problematiek van het meten, meer factoren een rol. Genoemd werden, als voorbeelden, krachten in de financiële wereld, de rol van het internationale bedrijfsleven, en de neiging te blijven streven naar loonsverhogingen met de daaraan gekoppelde stijging van de materiële consumptie.

In het vervolg op deze bijeenkomst van economen werden vergelijkbare workshops georganiseerd met politici, ondernemers en de vakbeweging. Die leverden niet veel nieuwe elementen op, en zeker niet het engagement zoals dat werd getoond door de groep economen. Dat is misschien ook niet te verwachten. Want posities innemen over bijvoorbeeld de urgentie van de vraagstukken en van een radicaal ander beleid botst bij hen veel directer op bestaande belangen en praktijken, het is minder vrijblijvend. Belangrijk was wel dat er grote unanimiteit was over de noodzaak tot andere meetinstrumenten.

Intussen was er via Leida Rijnhout een samenwerking gegroeid met de Belgische organisatie Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling (VODO). Dat leidde er onder meer toe dat VODO eenzelfde petitie richtte aan de Belgische regering. Ook deze kreeg veel ondersteuning. Binnen de kortste tijd stonden er duizend ondertekenaars onder.

Brochure over indicatoren

In het traject dat in 2018 een voorlopig einde kreeg bij het verschijnen van de Monitor Brede Welvaart zijn verschillende tussenstappen gemaakt. In het algemeen was het een onderwerp dat geregeld in ons werk terugkwam, bijvoorbeeld bij interviews, cursussen en debatten. Een belangrijk moment was het verschijnen van onze brochure over indicatoren, getiteld:

*Beter meten van welvaart en welzijn – Indicatoren voor een duurzame en solidaire economie.*⁴⁴⁹ Dit is voor zover ik weet in Nederland het enige overzicht van indicatoren op dit gebied. In de inleiding zet ik nog eens de bezwaren tegen de staande praktijk van BBP en aanverwanten uiteen. Vervolgens worden de volgende alternatieven besproken: de *Sustainable Society Index* door Geurt van de Kerk, de Index voor Duurzame Economi-

Aanbieding petitie 2013

sche Welvaart door Brent Bleys, de *Human Development Index* door mij, de *Mondiale Ecologische Voetafdruk* door Jan Juffermans, de *Living Planet Index* ook door Jan Juffermans, het *Milieuduurzaam Nationaal Inkomen* door Bart de Boer en Roefie Hueting, de *Happy Planet Index* door Rens van Tilburg, en de *Boa-quote* door Marianne Dauvellier en Thera van Osch. Het moge duidelijk zijn dat er meer is dan het BBP.

MEV+ 2013

In 2012 hebben wij, enkele leden van PDSE een huzarenstukje uitgehaald. Wij waren het zo beu dat instellingen als het CBS en zeker het CPB doorgingen met de geijkte manier van rapporteren over de stand van de economie. Dus hebben wij zelf een MEV samengesteld, maar dan een MEV+, dus veel breder van opzet en benadering. Dit rapport had als titel *Macro Economische Verkenning+ 2013*. En met als ondertitels: *Rechtvaardige voetafdruk overschreden – Duurzame oplossingen bekend*.⁴⁵⁰ Die hebben wij in 2012 gepresenteerd in Nieuwspoort bij de Tweede Kamer.

449 Zie: 2012 Keune, Lou, en Jan Juffermans en Bart de Boer (red.): *Beter meten*.

450 Zie: 2012 Biesta, Dick, en Lou Keune e.a.: *Macro Economische Verkenning+ 2013*.

In het verlengde hiervan hebben wij in 2013 een petitie georganiseerd. Deze is in september 2013 aan de Kamer gepresenteerd. Ook deze werd weer door veel mensen ondertekend waaronder de deskundigen Prof. Dr. Geske Dijkstra; Prof. Ir. Klaas van Egmond; Dr. Jaap van Ginniken; Prof. Dr. Bob Goudzwaard; Prof. Dr. Arnold Heertje; Drs. Danielle Hirsch; Prof. Dr. Rolph van der Hoeven; Prof. Dr. Jan Jonker; Drs. Farah Karimi; Prof. Dr. Rik Leemans; Prof. Dr. Hans Lyklema; Prof. Dr. Hans Opschoor; Prof. Dr. Jan Pronk; Prof. Dr. Ir. Rudy Rabbinge; Drs. Rens van Tilburg en Prof. Dr. Herman Wijffels.

In de discussies daarover werd en wordt dikwijls de vraag gesteld of er niet een generieke indicator kan worden samengesteld, net als het BBP (althans dat wordt gepretendeerd). Want het is zo handig om samenlevingen en ontwikkelingen met één indicator te vangen. Wij hebben ons steeds op het standpunt gesteld dat het weinig oplevert om zo'n indicator samen te stellen, er leven te veel bezwaren. Ons pleidooi is dan ook steeds om een *dashboard* van indicatoren samen te stellen aan de hand van de verschillende belangrijke maatschappelijke, economische en ecologische ontwikkelingen. Kamerlid Carla Dik-Faber (CU) had daarover in 2013 een motie ingediend die dat van het kabinet vraagt. Staatssecretaris Mansveld had al gezegd dat er een dashboard van ecologische indicatoren komt, waarover regelmatig zal worden gerapporteerd. Om de regering daarbij te helpen hebben wij een eigen economisch dashboard voorgesteld, zie bijlage 3 bij dit hoofdstuk.

Brede welvaart

Dit *dashboard* is tot op heden niet overgenomen. Wel de onderliggende gedachte, namelijk dat je moet werken met een breed begrip van meting van welvaart, zie de Monitor Brede Welvaart.⁴⁵¹ Met dit dashboard hebben wij ook voorgesteld om op een andere manier te kijken naar de schuldposities van bijvoorbeeld de Nederlandse samenleving. Meestal worden alleen de financiële posities beschreven. Wij vonden het echter minstens zo belangrijk om zowel de ecologische als de sociale schuldposities te presenteren. Die mogen dan wat ons betreft in geld worden uitgedrukt om zo de vergelijking met de financiële schulden te vergemakkelijken. Overigens blijken die schulden en met name de ecologische schulden enorm toe te nemen, jaarlijks (Nederland) met enkele (monetair geme-

451 Zie: 2018 CBS: *Monitor Brede Welvaart 2018*. Den Haag, CBS. Zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2018/20/monitor-brede-welvaart-2018>.

ten) honderden miljarden euro's.⁴⁵² Dit is een belangrijke illustratie van de ernst van de toestand waarin wij verkeren.

Uiteindelijk heeft de Tweede Kamer uit haar midden een Tijdelijke Commissie Brede Welvaart gevormd. Wij hebben aan die commissie een advies uitgebracht en zijn ook bij haar op bezoek geweest. In 2017 kwam die commissie met een rapport waarin voorgesteld werd voortaan de welvaart niet meer te meten met het BBP maar met een brede set van indicatoren. Daarmee werd onze gedachte van een breed *dashboard* overgenomen. Dit rapport werd door de Kamer geaccordeerd en kreeg ook de instemming van de regering. Dat leidde in 2018 tot de Monitor Brede Welvaart van het CBS. De bedoeling is die jaarlijks op Verantwoordingsdag⁴⁵³ te bespreken. De monitor neemt uiteraard de brede benadering over als vastgelegd in het voorstel van de Kamercommissie.

Daarnaast heeft het enkele bijzonderheden die mij ook veel plezier doen.⁴⁵⁴ Zo wordt geconstateerd dat de Nederlandse welvaart deels te danken is aan overdrachten uit ontwikkelingslanden, en dus ten koste gaat van ontwikkelingslanden. Dat is een detail dat mij sterk aanspreekt, ik ben immers al decennia bezig met onderzoek naar de omgekeerde ontwikkelingshulp. De indicatoren die het CBS daarvoor gebruikt zijn niet dezelfde als die van mij. Maar belangrijk is dat de gedachtegang wordt overgenomen. Daarnaast stelt de Monitor dat onze welvaart ook ten koste gaat van de toekomstige generaties. Ook dat is een belangrijke constatering. In feite wordt met een en ander gesteld dat onze welvaart betekent dat wij een schuld aan ontwikkelingslanden en aan toekomstige generaties opbouwen. Het begrip schuld wordt door het CBS alleen gebruikt in financiële zin, zie ons dashboard. Wat mij betreft moeten daar

452 Zie: <http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/PDSE-brief-aan-ministers-en-staatssecretaris-def.-1.pdf>; en <http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/Dashboard-Definitief.pdf>

Voor de wijze van berekening van de jaarlijkse toename ecologische schuld, zie: MEV+ 2013, voetnoot 121: 'Het zou interessant kunnen zijn om deze toename van de ecologische schuld in geld uit te drukken. Roland Menke komt tot een waardebeoordeling van 1 Gha op US \$ 4.500. Dat zou betekenen dat in 2008 de Nederlandse ecologische schuld met zo'n US \$ 334 miljard is toegenomen. Zie: Roland Menke: *21cc Project Cost of Planet - A path to one \$-sustainability metric for the planet*. Rotterdam, 2010, p. 26. Zie: <http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/cost-of-planet.pdf>.

453 Op Verantwoordingsdag leggen ministeries verantwoording af over de financiën en het gevoerde beleid van het vorig jaar.

454 Zie: Gerrit Stegehuis, Jan Juffermans en Lou Keune: Monitor Brede Welvaart: het begin is er. PDSE, 2018, zie: <http://platformdse.org/monitor-brede-welvaart-het-begin-is-er/>. Zie ook: Gerrit Stegehuis en Lou Keune: Monitor Duurzaam Nederland: het gaat goed, maar wel 'ten koste van'. PDSE, 2018, zie: <http://platformdse.org/monitor-duurzaam-nederland-het-gaat-goed-maar-wel-ten-koste-van/>.

de begrippen ecologische schuld en sociale schuld zoals opgenomen in ons dashboard aan worden toegevoegd.

Overigens kon ik een zekere ontroering niet onderdrukken toen ik op tv zag dat minister Wiebes van Economische Zaken die gedachtegang overnam. Ook hij betoogde dat onze welvaart voor een deel ten koste gaat van ontwikkelingslanden en van toekomstige generaties. Wie had ooit gedacht dat een VVD-er dat zou zeggen! Snel kwam ik weer met de voeten op aarde. Ik realiseerde mij dat dit alles nog niets betekent voor die landen en generaties. Eerst maar eens kijken wat er mee gaat worden gedaan.

Tevreden?

Terugkijkend op alles wat wij hebben ondernomen op het gebied van economisch meten, moet ik zeggen dat ik best wel tevreden ben. Met enkele enthousiaste en zeer verontruste mensen, in het bijzonder Tuur en Theo, en Gerrit, Jan en John, hebben wij veel ontwikkeld dat de algemene discussie over meten vooruit kan helpen. Onze ideeën en voorstellen hebben ook een breed bereik gekregen, en ten dele hun weerslag gekregen in officiële rapporten. Tegelijkertijd wil ik mij niet rijk rekenen. Want nog steeds is het beleid zeer neoliberaal. Er gebeuren wel leuke dingen als de energietafel. Maar de ecocide blijft toenemen, en de ongelijkheid evenzo. Bovendien is er het gevaar dat deze hele kwestie wordt gedepolitiseerd. Terwijl er natuurlijk grote belangen aan de wijze van presenteren van die immense problemen zijn verbonden. Die hele BBP-mentaliteit is nog lang niet verdwenen. ‘Groeit moet’, is nog steeds het devies van regering en Kamer. Het grote transnationale bedrijfsleven gaat ook gewoon door met haar nefaste beleid, ondanks allerlei mooie voorbeelden van op duurzaamheid gerichte uitspraken en beleidsformuleringen van CEO's. Kortom, wij moeten oppassen dat wat bereikt is geen pyrrusoverwinning wordt.

Petitie Ecologische voetafdruk

In 2019 hebben wij opnieuw bij de Tweede Kamer een petitie ingediend. Deze keer over de ecologische voetafdruk.⁴⁵⁵ Ons verzoek komt er op neer dat wij vragen dat er nu eindelijk een beleid wordt ontwikkeld gericht op verlaging van de veel te grote Nederlandse voetafdruk. Bij de aanbieding daarvan kreeg ik de indruk dat voor dit onderwerp onder de Kamerleden

⁴⁵⁵ <http://platformdse.org/petitie-aan-de-regering-en-de-tweede-kamer-over-brede-welvaart-2019-2030/>.

Aanbieding petitie 2019. Vlnr: Mahir Alkaya (SP), Laura Bromet (GL), Jan Juffermans (PDSE), Matthijs Sienot (D66), Agnes Mulder (CDA), Christine Teunissen (PvdD), Chantal van den Bossche (WECF), Lammert van Raan (PvdD), Gerrit Stegehuis (PDSE), en Lou

best veel belangstelling bestaat. Heel verheugend was dat in totaal 31 organisaties deze petitie mee ondertekenden. Daaronder verschillende grote organisaties als OXFAMNOVIB, Natuurmonumenten, Solidaridad, Greenpeace, en verrassend de FNV. Op dezelfde dag hebben wij een brief gestuurd naar de regering met hetzelfde verzoek. Wij zijn benieuwd hoe dat valt. Intussen zijn wij bezig met het ontwikkelen van vervolgactiviteiten. Overigens, en terzijde, ik ben dan wel slechts adviseur van PDSE. Maar toch kan ik het actie voeren niet meer laten.

Conferenties

Terug naar de oprichting van PDSE in 2006. Een belangrijke activiteit werd de organisatie van grote conferenties waar allerlei thema's van DSE werden besproken. De eerste was in 2008. De hoofdspreker was Susan George, befaamd van haar boeken over het averechtse beleid van de Wereldbank. Ik sta nog steeds te kijken van de grote deelname aan deze conferentie (met tegen de 300 deelnemers) en nog meer van hun enthousiasme en betrokkenheid. Ongetwijfeld zijn op deze conferenties

Tilburg/Brussel maart 2008

Verklaring van Tilburg

EEN COMFORTABELE WAARHEID

De initiatiefnemers:

Bob Goudzwaard, emeritus hoogleraar Vrije Universiteit Amsterdam
Leida Rijnhout, coördinator Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling
Lou Keune, onderzoeker Universiteit van Tilburg, netwerk Voor de Verandering
Jan Juffermans, *De Kleine Aarde*
Esther Samers, theoloog, voormalig lid De Dierde Kamer
Christiaan Hogenhuis, *Olkos*
Bart de Boer, milieueconoom
Kees Hudig, *GlobaInfo*
Marjolijn van de Water, woordvoerder X min Y Solidariteitsfonds
Rob Gort, ondernemer, voormalig lid De Dierde Kamer
Peter van Vliet, voorzitter stichting iNSnet

www.economischegroei.net

en de uitputting van de aarde, de blijvend wijdverbreide armoede en de toenemende mondiale ongelijkheid. Die urgentie dwingt ons om de noodzakelijke transitie aan de orde te stellen van alle rijkere economieën, dus ook die van België, Nederland en Europa. Hoe ingrijpend de omslag of trendbreuk die we voor ogen hebben ook zal zijn, deze zal geen afbreuk doen aan het welzijn. Zij behoedt ons daarentegen juist voor nog grotere problemen in de toekomst op het vlak van gezondheid en milieudegradatie, van een verder toenemende mondiale armoedekloof, en van gepoende conflicten en vluchtelingstromen. Wij verkeren in de comfortabele positie dat de koerswijziging nu nog mogelijk is.

fixatie op economische groei
 Op 10 januari 2008 vond aan de Universiteit van Tilburg een conferentie plaats over een omslag naar een meer duurzame en solidaire economie. Daar werd de gangbare fixatie op economische groei onder kritiek gesteld. Ook werd uitgebreid gesproken over de noodzaak van andere indicatoren voor economische ontwikkeling dan het Bruto Binnenlands Product (BBP). Ruim 300 mensen kwamen naar deze Nederlands-Vlaamse conferentie. Zij waren afkomstig uit alle categorieën van de samenleving: andersglobalisten, ondernemers, economen, vakbondsvertegenwoordigers, politici, milieukundigen, boeren, onderzoekers en docenten van allerlei snit, werkers in gezondheidszorg en maatschap-

tie – met name onder de aanwezigende economie – voor de stelling dat we voor deze omslag andere stuurinstrumenten nodig hebben dan het BBP. Deze traditionele indicator is een snelheidsmeter van de economie en geeft slechts aan hoe hard we geld verdienen, ongeacht of dat nu nuttige producten en diensten oplevert of schade toebrengt aan mens en milieu. We hebben echter vooral hoogtemeters nodig, die aangeven hoe ver we af zijn van een duurzame en solidaire economie. Zouden wij bijvoorbeeld de Ecologische Voetafdruk als maatstaf hanteren, dan wordt zichtbaar dat het verbruik van onze landen van materialen, ruimte en fossiele brandstoffen met ongeveer tweederde zou moeten verminderen om duurzaam te zijn. Die vermindering zou bovendien binnen een afzienbare termijn van bijvoorbeeld tien jaar behaald moeten zijn, willen wij voorkomen dat over dertig à veertig jaar twee aardbollen nodig zijn om onze materiële welvaart op peil te houden.

alternatieve meetinstrumenten
 Tot onze comfortabele waarheid behoort ook dat wij nu beschikken over alternatieve meetinstrumenten die geen van allen perfect zijn, maar hun bestaansrecht hebben bewezen. Naast de al genoemde Ecologische Voetafdruk beschikken wij over de index Duurzaam Nationaal Inkomens (DNI) en de Index for Sustainable Economic Welfare (ISEW). Ook zijn er indexen die het welzijn, de tevredenheid en het aantal van mensen in

Deel van de Verklaring van Tilburg

veel mensen in hun idealisme en realisme bevestigd. In totaal zijn er vier van deze conferenties georganiseerd, samen met de Vlaamse organisatie VODO. Drie van deze conferenties voltrokken zich op onze universiteit, een op het provinciehuis van Antwerpen, en steeds met rond de driehonderd deelnemers.

Verklaring van Tilburg

De eerste conferentie leidde tot de Verklaring van Tilburg.⁴⁵⁶ Het eerste concept was van de hand van Bob Goudzwaard. De Verklaring stond sterk in het licht van de verkeerde voorstelling van zaken door meetinstrumenten als het BBP, onder meer omdat die een voortzetting impliceerde van een op groei gericht beleid. Er werd gewezen op de gevolgen van dat beleid, terwijl juist voor een heel andere aanpak moest worden gekozen gezien de urgentie van de mondiale vraagstukken van ecocide en ongelijkheid. Ik citeer:

456 Zie: 2009 PDSE: *Verklaring van Tilburg*.

‘Wij pleiten voor een radicale omslag van onze economieën, een omslag die op betrekkelijk korte termijn diep zal ingrijpen in de omvang van en de wijze waarop wij produceren, handeldrijven, geld creëren en consumeren. Dat kan slechts als die omslag gedragen wordt door een brede alliantie van maatschappelijke krachten. Wij nodigen iedereen, en zeker de politiek, de vakbeweging, het bedrijfsleven, de wetenschap en de sociale bewegingen uit om aan die alliantie deel te nemen, en verantwoordelijkheid te nemen voor de overgang naar een waarlijk duurzame en solidaire economie.’

Deze verklaring kreeg veel publiciteit. En veel personen gaven positieve reacties.⁴⁵⁷

Martijn Pruijser

Bij XminY werkte ook Martijn Pruijser. Hij was typisch zo iemand die op de achtergrond werkt maar in alle bescheidenheid onmisbaar werk doet, en zo veel touwen en touwtjes aan elkaar helpt knopen. Hij was echt verknocht aan XminY, in die jaren een belangrijke broedplaats en steunpilaar voor vele maatschappijkritische en activistische initiatieven. Zijn hart lag duidelijk bij de actieve maatschappijkritiek. Ons project van alternatieven was hem uit het hart gegrepen. Hoe dikwijls heb ik hem niet horen verzuchten dat het een schande was, bijvoorbeeld, dat ‘zo’n Kok’ zoals hij dat zo mooi kon zeggen, mee hielp aan de afbraak van de verworvenheden van de gewone man en sprak over ideologische veren die ‘wij’ van ons af moesten werpen. Hij maakte zich oprecht boos over de toenemende armoede en ongelijkheid, over het opleggen aan ontwikkelingslanden van al die neoliberale recepten waarvan al lang vast stond dat die de problemen verergerden. Met hart en ziel zette hij zich in voor ‘de alternatieven’ onder de vlag van Vóór de Verandering, en later het Platform DSE.

Dat werk kreeg snel een flinke omvang: opzetten van cursussen en workshops, maken van brochures, organisatie van landelijke Dagen van Alternatieven, lezingen, landelijke conferenties. Martijn verrichte vele taken op gebieden van ICT, en was voor digibeten als ik een grote steun en toeverlaat. Hij nam zelf het initiatief tot het opzetten van een nieuwe website. En als er een Dag van Alternatieven of een PDSE-conferentie was, dan kwam hij met zijn laptop aangelopen, met daarin de gegevens over de deelnemers die zich hadden opgegeven, uitgesplitst naar een flink aantal categorieën. Na afloop kon je dan meteen goed bekijken wie er geweest waren, in hoeverre het om vaste bezoekers ging of nieuwe, en zo meer.

XminY was voor Martijn de werkplek, zijn tweede thuis. Helaas is in ik meen 2008 een eind gekomen aan zijn verbintenis met XminY, toen er een einde kwam aan de

457 Een bloemlezing van die reacties is te vinden op <http://platformdse.org/?s=Verklaring>.

banenpoolconstructies Hij was daar zeer verdrietig over en begreep niet, net als ik en anderen, dat het zover was gekomen, het was voor hem als een rib uit zijn lijf. Hij is daarna als zelfstandige, 'zzp'er' zoals hij dat met een zekere ironie kon zeggen, doorgegaan met zijn werk voor ons.

Zijn inzet werd steeds breder. Op de eerste PDSE-Conferentie van Tilburg was hij uiteraard present, mét zijn laptop, regelde allerlei taken en zaken, en was aanspreekbaar voor de honderden deelnemers. Vele tientallen deskundigen kwamen naar onze expertmeetings, met daarbij steeds speciale voorzieningen van Martijn voor bijvoorbeeld de onderlinge communicatie en de opslag en toegankelijkheid van de uitgebreide documentatie.

Hij werkte met overgave en deskundigheid en het allerbelangrijkste, met een grote betrokkenheid, waardoor hij met alles meeleeftde en op eigen initiatief regelingen trof en toegangen mogelijk maakte.

Dat alles deed hij voor een bescheiden vergoeding. Martijn was niet de enige maar wel de eerste waarmee wij afspraken maakten over een vergoedingssysteem dat als bescheiden aangemerkt kan worden. Het is voldoende om van te leven, en om het werk mogelijk te maken. Maar rijk word je er niet van. Ook in dat opzicht zie ik hem als een voorloper voor mensen in ons soort bewegingen. Want laat het duidelijk zijn, dit soort werk is heel moeilijk te financieren. De Welzijn CAO geldt hier niet, het is letterlijk 'economie van het genoeg' om Bob Goudzwaard aan te halen.

Hij was een echte kameraad in het werk. Maar ook een lieve man. Ik ben hem ook wat dat aangaat zeer gaan waarderen. Wij wisselden verdriet en troost uit toen zijn Paul en mijn Wil ernstig ziek werden en stierven. En ook daarna.

Martijn overleed in november 2010.

Lissabon Akkoorden

In 2011 hebben Bob en ik een notitie gepresenteerd aan staatssecretaris Timmermans (Europese Zaken) over de te volgen strategie bij de Lissabon Akkoorden van de EU. De aanleiding was dat de Kamer en de staatssecretaris een motie van de ChristenUnie overnamen. De motie vraagt om de formulering van een regeringsvisie waarbij de Lissabon-strategie⁴⁵⁸ (meer) wordt gericht op duurzame groei, op solidariteit en kwaliteit van leven in plaats van op economische groei. Bob en ik ondersteunen in onze notitie

458 In 2000 spraken de landen van de Europese Unie af dat de Europese Unie klaargestoomd moest worden om binnen tien jaar 'de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld' te worden.

de motie. Daarbij verwijzen wij naar de Verklaring van Tilburg. In een persoonlijke brief aan Bob en mij herhaalt Timmermans zijn inzet om de motie zoveel als mogelijk uit te voeren.⁴⁵⁹

Transitie

Een en ander wil niet zeggen dat wij het alleen maar hadden over de problematiek van eerlijk meten. Kijken wij bijvoorbeeld naar de workshops die op de eerste conferentie werden gehouden dan zien wij naast 'economisch meten' ook onderwerpen als: Duurzaam consumeren, Groei en herverdeling, Landbouw en Media. Andere steeds terugkerende onderwerpen waren onder meer omgekeerde ontwikkelingshulp, werkgelegenheid en bestaanszekerheid. En natuurlijk de overgang naar een duurzame en solidaire economie. Wat dat aangaat vind ik het basisdocument voor de conferentie in Antwerpen in 2009 een goed voorbeeld van een tegelijk brede en diepgaande benadering. Ik citeer uit de samenvatting van dat basisdocument:⁴⁶⁰

'Transitie management'

Belangrijk om een overgang tot stand te brengen, is een programatisch kader dat helderheid biedt over de aard van de urgentie van de transitie, van de daarvoor gehanteerde strategieën en de daarbij gehanteerde maatregelen en instrumenten. Dit geheel wordt ook wel transitie management genoemd. Het basisdocument gaat daar uitvoerig op in, en die thema's stonden ook prominent en gedetailleerd op de agenda in Antwerpen.

Tegelijkertijd werden ook de systeemkenmerken niet uit het oog verloren. Het basisdocument behandelt de belangrijkste: groei dwang, de eenzijdige meting van de economie, de noodzaak van een breed economiebegrip, geldcreatie, onevenredige eigendomsverhoudingen, de spanning tussen collectieve en private belangen, quotering en het inkaderen van de marktwerking.

De invulling van het basisdocument en het programma van 'Antwerpen' zijn met name gericht op de structurele maatregelen, terwijl beseft wordt dat de 'culturele' kant van de problematiek minstens even belangrijk is, en dat de twee samen één medaille vormen.

Strategie

Bij het omschrijven van de strategie, wordt onderscheid gemaakt tussen drie strategische doelen die gelijktijdig gevolgd moeten worden. Het gaat om efficiëntie

459 Zie: <http://platformdse.org/?s=Verklaring>

460 Zie: 2009 PDSE: *Basisdocument voor de conferentie in Antwerpen*.

(op zowel ecologisch als sociaal gebied), om sufficiëntie (dus een 'genoegstrategie') en om herverdeling.

Qua instrumenten die daarbij benut kunnen worden, en gekoppeld kunnen worden aan de strategieën, wordt onderscheid gemaakt tussen financiële instrumenten, ge- en verboden, quoterings, publieke investeringen, cognitieve en normatieve instrumenten en institutionele hervormingen. In een tabel wordt zichtbaar gemaakt welke instrumenten te combineren vallen met welke strategie. Ook de vaststelling van de fasering valt aldus het basisdocument onder het transitie-management. In de eerste transformatiefase zijn maatregelen en veranderingen wenselijk en nodig in de richting van de groeiverlegging. Daar vallen onder meer onder de verschuiving van de materiële consumptiegroei naar maatschappelijke investeringen in meer duurzaamheid en solidariteit. Op (middel)lange en lange termijn zijn maatregelen nodig om tot een daadwerkelijk duurzame en solidaire economie (in de zin van ook een duurzaam nationaal inkomen) te komen, met inbegrip van het mogelijke element van een netto groeivermindering (of materiële krimp) in de rijkere landen.

Te voorzichtig?

Ik heb indertijd veel werk besteed aan dit basisdocument. Ik heb ook altijd bepleit in de diepte te gaan en bijvoorbeeld de systeemkenmerken mee te nemen in de discussie. Wat mij nu opvalt bij deze formuleringen is dat ik misschien toch wel te voorzichtig ben geweest. Ik mis eigenlijk een analyse meer ten gronde, dus die van de actuele productiewijze en sociale formatie zoals beschreven in het hoofdstuk 11 over Politieke Economie. Dat heeft er natuurlijk mee te maken dat moest worden gezocht naar formuleringen en stellingnamen die ook binnen PDSE en VODO (de partner bij deze conferentie) voldoende draagkracht konden vinden.

Appèl van Antwerpen

De conferentie van Antwerpen leidde tot een vervolg op de Verklaring van Tilburg, het Appèl van Antwerpen.⁴⁶¹ De kern daarvan is dat als wij dat willen realiseren waar in de Verklaring van Tilburg toe wordt opgeroepen, wij dan ook de enorme urgentie daarvan moeten erkennen. Er is geen tijd om te wachten. En daarom ook de oproep aan overheden en maatschappelijke organisaties om gezamenlijk in actie te komen.

Die oproep hebben wij ook gepresenteerd aan toenmalig premier Balkenende. Daarop reageerde hij in een aan mij gerichte brief als volgt: 'Van

461 Zie: 2010 PDSE: *Appèl van Antwerpen*.

bijdragen als de uwe maakt het kabinet dankbaar gebruik.’ En hij voegt eraan toe: ‘Voor de welvaart van Nederland is globalisering van groot belang, maar dan wel een globalisering die verantwoord is: houdbaar, duurzaam en solidair’. Het zijn deze principes, die volgens de premier ook tot uiting kwamen in de specifieke punten van de Nederlandse inzet voor de toenmalige G20 bijeenkomst, zoals het tot stand komen van een handvest voor duurzaam economisch handelen, steun aan de armste ontwikkelingslanden, het aanpakken van perverse prikkels vanuit de beloningsstructuren in de financiële sector, en een mondiaal klimaatakkoord.

Het Platform Duurzame en Solidaire Economie was niet ontevreden met deze reactie omdat ze van de premier zelf afkomstig was en derhalve ook het gehele kabinetsbeleid raakte. Het was te hopen, aldus een reactie van PDSE, dat ook bij de bestrijding van de economisch-financiële crisis het kabinet aan deze uitgangspunten vasthoudt. Achteraf moet ik natuurlijk vaststellen dat dit het zoveelste voorbeeld was van *window dressing* door het kabinet.

Fair & Green Deal

Het Appèl leidde in Nederland tot een overleg tussen een indrukwekkend aantal maatschappelijke organisaties. Dat leidde nog in 2009 tot een *Alliantie Fair & Green Deal* (FDG) en tot een gelijknamige oproep.⁴⁶² Die verklaring vind ik nog steeds een prima document, vooral vanwege de uitgebreide operationalisering van dat waartoe in de Verklaring van Tilburg en het Appèl van Antwerpen werd opgeroepen. Zo werden op de volgende gebieden voorstellen geformuleerd:

1. Economische sturingsinstrumenten
2. Hervorming van het financiële bestel
3. Werkgelegenheid, inkomens- en investeringsbeleid
4. Mondiale herverdeling en wereldhandel
5. Bevolkingsbeleid
6. Vredesbeleid en conflictbeheersing
7. Welvaart en welzijn eerlijk meten

Ik geef hier alleen maar de koppen van paragrafen weer, uiteraard zijn daaronder uitwerkingen van de voorstellen te vinden. Waar het mij om gaat is dat ook bij deze gelegenheden, net als bij voorgaande als de acties rond de WTO sociale bewegingen niet alleen maar kritiek en verzet ontplooiën maar ook met vele concrete beleidsalternatieven zijn gekomen.

⁴⁶² Zie: 2010 PDSE: *Een Fair & Green Deal*.

Aanbieding boek *Plan van Nederland* van John Huige en Lou in Nieuwspoor

Operationalisering behoort tot de praktijken van sociale bewegingen. Daar is te weinig oog voor, mede dankzij regelmatige verdachtmakingen door verdedigers van de bestaande orde.⁴⁶³

Een ander opvallend aspect van deze oproep tot een *Fair&Green Deal* is dat die werd ondertekend door een groot aantal organisaties en instellingen. Daaronder natuurlijk de *usual suspects* als Vereniging Solidair, Omslag en TransNational Institute. Maar ook in het huidige krachtenveld gevestigde instellingen als de ASN Bank, Triodos Bank, en Cordaid. Daarnaast waren er individuele ondertekenaars. Er vormde zich in die dagen een brede alliantie van organisaties die streefden naar een duurzame en solidaire economie.

Vervolg FGD

Deze verklaring leidde ook tot enkele vervolg initiatieven. De conferenties van 2010 en 2011 waren gericht op de implementatie van de FGD. Daarnaast verschillende lokale cursussen, onder andere met Ekklesia Den Haag, in Amersfoort, en opnieuw in Tilburg. Het NIVON heeft in een officiële verklaring deze *Fair&Green Deal* tot het eigen gedachtegoed verklaard. Kees Hudig en ik werden uitgenodigd om op de landelijke

⁴⁶³ Zie bijvoorbeeld in hoofdstuk 13 de paragraaf over *De onmacht van de anti-anti-globalist*.

jaarvergadering hier iets over te komen vertellen. Het NIVON heeft ook cursussen hierover georganiseerd in samenwerking met het Platform. Des te meer valt mij op dat van zowel deze alliantie als van de Verklaring van Tilburg en het Appèl van Antwerpen nauwelijks nog iets wordt gehoord. Wel is, na mijn tijd van coördinator, door PDSE de lijn van verdere operationalisering doorgezet in de vorm van het programma De Grote Transitie. Op tien werkvelden is op een aantrekkelijke manier, en begeleid door filmpjes en ambassadeurs, de noodzakelijke transitie omschreven, wat een echte stap vooruit was. Maar het oorspronkelijke gedachtegoed als die drie Verklaringen wordt nauwelijks nog genoemd, laat staan dat zij prominent in het bewustzijn verkeren.

Daarnaast is opvallend dat van de bij de presentatie van de F&G Deal getoonde bereidheid tot samenwerking tussen de verschillende organisaties niet veel terecht is gekomen. Er is nog weinig van gehoord behalve dan de samenwerking met NIVON. Soms voel ik mij daarover schuldig omdat ik wel een belangrijke rol heb gespeeld bij de totstandkoming van deze alliantie, maar deze daarna heb verwaarloosd. Maar ja, ik vertelde al dat ik mij in 2011 gedwongen zag om te stoppen als coördinator van PDSE en tot mijn spijt ook deze samenwerking heb moeten verwaarlozen.

Expertmeetings

In de jaren dat ik coördinator was van PDSE hebben wij verschillende *expertmeetings* georganiseerd. Ik heb dat ervaren als een probaat middel om tot menings- en besluitvorming te komen. Ik heb eerder al de vier *meetings* vermeld in vervolg op de eerste petitie: met economen, met politici, met ondernemers, en met vakbonden. Daarnaast was er die over indicatoren die leidde tot de publicatie van de brochure over dat onderwerp en de eigen versie van MEV+ 2013. In 2009 was er een *expert-meeting* over economie en vrede⁴⁶⁴. Deze was eveneens goed bezocht, met opvallend veel deelnemers uit Vlaanderen. Ik ben zelf steeds overtuigd geweest van het belang van de problematiek van oorlog en vrede bij de transitie naar een duurzame en solidaire economie. Ik vond en vind die de ‘derde pijler’ van ons werk, naast ecologie en de sociale kwestie. Het blijft jammer dat wij ook hieraan geen vervolg hebben kunnen geven.

464 Zie: <http://platformdse.org/?s=vrede>.

Juridische stappen

In 2011 hebben wij samen met juristen een *expertmeeting* georganiseerd over de mogelijkheid van juridische stappen richting duurzaamheid.⁴⁶⁵ Deze vooral door juristen goed bezochte meeting leverde veel mogelijkheden op om ook met juridische middelen de transitie richting duurzaamheid te realiseren. Deze meeting heeft nadien binnen PDSE niet geleid tot vervolgvactiteiten. Wel is later gebleken, dankzij Urgenda, dat er ook op juridisch gebied mogelijkheden zijn om ander beleid af te dwingen. Of daar echt iets van komt is nog steeds ongewis.

Adviseur PDSE

Door de ernstige ziekte van Wil en de praktische consequenties daarvan werden mijn mogelijkheden om buitenshuis te werken zeer beperkt. Haar overlijden nam ook veel van mijn kracht en inspiratie weg, en dus ook van mijn inzet. In 2011 besloot ik terug te treden als coördinator en als lid van PDSE. Ik bleef in de marge meewerken als adviseur en werkte op incidentele basis mee aan projecten. Zo heb ik meegewerkt aan een commentaar op een rapport over het bankwezen.⁴⁶⁶ Daarnaast droeg ik bij aan een commentaar op een CPB-rapport over windmolens.⁴⁶⁷ En ook heb ik mij ingezet voor de petitie over Brede Welvaart en over Ecologische Voetafdruk. Ik werd als coördinator opgevolgd door Martijn van der Linden.

Internationale Ontwikkeling en Mondiaal Bestuur

In 2011 hebben wij een *expertmeeting* georganiseerd over Internationale Ontwikkeling en Mondiaal Bestuur – Noodzaak, opties en dilemma's. Het oorspronkelijke enthousiasme voor mondiale reguleringen is de laatste decennia flink bekoeld, ook in kringen van aanvankelijke voorstanders. Dat heeft te maken met verschillende oorzaken, waaronder het falen van

465 Zie: <http://platformdse.org/juridische-stappen-naar-een-duurzame-en-solidaire-samenleving/>.

466 Zie: Martijn Jeroen Van der Linden en Lou Keune: *Commentaar bij het rapport Naar een Dienstbaar en Stabiel Bankwezen van de Commissie Structuur Nederlandse Banken*. Platform Duurzame en Solidaire Economie – juli 2013. Zie http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/Commentaar-bij-het-rapport-Naar-een-Dienstbaar-en-Stabiel-Bankwezen_Platform-DSE_juli-2013.pdf.

467 Zie: Bram Meulenbeld, Gerrit Stegehuis en Lou Keune: *De maatschappelijke kosten en baten van windmolens*. PDSE maart 2015, <http://platformdse.org/de-maatschappelijke-kosten-en-baten-van-windmolens/>.

instituties als de Wereldbank en het Internationale Monetaire Fonds, het ondemocratische karakter van verschillende instellingen, en de overheersing van neoliberale vormen van (de-)regulering.

Toch is mondiale regulering op verschillende gebieden onvermijdelijk, de klimaatconferentie van Parijs illustreert dat. Want veel problemen waar de mensheid nu voor staat zijn mondiaal van karakter en vereisen naast lokale initiatieven ook een mondiale aanpak. Denk bijvoorbeeld aan het verergeren van mondiale vraagstukken als de voortgaande ecocide en de toenemende ongelijkheid in inkomens. Maar mondiale regulering biedt alleen perspectief onder dwingende condities. Een daarvan is dat een sterke en mondiale beweging-van-onderop het globale beslissingsproces zeer kritisch blijft volgen en zich actief inzet voor werkelijk duurzame en solidaire vormen van mondiaal bestuur. Deze *expertmeeting* leidde tot een gelijknamige publicatie.⁴⁶⁸

Het behoort tot een van mijn vaste overtuigingen dat mondiaal bestuur verder moet worden ontwikkeld en toegepast. De tijd is voorbij dat landen of groepen van landen majeure mondiale ecologische en sociale vraagstukken zelf kunnen oplossen. Dat neemt uiteraard niet weg dat ook individuele landen als Nederland de verantwoordelijkheid hebben om te doen wat noodzakelijk en mogelijk is, ook al laten veel landen die verantwoordelijkheid liggen.

GELD SCHEP JE ZO #2

Zaterdag 21 januari
van 14:00-17:00 uur

Occupy Tilburg

Programma

- 14.00 **Geldschepping, speculeren en rente** : een presentatie van Martijn van der Linden
- 15.15 **Money as Debt** Video
- 16.00 **Alternatieve economie**
Presentatie : Lou Keune
- 17.00 Afsluiting

Waar?
In het Sociaal Centrum,
Stadhuisplein 350, Tilburg

Voor meer info zie www.occupytilburg.nl

⁴⁶⁸ Zie: 2013 Opschoor, Hans, en Lou Keune, red.: *Internationale Ontwikkeling en Mondiaal Bestuur*.

Faciliteiten

Zoals eerder aangegeven kon ik al dat werk voor PDSE doen mede dankzij mijn positie bij de universiteit. Ik had daar werkruimte (waarvan ik tot 2018 gebruik heb gemaakt!). En ook andere faciliteiten als een eigen fondsje ontstaan door diverse derde-geldstroom activiteiten. Ook maakte ik gebruik van kopieerfaciliteiten en van de restauratieve voorzieningen. Bij de ICT-afdeling kon ik terecht voor hulp en ondersteuning. Het vakgroep secretariaat verleende diverse hand- en spandiensten. Niet onbelangrijk was dat ik ook gebruik kon maken van collegezalen en andere werkruimtes, waaronder de aula van de universiteit. Dat vergemakkelijkte enorm de organisatie van de conferenties, *expertmeetings* en werkoverleggen. Dat zijn allemaal faciliteiten die PDSE na mijn vertrek als coördinator moest ontberen, en dat heeft zeker doorgewerkt in de effectiviteit van het werk, zeer tot mijn spijt. Bovendien kon ik dankzij mijn betrekkelijk riant inkomen allerlei uitgaven, als reiskosten, gemakkelijk zelf betalen. Dat zijn allemaal omstandigheden waarvan het belang niet mag worden onderschat. Overigens heeft ook Oikos in Utrecht PDSE jarenlang gastvrijheid verschaft voor onze werkbesprekingen. Dat was door bemiddeling van ons lid Christiaan Hogenhuis.

Milieudefensie

Zoals gezegd ben ik in 2011 gestopt als lid van PDSE. Ik bleef wel actief als adviseur. Ook heb ik nadien in enkele PDSE-projecten meegedraaid. Vanuit die PDSE-ervaring ben ik nog zo'n twee jaar als adviseur betrokken geweest bij een project van Vereniging Milieudefensie gericht op regionalisering van de landbouw. Ook daar kijk ik met veel genoegen op terug, het was een zeer leerzame ervaring. Maar ook daarmee moest ik stoppen. Dit adviseurschap was in vervolg op een inleiding over Duurzame en Eerlijke Economie die ik in 2012 op de landelijke ledenvergadering heb gehouden. In deze inleiding onderzocht ik de mogelijkheden van die andere economie. Daarbij probeerde ik de vraag te beantwoorden of zo'n economie mogelijk is.

Ik kwam met een positief antwoord. Want drastisch ingrijpen in economische structuren is al eerder gedaan (zie de oorlogseconomie van Churchill, de New Deal van Roosevelt; planningseconomie in Singapore, India, China; de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog). Steeds is het gevoel van urgentie beslissend. Er zijn ook al vele initiatieven, ook in Nederland.⁴⁶⁹ Veel voorstellen voor ander beleid zijn bovendien al

469 Ik doelde daarmee op initiatieven als het project van regionalisering van de landbouw

Lezing Patriottisme Tilburg 2018

beschikbaar, met veel operationalisering.

Maar ik kwam ook met een negatief antwoord. Een grondig alternatief veronderstelt ook een botsing met de systeemkenmerken van het heersende neoliberal denken. Botsing met bijvoorbeeld het vrijhandel denken binnen de EU en de WTO; het privébezit van grond en andere productiemiddelen; en sterke belangengroepen.

Mijn conclusie was dat we zelf moeten beginnen met de opbouw van een andere samenleving. Tegelijkertijd moeten wij werken aan de politieke machtsvorming (breder dan politieke partijen) om die opbouw mogelijk te maken.

Die laatste conclusie, noodzaak van machtsvorming, is wat mij steeds meer bezighoudt. Wij kennen de problemen en wij weten steeds beter wat er moet worden gedaan. Alleen is er nog onvoldoende machtsvorming om die transitie gerealiseerd te krijgen. Dus, is mijn conclusie, moet aan dat politieke werk een hogere prioriteit worden gegeven. Voor alle duidelijkheid, het gaat hierbij om machtsvorming binnen én buiten politieke partijen. Ik verwijs naar het in hoofdstuk 13 daarover gestelde door Martha Hanecker op de conferentie in Schengen.

Plan voor Nederland

Wat mij ook steeds bezig heeft gehouden is de verdere operationalisering van DSE. Daarover heb ik in het voorgaande al een en ander gezegd. Al pratende en doende kwamen John Huige en ik op het idee om eens te na

te gaan in hoeverre het mogelijk is om de operationalisering te betrekken op een nationale economie, dus op Nederland. Stel, Nederland moet die kant op, is daar een plan voor te maken?

Dat werd in 2011 uiteindelijk ons Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie in Nederland.⁴⁷⁰ Eerlijk gezegd is dit geen echt geoperationaliseerd plan dat aangeeft wat en hoe binnen welke termijnen zou moeten worden veranderd in de Nederlandse economie. Wel wordt duidelijk aangegeven welke doeleinden van ecologische en sociale transitie moeten worden nagestreefd. Daarbij wordt ook terugverwezen naar het eerder daarover in de PDSE-basisdocumenten gestelde, zoals in de eerste petitie van PDSE over economisch meten, de Verklaring van Tilburg, het Appèl van Antwerpen, en de *Fair & Green Deal*. Verder zijn wij ingegaan op enkele voorwaarden waaraan moet worden voldaan bij de aanpak van een transitie richting een duurzame en solidaire economie.

Dat daarbij het wiel niet opnieuw hoeft te worden uitgevonden wordt in ons Plan ook aangegeven. Zo bespreken wij enkele historische voorbeelden van grootschalige ingrepen in de economie. Mij heeft altijd de oorlogseconomie geïnspireerd zoals die door Churchill (en Keynes!⁴⁷¹) werd ontwikkeld. En ook de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog in landen als Nederland. Ook is er een kort overzicht van andere manieren van transitioneel denken en handelen, als daar zijn:⁴⁷² de ecologische economie, de *Steady State Economy* van Daly, de *Welvaart zonder Groei* van Tim Jackson, de *Economie van het Genoeg* van Bob en Harrie, de De-growth beweging van onder anderen Willem Hoogendijk en Serge Latouche, de Duurzaamheidstransities van Peter Tom Jones, de Samenwerkingseconomie van onder anderen de Vereniging Solidair, de Participatieve Economie van Michael Albert, de Zorgeconomie van Thera van Osch, en de Postkapitalistische Economie van Jo Versteijnen. Wij hebben daarbij ook besproken welke de gemeenschappelijke kenmerken van deze benaderingen zijn:⁴⁷³ erkenning van de urgentie van de noodsituaties, afwijzing van het groeidenken, erkenning van de noodzaak anders te rekenen, primaat van gebruikswaarden, een sterke rol van de overheid, en een andere economische orde. Wij hebben dit Plan gepresenteerd in Nieuwspoort in Den Haag. Tot mijn verrassing waren daar de fractieleiders Jolanda Sap van Groen Links, Emile Roemer van de SP, en Arie Slob van de CU aanwezig. Job Cohen moest voor een dringend overleg naar Berlijn en werd vervangen door Sharon Dijksma. Tot mijn tweede

470 Zie: 2011 Huige, John, en Lou Keune: *Plan*.

471 Zie: 1940 Keynes, John M.: *How to Pay for the War*.

472 2011 Huige, John, en Lou Keune, p. 32 e.v.

473 Idem p. 36 e.v.

verrassing waren de reacties van deze vier op onze presentatie en Plan heel positief.

Columns

Het was een idee van Kees Hudig: waarom geen columns schrijven voor Joop.nl⁴⁷⁴? Prima voorstel want ik heb daarin veel plezier ondervonden. Het is gewoon leuk om vrijuit te schrijven over wat je ergens van vindt. Bij Joop vonden ze dat ook een goed idee. Ik ben daarmee in januari 2010 begonnen. In oktober 2014 schreef ik mijn laatste, in totaal veertien columns. Ik heb daar aardig wat eieren kwijt gekund. Kees heeft mij daarbij redactioneel geholpen.

In 2015 kwam van de redactie van MarketUpdate het verzoek om columns voor hen te schrijven. Ik was daardoor zeer verrast. Want MarketUpdate is nu niet bepaald een linkse website. Wel kritisch, heel kritisch. Ik ben die site zeer gaan waarderen, het werd een nieuwe nieuwsbron voor mij. Ik ben daar in september 2015 mee begonnen. De laatste column was in februari 2017, in totaal 19 columns. Ook hierbij heb ik goede redactionele hulp gekregen, dit keer van Gerrit Stegehuis.⁴⁷⁵

Natuurlijk komen in die columns aardig wat stokpaardjes voorbij. Zo blijf ik mopperen op het CPB en op de BBP-ideologie. Ik spring ook aardig uit mijn vel als er weer eens een minister of premier de economische groei de hemel in prijst. En ik heb mooi afgegeven, vind ikzelf, op dat consumentenvertrouwen, die steunpilaar van het groeidenken. Hoe hoger dat vertrouwen, des te groter mijn afkeuring. Omgekeerd prees ik de consumenten als zij wat bescheidener gingen besteden. Mijn perspectief tegen groei en overconsumptie kwam dus nogal eens terug in mijn bijdragen.

Later ben ik meer toekomstgericht gaan schrijven. Het begrip oorlogseconomie werd belangrijk. Ik ging uit van de grote urgentie van de aanpak van allerlei ecologische en sociale problemen, die bovendien allerhande structurele veranderingen in de economie veronderstelt. Dat kun je niet overlaten aan het vrije spel van de maatschappelijke krachten. Je hebt daar een sterke en interventionistische overheid voor nodig, die uiteraard moet handelen in samenspel met die krachten. Natuurlijk raakte ik hiermee een gevoelige snaar. Want velen van 'links' zijn net als ik zeer gevoelig voor wat een sterke overheid kan aanrichten, bijvoorbeeld op gebieden van

474 VARA.

475 In mijn e-book *'Over economie en hoe nu verder'* heb ik dertien MarketUpdate columns opgenomen. Zie: 2016 Keune, Lou.

vrijheid van meningsuiting en organisatie. Toch blijf ik pleiten voor die interventies, maar dan natuurlijk wel door een democratisch gestuurde en gecontroleerde overheid.

Overlevingseconomie

Een ander thema dat zeker in de columns voor MarketUpdate terugkomt, is dat van de overlevingseconomie. Mijn belangstelling voor dat onderwerp was al te vinden in mijn onderzoek over marginalisering.⁴⁷⁶ Zij is mede gevoed door mijn ervaringen met overleven op microniveau, in mijn onderzoek over de Tilburgse textielindustrie⁴⁷⁷ en over de burgeroorlog in El Salvador.⁴⁷⁸ Ook mijn onderzoekje over Ivania past daarin. Mijn herinneringen aan de tijd dat mijn vader tijdens de Tweede Wereldoorlog in de gevangenis zat zijn trouwens ook van invloed: zonder directe hulp van burens en parochie hadden wij het toen niet gered. In al die gevallen deden zich situaties voor waarin de oriëntatie van de mensen niet zozeer op geld waren gericht, want dat was er toch niet of in onvoldoende mate. Het ging er vooral om je dagelijkse bestaan in te vullen door zoektochten naar voeding, kleding, huisvesting en wat dies meer zij. Uiteraard zijn het niet helemaal vergelijkbare situaties. In Tilburg waren de omstandigheden om te overleven veel beter dan in El Salvador en Nicaragua. Maar ook hier moesten mensen zich geregeld richten op voldoening aan behoeften zonder dat daar voldoende geld voor was. In El Salvador moest men zien te overleven onder de zeer moeilijke omstandigheden van een land in gruwelijke oorlog. In al die situaties moest men zich veel meer laten leiden door gebruikswaarden dan door ruilwaarden. Meer door wat er concreet beschikbaar is om aan behoeften te voldoen.

Dat heeft mijn denken over economie flink beïnvloed. Het leidde tot het gebruik van de term overlevingseconomie. Uitgangspunt daarbij is dat de ernst en de urgentie van allerlei vraagstukken zo enorm is dat wij gedwongen zijn ons niet meer door geld maar door die grote sociale en ecologische noden te laten leiden. Geld moet worden ontdaan van zijn functie van sturing in de economie. Sturing moet komen door afweging van noden, enerzijds, en reële ecologische en humane mogelijkheden van bestaan anderzijds. Daar komt bij dat geld, althans de financiële wereld, zich onttrokken heeft aan de reële economie van behoeften en mogelijkheden. ‘Geld kun je niet eten,’ heb ik wel eens geschreven.⁴⁷⁹ Het overgrote

476 Zie: 1992 Keune, Lou: *Marginalisering en ongelijke ontwikkeling*.

477 Zie: 1991 Keune, Lou: *De textiel voorbij*.

478 Zie: 1996 Keune, Lou, met Piet den Blanken: *Overleven*.

479 Zie: 2011 Keune, Lou: *Geld kun je niet eten*

Marga Klompé: 'Een bloemetje hoort erbij'

deel van de financiële transacties speelt zich af in de financiële wereld. Het overgrote deel van het geld is ook gecreëerd door de particuliere financiële instellingen. Met geld wordt geld gemaakt. Dat heeft een nefaste invloed op de reële economie, bijvoorbeeld omdat dat geld voortdurend winstmogelijkheden zoekt in de privéwereld en zo de overconsumptie aanwakkert. Maar ook de stabiliteit van de hele economie is in het geding.

Kortom, van geld moeten wij het niet hebben. Uitgaande van de idee van de overlevingseconomie zal geld juist moeten worden onttrokken, monetaire krimp dus. Overconsumptie zal drastisch moeten worden aangepakt. Zeker in de welvarende landen en klassen zal krimp het devies moeten worden, gepaard met herverdeling van rijk naar arm. Welvaart en welzijn zullen moeten worden ingekaderd binnen de ecologische behoeften (als natuurherstel) en grenzen. Wij en de toekomstige generaties mogen blij zijn als wij de botsing met ecologische en sociale grenzen overleven.

Bijlage 1

Basisschema Solidaire Economie

Niveau 1: Utopie Het 'uiteindelijk ideaal', namelijk dat van de vrijheid in de breedste zin van het woord: vrijheid van armoede en onderdrukking, en vrijheid tot ontplooiing.		
Niveau 2: Solidair Economische Orde Een overgangsfase naar dat ideaal. Kern van die economie is dat zij ten principale uitgaat van, enerzijds de mogelijkheden van de mensen en de natuur, en anderzijds de behoeften van diezelfde mensen en natuur. Solidaire economie is primair gericht op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle levende en toekomstige mensen, met respect voor de natuur en het milieu. Zij is gegrondvest op de overtuiging dat samenwerking, onderlinge ondersteuning en een verantwoorde omgang met de natuur uit oogpunt van duurzaamheid meer opleveren dan concurrentie en ongebreideld winstbejag.		
Niveau 3: Transformatiebeleid Beleid om vanuit de huidige neoliberale en kapitalistische orde te komen tot de solidaire economie.		
Niveau 4: Concrete dagelijkse transformatieve praktijken Dagelijks activiteiten waarbij nu al solidaire economie en/of het streven daarnaar gestalte krijgt.		
<i>1 Primaire praktijken</i> Praktijken met kenmerken van solidaire economie zonder dat daaraan een bewuste transformatieve motivering is verbonden.	<i>2 Bewuste praktijken</i> Praktijken met kenmerken van solidaire economie met een bewuste transformatieve motivering.	<i>3 Politieke praktijken</i> Praktijken bewust gericht op (tegen-) machtsvorming t.b.v de ontwikkeling van solidaire economie.

Bijlage 2

Checklist Duurzame en Solidaire Economie - DSE

0 Toestand van de economie		
A Ecologisch-economisch	B Sociaal-economisch	C Financieel-economisch
Voorraden Klimaat Ecosystemen algemeen Dierenwelzijn	Bevolking Werk Onderwijs Gezondheid Welzijn algemeen	Bruto Binnenlands Product Correctieve indicatoren ¹ Vermogensongelijkheid Inkomensongelijkheid Inkomensarmoede Omgekeerde ontwikke- lingshulp Financiële sector
Ecologische schuld van Nederland	Sociale schuld van Ned- erland	Financiële schuld van Nederland
1 Basiskenmerken DSE ²		
Gebruikswaarden (mens- en natuurwaar- den) dominant, geldswaarden secundair Aanwending van gebruikswaarden gericht op behoeften van mens en natuur Aanwending gebaseerd op mogelijkheden van mens en natuur	Aanwending geleid door principes als duur- zaamheid, solidariteit, efficiëntie, innovatie, creativiteit, coöperatie, etc., dus niet door maximalisering van (geld-)winsten Systeem denken Uitgaan van wet van de entropie	
2 Huidige economische orde daarmee fundamenteel in strijd		
Geldswaarden dominant over gebruiks- waarden Aanwendingen geleid door (private en gemonetariseerde) winstmaximalisatie Economische-groei-dwang (BBP-groei) Vrijhandel, 'recht' van de sterksten Private geldcreatie Verkeerd rekenen Continue reproductie van armoede en ongelijkheid	Tendens tot ecocide Tendens tot overbelasting werkenden Tendentieel iedereen met iedereen in concurrentie Privatisering en commercialisering van public goods Voortgaande concentratie van financiële vermogens bij enkelen Voortgaande vergroting van het democra- tisch tekort	

3 Dus beleid van transitie (of transformatie) noodzakelijk (top-down)		
Prijsbeleid Inkomensbeleid (herverdeling) Regionalisering Circulaire economie Van vrijhandel naar managed trade Anders rekenen Consuminderen Arbeidstijdverkorting en -herverdeling Energie- en klimaatbeleid		Krimp financiële sector, geldcreatie ontpri- vatiseren, afbreken van de macht van het geld en van de grote vermogens Versterking structurele voorzieningen gericht op voorkoming ecocycle en op bestaanszekerheid en rechtszekerheid; herorganiseren commons Beleid van stimulering (inclusief publieke ondersteuning) van innovatie Beleid van stimulering (inclusief publieke ondersteuning) van creativiteit en kunsten Gelijk speelveld voor iedereen (eerlijke concurrentie) Democratisering van de economie
4 Maar ook andere leefstijlen en -vormen noodzakelijk (bottom-up)		
A Primaire praktijken Praktijken met kenmerken van DSE zonder dat daaraan een bewuste transfor- matieve betekenis wordt gehecht (w.o. huishoudelijke arbeid, zorg van ouders voor kinderen, mantelzorg, burenhulp, zuinig omgaan met natuurwaarden bij voe- ding, transport, e.d., gezond leven, etc.)	B Bewuste praktijken Praktijken met kenmerken van DSE met een bewuste transformatieve beteke- nis (w.o. regionalisering, circulaire economie, her- verdeling, nieuwe business modellen, consuminderen, agro-ecologie, fair trade, agendasetting, stadsland- bouw, duurzaam bankieren, etc.)	C Politieke praktijken Praktijken bewust gericht op (tegen-) machtsvorming t.b.v. de ontwikkeling van DSE
5 Inzet voor transitie (op beleids- en grondvlakniveau) betekent een machtsconflict Gevestigde belangen (ondernemingen, politici, instituten als CPB, veel burgers, e.v.a.) in strijd met DSE Gevestigde overtuigingen (burgers, politici, ondernemingen, CPB's, e.v.a.) in strijd met DSE		
6 Dus integraal (exemplarisch) denken en handelen met aandacht voor eigen organi- satie		
Bewustwording	Organisatie	Handelen
7 Overlevingsstrategie Steeds ook werken aan overlevingsstrategieën (o.a. zelfvoorziening, veerkracht ontwikke- len, solidariteitsnetwerken), individueel en collectief (PM)		

Bijlage 3*Dashboard mogelijke kerngegevens Macro Economische Verkenning*

Hoofdvelden		
Ecologisch-economisch	Sociaal-economisch	Financieel-economisch
<i>Voorraden</i> (aantal, kwaliteit) Natuur: Living Planet Index = LPI cq PBL index biodiversiteit Landbouwgronden Lucht (exemplarisch: fijnstof) Grondstoffen (exemplarisch: fosfaat, zeldzame metalen) Duurzame energiebronnen (samenstelling, verbruik) Visgronden Watervoetafdruk = WV <i>Klimaat</i> Broeikasgassen <i>Ecosystemen algemeen</i> Ecologische voetafdruk = EV Environmental Performance Index = EPI <i>Dierenwelzijn</i> Omvang consumptie dierlijke producten Aandeel biologische productie	<i>Bevolking</i> Omvang Leeftijdsofbouw <i>Werk</i> Betaalde/Onbetaalde Arbeidcoëfficiënt = BOA Werkloosheid en werkverdeling Overbelasting <i>Onderwijs</i> Graad van alfabetisme, laaggeletterdheid Onderwijsparticipatie <i>Gezondheid</i> Kindersterfte Levensverwachting Voeding (consumptie calorieën, obesitas, ondervoeding) <i>Welzijn algemeen</i> Human Development Index = HDI Inequality Adjusted Human Development Index = IHDI Gender Inequality Index = GII Multidimensional Poverty Index = MPI Happy Planet Index = HPI	<i>Bruto Binnenlands Product = BBP</i> <i>Correctieve indicatoren</i> Index of Sustainable Economic Welfare = ISEW (of vergelijkbare indicatoren als de Genuine Progress Indicator = GPI) Duurzaam Nationaal Inkomen = DNI <i>Vermogensongelijkheid</i> Gini coëfficiënt Global Household Wealth <i>Inkomensongelijkheid</i> Gini coëfficiënt Correctieve indicator (PM) <i>Inkomensarmoede</i> < \$ 2 pppd < SCP armoedegrens <i>Overconsumptie</i> (financieel uitgedrukt) (PM) <i>Omgekeerde ontwikkelingshulp</i> Illicit Financial Flows = IFF Netto ontvangsten in Nederland resp. OECD landen; financiële stromen met ontwikkelingslanden (PM) <i>Financiële sector</i> Procentuele verandering geldhoeveelheid Verhouding in %: geld gecreëerd door centrale bank tov geld gecreëerd door commerciële banken Allocatie nieuw geld (% productie, % consumptie, % onroerend goed, % financiële activa)

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

<i>Ecologische schuld van Nederland</i> Jaarlijkse groei (te berekenen op basis van EV en geldswaarde GHA) Omvang (cumulatie van de jaarlijkse groeigetallen vanaf bijvoorbeeld 1970)	<i>Sociale schuld van Nederland</i> Jaarlijkse groei (te berekenen op basis van het totale inkomenstekort van de mensen <\$2 pppd en het Nederlandse aandeel in het totale inkomensteveel van de mensen > \$ 2 pppd) Omvang (cumulatie van de jaarlijkse groeigetallen vanaf bijvoorbeeld 1970)	<i>Financiële schuld van Nederland</i> Publiek Privaat
---	---	--

PM = Nader in te vullen PBL = Planbureau voor de Leefomgeving

15

Anne van Arend

Aardrijkskunde

Het gebeurde in Utrecht, bij de aardrijkskundeles, eind jaren dertig van de vorige eeuw.

‘Ik werd gesommeerd voor de klas te gaan staan. Vervolgens kreeg ik een metalen ding om mijn hoofd geschoven. De twee ijzeren banden, respectievelijk rond en dwars over m’n hoofd van voor naar achteren, werden stevig aangeschroefd. Het bord werd door een krijtstreep in een linker- en rechterhelft verdeeld. Boven de linkerhelft werd geschreven: semitische schedel. Boven de rechterhelft: Arische schedel. (N.B.: Hoofdletter) Van mijn kopstel werden maten afgelezen en genoteerd. Daarna werd hetzelfde experiment uitgethaald met een jongen, voorzien van een bolle kop, stroblond haar en mooie, blauwe ogen. Ook nu vroeg ik mijn vader om opheldering. Hij schuimbekte van woede en vernedering. Ik kreeg geen uitleg. Maar ik voelde me niettemin als een gevangengenomen dier dat in een circus kunstjes moet vertonen.’⁴⁸⁰

Dit citaat komt uit het boek van Anne van Arend: *Bevochten groei*. Anne was in 1923 geboren in Utrecht. Zij was van Joodse afkomst. Zij heeft de onderdrukking van Joodse mensen aan den lijve ondervonden. Als kind al, maar zeker tijdens de oorlog toen zij met haar moeder moest onderduiken op verschillende adressen. Na de oorlog kwam zij na dramatische gebeurtenissen uiteindelijk in 1970 in Tilburg terecht. Ik weet zeker dat toen haar betere jaren begonnen. Zij overleed in 2009 in verzorgingshuis De Vlasborch in Vught.⁴⁸¹ Anne was een goede vriendin van Wil en mij. Wij kenden haar vanaf de tijd dat zij op de Jan Ligthart basisschool in Tilburg werkte. Onze kinderen zijn daar op school geweest. Daarna was Anne op de IVKO Mavo docent Nederlands van onze dochter Annette.

480 2015 Arend, Anne van, en Lou Keune p. 54.

481 Meer gegevens over het leven van Anne zijn gebracht door Pierre Brouns in: *Levenschets van Anne van Arend* Opgenomen in ‘*Bevochten groei*’ (2015 Arend, Anne van), p. 93 e.v.

In al die vooral buitenschoolse kontakten kwam het oorlogsverleden van Anne dikwijls ter sprake. Wij kenden veel van haar verhalen.

Spielberg

Op een dag zijn Wil en ik naar het Joods Historisch Museum in Amsterdam gegaan om daar de video's te bekijken van het interview dat met Anne gemaakt is in het kader van het Shoah-project van Steven Spielberg. Wij dachten dat wij al wel het een en ander wisten van wat Anne is overkomen. Toch waren wij zeer onder de indruk van deze video's. Wij hoorden veel nieuwe details, maar ook het grote verband in al die verhalen. Ik kan zeer aanraden om die eens te gaan bekijken.

Na het overlijden van Anne kreeg ik dankzij Mechtild Gramlich inzage in een grote stapel door Anne geschreven teksten. Ik ben die in 2013 gaan lezen en inventariseren, en raakte opnieuw onder de indruk. Dat had natuurlijk te maken met de kwaliteit van die teksten. Zoals uitgever Paul de Ridder zei: 'Die mevrouw kan schrijven!'. Opnieuw zag ik allerlei details die voor mij nieuw waren. De teksten gaven mij nieuwe inblik in wat mensen is overkomen alleen omdat zij van Joodse afkomst waren. De actuele betekenis van die verschrikkelijke ervaringen blijft groot. Wij hebben weer te maken met nieuwe dreigingen en praktijken gericht tegen mensen omdat zij een zekere afkomst hebben, of een geloofsovertuiging. Terecht wordt weer gesproken over allerlei vormen van alledaags en minder alledaags racisme en antisemitisme.

Anne als jong meisje

Antisemitisme

Dat komt ook terug in de verhalen van Anne. Dankzij die teksten is mij nog duidelijker geworden dat er al in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw vormen van verholen of minder verholen antisemitisme waren. Lees bijvoorbeeld de ervaringen van Anne op haar middelbare school. Onder andere de hierboven aangehaalde anekdote. Ik had in mijn studententijd al gelezen over Lombroso en zijn theorieën over schedels

Officiële paspoort vader Arend

Vals paspoort vader Arend

van mensen met een volgens hem criminele aanleg. Maar dit verhaal van Anne deed mij echt huiveren, vermoedelijk omdat zo'n gevaarlijke theorie zo dichtbij kwam. Nu wil ik niet suggereren dat schedelmetingen in Nederland veel voorkwamen in die jaren twintig en dertig. Maar het kwam voor, en was uiting van breder in Nederland voorkomende opvattingen.

Joodse identiteit

Wat op mij ook een onuitwisbare indruk heeft gemaakt is Anne's worsteling met haar Joodse identiteit. Als kind op de basisschool is zij zich al gaan afvragen wie zij was. Er was iets, wat, dat wist zij op die leeftijd niet. Maar zij merkte wel dat zij zoals zij schrijft 'anders' was dan de andere leerlingen, alleen al door reacties van mensen in haar omgeving. Pas later, in haar jaren van adolescentie, werd dat deel van haar bestaan duidelijker. Dat kwam natuurlijk ook omdat zij door anderen als Joods werd aangemerkt. Maar ook, omdat zij in de joodse verbanden waar zij aan deelnam een bijzondere positie innam. Haar moeder was niet joods, dus werd zij, Anne, door sommige Joodse mensen als niet-joods gezien. Dit is een belangrijk aspect geweest in zeker haar jongere jaren. Het komt op allerlei manieren terug in haar teksten. Voor zichzelf had zij al op jonge leeftijd haar keuze gemaakt. Verschillende keren heeft zij het over haar 'betere helft'; haar joods zijn. Daar was zij trots op en het gaf haar ook veel inspiratie en steun in haar verdere leven. Anne was overtuigd joods, sprak en schreef over haar historische verbondenheid. Vanuit

die motivatie heeft zij zich later ook ingezet voor het doen bloeien van de Liberaal Joodse Gemeente Brabant. Zij had in die oorlogsjaren ook voordeel van haar gemengde afkomst. Want daardoor kreeg zij niet dat gehate ‘jood’ stempel in haar paspoort, in tegenstelling tot haar vader. Zij ondervond daardoor een zekere bescherming en had net als haar moeder meer bewegingsvrijheid dan haar vader die lange tijd ondergedoken heeft gezeten. Desondanks werd ook zij vervolgd.

Onderduiken

Zeker zo indrukwekkend zijn haar verhalen over de tweede wereldoorlog. Ik ken niet veel teksten van mensen die zo direct en concreet laten zien wat de Jodenvervolgving aanrichtte. Haar teksten staan vol van schrikwekkende anekdotes, van gebeurtenissen die zeer bepalend waren en zijn voor heel veel mensen. Je ziet het bij wijze van spreken voor je ogen gebeuren. Hoe haar ouders boeken verbrandden die kritisch waren over de nazi's. Hoe de burgermeester van Utrecht bij haar thuis kwam om haar vader te vertellen, tot zijn spijt overigens, dat hij niet kon blijven werken op de gemeentelijke HBS.

Zij beschrijft hoe zij hun huis moesten verlaten en gedwongen werden te gaan wonen in een buurt vlakbij het station van Utrecht waar Joodse gezinnen bij elkaar werden gebracht. Volgens Anne's vader vergemakkelijkte dat 'het transport', zoals hij cynisch zei. En dan haar gesprek met de moeder van een joods vriendje die zich feestelijk opmaakte omdat zij eindelijk op transport zouden worden gezet waardoor er 'gelukkig' een einde kwam aan alle onzekerheid. Terzijde, ook uit deze anekdotes blijkt dat veel Joodse mensen zich inderdaad al bewust waren van de verschrikkingen waartoe dat 'transport' zou kunnen leiden.

Verliefd in oorlogstijd

Veel anekdotes. Maar voor alle duidelijkheid: Anne laat ook bredere verbanden zien, haar verhalen overstijgen duidelijk het anekdotische niveau. Wat daarbij opvalt, is dat de ervaringen van die verschrikkingen persoonlijk gekleurd zijn, als altijd. Anne schrijft met een grote mate van betrokkenheid. En toch ook met een zekere afstandelijkheid.

Dat laatste heeft onder andere te maken met haar toenmalige leeftijd en volwassenwording. Als jong meisje, lijkt het, werd haar beleving van die periode overkleurd door één alles overheersende werkelijkheid: zij was verliefd. En voor haar geliefde had zij alles over. Kortom, zo gewoontjes zijn dat soort jaren ook. Ik moet daar nogal eens aan denken als ik die beelden

zie en verslagen lees van de hedendaagse oorlogen, en al die mensen die op de vlucht zijn. Steeds denk ik dan, hoop ik, dat daaronder ook mensen zullen zijn die verliefd zijn en dat misschien als het nog belangrijkere onderdeel van hun leven ervaren. Misschien helpt dat hen ook om deze onzalige periode door te komen, zoals het ook Anne heeft geholpen.

Staat Israël

Waarom heb ik al die moeite gedaan en uren gespendeerd aan het maken van dit boek? Natuurlijk zit het antwoord op de vraag in de vriendschap van Wil en mij met Anne. En ook in de kwaliteit van haar teksten. Maar er is meer. Dat is mijn persoonlijke betrokkenheid bij de geschiedenis van Joodse mensen. Als kind en nog meer als student was ik geboeid door die geschiedenis. Die belangstelling had niet alleen te maken met de onderduikers bij ons thuis gedurende de Tweede Wereldoorlog. En maar zeer ten dele met mijn Joodse pianoleraar Gustaaf Hertogs waarover wel eens de vraag werd opgeworpen hoe hij en zijn vrouw de oorlog hadden weten te overleven maar die vraag niet aan hem zelf gesteld zag, ook niet door mij. Die belangstelling had zeker ook te maken met de berichtgeving in de Nederlandse pers in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw over de 'heldenstrijd' van het Joodse volk bij de stichting van de staat Israël. In die jaren was overduidelijk, althans zo beleefde ik dat, wie de goeien waren en wie de slechten. Ik vond dat allemaal heel spannend, en de goeien hadden gewonnen. Denk ook maar eens aan de film *Exodus* uit 1958, en het gelijknamige boek van Leon Uris, zeer populair in de dagen. Maar ja, daar ben ik toch anders over gaan denken toen ik meer ben gaan weten van die strijd en de gevolgen daarvan voor de Palestijnen. De Palestijnen wordt groot onrecht aangedaan. Ik ben daar zeer boos over geworden, en verdrietig over de uitzichtloze situatie waarin nu veel mensen, jong en oud, verkeren.

Maar ben ik boos op de Joodse mensen in het algemeen? Nee, zeker niet. Ten eerste omdat je eigenlijk niet kunt spreken van 'Joden in het algemeen'. Er zijn zoveel verschillen onder hen, met bij sommigen een nogal vluchtige beleving van de Joodse identiteit en bij anderen een zeer orthodoxe. Maar daarnaast ook omdat zich bij mij een vreemd soort eerbied heeft ontwikkeld ten aanzien van Joden. Hun geschiedenis, en vooral hun onderdrukking door de eeuwen heen, hebben bij mij iets doen groeien van grote voorzichtigheid in het geven van oordelen, zelfs over een oorlog als nu die tussen Israël en de Palestijnen. Ik durf daar niet aan, zeker publiekelijk niet. Dat heb ik al jaren. Het werd ook zichtbaar in mijn reactie op de beschuldigingen door Heertje tijdens dat debat in Rotter-

dam.⁴⁸² In zeer kleine Joodse kring is mij dat ook 'n keer overkomen. Daarbij ben ik mij verbaasd gaan afvragen hoe mensen tot dergelijke aantijgingen hebben kunnen komen. Want ik heb nooit, tot dusver althans, iets publiekelijk opgemerkt over hoe ik tegen die oorlog en de staat Israël aankijk. Integendeel, ik laat wel mijn angsten blijken als het gaat om het groeiende antisemitisme van deze jaren. Hoe dan ook, mijn betrokkenheid bij de bredere geschiedenis van Joodse mensen was zeker meebepalend bij mijn besluit mij te gaan verdiepen in de verhalen van Anne en die te publiceren.

Anne 'op leeftijd'

Godelijk vonkje

Anne is tot het einde toe optimistisch gebleven, positief over mensen, ondanks alles. Dat komt ook naar voren uit een citaat van haar: 'Ieder mens heeft een goddelijk vonkje in zich, dat zich op de meest onverwachte wijze ineens kan manifesteren!' Laten wij zuinig zijn op dat vonkje.

Anne heeft meer teksten geschreven dan ik heb opgenomen in 'Bevochten groei'. Ik heb zelf een boekje samengesteld van de brieven die Anne schreef aan haar demente moeder. De titel van dat boekje is: *'Kon ik je maar bevrijden'* – *Brieven aan mijn demente moeder*. Prachtige teksten zijn dat. Ik heb geprobeerd om dat boekje uitgegeven te krijgen maar dat is helaas niet gelukt. Daarnaast hebben Jos van Beers en Mechtild Gramlich twee mooie boekjes uitgegeven met nog ander verhalen van Anne onder de titels *De tjalk van Haastrecht*⁴⁸³ en *Het roze olifantje*.⁴⁸⁴

482 Zie hoofdstuk 14.

483 2015 Arend, Anne van.

484 2016 Arend, Anne van.

Mussert

Tot slot een onderduikverhaal van Anne waaruit blijkt dat er tussen Hitler en mij maar drie handdrukken zaten.

‘Zo belandde ik bij een familie in de buurt van het Wilhelminapark, waar een werkster gevraagd werd. Er waren vier kleine kinderen en elke dag moesten er stapels oude lappen, lakens en luiers gewassen worden. Huishoudelijk werk had ik nog nooit in mijn leven hoeven doen. Ik denk niet, dat mijn mevrouw veel plezier aan me beleefd heeft. Natuurlijk was er, buiten de was van de kleintjes, nog een heleboel linnengoed dat ook wel eens gewassen moest worden. Wij hadden thuis namelijk geen zeep. Maar er was nog één wasserij in de stad, die z’n trouwe klanten kon blijven bedienen. De auto, aangedreven door een houtgaskacheltje achterop in plaats van benzine, haalde vuile was op en bracht die schoon weer later terug. Mijn mevrouw had een dikke zak vuil goed in de gang neergezet. ‘Och Anne, jij kan hard lopen hè? Pak die zak en ren, zo hard je kunt, de auto van de wasserij achterna. Hij is ons voorbij gereden zonder te bellen, maar ik weet dat ie verderop in de straat ook nog een klant heeft.’ Heerlijk! Het was zonnig lenteweer en ik was blij lekker even buiten te kunnen zijn. Juist toen ik bij het volgende adres van de wasbaas aankwam, startte de auto met het walmende houtkacheltje en reed vervolgens de hoek om. Ik erachteraan. Om mezelf nog meer vaart te geven, zwaaide ik de zak krachtig mee in de bocht naar links.

Verder kwam ik niet: een afgebeten Duits *Befehl* en een knellende greep om mijn arm belette me elke beweging. Rond mij twee *Herren* in SS-uniform, twee NSB’ers in hun geëigende kledij. Tussen hen in een meneer in burger met een klein blafhondje. Alle vier geüniformeerden hielden een pistool op me gericht. Ik was te verbaasd om bang te zijn. Wat er in die zak zat werd me op Germaanse wijze toegesnauwd. Ik antwoordde naar waarheid. ‘Alleen vuil wasgoed!’ Mij werd bevolen de zak op straat om te keren. Alle vuile lakens werden grondig uitgeschud. Ze bleken inderdaad geen gevaarlijke projectielen te bevatten. De ene mof hield nog steeds mijn arm omklemd. ‘*Kennst du diesen Herr?*’ Ik keek naar de man met het hondje. De pistolen bleven op me gericht. Geheel naar waarheid antwoordde ik, de meneer nooit eerder ontmoet te hebben. ‘Kijk eens heel goed’, beval nu een van de NSB-aanhangers. Maar hoe goed ik ook keek, ik zag niets bekends aan de man. Zowel hijzelf als zijn hondje keken me gluisperig aan. Het hondje gromde erbij. ‘Deze heer hoort u te kennen: dit is Anton Mussert!’ Ik schrok me rot. Wist niets te zeggen. ‘Je weet toch wel wie dat is?’ Ik knikte. Ik kreeg bevel de was weer in te pakken. De pistolen verdwenen. Maar ik mocht nog niet gaan. ‘*Personsbeweis!*’ Ik legde uit dat ik niet hieraan had gedacht toen ik de auto van de wasserij moest inhalen. Maar ik wist toch wel dat iedereen dit document altijd bij zich moest dragen. Ik knikte schuldbeewust. Nou ja, voor deze keer zouden ze me

dan wel laten gaan. Ik bedankte de heren en draaide me om. Maar een van hen had nog iets op het hart: 'Ben je soms een Jodin?' Onmiddellijk antwoordde ik, zonder te veel nadruk: 'Welnee, gelukkig niet!' Op dat moment zegende ik mijn verkeerde helft. Ze wilden mijn naam nog weten. Zonder aarzelen zei ik 'Marietje' te heten. Achternaam? 'Vogel' antwoordde ik spontaan. Tenslotte heette ik 'Van Arend'! Ik gaf een gefingeerd adres op, waarna ik mocht gaan. Mijn werkgeefster was niet gelukkig met mijn verhaal. We spoelden alle lakens uit in de gootsteen.'

16

Universiteit

Toen we in 1965 uit Colombia terugkeerden keken Wil en ik verbaasd op van de vele veranderingen die zich in Tilburg en ook op de universiteit⁴⁸⁵ hadden voorgedaan. ‘Het gistte aan alle kanten’, dat is de karakteristiek die ik eraan gaf. Nog steeds voel ik iets van de elektriserende ervaringen uit die tijd. Natuurlijk hadden wij in Colombia ook al heel veel gistende omstandigheden meegemaakt. Toch waren wij nogal verbaasd van de vele fronten waarop zich dat in Tilburg voordeed: de wijk Wandelbos, op de scholen van de kinderen, in de kerk, in de stad, de textielindustrie, eigenlijk in alle aspecten van ons leven. Dus ook op de universiteit.

In 1962 heb ik een klein jaar gewerkt voor de universiteit. Per 1 december 1965 kreeg ik een nieuwe aanstelling aan de universiteit. Ik bleef tot 2003 in dienst daarvan, tot ik met pensioen ging. Daarna heb ik tot 1 januari 2018 gebruik mogen maken van werkruimte en andere faciliteiten bij de Sociale Faculteit. Ik vond het toen echt tijd op te stappen. Nog steeds mag ik van enkele faciliteiten gebruik maken, waarvoor ik de bestuurders die dit mogelijk hebben gemaakt zeer erkentelijk ben. In totaal ben ik dus 54 jaar aan de universiteit verbonden geweest, exclusief mijn studententijd.

In de voorgaande hoofdstukken is een groot aantal onderwerpen ter sprake gekomen waar ik betrokken bij ben geweest. Dat waren overwegend activiteiten die zich buiten de universiteit afspeelden. En dat terwijl ik gedurende het overgrote deel van al die jaren in dienst van de universiteit was. Dat lijkt tegenstrijdig, had ik dan geen ‘wetenschappelijke’ taken? Natuurlijk wel. Maar ik verkeerde in de gelukkige omstandigheid dat ik dat kon doen dankzij het in die jaren nogal liberale klimaat aan onze universiteit. Daar kwam bij dat ik een betrekkelijk stevige positie had, ik nam deel aan een flink aantal netwerken waarvan ook een zekere bescherming uitging. Dat maakte het mogelijk om mijn opvatting over

⁴⁸⁵ Onze universiteit heeft nogal verschillende benamingen gehad, variërend van RK Handelshogeschool tot het hedendaagse en potsierlijke Tilburg University. Lang werd de instelling een ‘hogeschool’ genoemd ondanks zijn universitaire taken en bevoegdheden. Ook voor die periode gebruik ik de aanduiding ‘universiteit’.

de taak van wetenschap en universiteit te realiseren. Wij, de universitaire gemeenschap, hebben, vind ik, zeker twee sterk bepalende principes. Ten eerste moeten wij de wetenschap vooruit werken, ontwikkelen. Daaruit vloeien taken voort als onderwijs en onderzoek.

En ten tweede hebben wij een maatschappelijke verantwoordelijkheid, wij dienen ons ook als wetenschappers in te zetten voor de verdere ontwikkeling van een waarlijk humane samenleving. ‘Wetenschap in dienst van het volk’ was ooit de leus van kritische studenten en academici. Tegenwoordig worden andere hoogdravende uitdrukkingen gebruikt om die taakopvatting te concretiseren. Maar in de kern staat dit principe aardig overeind. De wetenschapswinkels waren vormen van in praktijk brengen van deze opvatting. Helaas constateer ik dat die opvatting tegenwoordig veel te veel gericht is op het versterken van bedrijfsleven en overheden. Dat heeft ook te maken met de hedendaagse financiering van het wetenschappelijk bedrijf: de zogenaamde derde geldstroom wordt gezien als een belangrijke inkomensbron. Nu heb ik zelf ook nogal wat activiteiten gerealiseerd die via overheden werden gefinancierd. Daarbij heb ook ik ervaren hoe verleidelijk het kan zijn om je door bepaalde politieke belangen te laten leiden. Ik denk zelf dat ik mij daardoor niet heb laten beïnvloeden, maar zeker weet ik dat niet.

Daar komt in mijn geval bij dat ik werkzaam was in een veld dat het zwaartepunt legt op de maatschappelijke verantwoordelijkheid. Want op het gebied van ontwikkelingssamenwerking was dat per definitie het geval. Bijvoorbeeld het Instituut van Ontwikkelingsvraagstukken (IVO), waar ik lang deel van uitmaakte, ik kom daar op terug, had die taakopdracht: werken aan het bestrijden van de armoede. Daar ging het allereerst om. Daar kwamen natuurlijk ook andere belangen bij. Bijvoorbeeld moest voor het instituut op allerlei manieren een zekere financiële continuïteit worden gegarandeerd. Want wij hebben het ook over de verantwoordelijkheid om de medewerkers van de instelling een baan zekerheid te geven. En dat kan de verleiding groot maken om zo veel mogelijk projecten binnen te laten. Ik wil niet suggereren dat het IVO erg gemakkelijk of permissief was op dat punt, integendeel. Maar het gevaar van je ondergeschikt te maken aan belangen van overheden en bedrijven is er zeer zeker.

Community Development

Ik werd door professor Janssen, beter bekend als ‘de pater’ meteen aan het werk gezet in het onderwijs. Dat werd in eerste instantie een cursus *community development* (CD). Daar deed van begin af aan een aardig aantal van enkele tientallen studenten aan mee. Van begin af aan ook volgde ik

daarbij de participerende methode. Natuurlijk gaf ik hoorcolleges, dat wil zeggen dat ik een introductie gaf op het te behandelen onderwerp. Maar dat beperkte zich tot het eerste uur van het uit twee uren bestaande college. Ik nodigde zo snel mogelijk uit tot het stellen van vragen of het bediscussiëren van de gepresenteerde stof. Dat leidde ertoe dat het zeer levendige bijeenkomsten werden. Die levendigheid had ook te maken met het type student dat zich voor deze cursussen opgaf. Daaronder waren veel zeer kritische studenten, die vaak ook actief waren in bijvoorbeeld de studenten organisatie ATSO of in de studentenparochie Maranatha. Dat betekende ook dat in veel gevallen de discussies zich verbreedden tot allerlei maatschappelijke vraagstukken waar in die dagen studenten veel mee bezig waren. Natuurlijk bleef er dan een accent bestaan op de vraagstukken van ongelijke ontwikkeling, toen nog aangeduid met 'leer van de economische en sociale aanpassing der minder ontwikkelde gebieden' of vergelijkbare uitdrukkingen. Deze manier van benoemen van de ontwikkelingsvraagstukken ondervond al heel snel kritiek van de studenten. Het was in de tijd dat bevrijdingsoorlogen als in Vietnam of in Angola en Mozambique, of de Apartheid in Zuid-Afrika, en de dictatuur van het generaalsregime in Brazilië, veel aandacht kregen, ook in de pers. Bovendien paste ik in deze colleges het principe toe dat een onderwijskundig proces zo veel als mogelijk moest aansluiten bij de eigen situatie en belevingen van de studenten. Het was dan ook niet vreemd als wij in de colleges spraken over thema's als de afwezigheid van democratie binnen de universiteit, of de eenzijdigheid in de opleiding. Kortom, het was een levendige en zeer betrokken boel.

Ik werd ook in andere instellingen gevraagd te komen vertellen over CD en over ontwikkelingsproblemen. Ik werd al snel docent op het Gemeenschappelijk Instituut voor de Theologie (GIT) dat in die jaren zestig werd opgericht. Ik kom daar uitgebreid op terug. Ook werd ik gevraagd om een collega op het *Institute of Social Studies* in Den Haag te vervangen bij de cursus CD in het kader van de *Social Policy Course*. Dat was voor een zeer divers gezelschap van studenten, bijna allemaal uit ontwikkelingslanden, slechts een enkeling uit Nederland. Dat heb ik als een verrijkende ervaring beschouwd, vooral vanwege de diversiteit van de studenten. Waar ik nog wel eens zweetdruppels van krijg is de vele fouten die ik maakte met de voertaal Engels. Ik beheerste de taal wel, maar ging vaak de mist in bij de uitspraak. Gelukkig was meestal mijn ISS-collega Henk van Roosmalen bij mijn colleges aanwezig, die als het echt onverstaanbaar werd als een soort tolk kon optreden. Ook op andere plekken werd ik gevraagd een of meerdere colleges en cursussen te verzorgen. Op de Sociale Academie Markendaal in Breda heb ik vier jaar een cursus

geleid. Ook heb ik onderdelen van de universitaire leergangen over ‘De problematiek der Ontwikkelingslanden’ op verschillende universiteiten verzorgd, waaronder de Tilburgse.

Groei personeelsformaties

Gevoegd bij allerlei andere activiteiten beschreven in hoofdstuk 4 betekende dit dat ik een heel druk baasje werd. Ook op andere gebieden werd ik actief. Al snel nam ik ook deel aan de beginnende discussies over de inrichting van de universiteit of de aard van de wetenschapsbeoefening. Dat alles in de context van snelgroeiende aantallen personeelsleden. Naast de hoogleraren werden er steeds meer wetenschappelijk medewerkers benoemd. Ook kwamen er veel nieuwe ondersteunende personeelsleden waaronder secretariële ondersteuning, de bibliotheek, de afdeling Post en Bewaking, de schoonmaak, de restauratieve voorzieningen, de personeelsadministratie, onderzoek ondersteunende diensten als het rekencentrum,⁴⁸⁶ en de dienst Studentenwelzijn. Dat waren allemaal mensen met aanstellingen en opdrachten die hun plek moesten bevechten in de universitaire instelling.

Ik moet wel zeggen dat er in die dagen zeker onder het wetenschappelijk personeel veel vrijheid was op gebieden als werktijden en verantwoording van het werk. Ik heb daarover eerder verteld.⁴⁸⁷ ‘Er was nauwelijks een stelsel van verantwoording, op voorhand was niet duidelijk omschreven wat je taken waren. Het was ook een nieuwe tijd, veel dingen moesten hun plek nog krijgen.’ In de jaren tachtig veranderde veel, ook wat dit aangaat. Het stelsel van voorwaardelijke financiering van onderzoek werd bijvoorbeeld ingevoerd. ‘Je moest op voorhand duidelijk maken wat je ging doen. Dat moest worden goedgekeurd en achteraf moest je verantwoording afleggen.’ Ik vond dat een goede ontwikkeling, het heeft bijgedragen aan de productiviteit. Maar ik ben op dit moment niet meer zo positief. Door onder meer de huidige vormen van financiering heeft zich een disciplinerende ontwikkeling ontwikkeld die de wetenschappelijke vrijheid zeer beperkt. Er moet worden gescoord, liefst in Engelstalige toptijdschriften.⁴⁸⁸ Scoren staat voorop. Dat heeft onder meer tot gevolg dat

486 Max Euwe was een van de initiatiefnemers, ik meen dat hij ook de eerste directeur van het Rekencentrum was.

487 *Univers* 7 juni 2018 p. 6 e.v.

488 Een tragisch voorbeeld van alweer enkele decennia geleden. Mijn collega Joop Roebroek heeft samen met Mirjam Hertogh een prima onderzoek gedaan over de geschiedenis van de verzorgingsstaat in Nederland. Zie: 1998 Roebroek, Joop, en Mirjam Hertogh: *De beschavende invloed des tijds*. Bij zijn reguliere werkbeoordeling

onderzoekers gevoeliger zijn geworden voor de maatstaven van beoordeling van hun werk. 'Het neoliberale denken is dominant geworden aan de universiteit. De wetenschap wordt niet meer door de wetenschap geleid, maar door financiering.' Dit heeft niet alleen gevolgen voor de aard van de wetenschapsbeoefening. Ook het onderwijs lijdt hieronder. Want wetenschappers moeten, willen zij positief worden beoordeeld en carrière kunnen maken, voorrang geven aan het onderzoek, dikwijls ten koste van het onderwijs.

Rechtspositie

Een belangrijke steen des aanstoots was in de jaren zestig en zeventig de gammele rechtspositie van die dagen, die ertoe leidden dat met name de hoogleraren aardig de baas konden spelen over de wetenschappelijke medewerkers, en dus ook konden dreigen met ontslag. Ook wilden veel wetenschappelijke medewerkers erkenning van hun positie als wetenschappers. Een en ander betekende dat niet alleen de studenten maar ook de personeelsleden zich op allerlei fora begonnen te bemoeien met

NAVO tentoonstelling op terrein van de universiteit, 1969

bleek deze publicatie niet mee te tellen: het was een publicatie in het Nederlands. Ik heb zelf vergelijkbare ervaringen. Bijvoorbeeld publicaties in het Spaans telden niet mee.

allerlei zaken. En dat botste natuurlijk met het toenmalige bestuur van de universiteit waarin het curatorium en de senaat van hoogleraren domineerden. Daaruit ontstonden ook nieuwe vertegenwoordigend organen. Voor de administratief-technische geleding werd de ATG opgericht. En voor het wetenschappelijk personeel het Stafconvent, waar ik in 1966/67 voorzitter van was. Vakbonden waren nauwelijks aanwezig op de universiteit. In die jaren zestig had de VAWO (toen de afkorting van Vereniging van Academici bij het Wetenschappelijk Onderwijs) bij ons op de universiteit enige aanhang, ik was een van de leden. Ik meen dat toen ook de Katholieke Bond van Overheidspersoneel (KABO) enkele leden had. Enkele jaren was ook de Bond van Wetenschappelijke Arbeiders (BWA) actief, waar ik lid van was. Begin jaren zeventig groeide aan onze universiteit de ABVA vrij snel. Ik was een van de eerste leden, en verliet dus de VAWO.⁴⁸⁹ Later fuseerde de ABVA met de KABO en werd de ABVAKABO. Hierin ben ik heel actief geweest, ik kom daarop terug.

Studentenactivisme

Het was in een periode dat er veel vernieuwingsbewegingen actief waren in Tilburg, niet alleen in onze universiteit. Veel van de bewegingen waren te vinden in de voormalige studenten ontmoetingsplek Posjet. Daar krioelde het in vele opzichten. Hierover en over de grote bezetting van de universiteit in april 1969 is een prima boek verschenen dat ik iedereen kan aanraden.⁴⁹⁰ Ook is er een roman verschenen waarin veel van wat er toen gebeurde terugkomt.⁴⁹¹

In de tweede helft van de jaren zestig nam het kritisch bewustzijn onder het personeel van de universiteit snel toe. Nogal wat collega's namen net als ik deel aan allerlei debatten en activiteiten. Dat leidde natuurlijk ook tot spanningen die soms zelfs hoog konden oplopen. Ik nam dikwijls het voortouw, stond bij sommigen ook te boek als raddraaier, maar werd ook door veel mensen vertrouwd. Die oplopende spanningen en mijn positie in die wervel van soms zeer emotionerende gebeurtenissen leidde tot allerlei aanvaringen.

Een voorbeeld dat mij altijd is bijgebleven is het volgende. Op een zaterdag was ik voor ons huis de auto aan het poetsen. Toen kwam een collega aangefietst die zeer geëmotioneerd was, in tranen. Hij was zeer

489 De VAWO was toen vooral op het wetenschappelijk personeel gericht, de ABVA op alle personeelsleden.

490 Zie: 2013 Godfroy, Frans, en Paul Kuipers en Rob Vermijs: 1969 Zie ook mijn bespreking van dat boek in *Brabant Cultureel*, 2013 Keune, Lou: *Opstand*.

491 2012 Trolsky, Tymen: *Karl Marx Universiteit*.

Volle aula, 1969

actief in allerlei gebeurtenissen aan de universiteit. Hij vertelde mij toen dat 'zijn' hoogleraar hem met een zeer gevoelig punt kon chanteren. Als hij, mijn collega, zich niet zou terugtrekken uit al die opstandige activiteiten, dan zou hij die chantage uitvoeren. Het zal duidelijk zijn dat ik geen verdere details kan geven, de kwestie waar het om ging is nu nog zeer gevoelig. Het ging overigens op geen enkele manier over iets wat de collega had misdaan, strafrechtelijk of niet. Mijn collega kwam mij dit vertellen omdat hij zeker wilde zijn dat ik zou weten waarom hij zich uit al die debatten en acties terugtrok. Hij is ook niet lang meer aan onze universiteit verbonden gebleven.

Ik vertel dit om duidelijk te maken dat wat zich toen afspeelde aan onze universiteit geen kinderspel was. Het ging ook om grote belangen en diepliggende overtuigingen. Illustratief vind ik nog steeds een opmerking van een hoogleraar van de Sociale Faculteit naar aanleiding van nieuwe en oplopende discussies aan onze faculteit in de Polsoc periode (begin jaren tachtig, ik kom daarop terug). Hij zei mij: 'Ja, Lou, wat jullie willen betekent dat ik helemaal opnieuw zou moeten beginnen.' Dus weer opnieuw gaan studeren. Het aankaarten van allerlei gevestigde onderwerpen en verhoudingen kon allerhande repercussies hebben, waaronder rechtspositionele. Ik heb er zelf mee te maken gekregen naar aanleiding van de Alternatieve Sociale Fakulteit (ASF), en bij mijn promotie. Ook bij andere

kwesties speelden dit type aspecten op, zoals bij de affaire-Lagerberg en bij mijn benoeming aan de Theologische Faculteit. Ik kom hierop terug. Ook andere geëngageerde collega's hadden hiermee te maken.

Bezetting

Uiteindelijk kwamen veel van die debatten en acties bij elkaar in wat de Hogeschoolvergadering werd genoemd. Dat waren massale bijeenkomsten in meestal een bomvolle aula van de universiteit, georganiseerd door de ATSO. Dat laatste is een betekenisvol details: het waren de studenten die vooropliepen. Maar ook verschillende collega's deden daar actief aan mee, met voorop mijn vriend Wim Boerboom. Ik was enkele keren discussieleider bij deze bijeenkomsten. Die hadden een hoog teach-in gehalte. Maar ik heb zelden zulke hoogstaande en betrokken debatten meegemaakt. Dat is ook te zien aan de foto's die toen gemaakt zijn. De ernst van wat er besproken werd spatte af van de gezichten. Voor mijzelf was het een kunst om zo'n grote vergadering met rond 800 deelnemers in goede banen te leiden. Ik denk dat dat gelukt is dankzij die grote betrokkenheid van deze studenten. Maar ook speelde mee dat ik in die dagen een zekere populariteit had, misschien zelfs gezag, onder studenten én collega's. Nogal wat studentenleiders namen ook deel aan mijn colleges.

Dat alles liep uit op de beroemde bezetting van de universiteit in april 1969. Dat was de eerste massale universitaire bezetting in Nederland. Ik zeg dat omdat wat er in Tilburg gebeurde soms met een zekere meewarigheid werd bekeken vanuit de randstad. Dat kwam ook boven bij de presentatie van het boek van Frans Godfroy c.s. Een uitgenodigde spreker uit Amsterdam maakte de haast klassieke fout dat de Tilburgse bezetting in april 1969 geïnspireerd was door die van het Maagdenhuis in Amsterdam. Niets is minder waar, eerder het omgekeerde, de bezetting van het Maagdenhuis was toch echt pas in mei 1969.

Ik heb zelf niet deelgenomen aan die bezetting. Ik was toen wel regelmatig in de universitaire gebouwen te vinden. Die bezetting duurde negen dagen. Ik heb er vele herinneringen aan. Bijvoorbeeld dat de bezetters er op letten dat er niets werd gestolen of beschadigd. Ook werden allerlei zinnige inhoudelijke discussies georganiseerd. Het optreden van de onder studenten en andere Tilburgers populaire bands Kneutpeupe en Veni Vidi Vici droeg bij aan de positieve stemming.⁴⁹² Een droevige gebeurtenis was voor mij een ontmoeting met mijn collega en hoogleraar Wijsbegeerte Jos Arntz. Ik kwam hem bij het boodschappen doen tegen

492 Zie: 2013 Godfroy, Frans cs., p. 62.

op de Westermarkt in Tilburg. Hij was zeer geëmotioneerd. Hij vertelde mij dat zijn collega's, wie liet hij in het midden, hem hadden gezegd dat hij zou worden geïsoleerd binnen de universiteit als hij niet duidelijk afstand nam van de bezetting. Jos was ook actief geweest tijdens de Hogeschoolvergaderingen. Ik zal bijvoorbeeld zijn toespraakje over de ernst van de gebeurtenissen nooit vergeten. Dat was in de aula bij een van die hogeschoolvergaderingen. 'Jullie zijn met een revolutie bezig' of woorden van die strekking gebruikte hij. Dat versterkte natuurlijk het gevoel van gelegitimeerd zijn onder de studenten, Jos was een persoon van gezag. Overigens is die bedreiging nooit waargemaakt, voor zover ik dat kan bekijken. En Jos bleef bij zijn standpunten.

Overigens was niet iedereen positief over het optreden van Wim Boerboom en mij. Ten tijde van de bezetting heeft iemand op de deur van een van de WC's vlak bij de aula geschreven: 'Weg met Boerboom en Keune'. Zeer recentelijk hebben Wim en ik er nog om zitten grinniken.

Wim Boerboom tijdens aula discussie

Revolutie?

Was het een revolutie? De auteurs van *Opstand in het Zuiden* spreken liever van een revolte. Zoals ik eerder heb geschreven in mijn boekbespreking:

‘En dan vooral een *‘prise de parole’*, geen *‘prise de pouvoir’*, uitdrukkingen ontleend aan het Franse debat van filosofen en anderen over de jaren zestig. Er veranderde wel veel, zeker ook aan de Hogeschool. Maar eigenlijk werden het gedachtegoed van de studentenbeweging, en ook haar energie, opgenomen in een verdergaande modernisering van de universiteit. Studenten kregen een belangrijke plek in wat de ‘radenuniversiteit’ werd genoemd, met bestuurlijke raden op allerlei niveaus, waaronder universiteitsraden en faculteitsraden. De bevoegdheden van die raden zijn allengs weer uitgehold. Tegelijkertijd werd de universiteit op de leest van het rationele bestuur geschoeid, bedrijfsmatig en technocratisch geleid. En de wetenschapsbenadering van het neopositivisme is gaan overheersen, de illusie van de waardevrijheid domineert weer het wetenschappelijk werk.

Als dat allemaal wordt meegenomen, zou je kunnen stellen dat de studentenbeweging het pleit heeft verloren. Ook door diverse ontwikkelingen binnen de beweging, deelgroeperingen die zich verloren in schematische en dwangmatige opvattingen en praktijken van (verondersteld) marxistisch snit. De strijd verloren, is dat erg? De auteurs van het boek vinden duidelijk van niet. Stel je eens voor dat de studenten inderdaad de macht over de universiteit hadden overgenomen, wat zou daarvan zijn geworden? De auteurs durven daar zelf niet verder over te speculeren.⁴⁹³

Overigens memoreer ik in deze boekbespreking dat in de jaren vijftig, toen ik studeerde, het woord revolutie ook gebruikt werd. Toen zongen leden van de studie- en debatingclub club *De Tribune* (onderdeel van het studentencorps St. Olof) het volgende ‘revolutionaire’ lied aan het begin van soms hoogoplopende discussies. “Revolutie moet er wezen, Revolutie moet er zijn, Staatsgevaarlijk zullen wij wezen, Staatsgevaarlijk zullen wij zijn!”⁴⁹⁴

Hervormingen

Uiteindelijk werden er gesprekken gevoerd met het bestuur van de universiteit. Die leidden tot de afspraak van een georganiseerd overleg over de invulling van de democratische rechten van studenten en personeel. Ik zat ook bij dat overleg. Uiteraard dreigde daar de frustratie dat niet ruimhartig aan de eisen van de studenten werd voldaan. Het verzandde al snel een beetje, zoals ook bleek bij een Hogeschoolvergadering in oktober 1969 die ik leidde. Er moest bovendien ook nog worden gestudeerd. Maar senaat en curatoren erkenden het medebeslissingsrecht van

493 2013 Keune, Lou: *Opstand*.

494 Idem.

alle geledingen op alle niveaus. Uiteindelijk werden afspraken gemaakt, ook met toenmalig minister Veringa. Er werd een Wet Universitaire Bestuurshervorming afgesproken die de basis legde voor ook de huidige regelingen van medezeggenschap. Of je met die regelingen gelukkig moet zijn is een tweede. Maar de acties van toen hebben hun doorwerking gehad, ook op de verhoudingen binnen de instelling, en op de aard van de wetenschapsbeoefening en het onderwijs.

Een anekdote uit dat overleg over hoe tot afspraken te komen. Daaraan nam ook deel het toenmalig lid van het curatorium mr. J.R.H. van Schaik. Hij was ook president-directeur bij Shell Nederland. Ik zat toevallig naast hem. Hij vroeg mij toen of ik hem de namen en adressen van de studenten kon geven die een leidende rol hadden gespeeld bij de bezetting en omstreken. Volgens hem waren dat zeer bekwame mensen die Shell goed kon gebruiken.

Een andere anekdote uit die tijd. Mijn werkkamer bevond zich toen in een villa aan de Bredaseweg in Tilburg. Ik had daar een zolderkamer. Daar werd ik na de bezetting bezocht door Aad van de Heuvel van *Brandpunt*. Hij wilde een programma maken over een actie vergelijkbaar met 'onze' bezetting, maar dan van begin af aan, van de eerste voorbereidingen tot en met het einde, de afloop van de actie dus. Tja, zo gemakkelijk gaat dat niet, ook toen niet. Acties worden niet zomaar gedaan. Dus ik kon (en eerlijk gezegd: wilde) hem niet helpen. Ik heb toen wel gesuggereerd dat hij contact moest opnemen met studenten van het Moller Instituut in Tilburg. Dat was toen een bekende lerarenopleiding in Tilburg, later opgegaan in Fontys. Die studenten waren van plan in de aula van onze universiteit ook zo'n grote vergadering te houden, en hadden mij gevraagd als discussieleider. Als ik mij goed herinner zijn van die bijeenkomst opnamen gemaakt. Maar ja, zoiets is natuurlijk veel minder spannend dan een in het geheim georganiseerde bezetting.

Promotie

In 1964 kwamen Wil, Hans, Annette en ik voor enkele weken op verlof in Nederland. Toen heb ik een lang gesprek gevoerd met 'de pater', Leon Janssen dus. Hij was benoemd tot hoogleraar Leer van de Economische en Sociale Aanpassing der Ontwikkelingslanden. Ik heb eerder al een en ander opgemerkt bij die toen al achterhaalde omschrijving van het vak. Dat gesprek resulteerde onder meer in de afspraak dat ik eind 1965, na afloop van het contract met de VN bij hem zou komen werken. Daarbij hebben wij ook afgesproken dat ik al in Colombia zou beginnen met de voorbereiding van mijn proefschrift.

Promotie Lou, 1969

In dit laatste jaar van ons verblijf in Colombia heb ik flink gewerkt aan die voorbereiding. Ik werd daarbij geholpen doordat mijn collega Humberto Triana en ik een flink archief hadden opgebouwd van alle lokale junta's en activiteiten (zie hoofdstuk 3). Dat was een zeer gunstige omstandigheid. Daar kwam bij dat Humberto en ik ook veel werk verzet hadden aan de inhoudelijke ontwikkeling van theorie en begrippen van *Community Development* (CD) geënt op de Colombiaanse ervaring. Tegelijkertijd waren er vele schriftelijke bronnen beschikbaar. Bogotá had in die jaren een zeer actief intellectueel milieu. Bovendien werd juist in de jaren begonnen met de ontwikkeling van nationale rekeningen en andere statistieken. Ook werden van staatswege of door internationale organisaties onderzoeken verricht over vele aspecten van de Colombiaanse ontwikkelingsproblematiek. Ik was dus goed bewapend met inhoudelijk materiaal toen ik in 1966 in Tilburg begon aan dat proefschrift.

Ik moet zeggen dat het niet mee viel daaraan te werken. Wil en ik hadden inmiddels vier kinderen. Na Hans waren in Colombia Annette en Carmen geboren. En in 1966, in Nederland dus, kwam Maarten. Dat alles gaf naast veel geluk ook veel drukte. Daar kwamen de vele roeringen bij die Nederland en ook de universiteit in die jaren kenmerkten. Ik was daar zeer bij betrokken, of anders werd ik dat wel door anderen. Daar kwam een andere vertragende factor bij. Al snel bleek ik veel te weinig

thuis te zijn in de concrete economische analyse en de nationale rekeningen die daarbij hoorden. Ik werd gelukkig goed bijgespijkerd door mijn collega Frans Jansen die later hoogleraar werd aan de Universiteit van Wageningen.

Het schrijven van het proefschrift ging mij wel betrekkelijk gemakkelijk af. Het is geen briljant werkstuk en als ik het nu zou schrijven zou ik het in veel opzichten anders doen. Maar wat mij ook opvalt is dat ik nog steeds geloof in de globale analyse die ik toen gemaakt heb. Ik vind bijvoorbeeld de gebruikte begrippen diversiteit, interdependentie en totaliteit van zowel de ontwikkelingsproblematiek als de samenleving nog steeds actueel en bruikbaar.

Ik heb in dit proefschrift een beschrijving gegeven van de Colombiaanse ontwikkelingsproblematiek. Daarnaast heb ik veel aandacht gegeven aan de theorie van CD en aan de Colombiaanse praktijk, die ik tamelijk positief beoordeel. Er werden veel resultaten behaald, en de perspectieven om nóg meer te bereiken waren als het aan de bevolking lag zeer positief. Maar er was ook een grote maar: Het programma liet ook zien dat dergelijke manieren van aanpak van maatschappelijke vraagstukken veronderstellen dat de participatie van de bevolking echt kan expanderen. Dat veronderstelt dan weer dat op vele gebieden de omstandigheden voor die zelfontwikkeling moeten worden verbeterd. Zo moet er een duidelijke bereidheid zijn van de overheden om die activiteiten te ondersteunen. Ook moeten er op allerlei gebieden structurele hervormingen worden doorgevoerd, als de landhervorming. Zo niet, dan ontstaat wat ik in hoofdstuk 12 het boemerangeffect heb genoemd. Mensen krijgen door hun ervaringen met zelfontwikkeling allerlei aspiraties naar meer mogelijkheden om hun visies en inzet perspectief te geven. Wordt dat niet beloond, dan ontstaan er ontevredenheid en ook politieke problemen. Mijn belangrijkste conclusies waren tegelijkertijd zeer positief en zeer negatief. Positief was ik met name omdat het programma had laten zien dat als mensen, ook de armsten, echt de ruimte en middelen zouden krijgen, er onvermoede krachten konden vrijkomen die hun leefsituatie flink zouden verbeteren. Mijn belangrijkste negatieve conclusie was dat er aan de door mij geschetste voorwaarden niet werd voldaan, en dat er dus van de mooie perspectieven niet veel terecht kon komen.

Mijn promotie vond plaats in een sfeer van veel commotie en agitaties. Het was 1969! Ik zelf was als gezegd actief deelnemer aan veel discussies en manifestaties, ook binnen de universiteit. Dat was eigenlijk een garantie voor 'troebelen'. Het begon al over mijn kleding. Toentertijd was het voorschrift dat de promovendus een zogenoemd rokkostuum droeg bij de promotie. Als student vond ik dat een mooi pak, ik droeg dat bij-

voorbeeld toen ik honorair-senator van St. Olof werd. Maar mede door al die ervaringen in Colombia en daarna kreeg ik beter in de gaten dat het een elitair kostuum is. Sindsdien noem ik dat een aepak. Ik vertelde de toenmalige rector van onze universiteit, professor Cees Scheffer, dat ik in gewoon kostuum zou komen, en mijn paranimfen George de Jong en Nico Vroomen eveneens. Nu, dat wilde Scheffer eerst aan de senaat van hoogleraren voorleggen, dat was toen het bevoegd gezag bij promoties. De meerderheid van de hoogleraren bleek het daar niet mee eens, en volgens hen mocht de promotie niet doorgaan. De rector was intussen een andere mening toegedaan, hij had immers alles te maken met wat er zich toen in breder verband allemaal afspeelde aan de universiteit. Hij drukte door dat ik toch mocht promoveren.

Na mijn verdediging trokken de hoogleraren zich terug voor het zogenoemde 'beraad'. Meestal is dat een formaliteit bij promoties, de afloop staat meestal van tevoren vast. Maar dit beraad bleef maar duren. Na een tijdje komt de pater alleen naar de aardig volle aula. Hij vertelde dat hij aan de senaat had voorgesteld dat ik het predicaat 'cum laude' zou krijgen. Maar dat zijn collega's dit tegenhielden vanwege mijn kleding.⁴⁹⁵ Dus geen 'cummetje'. Dat gaf natuurlijk rumoer in de zaal. Maar de promotie werd verder volgens de gebruiken afgewerkt.

Jan Holman schrijft over deze gebeurtenis als volgt:

'De Parijse studentenopstand (1968) vindt weerklink in Tilburg. Dan breekt het gedenkwaardige jaar van de Parijse studentenopstand aan: 1968. Het spook van de 'Revolutie', rechtstreeks overgewaaid uit het 'Communistisch Manifest' (1848) van Karl Marx (1818-1883, Marx heeft een Nederlandse moeder!) waart rond. Het zit gewoon in de lucht. De Tilburgse studenten en een aantal jonge docenten begroeten de 'Revolutie' niet als spook maar als bevrijdende engel. Het sleutelwoord is weliswaar niet 'communisme' maar 'sociaaldemocratie'. Het verhaal van Lou Keune (1938), docent sociologie van het ontwikkelingswerk, illustreert dit treffend. In 1969 promoveert Lou Keune tot doctor in de sociale wetenschappen met een proefschrift getiteld: *Gemeenschapsontwikkeling - Theorie en praktijk van een nationaal beleid, met bijzondere verwijzing naar Columbia*. Hij bepleit de noodzaak van een revolutie in Zuid-Amerika. Peter Hendrix svd,⁴⁹⁶ die al een aantal jaren in Argentinië werkte, vindt dit voor een heel continent nogal ongenueanceerd. Maar Lou Keune wordt met zijn these te Tilburg op handen gedragen. Voor zijn promotie verschijnt hij niet in de vereiste kleding (jacquet),

495 2006 Holman, Jan: *Missiehuis Teteringen* 90 jaar, p. 78/79.

496 SVD: Latijnse *Societas Verbi Divini*, wat betekent 'Gezelschap van het Goddelijk Woord'. De SVD is een missiecongregatie.

maar in een gewoon donker pak. Je bent tenslotte revolutionair of je bent het niet. Tijdens het beraad van de professoren over de verdediging van het proefschrift gaat het alleen over het colbertje van de promovendus. De promotor, de populaire jezuïet professor dr. Leon Janssen, in de Hogeschool bekend als ‘de pater’, komt met een vuurrood hoofd uit de overlegkamer van de hoogleraren. Hij deelt de aanwezigen mee dat hij de kandidaat graag de hoogste waardering (*cum laude*) had toegekend, maar dat zijn collega’s dit tegenhouden vanwege het jasje van de doctorandus. Het publiek in de aula beloont de moedige promotor en de jonge doctor Lou Keune met applaus.’

Ik moet eerlijk zeggen dat ik over deze kwestie geen traan heb gelaten. Ik vond het eigenlijk wel stoer. Deze verwikkeling paste ook precies in alle commotie aan de universiteit waarbij de gezagsverhoudingen en met name de positie van de hoogleraren een belangrijk thema was. Ook nu vind ik het nog steeds een stoere aangelegenheid. Maar eigenlijk was het een onaanvaardbare gebeurtenis. Het past overigens prima in het algemene beeld, namelijk dat wat zich toen allemaal aan de universiteit afspeelde niet zomaar wat protest en gekef was. Het ging ergens over. Voor veel mensen stond er veel op het spel, waaronder het gezag van de hoogleraren. Vandaar dan ook, denk ik, dit soort reacties.

Mijn promotie kreeg ook veel aandacht in de pers, landelijk en regionaal. Opvallend was dat de kledingkwestie nogal wat aandacht kreeg. Daarnaast het verhaal van Camilo, en mijn ideeën over de revolutionaire noodzaak. Het *Algemeen Handelsblad* en *De Stem* bespraken ook mijn ideeën over ‘ontwikkelingswerk is thuiswerk’. In *de Volkskrant* verscheen een prima interview met mij van Harrie Lockefeet onder de kop ‘Revolutie moet de macht doorbreken’. PvdA-er Anne Vondeling liet op de veerboot naar Ameland weten dat hij mijn proefschrift ging lezen.⁴⁹⁷ En het SGP-Kamerlid Van Dis twijfelde naar aanleiding van mijn proefschrift aan de zinnigheid van ontwikkelingshulp en van het uitzenden van Nederlands vrijwilligers, zeker naar Colombia.⁴⁹⁸ Verder kreeg ik vele dikwijls ontroerende felicitaties. Natuurlijk voorop van Wil en mijn familie. Van mijn ouders en broers en zussen kreeg ik de drie dikke delen van *Asian Drama* van Gunnar Myrdal.⁴⁹⁹ Ik koester dat cadeau nog steeds. Maar ook van vele anderen, variërend van juffrouw Prevoo, de juf van mijn eerste klas lagere school, tot en met Max Euwe en Harrie de Lange.

497 In: *De Nieuwe Linie* 29 maart 1969 p. 3.

498 In: *Handelingen Tweede Kamer*, 66ste vergadering 12 juni 1969 p. 3249 (tip van Twan van den Brand).

499 Zie: 1968: Myrdal, Gunnar: *Asian Drama*.

Helaas ben ik een bijzondere reactie kwijtgeraakt. Daarom uit het hoofd: iemand uit ik meen Roermond schreef mij enkel maanden na mijn promotie een aardige brief waarin hij mij feliciteerde met mijn proefschrift dat hij had gelezen. Veel waardering. Toch had hij een niet onbelangrijk foutje gevonden. Het gaat over een passage in mijn Algemene Inleiding. Daarin verwijs ik naar 'Mahatma Ghandi, de toenmalige premier' van India. Terecht wees hij erop dat 'Gandhi' nooit premier van India is geweest! En nu ik die passage goed lees zie ik nog een andere knoert van een fout: 'Ghandi' moet zijn 'Gandhi'. Tja...

Theologische Faculteit

In 1964 werd in Tilburg het Gemeenschappelijk Instituut voor de Theologie (GIT) opgericht. Dat was een samenwerkingsverband van verschillende rooms-katholieke congregaties die hun opleidingen wilden bundelen. Het kwam zou je kunnen zeggen in de plaats van de verschillende grootseminaries. Binnen het programma was er een Pastorale Opleiding Buitenland, ook wel de missionarisopleiding genoemd. Ik werd via pater Janssen gevraagd om daar in de tweede helft van de jaren zestig colleges te verzorgen. Dat werden colleges over Community Development en over ontwikkelingsproblematiek. Ik heb zelden studenten meegemaakt die zo betrokken waren. Het waren voor het overgrote deel studenten die inderdaad wilden gaan werken in ontwikkelingslanden. Voor velen van hen gold dat zij hun leven tot dan toe ingericht hadden met dat doel. Ik vond het een hele eer om die cursussen te verzorgen. 'Cursussen', dat klinkt nogal directief. Ik had wel een duidelijke inbreng in lesstof die voor een groot deel geleend was van mijn gelijknamige cursussen aan de universiteit. Maar in de praktijk waren het bijeenkomsten waarin veel werd gediscussieerd.

Voor deze cursussen heb ik deels aparte lesstof ontwikkeld. Dat was stof geheel gericht op het werk van missionarissen, dus heel praktisch.⁵⁰⁰ Zo ontwikkelde ik een overzicht van zes van hun mogelijke werkfasen: Pre-selectie training, Selectie, Pre-service-training, Voorbereidend onderzoek, Introductie in het werkgebied, Consolidatie van hun werkpositie. Deze studenten zaten feitelijk al in de fase van de pre-servicetraining. Maar die hield niet op bij het afronden van hun opleiding. Ook toen al had ik de opvatting van *Éducation Permanente*, duidelijk geïnspireerd door wat ik tijdens mijn VN-periode had opgepikt van VN-documenten over CD. Wat mij opnieuw opvalt is mijn neiging om ideeën en inzichten te

500 Zie: 1969 Keune, Lou: *Enkele notities over werkfasen van een 'c.d. -missionaris'*.

operationaliseren. Ik heb voor dit onderdeel van hun opleiding de verschillende werkfasen betrekkelijk gedetailleerd uitgewerkt.

Wij beleefden in de colleges veel plezier met het naspelen van verschillende praktijksituaties. Veel van die voorbeelden waren ontleend aan een van de boeken van Batten.⁵⁰¹ Bijvoorbeeld:

‘Kom je als ontwikkelingswerker in een dorp met als doel een veranderingsproces op gang te krijgen. Daarvoor is het belangrijk te weten hoe de leiderschapspatronen zijn in dit dorp. Er is een dorpshef maar die behoort dikwijls niet tot degenen die voor verandering zijn, om een veelheid van redenen. Dat neemt niet weg dat zij veel macht kunnen hebben en zo ontwikkelingsinitiatieven kunnen frustreren. Blijkt na wat sonderen in het dorp dat de dorpsouderling veel prestige heeft en veel meer open staat voor verandering. De kernvraag is hoe deze onderwijzer een leidende rol te laten spelen zonder het dorpshef voor het hoofd te stoten.’

Een dergelijk voorbeeld gaf dan dikwijls aanleiding tot fikse discussies.

Mijn werk aan het GIT vond plaats in een context van veel discussie en vernieuwing in de katholieke kerk. Ik was zelf ook erg actief en betrokken bij deze discussies. Zo hadden Wil en ik, met enkele vroegere studievrienden en andere vrienden⁵⁰² een discussiegroepje gevormd dat actief meedeelde aan discussies van het landelijke Pastoraal Concilie van die dagen in Nederland. Wij deden voorstellen en becommentarieerden discussiestukken. Daarbij namen wij dikwijls een zeer kritische houding aan met scherpe kritiek op bestaande verhoudingen binnen de kerk en met voorstellen die voor die tijd ver gingen, als verregaande democratisering van de kerk, en het toelaten van vrouwen tot het ambt van priester. Dat viel niet altijd in goede aarde. In de wandelgangen van het Concilie werden wij wel eens ‘salonrevolutionairen’ genoemd. Ook binnen en buiten het GIT nam ik actief deel aan de discussies. Mijn manier van optreden beviel niet iedereen. Zo schrijft Holman over een lezing van mij als volgt:

‘De genoemde dr. Lou Keune vertelt de theologen, met een onschuldig gezicht, dat parochies als geheel eigensoortige ‘ondernemingen’ wat moeilijk te plaatsen zijn. In elk geval moeten pastoors, ‘puur sociaal-economisch gezien, als *ondernemers* worden beschouwd. De theologen, betrokken bij het parochiewerk als zij zijn, weten nu dat ze echt aan de verkeerde kant zitten. Zij gaan zich steeds

501 Zie o.a.: 1965 Batten, T.R.: *Communities and their development*. Zie ook: 1965 Batten, T.R.: *The human factor in community work*.

502 O.a. Wil van Helvoirt, lens Coppes, Chris Doorakkers, Wim van Rhee, Rogier van Rossum, Piet Ruigrok en Peter de Ruiter.

ongemakkelijker voelen. Het is fnuikend dat uitsluitend de geseculariseerde partij het initiatief in handen heeft.’

In november 1969 werden aan de Theologische Faculteit werkdagen gehouden. Daarbij werd door veel studenten en docenten gediscussieerd over de crisis waarin de theologische opleiding in Nederland verkeerde. Ter voorbereiding werd een dossier samengesteld met bijdragen van docenten en studenten.⁵⁰³ Daarin staat ook een interview met mij. Ik toon mij daarin nogal pessimistische over de toekomstmogelijkheden van de opleiding. Over de afgestudeerden zeg ik onder meer:⁵⁰⁴

‘Ze zijn niet opgeleid voor wat zij gaan doen. Ze hebben allerlei kerkelijke vakken gedoceerd gekregen en wat positieve menswetenschappen in de marge. Ze denken in westerse patronen en zijn daardoor niet geschikt om in andere culturen te stappen. Bovendien worden in ontwikkelingslanden mensen gevraagd die multidimensionaal werken. Ze moeten zich bezighouden met waardensystemen, landbouw, medicijnen, economische en sociale structuren. ... Ze zijn opgeleid voor een institutionele leiderspositie bij voorbaat. Daarom is de opleiding ideologisch en methodologisch onaanvaardbaar. De opleiding bevestigt de bestaande hiërarchische situaties. ... Door hun opleiding zullen ze zich gemakkelijk identificeren met de bestaande orde die die uitbuiting in stand houdt.’

Ik pleit daarom voor specialisten die kritisch denken en handelen in totaliteiten. Dat geldt niet alleen voor ontwikkelingslanden. ‘Ook in Nederland is het werkveld multidimensionaal.’ Ik laat duidelijk blijken dat ik de theologische faculteit niet zo zie zitten. Er dreigt ‘een overdosering van gespecialiseerde theologen.’ Ik had liever de continuering van het GIT gezien. ‘Toen moest er opeens een fakulteit komen. Er kwamen echte professoren en bepaalde vakken, zoals die in de kerkse theologie altijd al gebruikelijk waren. (...) Deze opzet maakt een open discussie nú onmogelijk.’ Dat wil niet zeggen dat ik een opleiding over zingeving overbodig achtte. ‘Levensbeschouwelijke inbreng op de breedste basis zal nodig blijven. Misschien dat bepaalde vakken van de huidige theologie naar de Sociale Fakulteit kunnen verhuizen. Dan kan men daar een soort vrije studierichting opbouwen.’ Als ik dat nu nog eens overlees, dan moet ik zeggen dat ik ook toen al pittige uitspraken deed. Maar ook zie ik dat ik over veel zaken hetzelfde ben blijven denken.

Mijn positie aan het GIT en later aan de Theologische Faculteit waarin

503 Zie: 1969 *Dossier van een theologische faculteit*.

504 Idem, p. 22-24.

het GIT was opgegaan, was niet onomstreden om het maar eens voorzichtig te zeggen. Dat bleek eind jaren zeventig toen het ging om een voorstel om mij te benoemen als docent sociologie. Studenten wilden graag dat ik deze baan kreeg. Een van de boeken geschiedschrijving van onze universiteit schrijft daarover:⁵⁰⁵

‘In februari 1979 werd de TF zelf toneel van acties, toen een dertigtal studenten de faculteitsverdieping bezette. Directe aanleiding vormde de afwijzende houding van curator Loevendie tegenover een tijdelijke benoeming van de linkse KHT-wetenschapper Lou Keune tot docent sociologie op de TF. Keune was door het faculteitsbestuur gevraagd en de betrokken vakgroepen hadden hun instemming reeds betuigd. Terwijl Loevendie vooral procedurele bezwaren inbracht (tijdelijke benoeming zou het bestaande systeem van onderlinge bijstandsverlening met gesloten beurs door faculteiten doorbreken en precedenter scheppen voor andere groepen studenten), ging het volgens de bezetters om de politieke visie en wijze van sociologiebeoefening door Keune. Loevendie wilde volgens de studenten ‘links-politieke invloeden’ van de faculteit weren.’

Ter ondersteuning van de studenten lieten de theologie-docenten weten te delen in het ‘grote ongenoegen’ over het benoemingsbeleid in hun faculteit, waarbij de faculteitsraad werd gepasseerd en er sprake was van ‘gebrek aan reële communicatie’. Volgens studenten is dit door decaan prof. Smits bevestigd.

Dat doet mij denken aan de volgende anekdote. In nogal wat gevallen kozen oud-seminaristen voor de studie Sociale Wetenschappen. Dat was een landelijk verschijnsel. Nogal wat van hen behoorden ook tot de groep activisten van de bezetting van de universiteit. Een van hen was John Peters. John ging afstuderen. De examencommissie bestond uit Ruud de Moor, niet bepaald een vriend van mij, en ikzelf. Zoals gebruikelijk bestudeerden wij voorafgaande aan de ‘overhoring’ de papieren van John. Daar was ook een document bij over zijn studie aan een seminarie. Ruud bekeek dat, keek naar mij, en zij na enige aarzeling: ‘Jij hebt ook zeker op het seminarie gezeten.’ Een flauw, maar toch nooit vergeten grapje.

Alternatieve Sociale Fakulteit

Na de grote bezetting van de gebouwen van de universiteit van 1969 vielen de beroeringen niet stil. De geest was uit de fles, zou je kunnen zeggen. Dat gold voor het personeel van de universiteit waar zich een zekere ra-

505 2003 Bijsterveld, A. J. A., en K. F. E. Veraghtert, & A. Oord p. 77-78.

dicalisering ontwikkelde. Ik kom daarop terug bij de vakbeweging. Maar zeker ook gold dat voor de studentenbewegingen. Daarbij ging het niet in de eerste plaats over democratisering van de universiteit en de ontwikkeling van de nieuwe bestuursorganen. Mij zijn vooral de inhoudelijke ontwikkelingen rondom onderwijs, onderzoek en wetenschapsbeoefening in het algemeen bijgebleven. Soms heb ik heimwee naar die dagen. Ik was natuurlijk gecharmeerd van het elan van de studenten en hun creativiteit om acties te ondernemen. Maar vooral was ik onder de indruk van de inhoudelijke discussies en voorstellen. Veel daarvan werd gevoed door een snel toegenomen betrokkenheid bij internationale vraagstukken als de mondiale problematiek van armoede en ongelijkheid, maar ook Vietnam en Zuid-Afrika. Ik heb daarvan al iets laten zien in hoofdstuk 11 over Politieke Economie. Dat ging over de hoofdzakelijk uit studenten bestaande POLEK-beweging. Ook deed zich dit fenomeen voor bij het GIT, de latere Theologische faculteit. Het waren rijke dagen, waar ik veel van geleerd heb.

En dus ook de sociale faculteit. Daar ontwikkelde zich al in 1970 een beweging van studenten die zich groepeerden onder de benaming Alternatieve Sociale Fakulteit, afgekort ASF. Deze werd op 16 april 1970 opgericht op een grote vergadering van studenten. Die beweging ging in stevige oppositie met wat studenten de Oude Sociale Fakulteit noemden, ofwel de OSF. Waar ging het de ASF om? Men wilde: De oude faculteit niet meer als 'machthebbers' erkennen; kritiek ontwikkelen op de inhoud van het onderwijs, de wetenschapsbeoefening en het onderzoek en alternatieve thema's formuleren; en op den duur alternatieve wijzen van onderwijs, onderzoek en wetenschapsbeoefening realiseren.⁵⁰⁶ Elders werd dat als volgt geformuleerd:

'De ASF wil alternatief onderwijs voorbereiden vanuit de gedachte dat de sociale wetenschappen in dienst van de verdrukten gesteld moeten worden. De konsekwenties voor het onderwijs zijn onder andere: de verbinding te leggen tussen de verschillende disciplines en de scheiding tussen theorie en praktijk op te heffen.'⁵⁰⁷

Het mag duidelijk zijn dat ik mij thuis voelde bij de ASF-ers. Ik onderschreef de door de studenten ontwikkelde doelen. Ik heb ook enkele keren discussies geleid zowel met de kerngroep van de ASF als bij grote vergaderingen. Ik sta ook op menige ASF-foto.⁵⁰⁸ Maar vrij snel na de oprichting

506 THB 29 April 1970, p. 1 e.v.

507 THB 28 mei 1970, p., 1 e.v.

508 THB 5 maart 1971.

werd besloten tot bezettingsacties. In dit geval ging het om bezetting van werkruimtes van de sociale faculteit waaronder kamers van hoogleraren. Ik was het daar niet mee eens, op strategische gronden. Ik heb wel de vergadering geleid waar daartoe werd besloten. Ik voelde mij ook veilig. Want bij de grote acties op de universiteit ben ik ook actief geweest, zoals met het leiden van Hogeschoolvergaderingen. Dat had voor mij helemaal geen negatieve gevolgen als bijvoorbeeld strafmaatregelen. Maar nu had ik mij toch stevig vergist. Blijkbaar had zich onder de bestuurders van de universiteit de opvatting ontwikkeld dat het nu genoeg was geweest. Ik werd uitgenodigd voor een gesprek met het curatorium op 24 april 1970. Ik ging ervan uit dat het een open gesprek zou zijn om inzichten en ervaringen uit te wisselen. Maar ik had beter moeten opletten, zeker nadat ik daags tevoren vanuit het curatorium het bericht kreeg dat ik desgewenst mocht zorgen voor juridische bijstand. Het gesprek verliep prima, ik kwalificeerde het als een 'prettig gesprek'. Maar diezelfde dag kwam de aap uit de mouw. Ik kreeg een brief van het curatorium dat ik een disciplinaire maatregel kreeg, een 'ernstige berisping' omdat ik mij onverantwoordelijk had gedragen bij de activiteiten van de ASF. Dat was dus andere koek dan wat er na de grote bezetting op gebied van strafmaatregelen had afgespeeld, of beter niet had voorgevallen. Een aantal studenten werd overigens ook bestraft met een schorsing.

Ik moet zeggen dat ik zeer onthutst was. De kwestie kreeg ook aardig wat publiciteit, niet in het minst in het *Tilburgs Hogeschoolblad* (THB). Heel pijnlijk was dat mijn vader er iets over had gelezen in *De Telegraaf*. Zeer geëmotioneerd belde hij Wil, met de vraag of ik niet kon stoppen met dit soort activiteiten. Ik kreeg veel steun van de studenten en van collega's. Ik heb ook steun gevraagd aan het hoofdbestuur van de VAWO. Dat schaarde zich onomwonden achter mij. Dat deed ook de toenmalige voorzitter van de FNV Hans Pont. Maar dat haalde niets uit, het curatorium bleef bij de maatregel.

Hoe kijk ik daarop terug? Aan de ASF heb ik alleen maar goede herinneringen. Studenten van nu kunnen zich misschien niet voorstellen dat in die tijd veel inhoudelijk werk werd verzet om onderwijs en onderzoek te hervormen. Hun stellingnames zijn nog steeds actueel. De ASF ontwikkelde ook eigen onderwijsteksten. Die maatregel van het curatorium was natuurlijk heel vervelend. Maar ik vond het eerlijk gezegd ook wel een beetje stoer van mij. Dat is een onhebbelijkheid die ik zelf als puberaal gedrag aanmerk en mij soms nog op zeer hoge leeftijd permiteer. In 1985 bijvoorbeeld, toen het nieuwe rangenstelsel werd ingevoerd en ik moest solliciteren op mijn eigen baan maar dan als universitair hoofddocent Emancipatie en Ontwikkeling, kon ik het niet laten in mijn cv de 'ernstige

berisping' van 1970 te vermelden. Gelukkig was de toenmalige secretaris van het College van Bestuur Herman Hopman zo aardig en verstandig om mij daarover op te bellen en mij te vragen of hij die vermelding kon verwijderen.

Politieke sociologie - Polsoc

Polsoc kwam begin jaren tachtig van de vorige eeuw tot stand. Het was een organisatie van sociologie studenten die zich spiegelde aan Polek, de politieke economie beweging van (vooral) studenten economie, zie hoofdstuk 11. Bij Polsoc ging het hoofdzakelijk om studenten sociologie die binnen het programma Ontwikkelingssociologie deelnamen aan de colleges van de werkeenheden Imperialisme en Onderontwikkeling (I&O), ik kom daar uitgebreid op terug. Een groep Polsoc studenten nam de kritiek op de aan de faculteit dominante vormen en inhouden van wetenschapsbeoefening bij de kop. Dat resulteerde onder andere in een prima rapport van een groep studenten die reflecteert op hoe zij die wetenschapsbeoefening ervoeren.⁵⁰⁹ Daarbij betrokken zij ook drie door hen gedane veldstudies: 'Vrije tijd en strijdbaarheid onder jongeren', 'Kernenergie', en 'Community Development in Indonesië'. Deze activiteiten konden zij mede doen omdat die als onderdelen van hun studie Imperialisme en onderontwikkeling (I&O) werden gezien door onze werkeenheden I&O. Zij kregen ook begeleiding vanuit onze werkeenheden.

Ik sta nog steeds te kijken van de kwaliteit van hun kritiek. Die was uitdrukking van een grondig kennistheoretisch onderzoek. In hun kritiek behandelden zij de volgende onderwerpen: De positie van wetenschappers in de maatschappij; De opdeling van wetenschap in disciplines; Wetenschappelijke en andere vormen van kennis; Kritiek op sociologische theorieën; Kritiek op de methodologische uitgangspunten van de burgerlijke wetenschap; Eigen inzichten worden genegeerd; en Kritiek op de onderwijsvorm. Dit verslag heeft weinig aan actualiteitswaarde verloren. En overigens moet ik vaststellen dat ik al jaren niet gehoord heb van studenten die dit type activiteiten ondernemen. Maar dat kan aan mij liggen.

De studenten organiseerden ook een cursus 'Kritiek op de sociologie'. Deze cursus heeft niet lang bestaan maar is opnieuw een illustratie van de kwaliteit van werken van Polsoc. Daarvoor werd als studiemateriaal een bundel artikelen samengesteld van 411 pagina's. De daarin behandelde onderwerpen waren: Kritiek op de sociologie-studie; De beroepspraktijk;

509 Zie: 1982 Eikenaar, Hans e.a.: *Sociologie, een kunst?*

Het Burgerlijk karakter van de sociologie; Seksisme in de sociologie; Etno-centrisme in de wetenschap; Methoden en technieken van onderzoek; en Onderwijskundige aspecten.⁵¹⁰

Klassenanalyse

De discussie over de aard van de wetenschapsbeoefening werd niet alleen door studenten gevoed. Er waren zeker in de Sociale Faculteit, maar ook onder economen en filosofen, aardig wat collega's die vragen stelden bij bijvoorbeeld de dominantie van de functionalistische en/of neoklassieke benadering. Met enkele collega's en studenten, onder leiding van mijn collega en vriend en filosoof Herman van Erp, zetten wij ons in om meer

Lou aan het woord in de Hogeschoolraad

ruimte te krijgen voor de marxistische visies en analyses. Concreet deden wij in 1973 het voorstel om een Marx Instituut op te richten.⁵¹¹ Nou, dat was aanleiding tot heel wat reacties. De grote meerderheid daarvan was zeer negatief over überhaupt de marxistische benadering. Daarbij kwamen natuurlijk al die geluiden boven dat wetenschap waardenvrij moest zijn, wat dan niet zou kunnen worden gezegd van het marxisme. Ik heb mij over deze argumentatie steeds zeer verbaasd, vooral ook omdat de

510 Zie: 1982 Polsoc: *Politieke sociologie*.

511 Zie: THB 7 februari 1975: <https://universonline.nl/1975/08/07/1975-02-07>.

dominante benaderingen vol waarden en politieke oordelen zaten en zitten. Ik vind nog steeds dat je dat moet erkennen. Ook bij mijn eigen benaderingen. Ik kom denk ik steeds uit voor de keuzes die ik maak. Hoe dan ook, ons voorstel leidde tot veel gedoe. Uiteindelijk wees de faculteitsraad ons voorstel af. Wel werd bepleit om in onderwijs en onderzoek pluriformiteit te betrachten. Dat is natuurlijk al een winstpunt. Ook kregen wij, de Werkgroep Klassenanalyse, een student-assistent toegewezen om ons onderzoek op dit gebied te faciliteren. Aan dat onderzoek heb ik goede herinneringen. Bijvoorbeeld werd mij toen pas goed duidelijk dat je onderscheid moet maken tussen de 'jonge' en de 'oude' Marx. Maar door alle druktes op andere terreinen, bijvoorbeeld het personeelsgebrek bij onze werkeenheid I&O, heeft deze werkgroep niet lang bestaan. Ik gaf in die discussie aan dat tachtig procent van de derdejaars koos voor ontwikkelingssociologie vanwege onze marxistische aanpak. Er kwam wel ruimte voor aanstelling bij de vakgroep Ontwikkelingssociologie van een ontwikkelingssocioloog. Maar dat loste ons probleem niet op; er had een marxist moeten worden benoemd.⁵¹² Eigenlijk had de faculteit de werkgroep Klassenanalyse beter moeten faciliteren. Nog steeds is de marxistische benadering in onderwijs en onderzoek nauwelijks te vinden.

Vakbond

Zoals ik in het begin van dit hoofdstuk al aangaf, veranderde in de jaren zestig veel aan onze universiteit. Tot die veranderingen behoorde ook het ontstaan van een betrekkelijk groot leger van wetenschappelijke, technische, secretariële en administratieve ondersteuners en uitvoerders van de taken van de universiteit: onderwijs, onderzoek en maatschappelijke dienstverlening. Voor zover het de wetenschappelijke medewerkers betreft ontwikkelde zich de behoefte om als gelijkwaardig wetenschapper te worden erkend, met eerder een collegiale relatie met de hoogleraren dan een hiërarchische. Dat botste nog wel eens. Maar zoals ik aangaf was er een grote vrijheid van handelen, ook wat de medewerkers aangaat. Er ontstond een nieuwe afhankelijkheid, die van hoogleraren van hun medewerkers. Want hoe zouden met name al die onderwijstaken moeten worden uitgevoerd zonder de medewerkers? Ik ondervond dat ook, ik had in feite grote vrijheid om mijn onderwijs in te vullen. Tegelijkertijd groeide de behoefte om te komen tot een nadere regulering van de arbeidsrelaties. De medewerker had behoefte aan arbeidsrechtelijke zekerheid, de leiding van de universiteit aan meer mogelijkheden om normen

512 Ik kom nog terug op deze kwestie.

te kunnen vaststellen en handhaven die in het bedrijfsleven normaal waren. Bij dat laatste speelde mee dat het curatorium van de universiteit voor een belangrijk deel uit ondernemers bestond. Ik heb al gewezen op de president-directeur van Shell. De voorzitter van het curatorium was tegelijkertijd voorzitter van de katholieke werkgevers in Nederland. Die waren aan normale arbeidsrechtelijke regelingen gewend. Toen ik bijvoorbeeld het curatorium bij de kwestie van de tegen mij gerichte disciplinaire maatregel vroeg waar zij het recht vandaan haalden om mij die maatregel op te leggen, wees de voorzitter op het burgerlijk wetboek. Alleen al om dat soort onduidelijkheden op te heffen ontstond de behoefte om te komen tot een duidelijke regulering van de rechtspositie. Bij de in die jaren opgerichte Bond van Wetenschappelijke Arbeiders leidde dat tot de conclusie dat er een proces van proletarisering van de wetenschappers plaatsvond. Hoe dan ook, in die jaren werd er eindelijk goed gewerkt aan instrumenten als functiebeschrijvingen, functiewaarderingen, beoordeling en beroepsmogelijkheden.

Zo ontstonden vanuit verschillende kanten de behoefte en noodzaak tot syndicale organisatie van de medewerkers van de universiteit. Ik heb al gewezen op de VAWO waar ik lid van was. In 1971 werd ik lid van de ABVA, andere collega's van de KABO, beide vakbonden fuseerden tot de ABVAKABO. Ik werd enthousiast lid en ben dat tot nu toe gebleven. De hele filosofie van het belang van zich organiserende werkers sprak mij zeer aan. Ik vond daar ook veel mogelijkheden tot ontplooiing van activiteiten. Zo werd ik al snel voorzitter van de ABVA-groep aan onze universiteit. Wij begonnen enthousiast met belangenbehartiging in de vorm van een adviesbureau. Daarnaast ontstonden bij CAO geregelde vormen van personeelsoverleg. Nog niet in de vorm van een Ondernemingsraad – OR, dat gebeurde pas in de jaren negentig. Wel in wat genoemd werd het Georganiseerd Overleg, een orgaan met niet dezelfde bevoegdheden als de OR maar toch met perspectieven om de belangen van het personeel te kunnen behartigen. Zo had het GO op nogal wat onderwerpen het instemmingsrecht. Als je dat recht handig wist in te vullen, kon je toch aardig wat bereiken.

Platformfunctie

Maar daarnaast zijn dit soort organen ook platformen waar de partijen elkaar kunnen ontmoeten en in debat met elkaar kunnen gaan. Daarmee heb je een forum om die belangen duidelijk aan de orde te stellen. En daarmee kun je het werkklimaat aardig beïnvloeden, zeker ook als er mogelijkheden tot communicatie met de collega's zijn. En die waren er,

zeker toen het *Tilburgs Hogeschoolblad* (THB) zich tot een professioneel nieuwsmedium ontwikkelde. Als wij als vakbond actie voerden voor bepaalde zaken dan was het THB een belangrijk medium naast de normale 'eigen' media als nieuwsbrieven en pamfletten. Ik herinner mij nog goed onze deelname aan de actie van de landelijke vakbeweging tegen wat genoemd werd Bestek '81. Dat was het plan van de toenmalige regering dat een verdere aantasting van salarissen en uitkeringen betekende. Het was ook een actie gericht tegen 'de stemmingmakerij van de regering'. Wij wilden best bezuinigen 'maar dan niet ten behoeve van grotere bedrijfswinsten en meer bewapening. Wel voor het scheppen van zinvolle werkgelegenheid en herverdeling van arbeid en inkomen.' De gekozen actievorm was het blokkeren van de toegangswegen naar de universiteit. Dat deden wij met spandoeken en latten hout. Maar ook 'in levenden lijve', dus stonden wij alle verkeer in de weg. Die blokkade was natuurlijk niet waterdicht maar wij hebben gedurende de ochtend best veel kunnen tegenhouden. Als gezegd was ik toen voorzitter van de ABVA-groep. Ik stond dan ook midden op de weg en vooraan. Een van de collega's werd door de blokkade woedend op ons. Zij kon zich niet beheersen en reed mij met haar auto aan. Dat was natuurlijk schrikken. Meer dan wat blauwe plekken heb ik er niet aan overgehouden. Tja, zelfs dat soort acties waren niet vrijblijvend.

Ik heb dus op allerlei manieren deelgenomen aan het werk van eerst de ABVA en later de ABVAKABO. Ik heb in alle vormen van georganiseerd overleg gezeten, meestal als fractieleider, in de jaren negentig ook als OR-voorzitter. Ook ben ik erg actief geweest met individuele belangenbehartiging. Vooral heb ik mij ingezet voor de collega's in de lagere salarisschalen. Bijvoorbeeld bij reorganisaties, waar ik steeds weer tegenkwam dat vergoedingen in het kader van een sociaal plan voor collega's als serveersters en secretaresses veel lager waren, absoluut en relatief, dan die voor hoogleraren of voor mij zelf. Dat hebben wij aardig weten te repareren. Dat doet mij denken aan mijn collega Mieke van Rijswijk, die als serveerster bij de universiteit werkte. Zij was een sterk sferbepalend persoon, ik heb haar altijd graag gemogen. Zij was zeer gefrustreerd door de slechte financiële regeling bij haar ontslag. Uiteindelijk hebben wij ook voor haar een veel betere oplossing weten te bereiken. Het treurige is dat zij enkele maanden nadat de regeling inging is overleden.

In enkele gevallen heb ik er ook aan bijgedragen dat een aangekondigd ontslag niet doorging, bijvoorbeeld omdat de ontslaggronden niet deugden. In veel van die kwesties werkte ik samen met de vrijgestelde bestuurders van de bond, of met de adviseurs van de bond. Met name denk ik dan aan de samenwerking met Ad van der Made en Conchita

Torres. Je komt bij dat soort werk natuurlijk van alles tegen. In één geval hadden Ad en ik er spijt van dat wij 'gewonnen' hadden, dus het ontslag van een collega hadden tegen weten te houden. Wij wisten best wel dat op het functioneren van die collega veel was aan te merken. Tegelijkertijd was deze kwestie een voorbeeld van dat verwaarlozing van de rechtspositieregelingen ook ten nadele van de bazen kunnen werken. In dit geval was niets van het functionerings- en beoordelingsinstrumentarium toegepast. En ja, dan staat de baas te kijk. Overigens hebben Ad en ik wel aangedrongen op een schikking. En dat is dan ook gebeurd. Natuurlijk was er ook veel werk op het gebied van begeleiding van collega's bij beoordelingskwesties.

Ik heb overigens zelf ook veel steun gehad van de Bond bij mijn eigen sores, bijvoorbeeld bij reorganisaties. Dat maakte voor mij eens te meer duidelijk hoe belangrijk het is dat mensen zich organiseren en actief in het geweer komen. Ik erger mij dan ook dood aan de achteruitgang van de organisatiegraden, en daarmee de verzwakking van de arbeidsposities. Dat heeft al die flexibilisering van nu sterk gestimuleerd, eigenlijk zien wij nu een herleving van de verschijnselen van wegwerp-arbeiders, en van *races to the bottom*.

Industriebond NVV

Enkele keren heb ik mij ook ingezet voor bredere zaken van de vakbeweging. Zo kreeg ik ergens in de jaren zeventig bezoek van Cees St. Niklaas, landelijk secretaris van de Industriebond NVV, en van Stan Poppe, adviseur van de bond. Zij wilden met mij praten over hoe ik tegen allerlei economische ontwikkelingen aan keek en wat dat voor de vakbeweging zou kunnen betekenen. Dat werd een lang gesprek. Dat resulteerde in hun uitnodiging voor inleidingen op hun landelijke kaderbijeenkomsten. Uiteindelijk hebben Wim Boerboom, andere Polekkers en ik dat samen gedaan. Dat waren zeer motiverende bijeenkomsten. Eigenlijk ging het hoofdzakelijk over hoe je de economie kunt analyseren en welke strategische consequenties dat heeft. Die ervaring heeft bij mij zeker meegespeeld bij het initiatief tot Vóór de Verandering (VdV) en later het Platform Duurzame en Solidaire Economie (PDSE).⁵¹³ En in 2013 heb ik voor de Vrouwengroep van ABVAKABO Midden Brabant een presentatie gedaan over de gevolgen van de bezuinigingen en wat daaraan te doen.

513 Zie hoofdstuk 14.

Medebeslissingsrecht

Bij al die vernieuwingsbewegingen van de jaren zestig en zeventig ging het ook over de democratisering van de universiteit. Dat resulteerde in de Wet Universitaire Bestuurshervorming van 1970. Je zou kunnen zeggen dat dit een mooi resultaat was; eindelijk iets bereikt. Dat was ook zo. Deze wet was uitdrukking van de hoog noodzakelijke modernisering van de universiteiten. Er waren belangrijke winstpunten binnen gehaald. Bijvoorbeeld werden op de verschillende niveaus regelingen doorgevoerd die recht op medebeslissing over de universitaire zaken gaven aan alle geledingen van het personeel en ook aan de studenten. Zij en wij kregen zeggenschap op het laagste niveau, dat van de vakgroepen. En ook op de niveaus van subfaculteiten, faculteiten, diensten en de universiteit als geheel. Er kwamen (sub-)faculteitsraden en universitaire raden. Onze universiteit heette nog 'hogeschool' en dus kregen wij een hogeschoolraad (HR). Ik ben enthousiast deelnemer geweest aan deze organen van medebeslissing. Uiteraard zat ik in het bestuur van de vakgroep Ontwikkelings-sociologie. Daarnaast ben ik op verschillende momenten lid geweest van de sub-faculteitsraad en van de Hogeschoolraad, later de Universiteitsraad (UR). Dat deed ik als lid van de mede door mij mee opgerichte fractie Breed Front. Die naam drukte uit dat wij, de progressieve stafleden, een brug wilden slaan naar het niet-wetenschappelijk personeel en naar de studenten. Uiteindelijk werd het een personeelsfractie.

Wij hebben ons in de HR en UR met heel wat zaken bezig gehouden. Om te beginnen de reguliere zaken als vaststelling van een ontwikkelingsplan of van de begrotingen. Maar ook vele andere onderwerpen waarin wij onze brede progressieve opvattingen konden concretiseren. Zo heb ik goede herinneringen aan acties over thema's als Chili (ik kom daarop terug), Vietnam⁵¹⁴ en de Apartheid in Zuid-Afrika.⁵¹⁵ Verder konden wij onze posities in die organen goed gebruiken voor bijvoorbeeld de vestiging van een Leerstoel Politieke Economie en Maatschappelijke Orde (PEMO), en het aanzwengelen van maatregelen ten aanzien van het optreden van de BVD binnen de universiteit, waarover straks meer. Wij wisten ook geld vrij te maken voor subsidiëring van Vrouwenstudies en van Lesbische en Homo Studies. Daarnaast konden wij de benoeming van leden van het College van Bestuur beïnvloeden. In de faculteitsraden hadden wij ook medebeslissingsrecht over benoemingen van hoogleraren. Zeker bij die laatste onderwerpen moet ik onze macht niet te veel overdrijven. Bij benoemingen had je bijvoorbeeld het probleem dat je als raadslid

514 Zie hoofdstuk 4 over het Vietnam symposium.

515 Zie hoofdstuk 4 over de Olivetti campagne.

Kandidaten Breed Front

je wel over criteria en vereisten kon uitten, maar dat het eigenlijke werk werd gedaan door de benoemingscommissies en het faculteitsbestuur. Dat betekende bijna altijd dat de beslissingen al waren voorgekookt en wij uiteindelijk nauwelijks iets te kiezen hadden.

Publieke tribune

Veel plezier heb ik aan de herinnering over de plannen van het CvB om de universiteit verder te privatiseren. Dat speelde in ik meen de jaren tachtig. Het College kwam met voorstellen om diensten als de restauratieve voorzieningen, de drukkerij, de schoonmaak en het onderhoud van gebouwen en tuinen uit te besteden aan 'de markt'. Dat viel bij mensen als mij niet goed, integendeel. Ik was sowieso allergisch voor 'de markt'. Het raakte ook aan de positie van best wel veel collega's, mensen die ook een belangrijk deel van de achterban van Breed Front en van de ABVAKABO uitmaakten. Deze voorstellen waren geagendeerd op een vergadering van de HR. Wij hadden met mensen in de verschillende diensten goede afspraken gemaakt over hun demonstratieve aanwezigheid bij de vergadering. Toen dat onderwerp aan de orde kwam, werden zij gewaarschuwd en kwam een flink aantal van de collega's nogal 'duidelijk' de zaal binnen en

gingen op de publieke tribune zitten. En op slag veranderde de sfeer in de vergaderzaal. Want nu kon niemand er omheen dat wij gingen beslissen over deze mensen. In één klap was het geen abstract onderwerp meer. Natuurlijk betekende dat, dat de voorstellen werden afgewezen. Een mooie overwinning. Maar ook een pyrrusoverwinning. Want enkele jaren later werden veel van deze diensten alsnog geprivatiseerd.

Deze kwestie leidde ook tot enkele interessante bevindingen. Een daarvan is dat het uitmaakt of je goed bent georganiseerd. Wij, Breed Front en ABVAKABO, hadden in die jaren een grote en betrokken achterban. Die kon zich ook laten horen en maakte dat bestuurders minder gemakkelijk om ons heen konden. Daarnaast is er een publieke tribune en de aanwezigheid van betrokkenen bij beslissingen die hun aangaan. Het kan echt uitmaken of beslissingen worden genomen met aanwezigheid van betrokkenen. Dat heb ik ook gemerkt bij beslissingen over mijn eigen onderwijs en onderzoek, maar ook bij kwesties als PEMO, Vrouwenstudies en Lesbische en Homo Studies. Zit de tribune vol, en zijn de aanwezigen 'duidelijk' aanwezig, dan sta je sterker.

Ik heb dat zelfs meegemaakt met een ontslagkwestie die voor het Kantongerecht was gebracht. Het ging om een collega die ervan was beschuldigd dat hij alcoholische dranken dronk op het werk. Ik begeleidde hem vanuit ABVAKABO. De universiteit wilde hem ontslaan. Maar de bewijsvoering van de universiteit was erg zwak, die van mijn collega daarentegen heel sterk. Maar ook dan weet je niet zeker hoe dit afloopt. Wij hadden er voor gezorgd dat een aardig aantal collega's, waaronder serveersters op de publieke tribune zaten. Dat was op zich al een opvallend gegeven voor de kantonrechter, meestal zit er niemand bij ontslagkwesties. Maar onze collega's lieten ook duidelijk merken dat zij er waren. Bijvoorbeeld door lichaamstaal en geluid bij het betoog van de juridisch vertegenwoordiger van de universiteit. Die voelde zich onder druk gesteld. Bovendien werd onze met ontslag bedreigde collega gesterkt door al die steun, hij werd zelfverzekerder. Allemaal details die op zich niet beslissend waren voor de kwestie, maar toch invloed hadden. Het ontslag is niet doorgegaan. Wel is er met hem een 'regeling' getroffen.

Confessionaliteit

Een kwestie die veel speelde was het confessionele karakter van de universiteit. Dat kwam bij allerlei kwesties boven. Bijvoorbeeld bij de plannen om de theologische faculteit te integreren in de universiteit. Of de rol van de bisschoppen bij benoemingen. Of mijn benoeming aan die faculteit. En ook bij de naamgeving van de universiteit. Het zogenaamde

katholieke karakter van de universiteit was in de jaren zestig en zeventig een anachronisme geworden. De facto was de universiteit volledig geseculariseerd, op enkele bestuurders en de bisschoppen na. Die laatsten hadden nog duidelijk macht over de universiteit vanwege hun rol bij benoemingen van leden van het College van Bestuur of van de Raad van Toezicht. Ik kan niet anders zeggen dan dat die kwestie 'bekwaam' is opgelost. In de formulering van de missie van de universiteit zijn vage woorden opgenomen over de identiteit van de universiteit. En er werd een 'Stiltecentrum' gevestigd op het terrein van de universiteit waar mensen zich in alle rust konden en kunnen terugtrekken en mediteren. Daarvan wordt gebruik gemaakt door mensen van verschillende gezindten maar ook door mensen zonder een godsdienstige overtuiging. Allemaal bekwaame oplossingen, waaronder zeker ook de handtekening moet staan van mijn vriend en collega Paul Horbach die zich heel duidelijk en zeer bekwaam heeft ingezet voor deze kwestie.

Beslissen in de marge

Allemaal mooi en aardig natuurlijk. Hiermee werd en wordt zeker bewezen dat je democratische fora als die van de Nederlandse universiteiten duidelijk kunt gebruiken om discussies te entameren en druk uit te oefenen. Maar wat stelt dat medebeslissingsrecht nu echt voor? Ik ben daar niet erg positief over. De uitdrukking 'beslissen in de marge' wordt nogal eens gebruikt. Dat geldt ook hierbij. Want in de jaren zeventig begon het ministerie zijn macht over de universiteit uit te breiden. Soms waren er zelfs ambtenaren op het terrein van de universiteit aanwezig die wel even uitlegden wat wel kon en wat niet. Via het ministerie zijn ook allerlei ingrepen doorgevoerd die de zelfstandigheid van de universiteit zeer hebben aangetast. Bijvoorbeeld over onderzoek: wat heeft de universiteit daarover nog te zeggen? Het onderzoek is op een beslissende manier afhankelijk geworden van externe financiers waaronder de NWO. In discussies daarover wordt wel eens gesuggereerd dat je door deelname aan deze 'schijndemocratische' organen medeplichtig bent aan de bestaande machtsverhoudingen. Daar zit natuurlijk wel iets in, je kunt je tijd misschien beter besteden aan actief worden in de politiek en daar te proberen om structurele veranderingen doorgevoerd te krijgen.

Onder de huidige politieke verhoudingen kan ik niet anders zeggen dan dat ik mij nu ook zeker zou inzetten voor het optimale gebruik van de universitaire fora, maar dan in contact met bredere politieke en syndicale bewegingen die kunnen werken aan meer structurele veranderingen. Ik moet daarbij wel aantekenen dat dit 'parlementje spelen' ook veel duffe

momenten kende en dat zal niet minder zijn geworden. Al dat papierwerk bijvoorbeeld, weer een stapel documenten doorwerken, vergaderingen waarbij je soms in slaap dreigt te vallen. Menig moment ook dat ik naar een overleg liep en dacht ‘wat ga ik nu weer doen, kan ik mijn tijd niet beter aan iets anders besteden?’

Ik ben dus niet optimistisch over het democratische karakter van de universiteit. Desalniettemin heb ik met overtuiging aan het spel deelgenomen en met collega's toch een en ander kunnen bereiken.

Ik heb wel op enkele momenten iets van het gevaar van medeplichtigheid gevoeld. Een voorbeeld: Ik was op een bepaald moment fractievoorzitter van Breed Front. Daarom nam ik ook deel aan de vergaderingen die bekend stonden onder de aanduiding ‘presidium’. Op die ochtenden kwamen andere fractievoorzitters en ik bij elkaar met de leden van het College van Bestuur. Daarbij werden allerlei kwesties besproken. Ook werden agenda's van vergaderingen voorbereid. In dat (vertrouwelijke) overleg hoorde je nu nogal eens wat. Op een overleg werden wij, ik moet zeggen, overvallen door een heel vervelende kwestie die ging over de zeer persoonlijke animositeit tussen enkele bestuurders. Achteraf heb ik dikwijls gedacht dat ik mij toen had moeten terugtrekken. Want eigenlijk heb ik mij door te blijven meegewerkt aan de uitkomst daarvan die zeer pijnlijk was en voor mij eigenlijk niet te verteren. Tja ...

Slechts in twee situaties heb ik binnen de universiteit een bestuurlijke functie gehad. Ik ben enkele jaren voorzitter geweest van de vakgroep Ontwikkelingssociologie. Dat vond ik geen lolletje. Vooral niet omdat ik daarmee een hiërarchische functie kreeg ten opzichte van collega's waarmee ik eerst op voet van gelijkheid en meestal kameraadschappelijk had samengewerkt. Als voorzitter van de vakgroep moest ik met hen functionerings- en beoordelingsgesprekken voeren. Dat kwam onze relatie niet altijd ten goede! Kortom, ik was opgelucht toen ik na een fusie van de vakgroepen Sociologie en Ontwikkelingssociologie geen voorzitter meer hoefde te zijn.

Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken

Daarnaast ben ik voorzitter geweest van het bestuur van het Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken (IVO). Dat instituut was opgericht toen Wil en ik en onze kinderen nog in Colombia woonden. In die beginjaren had het voor mij een onduidelijke positie. Want bij het IVO werkten mensen die betaald werden vanuit de universiteit en anderen vanuit de opbrengsten van het onderzoek en het advieswerk. Toen het systeem van vakgroepen zich uitkristalliseerde, werd het IVO een werkgroep in

de zin van de WUB. Dus een formeel samenwerkingsverband tussen de vakgroepen Ontwikkelingssociologie en Ontwikkelingseconomie, en de rechtstreeks bij het IVO in dienst zijnde medewerkers werden betaald uit de opbrengsten van projecten.

Het IVO had in de jaren zestig en zeventig de faam een links instituut te zijn. Dat was tot op zekere hoogte terecht. Deels had het te maken met mijn persoontje. Ik had in de beginjaren een werkkamer binnen het IVO dat toen nog gevestigd was in een villa aan de Bredaseweg, naast het befaamde café 't Dorstig Hert. Logisch dat ik met 'links' werd geassocieerd. Maar ook werden wij als links gezien door de deelname aan onze collegegroepen van studenten die ook betrokken waren bij acties als bezettingen. Velen van hen studeerden Ontwikkelingssociologie en/of Ontwikkelingseconomie. Dat progressieve karakter werd nog sterker toen het IVO werd gevestigd op de terreinen van de universiteit zelf. Dat wilde niet zeggen dat binnen de staf van het IVO overeenstemming was over de aard van de ontwikkelingsvraagstukken. Tegelijkertijd was het een zeer tolerant instituut.

Ik heb er vele jaren met plezier gewerkt. Veel van mijn hiervoor beschreven activiteiten en publicaties heb ik gedaan onder de vlag van het IVO. Er waren ook veel vriendschappelijke banden. Dat kwam het meest tot uitdrukking in de vrijdagse borrels, of in het voetballen buiten op een van de grasvelden van de universiteit dan wel het vele rikken in de werkpauses. En soms ook flink oplopende discussies. Ik herinner mij nog goed dat toen De Muur was gevallen wij concludeerden dat het Westen op zoek zou moeten gaan naar een nieuwe grote vijand, en wie dat dan zou worden. De Islam scoorde het hoogst als de meest waarschijnlijke kandidaat.

Kortom, het was ook mijn instituut. Maar daarin kwam in de jaren tachtig en negentig de klad. Ik werd steeds kritischer over de leiding van het IVO, naar aanleiding van enkele financiële en personele kwesties. Daar kwam een netelige aangelegenheid bij. Vanuit de Europese Commissie werd ik gevraagd een groot onderzoek te leiden over ontwikkelingseducatie in Europa. Mijn werkzaamheden zouden de vorm krijgen van een IVO-contract. Ik had op dat onderwerp een zekere faam. Het ging dus om een uitdrukkelijke uitnodiging aan mijn persoon. Ik had er wel zin in. Maar ik had het al stervensdruk. Daarom stelde ik binnen het IVO voor om een aanstelling te geven aan Cees Heemskerk als mijn secondant. Want ik had behoefte aan iemand die mij door en door kende, dat natuurlijk ook wederzijds, en die ik volledig vertrouwde. Maar de leiding van het IVO wilde voorrang geven aan een andere medewerker. Strikt juridisch (rechtspositioneel) gesproken was dat een terecht standpunt.

Maar dat kwam niet tegemoet aan mijn gestelde maatstaven. Ik wilde Cees waarbij ik overigens ook goede rechtspositionele argumenten had. Wij kwamen niet tot overeenstemming. Daarom besloot ik bij de Europese Commissie te melden dat ik de opdracht niet kon aannemen. Dat werd mij binnen het IVO zeer kwalijk genomen, tot op zekere hoogte terecht. Maar het kernprobleem van mijn overbelasting en dus mijn zeer specifieke behoefte aan een echt 'naaste' medewerker bestond gewoon. Ik zou niet weten hoe ik Wil nog onder ogen zou kunnen komen als ik ook deze grote klus op een andere manier dan door mij voorgesteld had aangenomen. Mijn overbelasting zou ook voor haar gevolgen hebben. En dat in een periode dat onze relatie toch al behoorlijk onder druk stond.

De conflicten liepen hoog op en resulteerden in een verwijdering tussen IVO en mij. Ik heb nadien nog aan één groot IVO-project deelgenomen, het zogenoemde zaaizaad-onderzoek,⁵¹⁶ en dat was het. Ik vind het nog steeds zeer spijtig hoe een en ander is gelopen. Later werd er binnen de universiteit door sommigen de draai aan gegeven van een ideologisch conflict. Niets is minder waar, maar ik ben er niet verder op ingegaan. Alles bijeengenomen denk ik met veel positieve gevoelens terug aan het IVO.

Guillermo Alvarez Pizarro

De staatsgreep tegen de regering van Salvador Allende in Chili op 11 september 1973 had diepe wonden geslagen. Er heerste grote verontwaardiging, ook in Tilburg en onze universiteit, en zeker ook in de diverse netwerken waaraan ik deelnam. Salvador Allende was iemand die hoop gaf, die liet zien dat er alternatieve wegen waren dan het opkomende neoliberalisme en de bestaande dictatoriale systemen in Latijns-Amerika. Nog steeds kan ik ontroerd raken als ik muziek hoor van Victor Jara die in het grote voetbalstadion van Santiago de Chile samen met vele anderen waaronder Koos Koster opgesloten heeft gezeten. Koos heeft die aanslag op hoopgevende mensen overleefd.⁵¹⁷ Victor niet. Hij is op een afschuwelijke manier gemarteld en vervolgens vermoord. De droom van Allende is mij altijd bijgebleven. Nogal wat Chilenen kwamen als vluchteling naar Tilburg, enkelen van hen kwamen bij ons thuis en hebben aan onze kinderen en vrienden en vriendinnen Spaanse lesgegeven.

Die herinnering aan Allende leefde weer op toen ik deelnam aan het Congres in Nijmegen over medische neutraliteit en daar een van de

⁵¹⁶ Zie hoofdstuk 10.

⁵¹⁷ Niet die latere aanslag in El Salvador. Zie hoofdstuk 9.

Guillermo Alvarez (links) met Tomas Weisz (student, vluchteling uit Brazilië)

lijfartsen van Allende ontmoette.⁵¹⁸ En zeker toen Wil en ik deelnamen aan een demonstratie in Tilburg ter herinnering aan deze coup in Chili, georganiseerd door enkele van onze kinderen en hun vrienden.⁵¹⁹ Nog hoor ik een van die vriendinnen roepen: 'Salvador Allende', en wij dan antwoorden 'Presente', vervolgens 'Pablo Neruda', en wij weer 'Presente'. Voor mij was dit de mooiste demonstratie waaraan ik heb deelgenomen. Het was ook de kleinste, wij waren met zo'n vijftien, en het scheelde niet veel of er waren meer begeleidende politieagenten dan demonstranten.

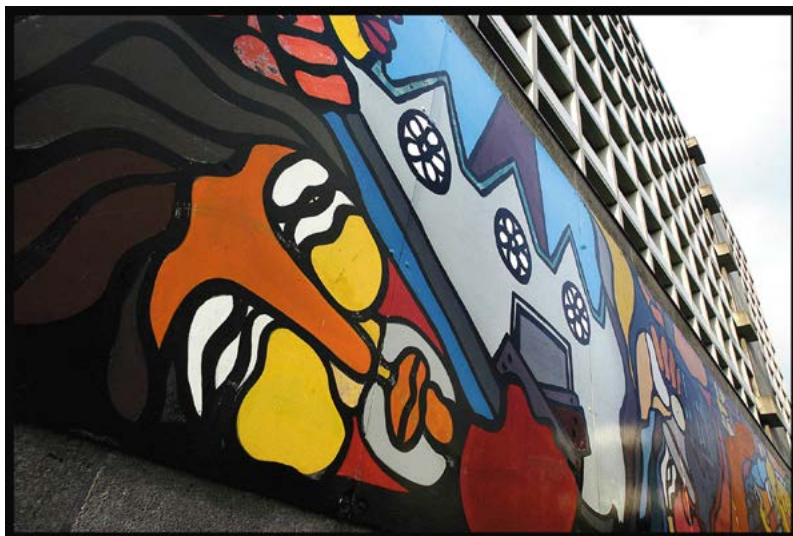
Wil en ik namen actief deel aan netwerken van solidariteit met Chili. Een van de mensen die ik daarbij heb leren kennen was Joop van Kessel. Hij was hoogleraar aan een universiteit in Chili.⁵²⁰ Een van zijn studenten was Guillermo Alvarez. Guillermo was een belangrijke leider van de stu-

518 Zie hoofdstuk 9.

519 Zij hadden eerder de Stichting Rood opgericht, een club nog roder dan de PSP waar zij ook lid van waren. Nu waren zij te jong om zelfstandig bij de notaris een stichting op te richten. Dus 'moest' ik fungeren als oprichter.

520 Hij is in 1980 in Tilburg gepromoveerd, zie: 1980 Kessel, J.J.M.M.: *Holocausto al progreso*. Mijn collega Chris Bertholet was zijn promotor.

dentebeweging die zich verzette tegen het regime van Pinochet. Hij was verschillende keren opgepakt en gemarteld, de fysieke gevolgen daarvan zijn er nu nog. Joop vatte in 1977 het plan op om hem naar Nederland te krijgen. Daartoe zette hij met hulp van zijn familie een vluchtweg op die tegenwoordig neerbuigend als mensensmokkelroute zou worden gekwalificeerd. Er zaten verschillende mensen in het plan, waaronder ik. Ik zette op eigen houtje een zogenaamde officiële uitnodiging ‘namens’ onze universiteit aan Guillermo in elkaar, hij was welkom om aan onze universiteit te komen studeren. Dat alles op briefpapier van de universiteit. In feite nam ik zo deel aan een mensensmokkel, iets wat tegenwoordig door sommigen zeer ten onrechte als hulp aan criminele acties wordt bestempeld. De route eindigde op het vliegveld van Brussel. Daar werd

Schildering op universiteitsgebouw over verbondenheid Tilburg – Chili (inmiddels verwijderd)

hij door een poortje geloodst om illegaal het vliegveld te verlaten, want hij had geen visum. En vervolgens werd hij naar Noord-Brabant gebracht waar hij werd opgevangen door de familie en vrienden van Joop. En ook werd woonruimte in Tilburg voor hem geregeld.

Guillermo diende een verzoek in om te worden erkend als politiek vluchteling. Dat werd afgewezen, net als dat van twee andere Chileense vluchtelingen. Deze twee werden uitgezet naar België omdat zij via België naar Nederland waren gekomen. Dat had ook moeten gelden voor Guil-

lermo. Hij was al aangehouden door de Tilburgse vreemdelingenpolitie. Als hij werd teruggestuurd naar Chili was het zeer waarschijnlijk dat hij dat niet zou overleven, hij zou meteen bij aankomst zijn aangehouden door de gevreesde Chileense veiligheidsdiensten. Maar hij heeft kunnen ontsnappen uit het politiebureau, en was zo verstandig onder te duiken, geholpen door de familie en vrienden van Joop en door studenten van onze universiteit.

Herman Hopman

Toen ik in de namiddag van die dag van dat laatste hoorde heb ik meteen de secretaris van de Subfaculteit Sociaal-Culturele Wetenschappen, Jan van Tuyl, gevraagd om tot een gezamenlijke actie te komen. Jan nam contact op met Herman Hopman, secretaris van het College van Bestuur van de universiteit. Hij was thuis en nodigde ons uit om naar zijn huis te komen en te kijken wat wij konden ondernemen. Het gewicht van onze actie werd gelegd op het landelijke politiek niveau, dat wil zeggen de toenmalige staatssecretaris van Vreemdelingenzaken Zeevalking. De hoogleeraar Staatsrecht Frans van der Burgt werd erbij gehaald. De lijn naar de staatsecretaris werd gelegd via Kamerleden van de toenmalige KVP. Dat gebeurde al betrekkelijk laat in de avond. Ook werd de pers benaderd wat in de daaropvolgende dagen leidde tot veel artikelen in de landelijke en regionale pers. Daarbij kwam een officiële verklaring van het bestuur van onze universiteit waarin heftig werd geprotesteerd tegen de mogelijke uitwijzing van Guillermo. Hij werd daarbij gepresenteerd als student die al sinds enkele maanden studeerde aan de universiteit en dus een binding had met stad en instelling. Dat was niet helemaal waar. Maar onder dit soort omstandigheden moet je soms schipperen met de waarheid.⁵²¹ Daar kwam bij dat studenten van de universiteit een handtekeningenactie waren begonnen ter ondersteuning van het verzoek Guillermo te erkennen als politiek vluchteling. Dat leverde ruim 1100 handtekeningen op. In mijn archief vind ik ook nog een duidelijke brief van Sicco Mansholt ter ondersteuning van Guillermo. Ook het Kamerlid J. Voogd van de PvdA was in deze kwestie actief. Hij bemiddelde dat Guillermo het Tilburgse politiebureau kon verlaten. Dit alles leidde ertoe dat het uitwijzingsbevel werd opgeschort. Guillermo kreeg de mogelijkheid om via zijn Tilburgse advocaat een nieuw aanvraag tot erkenning als vluchteling in te dienen. Uiteindelijk werd hij als zodanig erkend, en kreeg zelfs de Nederlandse nationaliteit.

521 Zie hierover ook hoofdstuk 9.

Achteraf beklagde de advocaat van Guillermo, mr. F. van der Reijt zich er met recht over dat er in die dagen sprake was van grote willekeur in het uitwijzingsbeleid. Hij sprak ook van 'xenofobie' binnen het Ministerie van Justitie. Dat Guillermo het heeft weten te redden is te danken aan de georganiseerde 'politiek storm', dan pas werd het ministerie wat soepeler. Die avond in het huis van Herman Hopman is in mijn geheugen gegrift. Met name het krachtdadige optreden van Hopman is mij bijgebleven. Ik ben hem toen zeer gaan waarderen, en dat terwijl ik in de binnen-universitaire verhoudingen eerder tot de tegenpartij behoorde. Maar ook de betrokkenheid van andere bestuurders als Jan en Frans waardeer ik nog steeds zeer. Ook was het zeer interessant te zien hoe de politiek werkt. En het allerbelangrijkste is natuurlijk dat Guillermo in Nederland kon blijven. Het is zeer wel mogelijk dat daardoor hij het regime van Pinochet heeft weten te overleven. Trouwens, ook deze kwestie illustreerde dat Nederland in die dagen zeer kritisch was ten aanzien van Pinochet en zijn kliek. Bij de entree van (nu) gebouw K heeft jarenlang een mooie kleurrijke muurschildering gestaan die uitdrukking gaf aan de verbondenheid tussen Tilburg en Chili.

Er was ook een brede Chili-beweging. Die was uiteraard zeer politiek georiënteerd. Opvallend was echter dat binnen die beweging, en met name in kringen van Chileense vluchtelingen, steeds meer de verhalen over Chili werden verlegd naar de schoonheid en andere positieve bijzonderheden van land en volk, inclusief de economische successen behaald door het Pinochet regime. Wij, een aantal kernleden van de El Salvadorbeweging, hadden het gevoel dat zoiets ook gaande was binnen die beweging. Via via kwamen wij op het spoor van een Nederlandse religieuze die in Chili gewerkt had en dat land had moeten verlaten vanwege haar opvattingen en praktijken. Wil en ik gingen met haar in gesprek. En al pratende kwam de bevestiging van een vermoeden dat wij al langer hadden, namelijk dat hier sprake was van een door het Pinochet regime georganiseerde campagne tot depolitisering van de Chili-beweging in Nederland. Ons wantrouwen werd versterkt door de ervaring van een Chileense vriendin op een ontmoeting van gevluchte Chileenen. Daar was ook een mij bekende Nederlander aanwezig die zich presenteerde als journalist en mensen interviewde, maar dan wel onder een andere dan zijn eigen naam. Het probleem bij kwesties als deze is dat dit soort gebeurtenissen ons wantrouwen ten aanzien van sommige mensen vergrooten, maar dat er geen hard bewijs was. Maar je kon dergelijke feiten ook niet negeren, je moest met de reële mogelijkheid rekening houden dat er gemanipuleerd werd. En dat deden wij dan ook, bijvoorbeeld door het pijnlijke besluit te nemen om sommige mensen niet meer te betrekken bij bepaalde activiteiten.

Imperialisme en Onderontwikkeling

Binnen de vakgroep Ontwikkelingssociologie hadden Cees Heemskerk, Marei Zwinkels en ik, samen met wisselende student-assistenten, een aparte werkeenheid gevormd. Deze functioneerde onder de benaming Imperialisme en Onderontwikkeling (I&O). In die benaming kwam tot uitdrukking dat wij sterk onder invloed stonden van marxistische literatuur. Ik heb over die paradigmatische ontwikkeling al het een en ander beschreven in hoofdstuk 11. Cees Heemskerk heeft ook een mooie en uitgebreide beschrijving en analyse van onze ontwikkeling tot I&O en verder gegeven.⁵²² Ons onderwijs kende verschillende vormen. Naast projectonderwijs ook hoorcolleges, werkcolleges en individuele zelfstudie in bijvoorbeeld de afstudeerfase. Van sommige projectonderzoeken zijn verslagen gepubliceerd.⁵²³

Achteraf gezien komt het mij zeer vreemd voor dat wij als werkeenheid I&O zo zelfstandig konden functioneren. Maar dat had alles te maken met de grote verschillen in inzichten tussen ons I&O clubje en de andere leden van de vakgroep, met name de voorzitter professor Chris Bertholet. Daarnaast kwam het natuurlijk ook door de persoon van Chris die zeer tolerant was ten opzichte van mensen met andere opvattingen. Bovendien speelde mee dat de overgrote meerderheid van studenten ontwikkelings-sociologie kozen voor het programma van onze werkeenheid. Ik wil niet suggereren dat die zelfstandigheid zonder slag of stoot ging. Vooral de overbelasting van Cees, Marei en mij was een voortdurend punt van conflict. Wij hadden diverse cursussen te verzorgen en daarnaast het grootste aantal afstudeerders van de hele subfaculteit. Ook hadden wij het probleem van de tijdelijkheid en wankel contractvormen waarmee Cees en Marei moesten werken. Wij streden dan ook steeds voor betere contracten voor hen, en voor uitbreiding van het aantal stafleden. Op een bepaald moment ging de faculteit mee in de constatering van dit probleem, ook dankzij acties van studenten en publicaties in het *Hogeschoolblad*, later *Univers* geheten. Er kon iemand worden aangetrokken ter versterking van ons, met een gewone UD-aanstelling. Onze hoop was dat Cees op die plek kon worden benoemd. Des te groter was onze teleurstelling en frustratie dat heel iemand anders benoemd werd, iemand met weinig of geen ervaring met I&O en met het projectonderwijs waarvoor wij gekozen hadden.

522 Zie: 1981 Heemskerk, Cees: *Ontwikkelingssociologie*.

523 Zie: 1977 Heemskerk, Cees, en Ger Duijf: *Project-onderwijs*; 1978 Bachus, Angela, e.a.: *Imperialisme en onderontwikkeling in de voeding*; 1978 Diederens, Hans: *Onderwijsvorm*; 1981 Bogart, Rob van den, e.a.: *Energie*; 1982 Eikenaar, Hans, e.a.: *Strijdbaarheid*.

Die treurigheid neemt niet weg dat de jaren van de werkeenheid I&O mij veel bevrediging opleverden. Wij hebben jaren gehad van belangrijke inhoudelijke vooruitgangen, daarnaast van vernieuwende onderwijsmethoden in het bijzonder projectonderwijs. Ik heb vele en goede herinneringen aan individuele studenten en aan studentengroepen. Jaarlijks feest was de afsluiting van cursussen door middel van driedaagse evaluatiedagen. Daarvoor maakten wij meestal gebruik van het klooster van Nieuwkerk, dicht bij Goirle. Ikzelf maakte daar, althans dat geloofde ik, furore met mijn excellente pingpong-vaardigheden. Voor deze evaluatiedagen kregen wij steeds subsidie van de subfaculteit. Ondanks al die druktes bleef het voor mij mogelijk om op allerlei terreinen maatschappelijk actief te zijn, de voorgaande hoofdstukken hebben daarvan denk ik een indruk gegeven.

Emancipatie en Ontwikkeling

Intussen waren er veel maatschappelijke bewegingen die ook hun weerslag kregen in de wetenschapsbeoefening in Tilburg. Vooral de vrouwenbeweging liet zich gelden binnen de universiteit. Vanuit die kringen werd veel kritiek uitgeoefend op de heersende paradigma's en praktijken op de universiteit. Wij, de werkeenheid I&O, werden daardoor zeer beïnvloed.⁵²⁴ Dat kreeg zijn weerslag in het Tilburg onderzoek waar een groepje zich ging richten op de genderkanten van het werk in de textiel. Bijvoorbeeld werd daardoor meer zicht verschaft op het omvangrijke thuiswerk dat veel Tilburgse vrouwen bleven doen. Ook na de sluiting van de textiel-fabrieken maar nu bijvoorbeeld het vouwen van dozen of het doen van inpakwerk.⁵²⁵ De werkomstandigheden waren voor deze onderzoekers niet best. Financiering was er nauwelijks, en zij hadden zeer onzekere arbeidsvoorwaarden, allemaal tijdelijke baantjes uit verschillende bronnen.⁵²⁶ Toch werd er met veel enthousiasme veel werk verzet.⁵²⁷

Wij maakten ook flinke stappen voorwaarts in inhoudelijke zin. Wij probeerden in onze benadering van emancipatie en ontwikkeling de verschillende basissystemen van de samenleving niet alleen te bespreken maar ook te integreren. Dat laatste is denk ik nauwelijks gelukt, althans op

524 Zie: 1980 Gils, Wouter van: *Vrouwenstudies*.

525 Zie: 1983 Luijken, Anneke van: *Thuiswerk*.

526 Zie: 1981 Oomens, Marja, en Marei Zwinkels: *Hangen wij de vuile was buiten?* En: 1983 Aerde, Marlies van, e.a.: *Kroniek van een vrouwenonderzoek*.

527 Zie o.a.: 1981 Mols, Nellie, e.a.: *De positie van arbeidervrouwen*; 1979 Aerde, Marlies van, e.a.: *De Vrouw en het Paradijs*; 1980 Thomassen, Josine: *De DagMavo voor Volwassenen*; en: 1983 Vermeulen, Thérèse: *Drie spoelesters*.

niveau van basissystemen. Wel lukte het om zeker op conceptueel niveau te komen tot wat je zou kunnen noemen de gelijkberechtiging van de verschillende perspectieven. Dus niet meer alleen de analyse in termen van productiewijze, maar ook sekse-geslachtssysteem, etnisch systeem, en ecosysteem, zie het schema in de eerste bijlage bij dit hoofdstuk. In mijn dictaat uit die jaren onderscheidde ik bij de beschrijving en analyse van de verschillende probleemvelden drie niveaus: dat van de verschijnselen van de probleemvelden (bijvoorbeeld armoede of ecocide); dat van de onderliggende structuren (economisch, sociaal, politiek, cultureel); en dat van de hiervoor aangeduide basissystemen. En als het gaat om de mensen die betrokken waren bij die probleemvelden, dan onderscheidde ik verschillende categorale ingangen naast de regionale. Wat mij daarbij op dit moment opvalt is dat er bij alle ontwikkelingen in mijn denken en handelen toch ook veel continuïteit valt vast te stellen. Ik gebruik in mijn proefschrift bijvoorbeeld de aanduiding 'totale benadering' waarmee ik bedoel zowel de totaliteit van de probleemvelden als van de samenleving. Dat geldt ook voor de diversiteitsbenadering, inhoudende dat wij te maken hebben met veel en verschillende en onderling verbonden probleemvelden. Als ik kijk naar mijn laatste schema's, die van DSE, dan blijkt ik zeer vasthoudend in het maken van de verschillende niveaus van beschrijving en analyse.

Tot slot nog een opmerking over het gebruik van deze schema's. Dat zou de indruk kunnen wekken dat ik nogal bureaucratisch ben in beschrijvingen en analyses. Nu, dat ben ik niet, ik probeer steeds weer open te staan voor de dynamiek en originaliteit van concrete probleemsituaties. Voor mij ligt het nut van dergelijke schema's vooral in de zorgvuldigheid: negeer ik niet iets belangrijks? Je zou ze ook als checklists kunnen aanduiden. Het liefst zou ik daarbij een numeriek codesysteem willen gebruiken, zoals het UDC-stelsel waarover ik enthousiast heb geschreven in hoofdstuk 3. Dat zou te ver voeren.

Vanuit verschillende eenheden van de universiteit kwamen vrouwen bij elkaar en voerden actie voor emancipatie binnen de universiteit. Ik kreeg daar mee te maken via studenten en student-assistenten van de werkeenheden I&O. Mijn collega Marei Zwinkels werd een van de voorvrouwen in de beweging, daarnaast ook Thera van Osch die bij ons een tijdelijke aanstelling kreeg. En natuurlijk op bestuurlijk universitair niveau. Zo kreeg ik als lid van het personeelsoverleg te maken met kwesties als kinderopvang en ruimtes voor borstvoeding of voor kolven. Natuurlijk werd gender ook een van belangrijke thema's in de vernieuwing van onderwijs en onderzoek. Maar ook andere emancipatoire thema's 'vochten' om hun plek in I&O. Bijvoorbeeld etniciteit en homoseksualiteit. Er ontwikkelde

zich in onze werkeenheid een breed begrip emancipatie dat leidend werd voor ons onderwijs en onderzoek. Dat brachten wij ook tot uitdrukking in de naamgeving van de werkeenheid, dat werd nu Emancipatie en Ontwikkeling. Wij ontwikkelden een breed onderwijsprogramma. Daarin waren onze eigen cursussen opgenomen maar ook een aardig aantal cursussen van andere eenheden inclusief de Economische Faculteit. Overigens wil ik niet suggereren dat het voor mij een automatisme was om met de ideeën van Vrouwenstudies, Etnische Studies, en Lesbische en Homo Studies aan de slag te gaan. Want wat wist ik er nu helemaal van? Het was voor mij een kwestie van vallen en opstaan en van bijleren. En ook van emoties want ik kreeg te maken met discussies die ook mijn leven in verschillende opzichten kwestieus maakten, bijvoorbeeld de rolverdeling tussen Wil en mij. Dat neemt niet weg dat ook ik met overtuiging werkte aan deze vernieuwingen.

Onderdrukkend taalgebruik

Vernieuwingen betekenen kritiek op het oude, dat kan niet anders. Een van de tekortkomingen in de bestaande wetenschapsbeoefening was in die jaren het academisch taalgebruik. Daarover verscheen in 1980 midden in de grote drukte van het textielonderzoek, en midden ook in veel discussies over de manier van wetenschapsbeoefening, een groot interview met Thera van Osch en mij in het *THB*.⁵²⁸ Het onderwerp was het taalgebruik van wetenschappers. Thera en ik namen een heel duidelijke positie in: wetenschappelijk taalgebruik is onderdrukkend taalgebruik. Die stellingname was natuurlijk heel sterk beïnvloed door onze bevindingen in het Tilburg onderzoek. Want daarin was ons opnieuw gebleken dat als mensen, in dit geval Tilburgse textielwerkers, hun eigen taal kunnen volgen, dat dan blijkt dat zij veel beter kunnen uitdrukken wat hun maatschappelijke bevindingen zijn en hoe zij daarop reflecteren. Dan komen ook inzichten boven die kwalitatief niet onderdoen voor die van wetenschappelijke onderzoekers. Sterker nog, Thera en ik vonden (en vinden!) dat als wetenschappers zich met de textielsector bemoeiden dat dan vervreemdend werkte voor de arbeiders. Zij snapten dan dikwijls niet waar het over ging laat staan dat zij een weerwoord konden leveren. Kortom, zij werden in een gemarginaliseerde hoek gedrukt, en voelden zich opnieuw onbekwaam om een oordeel te vellen over wat er in de sector gaande was.

Daarnaast werden Thera en ik geïnspireerd door wetenschappers die

528 Zie: 1980 Kleinegris, Winfried: *'Te veel mensen'*.

THB interview met o.a. Thera van Osch en Lou

ernaar streefden om het wetenschappelijk taalgebruik te deconstrueren en methoden en strategieën ontwikkelden (en toepasten) die ook wat taalgebruik aangaat bevrijdend werkten. Een van die inspiratoren was Paolo Freire. En ik noemde ook Negt en Deppe. Het boek van Harrie Coenen over exemplarisch leren was toen nog niet uit. Daarin worden deze drie en ook andere auteurs besproken die uiteindelijk geleid hebben tot Harrie's mooie model van handelingsonderzoek, zie hoofdstuk 12. Thera en ik namen in dit interview een vind ik nu keiharde positie in. Onze kritiek betrof met name de neoklassieke economen die toen al onze universiteit domineerden. Maar het ging ook over onze eigen sociale wetenschappers. Het is nogal wat om te stellen dat hun taalgebruik onderdrukkend werken, en dat zij die taal hanteren onder anderen om hun eigen positie te beschermen. Maar als ik nu dit interview lees, dan heb ik daar geen spijt van. Integendeel, ik vind dat nog steeds. En haar kennende vermoed ik dat dit ook voor Thera geldt. Wel verbaas ik mij erover dat dit interview voor zover ik mij herinner geen reacties heeft opgeroepen, althans geen weerwoorden of iets dergelijks. Thera en ik zullen hiermee geen vrienden hebben gemaakt.

Emancipatie in het onderwijs

Al deze initiatieven stimuleerden de gedachte dat emancipatie een bijzonder thema moest worden in het onderwijs. Er ontstond het plan om in de universiteit een aparte en vrije studierichting Emancipatievraagstukken in te richten. Daarvoor werd door het College van Bestuur op voorstel van de hogeschoolraad in 1986 een Werkgroep Emancipatie-Onderwijs⁵²⁹ ingesteld die een onderzoek moest doen naar de mogelijkheden van de inrichting van dat programma en met voorstellen moest komen. Pas nu realiseer ik mij dat in die jaren de universiteit toch al aardig was veranderd. Er hadden zich nieuwe ideeën voorgedaan die geconcretiseerd werden in discussies en plannen. Soms was het echt knokken, ook omdat je aan de paradigmatische kern kwam van vele collega's, in alle faculteiten, en dat gaf natuurlijk hommeles. Maar instellingen als de Hogeschoolraad en het College van Bestuur stonden er echt voor open. Trouwens 'wij', de knokkers voor deze zaak, waren toen goed vertegenwoordigd in de bestuurlijke instellingen. Ik denk dan met name aan de fractie Breed Front van de HR en de studentenfracties. Dat heeft er zeker toe bijgedragen.

Ik was zelf ook lid van deze werkgroep, daarnaast waren er collega's van verschillende eenheden van de universiteit. Wij gingen snel aan de slag en konden daarbij gebruik maken van een zeer efficiënte, emancipatie toegewijde, en bekwame secretaris Helma Thonon die ook het onderwijs van E&O had gevolgd. De gedachtegang van de werkgroep was: eerst eens kijken naar wat er op gebieden van emancipatie al gebeurde in de universiteit, vervolgens kijken wat daarin ontbrak, en dan welke mogelijkheden er waren om al die versnipperde activiteiten samen te voegen in één onderwijsprogramma. Dat bleek aardig te lukken, binnen een jaar kwam de werkgroep met een eindrapport.⁵³⁰ Een van de belangrijke verworvenheden was dat het mogelijk bleek om een verbindend concept Emancipatie te hanteren, verbindend voor de verschillende onderdelen als gender, imperialisme, etniciteit en homoseksualiteit. Een andere was dat zich ook een idee had ontwikkeld van de mogelijke werkelden van de afgestudeerden van deze studierichting. Dat werd samengevat met de term Emancipatiedeskundige.

Dit rapport werd op centraal niveau van de universiteit positief ontvangen. Ik moet daar wel bij aantekenen dat er toen al voorbehou-

529 In sommige stukken ook genoemd: Commissie ad hoc Emancipatievraagstukken en Vrouwenstudies.

530 Zie: 1987 Thonon, Helma: *Eindrapport van de Werkgroep Emancipatie-Onderwijs*.

den werden gemaakt op een belangrijk punt, namelijk de eventuele voorziening in formatieplaatsen. Want de gedachte was dat zoveel als mogelijk zou worden samengevoegd wat al gebeurde op de verschillende plekken op de universiteit. Maar ja, op al die plekken was een tekort in de personele voorzieningen. Nogal wat mensen deden het erbij, of hadden slechte werkomstandigheden als te beperkte en onzekere aanstellingen. En dat in een periode dat de Nederlandse universiteiten te maken kregen met bezuinigingen. Bovendien liep het aantal studenten, zeker op onze subfaculteit, terug en dat zag je ook in de aantallen bij onze werkeenheid. Dat was extra relevant omdat er een zekere overeenstemming was dat die studierichting natuurlijk zou worden 'gevoed' vanuit de verschillende faculteiten maar dat zij bestuurlijk zou worden ondergebracht bij de faculteit met de meeste referenties naar deze thematieken, dus de onze. En dat stootte op flinke bezwaren van het bestuur van onze subfaculteit. Zo dreigde volgens het bestuur een te grote overlap met diverse onderdelen van het lopende onderwijsprogramma van met name sociologie maar ook met andere onderdelen. Ook was het bestuur pessimistisch over de mogelijke aantallen studenten die zich voor de nieuwe studierichting zouden inschrijven. Ook dat betekende een concurrentie tussen de nieuwe studierichting en de bestaande programma's. Uiteraard speelde ook steeds het gebrek aan financieringsmogelijkheden een rol.

Daar kwam nog een andere verwikkeling bij. Het bestaan van de werkgroep was op zich natuurlijk een uitdrukking van een overeenstemming over een breed begrip emancipatie. Maar nu bleek dat de verschillende constituerende eenheden met elkaar in botsing kwamen. Want op centraal bestuurlijk niveau was er geen grote bereidheid om extra arbeidsplaatsen ter beschikking te stellen. Men was daar terughoudend over. Dat betekende een beginnende discussie, tot op zekere hoogte ook strijd tussen die eenheden. Het leek er op een bepaald moment op dat bijvoorbeeld onze werkeenheid E&O meer werk zou krijgen zonder extra voorzieningen. Vergelijkbare omstandigheden waren er ook bij de andere eenheden. Ik heb hier zelf het gevoel aan overgehouden dat deze verdeeldheid van groot belang is geweest bij het uiteindelijk afketsen van de voorstellen van de werkgroep. Ik voelde ook bij mijzelf dat ik wat dit aangaat de moed begon te verliezen. Dat betekende ook dat ik mij voor deze zaak veel minder enthousiast inzette, bijvoorbeeld als lid van de HR.

Op deze manier is er uiteindelijk niets terechtgekomen van de mooie plannen. Ik heb er een kater aan overgehouden, en ik niet als enige van al die mensen die zich aan de universiteit inzetten voor emancipatie.

Lesbische en homostudies

Zoals gezegd werd ook binnen de universiteit op diverse fronten gestreden voor emancipatoire doeleinden en belangen. Een van de groepen was de Werkgroep Lesbische en Homo Studies. Deze werkgroep nam ook deel aan de hiervoor besproken Werkgroep Emancipatie-onderwijs. Zij wist door intensief actievoeren en lobbyen veel steun te mobiliseren voor een cursus Lesbische en Homostudies. Via de HR werd financiering voor een cursus gedurende vijf jaar verkregen. De eerste cursus was in het studiejaar 1988/89. Een van de problemen was dat er binnen de universiteit geen wetenschappelijke eenheid was die de inhoudelijke en formele verantwoordelijkheid voor deze cursus op zich nam. Er was onvoldoende expertise, bovendien leidden de bezuinigingen ertoe dat men niet gemakkelijk extra taken op zich nam als niet tegelijkertijd structurele financiering beschikbaar kwam. Uiteindelijk werd afgesproken dat onze werkeenheid E&O de formele en inhoudelijke verantwoording op zich nam.

Dat betekende in feite een extra taak voor mij. Via professor Tielman, voorzitter van de Interfacultaire Werkgroep Homostudies van de Universiteit Utrecht was Klaas Soesbeek bereid gevonden de cursus te verzorgen. Zo heb ik enkele jaren betrekkelijk intensief samengewerkt met Klaas. Ik heb daar veel plezier aan ontleend. Klaas is een erg aimabele figuur,

Bezetting telefooncentrale ter ondersteuning van de vakgroep Ontwikkelingssociologie

deskundig op het terrein van Lesbische en Homostudies, en gemakkelijk in de samenwerking. Zijn deskundigheid bleek ook uit de syllabus die voor de cursus werd samengesteld en waarvan hij de redactie voerde.⁵³¹ Klaas regelde ook dat gastdocenten onderdelen van de cursus mee verzorgden. Gastdocenten waren belangrijk omdat het vak Lesbische en Homostudies vele deelterreinen kent waaronder psychologische, sociologische, cultuurwetenschappelijke, economische en juridische invalshoeken. Ik heb veel van Klaas geleerd. Ook de samenwerking met de werkgroep Lesbische en Homostudies was heel plezierig en effectief. Zij waren zeer betrokken en hielpen inhoudelijk en praktisch om de cursus op gang te krijgen en te houden.

Maar ja, ook deze emancipatoire activiteit was geen lang leven beschoren. In 1988 schreven 25 studenten zich in voor de cursus. Dat was deels ook te danken aan een inhaalvraag. Want daarna zakten de aantallen tot omstreeks tien, met als dieptepunt 1991/92 toen zich slechts twee studenten aanmeldden. Dat was voor de verschillende faculteiten een extra reden om de verantwoordelijkheid voor deze cursus structureel niet op zich te nemen. De cursus voor het studiejaar 1992/93 was de laatste.

Ongelijke ontwikkeling

En wat ook voor het laatst was, is mijn volledige aanstelling bij de universiteit. Eind jaren tachtig veranderden mijn werkomstandigheden. Ik heb daar al op gewezen: snel achteruitgaande aantallen studenten sociologie. En bezuinigingen. Eerder al was ontwikkelingssociologie en dus ook E&O opgegaan in de vakgroep sociologie. Het vak ontwikkelingssociologie werd ook in die nieuwe werkomgeving gehandhaafd maar dan onder de naam Ongelijke Ontwikkeling. Mijn aanstelling veranderde ook in hoofddocent Ongelijke Ontwikkeling. Maar in feite bleef ik als enige over van het E&O groepje. Ik moet zeggen dat ik uiteindelijk niet negatief was over die veranderingen. Tijdelijk was ik na het vertrek van Bertholet naar de TU Eindhoven voorzitter van de vakgroep ontwikkelingssociologie. In die positie ervoer ik, als eerder aangegeven, ook de last van zo'n voorzitterschap. Fijn dus dat ik dat kon overlaten aan de voorzitter van de vakgroep sociologie. Daar kwamen mijn interesses in andere zaken bij, zie de voorgaande hoofdstukken over Nicaragua, El Salvador, Handelingsonderzoek, Andersglobalisering, en Duurzame en Solidaire Economie. Bovendien werd ik weer actief in het verband van de ABVAKABO. En ik kon een goede financiële en rechtspositionele regeling aangaan met de faculteit

531 Zie: 1988 Soesbeek, Klaas, red.: *Syllabus Cursus 1988*.

waarbij ik recht hield op allerlei faciliteiten als mijn eigen budgetje voor projecten gevuld met opbrengsten van derde-geldstroomactiviteiten, werkruimtes, ICT-ondersteuning, secretariële ondersteuning, en zo meer. Mijn aanstelling werd dus teruggebracht tot 0,3 fte.

Maar het betekende ook een flinke aderlating op onderwijsgebied. Eigenlijk bleef van alle inspanningen op gebied van onderwijs slechts het keuzevak Ongelijke Ontwikkeling over. Daarbij hield ik de mogelijkheid van het begeleiden van afstudeerders. Maar ook die aantallen liepen flink terug. Ik ben daar nogal laconiek over geweest. Het was niet tegen te houden, en buiten de universiteit lagen heel wat uitdagingen op mij te wachten. Ik moet daarbij aantekenen dat mijn positie aan de universiteit ook in politiek opzicht flink verzwakt was. Vooral door het werk voor El Salvador had ik binnen de universiteit mijn netwerken verwaarloosd. Daar komt bij dat er veel minder studenten waren, die bovendien veel minder kritisch op de wetenschapsbeoefening waren dan

Actie voor Vrouwenstudies

in de voorbij jaren. Het neoliberalisme zegevierde ook wat dat betreft. In de kwestie Lagerberg (zie hierna) kon ik in defensief opzicht rekenen op vele vrienden en gelijkgezinden onder het personeel en de studenten, inclusief vertegenwoordigers in de verschillende bestuursorganen als de HR, het personeelsoverleg, en de faculteitsraden. Wij hebben toen een flinke vuist kunnen maken. Die tijd was inmiddels voorbij. En al knopen tellend legde ik mij neer bij de werkelijkheid.

In het onderwijs heb ik nog enkele jaren het keuzevak Ongelijke Ontwikkeling verzorgd. Ik heb voortgebouwd op het programma E&O. Ik heb dat met veel inzet heb gedaan. In de tweede bijlage bij dit hoofdstuk heb ik de inhoudsopgave van mijn dictaat 1996 opgenomen, waar ik opnieuw trots op ben.

Cees Heemskerk

Cees Heemskerk stierf in 1999.⁵³² Ik heb hem leren kennen toen hij bij ons studeerde. Hij had op het seminarie in mijn geboorteplaats Valkenburg gezeten, maar koos uiteindelijk niet voor het beroep van priester maar dat van socioloog. Al in zijn middelbareschooltijd was hij een idealist die de wereld wilde verbeteren. Als student wilde hij het wetenschappelijk werk richten op maatschappelijke vraagstukken, met name het ontwikkelingsvraagstuk. Dat was in de tijd van de 'Karl Marx universiteit' en van de bezetting daarvan. Hij was niet een van de voormannen maar wel zeer betrokken. Hij was steeds zeer kritisch, bleef doorvragen en doorspitten. Zijn mede studenten respecteerden hem daarvoor, ook voor zijn grondigheid en zijn werklust. Hij was ook lid van de redactie van het fameuze NESBIC bulletin, dat later Tijdschrift voor Ant-imperialistische Scholing (TAS) ging heten. Dat tijdschrift werd geleid en volgeschreven door studenten. Maar vanwege zijn grondigheid werd het in het ontwikkelingswereldje alom gerespecteerd. Dat was mede te danken aan Cees en zijn grote kwaliteiten. In 1971 publiceerde hij het boek 'De (Gast)arbeid', een van de eerste publicaties in Nederland dat het fenomeen van de arbeidsmigrant in een structureel kader plaatste.⁵³³ Na een omweg via de Universiteit van Amsterdam kwam hij bij ons werken.

In onze werkeenheid was Cees een van de stuwende krachten. Ook daar werd hij zeer gerespecteerd om zijn al genoemde kwaliteiten. Cees was het meest vernieuwend van ons allemaal. Bijvoorbeeld bij de toepassing van de principes van projectonderwijs, of de verbreding van de analyse van maatschappelijke vraagstukken naar andere perspectieven als vrouwenstudies en etnische vraagstukken. Of het zoeken naar de verbanden tussen het 'daar' en het 'hier'. Bij al die perikelen die wij meemaakten bleef hij het hoofd koel houden, en wist weer 'nuchter' te analyseren wat er aan de hand was en 'hoe nu verder' te gaan. In zijn 'Tilburg en Timboektoe' weet hij op heldere wijze onze ontwikkelingen te schetsen en analyses en aanknopingspunten te geven voor de toekomst. Met name de aard van zijn aanstelling was een schande voor de universiteit. Iemand met zulke door vriend en vijand erkende hoge kwaliteiten steeds maar weer afschepen met weer een tijdelijke aanstelling, dat is ongehoord. Ongehoord? Eigenlijk is het dankzij het neoliberale beleid richtinggevend geworden, er wordt geflexibiliseerd totdat iedereen een ons weegt. Uiteindelijk moest Cees de universiteit verlaten en elders zijn kwaliteiten demonstreren. Hij heeft onder anderen als beleidsadviseur gewerkt. Herman Bode⁵³⁴

532 Zie: 1999 Keune, Lou: *In memoriam: Cees Heemskerk*.

533 Zie: 1971 Heemskerk, Cees: *De (gast) arbeid*. NESBIC.

534 Herman Bode was onder andere vice-voorzitter van de FNV. In zijn pensioenjaren was hij ook lid van onze Hogeschoolraad. Ik heb in verschillende kwesties goed met hem kunnen samenwerken, onder meer bij de Olivetti campagne. Herman was ook voorzitter van de Raad voor het Ouderenbeleid. Daar heeft hij met Cees samengewerkt.

bijvoorbeeld was zeer lovend over Cees en zijn werk voor de Raad voor het Oude-
renbeleid. Later kwam Cees te werken op het ministerie van Welzijn, Volksgezond-
heid en Cultuur (WVC). Ook daar was iedereen zeer lovend over hem. Niet alleen
vanwege zijn professionele kwaliteiten maar ook omdat hij zo'n goed mens was. Dat
bleek bij het afscheid van Cees in de studentenkerk Maranatha, na zijn overlijden
als gevolg van kanker. De spreker namens het ministerie kwam lovende woorden
te kort. Ik mocht overigens die mooie bijeenkomst leiden, mooi zeer zeker, maar
ook zwaar en verdrietig. Gelukkig had Cees voor zijn sterven meegeholpen om te
bedenken hoe dit aan te pakken. Want ja, nu wij niet meer kerks zijn moeten wij
onze rituelen zelf uitvinden.

Binnenlandse Veiligheid Dienst

Steeds als er wordt gemorrelt aan gevestigde verhoudingen en overtuigingen, doen zich tegenreacties voor. Bijvoorbeeld hebben wij in het voorgaande erop gewezen dat nogal wat wetenschappers op ook emotionele manieren reageerden op vernieuwingsprocessen binnen de universiteit. Ook vanuit veiligheidsdiensten kunnen reacties komen. Bijvoorbeeld zijn er goed gedocumenteerde verhalen van infiltratiepogingen bij Nijmeegse actiebewegingen.⁵³⁵ Waarom zou dat ook niet zich hebben voorgedaan binnen onze universiteit? Er zijn aanwijzingen dat dat plaatsvond en dat ook ik daarbij een van de doelwitten was. Ik heb daarvoor verschillende aanwijzingen gekregen maar bewijzen kan ik niets.

In de tweede helft van de jaren zestig kwam een collega naar mij toe. Hij wilde mij waarschuwen. Het ging om een met ons beiden min of meer bevriende oud-student van de universiteit. Hij werkte volgens mijn collega voor de BVD en had hem verteld dat er binnen de Dienst een dossier over mij bestond, en dat dat actief werd bijgehouden. Tja, wat moest ik daarmee? Hooguit opletten. Maar voor zover ik dat kon overzien was dat niet bedreigend. Ik deed trouwens niets fout ondanks mijn actieve betrokkenheid bij verschillende acties binnen en buiten de universiteit. Hoe dan ook, ik nam mijn collega serieus.

Ongeveer halverwege de jaren zeventig kwam een student naar mij toe met het volgende verhaal. Een andere student was al een tijdje geleden gestopt met zijn studie en was dus op zoek naar een baan. Hij solliciteerde bij het Ministerie van Binnenlandse zaken op een baan met een nogal vage aanduiding van taken en rang. Min of meer tot zijn verbazing kwam

⁵³⁵ Zie o.a.: 1998 *Operatie Homerus*.

hij ver in de sollicitatieprocedure. Hem werd uiteindelijk een aanstelling bij de BVD aangeboden. Hij zou daarvoor een gewoon salaris krijgen. Maar het was dan wel de bedoeling dat hij zich weer zou inschrijven als student Ontwikkelingssociologie. En dat hij dan regelmatig zou rapporteren over wat er zich bij ons, dus ook mijn werkkring voordeed. Die oud-student had dat geweigerd. Maar de andere student vond het nodig mij te waarschuwen. Daarvoor heb ik hem van harte bedankt. Maar ja, opnieuw wat moest ik hier nou mee? Alles wat zich bij ons voordeed was gewoon openbaar. Hooguit dat sommige acties van studenten in beslotenheid werden voorbereid, maar dat is logisch. In onze acties werd geen schade berokkend, wat was daar nu geheim en gevaarlijk aan? Opnieuw deed ik er niets mee behalve opletten. Ik had helemaal geen zin om vol achterdocht rond te lopen.

Wel had ik als disciplinaire maatregel een 'ernstige berisping' gekregen. Dat was naar aanleiding van mijn betrokkenheid bij de ASF. Maar hoe was het Curatorium van de toen nog Hogeschool aan die informatie gekomen? De aanleiding bleek een klacht van een collega te zijn. Ik heb die klacht nooit kunnen inzien. Wat ik ervan begreep was dat die klacht en in iedere geval de beschrijving van mijn veronderstelde rol gebaseerd was op een gedetailleerd overzicht van mijn handelingen en van die van studenten. Dat was gemaakt door een collega met een meer ambtelijke functie. Ik kon mij toen inderdaad herinneren dat wanneer ik met een aantal studenten zat te overleggen, hij dan geregeld in de nabijheid van die locatie rondliep. Hij bleek ons dus te hebben afgeluisterd. Van hem werd later bekend dat hij voor de BVD werkte. Dat kwam in de openbaarheid omdat op een of andere manier bekend was geworden dat hij in de avonduren neusde in de documenten van studenten en afgestudeerden die bewaard werden in het archief van de studentenadministratie. Hij gaf zo informatie over personen aan de BVD. Dat leidde uiteraard tot een grote rel. In een besloten vergadering van de Hogeschoolraad werd vastgesteld dat hij niet meer kon blijven functioneren als hoofd van de dienst. Hij werd van de functie ontheven.

Dat had een voor mij bemoedigend staartje. De opvolger van deze collega kwam samen met een andere collega van die dienst naar mij en Wim Boerboom toe. Met enige plechtigheid deelden zij ons mede dat vanaf dat moment wij niets meer te vrezen hadden. Een ontroerend moment dat in mijn geheugen gegrift staat.

Affaire Lagerberg

11 September 1973 was een zwarte dag. Het was de dag van de coup van Pinochet tegen de wettig gekozen president Salvador Allende. Vele mensen in mijn netwerken waren die dag van slag. Ik ook. Met een aantal collega's van de Sociale Faculteit en van het Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken zaten wij bij elkaar, rondom een draagbaar radiootje, te luisteren naar de laatste berichten. Het was een droevig stelletje zoals wij daar zaten. Een van de voor Latijns-Amerika veelbelovende alternatieven was op dictatoriale wijze om zeep geholpen.

Die dag ook liet mijn collega Cees Lagerberg zich ten volle kennen. Hij liep door de gangen van ons instituut, langs de kamer waar wij bij elkaar zaten, en verklaarde luidkeels: 'Eigen schuld'. Natuurlijk, je kunt verschillende opvattingen hebben over Salvador Allende. Maar hier was sprake van een ongekende ingreep in de democratische verhoudingen van Chili, op een gruwelijke manier, en geësceneerd door de NAVO-bondgenoot VS. Wij waren flink van slag. En dan komt een collega onze rouw belachelijk maken. Hier was niet sprake van een uiting van een verschil van mening. Het was een uiting van minachting en leedvermaak.

Dat tekende de figuur. Lagerberg was van oorsprong indoloog⁵³⁶ en had in de jaren vijftig van de vorige eeuw als bestuursambtenaar in Nieuw-Guinea gewerkt. In de jaren zestig kwam hij werken op onze universiteit en het IVO. In al die universitaire ontwikkelingen bleek al zijn hang naar oude verhoudingen, er waren meer conflicten met hem geweest. Hoewel hij nu niet bepaald een vriend van mij was, had ik geen slechte relatie met hem. Wat ik onder andere in hem waardeerde was zijn humor en zijn prachtige taalgebruik. Uiteindelijk werd hij hoofdmedewerker Culturele Antropologie. Hij was het duidelijk oneens met de ontwikkelingen op onze beider vakgebieden. Zo kon hij het niet verkroppen dat studenten in grote meerderheid kozen voor de richting Imperialisme en Onderontwikkeling. Tot grote conflicten tussen hem en mij was het niet gekomen. Wij hebben zelfs samengewerkt door de invulling van de vakken op elkaar af te stemmen. Wel had hij conflicten met collega's Culturele Antropologie.

In 1975 begon hij allerlei beschuldigingen te uiten over mij. Dat deed hij in brieven gericht aan diverse bestuurlijke instanties.⁵³⁷ Hij begon zich openlijk te beklagen over de 'groep Keune' en over 'neomarxisten'. In juni 1975 werd ik voor een jaar gekozen tot waarnemend voorzitter

536 De sociaalwetenschappelijke opleiding Indologie was overwegend gericht op opleiding voor werk in het huidige Indonesië. De opleiding bestaat niet meer.

537 In september 1975 is door actievoerende studenten in overleg met mij een Dossier Lagerberg samengesteld. Veel van wat nu volgt is daarop gebaseerd.

van de vakgroep Ontwikkelingssociologie. Dat was voor hem de bekende druppel. Sindsdien nam hij niet meer deel aan het vakgroepsoverleg.

Sindsdien heeft hij talloze brieven geschreven met veel beschuldigingen aan mijn adres. Zo had hij het over een 'sluipende machtsusurpatie' aan onze universiteit waarbij ik als grote boosdoener werd aangewezen. Het werden aantijgingen die alle perken te buiten gingen. Zo schrijft hij in een van zijn brieven: 'Er wordt op onjuiste wijze getentamineerd en gewaardeerd.' Later heeft hij het over onder andere 'onrechtmatig verzuim en verlof', 'dagdieverij' en 'kwaliteitsvervalsing'. Hij heeft het op een gegeven moment over een scriptie over 'Uitbuiting in de Tilburgse Stokhasseltbuurt', een verzinsel van hemzelf. Zelfs heeft hij het over 'fascistoïde trekken'. En dat alles ter ondersteuning van zijn mening dat de bestuurders van de universiteit moesten ingrijpen. Mondeling typeerde hij mij een keer als 'koekoeksjong' die eigenlijk niet thuishoorde op deze werkplek, mooi voorbeeld van zijn soms prachtige en komische taalgebruik, maar toch ook weer met een heel vervelende inhoudelijke betekenis. In een van zijn vele brieven heeft hij het over 'de rode optocht van Keune', ook een mooi maar met een vervelende bedoeling geschreven zinnetje.

En ingrijpen deed men. Zo werd het bestuur van de vakgroep uitgeschakeld. De decaan van de subfaculteit, Anton Zijderveld, werd tijdelijk voorzitter met verregaande bevoegdheden. Er werd een bemiddelaar aangesteld. En als klap op de vuurpijl werd door rector Jeukens en door Bertholet voorgesteld dat ik mijn examenbevoegdheid voor een half jaar zou inleveren. In die tijd zou dan aan bemiddeling kunnen worden gewerkt. Dat is nogal wat. Dat terwijl er niets klopte van de beschuldigingen van Lagerberg, op geen enkele manier was vastgesteld dat daar iets van waarheid in school. In het universiteitsblad werd daar op verschillende momenten over geschreven. Wat mij het meest verbaasde was dat het mogelijk bleek verregaande maatregelen te nemen tegen personeelsleden van de universiteit op grond van onbewezen beschuldigingen van één persoon. Wat speelde hier nu eigenlijk? Een vriend en oud-collega zei in 2018 nog tegen mij hierover en over andere conflicten van mij met universitaire autoriteiten dat er wel eens sprake kon zijn van wraakoffeningen voor al die keren dat ik met studenten en collega's acties heb gevoerd. Wie weet?!

Overigens was ik niet het enige 'slachtoffer' van de aantijgingen van Lagerberg. Cees Heemskerk, die toen bij onze werkeenheid een tijdelijke aanstellingen had, werd natuurlijk meegetrokken in de beschuldigingen aan 'neomarxisten' zoals Lagerberg ons bij voorkeur aansprak. Cees diende zijn beklag in bij het College van Bestuur. Daarop kreeg hij een antwoord met veel waardering voor zijn functioneren en dat hij niets te

vrezen had. Daarnaast was er Herman Janssen, die de IVO-bibliotheek beheerde en door Lagerberg beschuldigd werd van onder meer eenzijdig aanschafbeleid. Hij verzette zich hier fel tegen, onder andere in een gepeperde brief aan het College van Bestuur. Dat deed ook Ria Rögels, toen student-assistent en tevens lid van het vakgroepsbestuur, die zich ook belemmerd zag in haar bestuurlijke rechten. Met vergelijkbare reacties vanuit het College.

In zo'n conflictueuze situatie is het heel belangrijk wat je netwerken zijn en hoe solidair die zijn. Ik herinner mij bijvoorbeeld mijn collega Henk de Vries van de ABVA-groep aan de universiteit. Hij nam de moeite om op een zondag vele uren te besteden aan een gesprek met mij. Een troostrijk gesprek ook, want ik was natuurlijk door alle gebeurtenissen flink van slag geraakt, en ons gezin begon er ook onder te lijden. Zo is onze Vakbondsgroep zich te weer gaan stellen tegenover het College van Bestuur. De landelijke ABVA werd gemobiliseerd door Henk en door onze ABVA-secretaris Frans Kerstholt. Landelijk bestuurder Pont heeft zich er ook tegenaan bemoeid. Collega's en studenten in de HR hebben vragen gesteld over wat er gaande was, ook over wat nu eigenlijk de grond was voor de genomen maatregelen anders dan dat één collega met onbewezen beschuldigingen was gekomen. Breed Front, de fractie in de HR die ik zelf had mee opgericht, nam het voortouw. Paul Horbach, ook lid van Breed Front en medestrijder op vele momenten, was een van de meest actieve collega's.

Dan de studenten. Onder hen ontstond grote beroering. Daarover werd heel wat keren in media als 'De Sociolist'⁵³⁸ geschreven. Jos Coumans was een van de belangrijkste studenten die anderen wist te mobiliseren. Wij hebben een Dossier Lagerberg samengesteld. Jos is nog steeds een zeer betrokken vriend. Op 24 september hebben studenten onder meer een bestuurskamer van de Universiteit bezet, wat dan weer tot berichten in de pers leidde.⁵³⁹ En op 28 september werd de telefooncentrale van de universiteit kort bezet.

Uiteindelijk zijn alle feitelijke en beoogde maatregelen teruggedraaid. De beschuldigingen van Lagerberg werden als onterecht bestempeld, en onze bestuurlijke rechten werden weer erkend. Lagerberg werd ondergebracht bij de vakgroep Algemene Sociologie, en er werden aparte vakgroepen opgericht voor Ontwikkelingssociologie en voor Culturele Antropologie. Deze afloop hebben wij, studenten en collega's, met een

⁵³⁸ Mooie woordspeling!

⁵³⁹ Zie: *Nieuwsblad van het Zuiden* d.d. 25 september 1976. Foto van de bezetting op de voorpagina.

groot feest gevierd in het toen populaire café De Egelantier. Het heeft mij twee vaten bier gekost, maar ja, het mocht wat kosten.

Lagerbergs rol aan de universiteit was uitgespeeld. Hij heeft nog enkele jaren een aanstelling gehad. Maar toen ook het IVO-bestuur zich tegen hem keerde en in 1980 een projectvoorstel van hem afwees, was het afgelopen. Hij heeft nog enkele jaren een cursus Niet-Westerse Sociologie gegeven. Die cursus werd als keuze cursus opgenomen in het door mij gecoördineerde programma E&O⁵⁴⁰. Over zijn nogal gemarginaliseerde positie heb ik mij niet verheugd. Het is altijd heel vervelend als iemand in je eigen directe omgeving zo alleen komt te staan. De universiteit heeft hem de kans gegund om nog enkele jaren te kunnen blijven werken.

Basis – Bureau voor Emancipatie en Ontwikkeling

De jaren negentig waren een moeilijke periode voor veel afgestudeerden van de Nederlandse universiteiten. Met al die bezuinigingen van de verschillende Nederlands kabinetten waren de mogelijkheden om een baan te vinden slecht. Dat gold ook afgestudeerden van de richting E&O. Een vijftal van hen ging niet bij de pakken neerzitten, zij organiseerden een eigen onderzoek en adviesbureau: Basis – Bureau voor Emancipatie en Ontwikkeling. Ik ondersteunde dat, als een soort adviseur. Het enthousiasme was groot. Het was ook een vriendengroep. De mogelijkheden om er iets van te maken werden redelijk positief ingeschat. Jan Vugts en Hettie van den Broek boden in hun huis onderdak en werkruimtes aan. Onze dochter Annette ontwikkelde een mooi logo en briefpapier.

Ze gingen aan de slag met de werving van opdrachten, waarvoor heel wat gemeenten en instellingen werden benaderd. Maar ja, die slechte markt voor het vinden van een baan betekende ook dat de mogelijke opdrachtgevers slecht in de financieringsmogelijkheden zaten. En als er al een opdracht af kon, dan was de financiering karig. Kortom, de perspectieven voor Basis waren niet best. Slechts enkele opdrachten werden verworven en uitgevoerd. Voor het CNV bijvoorbeeld werd een onderzoek gedaan over het EU-beleid ten aanzien van de bananensector.⁵⁴¹ Die schaarse opdrachten⁵⁴² maakten het weinig zinvol om door te gaan. Eind jaren negentig is Basis opgeheven. Jammer!

540 Zie: 1987 *Onderwijsprogramma Emancipatie en Ontwikkeling*, p. 29.

541 Zie: 1994 Vugts, Jan e.a.: *Het EU bananenbesluit*

542 Zie ook: 1995 Brinks, Anne, en Anja van de Westelaken. Zie ook: 1996 Vugts, Jan e.a.: *Bananas and Society*. En een vertrouwelijk rapport van Basis over een jongerencentrum in een Brabantse gemeente.

Marei Zwinkels

Marei Zwinkels stierf in 2019. Ik heb haar leren kennen ergens begin jaren zeventig.⁵⁴³ Toen verhuisde zij samen met Cees vanuit Amsterdam naar Tilburg. Hier vertelde zij nogal eens van de geslaagde acties in Amsterdam tegen verdere afbraak van de Nieuwmarkt buurt. Onze stad Tilburg en zeker ook de universiteit gonsden in die jaren van vernieuwingsdrang, op vele gebieden. Het was in de jaren na de grote bezetting van onze universiteit in 1969. Zeker op de Sociale Faculteit, waar Marei kwam werken, was het rumoerig. De studentenbeweging verzette zich tegen een wetenschap in dienst van de bazen, en pleitte vóór de mensen aan de onderkant. Wij kenden toen de ASF, de Alternatieve Sociale Faculteit. En daarna de POLSOC beweging, studenten die vernieuwing en democratisering zochten via de Politieke Sociologie. Daarvoor werden kamers van docenten bezet, manifestaties georganiseerd, en heel nieuwe collegedictaten samengesteld. Dat geldt trouwens ook de POLEK beweging in de Economische Faculteit. ‘Wetenschap in dienst van het volk’, dat was een van de veel gehoorde parolen.

In die dynamische periode kreeg Marei een aanstelling aan de Sociale Faculteit, in onze vakgroep Ontwikkelingssociologie. Zij was daar duidelijk het jonkie van de Vakgroep, dat zie je ook mooi op de foto’s uit die tijd. Haar aanstelling vloaide voort uit de grote belangstelling van vele studenten en Marei voor ontwikkelingsstudies. Veel van het nieuwe van die dagen kwam tot uitdrukking in onze colleges. In het begin van de jaren zestig domineerde in het ontwikkelingsbeleid de opvatting dat als ontwikkelingslanden zouden worden zoals wij, zoals bijvoorbeeld Nederland, dan zou het wel goed komen. Die opvatting ontkende dat ‘wij’ zo rijk waren geworden mede door de onderwerping van de arme landen aan onze belangen. Ook aan onze universiteit moest de geschiedenis van de ongelijke ontwikkeling opnieuw worden onderzocht en onderwezen. Veel studenten wilden nu wel eens weten hoe dat eigenlijk allemaal in elkaar stak, en wat je er aan zou moeten doen. Vandaar dat er zoveel studenten naar onze colleges kwamen.

Marei werd vooral actief in het geven van colleges en het leiden van werkgroepen. Bij de werkgroepen volgden wij de methode van het projectonderwijs, dus leren door samen te onderzoeken. Dat was een kolfje naar de hand van Marei. Vol enthousiasme wiep zij zich op dat werk. En steeds meer ging het inhoudelijk gezien ook om andere invalshoeken dan de bestrijding van armoede en ongelijkheid. Milieu werd een thema dat tot nieuwe manieren van onderzoek dwong.

Marei stortte zich vol overgave op het stimuleren van vrouwenstudies. Daarbij ging het eerst om meer aandacht voor gender binnen de ontwikkelingsstudies. Zo deed zij met Marga Genemans een mooi onderzoek naar de positie van Nicaraguanse

543 Enigszins aangepaste versie van mijn toespraakje bij het afscheid van Marei, april 2019.

vrouwen tijdens de revolutie. Ook nam zij deel aan onderzoek over de positie van Tilburgse textielvrouwen. Al snel ging het ook bij haar om meer, de strijd voor erkenning van het vak vrouwenstudies binnen de hele universiteit.

Marei was een van de stuwende krachten in die beweging. Maar ja, de manier waarop zij bij ons een aanstelling had verkregen was daar niet mee in overeenstemming. Zij ging van de ene tijdelijke aanstelling naar de andere, met steeds weer andere geldpotten waaruit zij gefinancierd werd. Die onzekerheid werd een enorme last voor haar. Want ons soort werk is lange termijnwerk, er moet een zekere stabiliteit zijn. Wij hebben in die dagen steun gehad van veel mensen; collega's en studenten. Zelfs hebben studenten bezettingen van werkruimtes gedaan, waaronder de telefooncentrale van de universiteit, ter ondersteuning van de aanstellingen van Marei, en trouwens ook van Cees. Marei was zelf ook heel strijdlustig. Op een gegeven moment werd ook mijn aanstelling onzeker. Toen heeft Marei samen met een student midden in de nacht ons faculteitsgebouw verrijkt met protestleuzen. Weinig mensen hebben die leuzen gezien want zij waren heel snel weggepoetst. Dat neemt niet weg dat het in ons gebouw gonsde van wie dat toch gedaan mocht hebben.

Dat alles leidde niet tot een volwaardige aanstelling van Marei, ook niet van Cees. Beiden hebben de universiteit moeten verlaten. Dat was een heel treurige tijd. Een tijd van reactie ook. Want allerlei tegenkrachten, dus tegen die bewegingen van emancipatie en gerechtigheid, kwamen in de jaren tachtig en negentig ook aan onze universiteit aan de macht. Soms probeer ik dat te begrijpen als golven in de geschiedenis waarin emancipatiebewegingen gevolgd worden door nieuwe machtsverhoudingen. Maar als je midden in ie strijd zit, dan zing je wel een ander liedje. Ik ben dan ook blij, echt blij dat Marei na die treurige periode zoveel van haar krachten heeft kunnen geven aan de steun aan seksueel mishandelde en misbruikte vrouwen en mannen.⁵⁴⁴ Daar ook zijn de talenten van Marei echt gebleken.

Ik ben blij dat ik zoveel jaren met Marei heb mogen samenwerken. Zij was niet gemakkelijk. Zij was zeer kritisch, in onderwijs en in onderzoek, heel grondig ook, en niet snel tevreden met een bereikt resultaat. Ik ben die eigenschap erg gaan waarderen. Zij was zeer loyaal, ook naar collega's. Marei was gewoon een sterk mens.

544 De Stichting Blauwe Maan in Tilburg verleent hulp na onvrijwillige seks en misbruik. Marei Zwinkels was directeur van de stichting.

Laatste dag op de universiteit

Per 1 januari 2018 ben ik gestopt met werken op de universiteit. Op een of andere manier had ik er genoeg van. Ik ben in 1956 komen studeren. En sindsdien bleef ik steeds verbonden met wat in mijn studententijd de *Alma Mater* werd genoemd. Die uitdrukking geeft aan dat in die jaren de verbondenheid met de universiteit meer inhield dan werk. Er werd een zekere zielsverbondenheid gestimuleerd. Zo ook bij mij; lang had ik er een soort familiegevoel mee. Dat is een van de verklaringen voor mijn continue enthousiasme al die jaren. Ik werkte hard en gaf mij over aan een invulling van werk dat bijdroeg aan het ‘maken’ van de instelling. Ik ben zeer actief geweest in de strijd om de richting en invulling van de universitaire opdracht, namelijk dienstbaarheid aan wetenschap én samenleving. Heeft dat iets uitgehaald? Ik denk het wel. Zeker in mijn meest actieve jaren heb ik met gelijkgestemden toch een aardig stempel kunnen drukken op de universiteit.

Tegelijkertijd moet ik vaststellen dat de universiteit zeker vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw een richting is ingeslagen die mij niet bevalt. Eigenlijk is zij bijna volledig mee getrokken in het neoliberale proces van vermarkting van onderwijs en onderzoek. Daarbij heeft de instelling ingeboet aan kracht en macht om op een onafhankelijke manier de eigen richting te bepalen. Voor een deel komt dat doordat het neoliberale denken ook door veel wetenschappers werd overgenomen. Daarnaast moet worden vastgesteld dat de universiteit ook werd onderworpen aan machten en krachten van buiten de instelling. Dan heb ik het met name over de onderwerping aan de machten van politiek, bureaucratie en markt.

Of dat zo blijft is een tweede. Ik heb de indruk dat tegenwoordig bij

Actie op de universiteit tegen de kruisraketten

steeds meer mensen twijfels zijn over die disciplinering van onderwijs en onderzoek. Wie weet waar dat op uit draait.

Hoe dan ook, ik heb geen neiging om klagerig te doen over de universiteit. Dat komt ook omdat ik op vele manieren de voordelen heb mogen plukken van de mogelijkheden die de universiteit mij geboden heeft, of, misschien beter: die ik genomen heb. Ik heb door de bank genomen kunnen doen en laten wat ik het wilde. Ik heb bijvoorbeeld in ruime mate kunnen profiteren van de facilitaire mogelijkheden die de universiteit geboden heeft. Ik heb veel kunnen werken aan onderwerpen die ik belangrijk vond. Daarvan getuigen al die activiteiten die in de voorgaande hoofdstukken beschreven zijn.

Kortom, mij hoort niemand klagen.

Bijlage 1

Algemeen schema ontwikkelingsproblematiek

Problematieken

<i>Probleem Niveau</i>	Armoede	Racisme	Seksisme	Milieu	Overige	Totaal
Verschijselen						
Structuren	E					
	S					
	P					
	C					
Basissystemen	PW					
	SGS					
	ETS					
	ECS					
Totaal						

Mensen

<i>Categoriaal Regio/land</i>	Leeftijd	Sekse	Klasse	Functie	Overige	Totaal
Totaal						

Bijlage 2*Inhoud dictaat 1996***Inhoud**

I: Inleiding: Het begrip ontwikkeling	1
1. Wat is ontwikkeling	1
Geschiedenis van het vak (1); Mijn benaderingswijze (3); De opbouw van de cursus en het dictaat (5)	
2. Schema's	6
2.1 Problemen (6); 2.2 Betrokkenen (6); 2.3 Gezichtspunten (7)	
IIA: Inleving: Overleving in El Salvador	8
1. Midden Amerika op de schaal van menselijke ontwikkeling	8
2. Enkele gegevens over El Salvador	10
3. <i>Gracias a Dios</i> : geloof-instituut-gezegde	12
Burgeroorlog (12); Bewustwording (12); De bergen in (15); Kraken (16); God? (16)	
4. Een dag hongerstaking in Chalatenango	17
Lenin in Chili? (17); Hongerstaking voor de vrede (18); Armoede neemt toe (19); Naleving van de vredesakkoorden (19)	
5. Vrede bemoeilijkt het werk van de gezondheidswerkers van het FMLN	20
In de oorlog veel geleerd (20); Onbetaald werk (20); "Zij willen ons weg hebben." (21); Discriminatie (22)	
6. Kermis in Arcatao	22
Ernesto Menjivar (22); De bergen in (23); Terug naar het dorp (24); "Hij hilde" (25); Wederopbouw (25); "Ik ben geen held" (26); De kermis komt (26); Betovering (26)	
7. Het grondbezit blijft oorzaak van onrust	27
8. Midden Amerika financiert de rijke landen	31
Nicaragua meeste hulp (32); Omgekeerde ontwikkelingshulp (32); Ongelijke ruil (33); Buitenlandse schuld (34); Groot verlies op de buitenlandse handel (35); Slechte ruilvoet (35); Wie helpt wie? (36)	
IIB: Inleving: Tilburg	37
1. Terugblik op de Tilburgse wolindustrie: 'Gullie wit 't toch nie'	37
Tilburg textielstad (37); De wolindustrie (38); De verhoudingen in de textielfabrieken (42); De ondergang van de wolindustrie (49); Tilburg moderniseert (56); Oorzaken van de ondergang van de wolindustrie (56); Tilburg een textielstad? (58)	
2. De jaren tachtig: Tilburg in crisis: 'De textiel, dè is vurbij'	58
Tilburg was in 1980 al grondig veranderd (59); Veranderingen in de produktiestructuur (60); Werkloosheid opnieuw gestegen (63); Uitkeringen (65); Het gezicht van de stad (68); Tilburg een uitzondering? (70); 'De gewoone meense' (71); Vermelde literatuur (72)	
III: Geschiedenis: Marginalisering en ongelijke ontwikkeling	74
1. Marginalisering en ongelijke ontwikkeling	74
1.1 Ter inleiding (74); 1.2 Marginalisering in Afrika, Azië en	

Latijns Amerika (75); 1.3 Marginalisering in ontwikkelingslanden en in Nederland (88); Vermelde literatuur (90)	
2. Mogelijke aandachtspunten bij het begrip marginalisering	93
2.1 Inleiding (93); 2.2 Het begrip marginalisering (94); 2.3 De oorzaken van marginalisering (95); 2.4 De gevolgen van marginalisering (95); 2.5 Het beleid ten aanzien van marginalisering (96)	
3. Schema marginalisering	96
3.1 Schema beschrijving en analyse van posities van gemarginaliseerden (97); 3.2 Gevolgen van marginalisering (98); 3.3 Beleid ten aanzien van marginaliseren (98)	
IV: Verschijnselen: Indicatoren	99
1. Het begrip armoede (99); 2. Dimensies (100); 3. Identiteitskenmerken (101); 4. De maatstaf? (101); 5. Schema's (102); 6. Het Human Development Report (104)	
VA: Structuren: Het falen van de ontwikkelingshulp	105
Ongelijke ontwikkeling	105
Nieuwe hoop op een menswaardig bestaan (105); Armoede (106); Milieu (107); Geweld (108)	
Globalisering en ongelijke ontwikkeling.	109
Omgekeerde ontwikkelingshulp (110); Nieuwe politiek-economische en culturele dominantie (112)	
Effectiviteit van de huidige ontwikkelingshulp twijfelachtig	116
Officiële ontwikkelingshulp (116); Niet-gouvernementele hulp (119); Multilaterale hulp (121)	
Enkele conclusies	124
Geraadpleegde bronnen	124
VB Structuren: De rationaliteit van de traditionele landbouwtechnologie	130
1. De 'verborgen kracht' - Het alternatief van traditionele landbouw van kleine boeren	130
2. Kleinschalige Landbouw in Costa Rica, Nicaragua en Honduras: De rationaliteit van lokale systemen van zaaizaad-voorziening	132
2.1 Achtergronden, doel en methodologie van het onderzoek (132); 2.2 De beperktheid van moderne zaaizaadsystemen (135); 2.3 De maatschappelijke contexten van lokale zaaizaadsystemen (136); 2.4 De systemen van zaaizaadvoorziening (139); 2.5 De rationaliteit van lokale zaaizaadsystemen (143)	
(1) De heterogeniteit	143
(2) De congruentie	145
(c) Boeren en boerinnen als centrale actoren	146
2.6 Enkele conclusies en aanbevelingen (147); Vermelde literatuur (149)	
VC: Structuren: Participatie en boemerangs - Ervaringen uit Colombia, Nederland en Mexico	151
Handelingsonderzoek en participatie	151

Boemerangs	152
'Acción comunal' in Colombia	154
Sociaal experiment bij SWABO in Tilburg	157
'Capacitación participativa' in Mexico	159
Enkele mogelijke conclusies	161
Bronnen	162
 VI Basisverhoudingen: Produktiewijze	 164
1 Ter inleiding	164
2 De begrippen produktiewijze en sociale formatie.	165
3 Verschillende produktiewijzen	166
4 Ontstaan van het kapitalisme	168
a. De oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal in Europa (168);	
b. Het kolonialisme (168)	
5. Het kapitalisme	170
a. Enkele kenmerken (170); b. Enkele basisbegrippen en tendensen (171); c. Kapitalisme en staat (175); d. Kapitalisme en ideologie (176); e. Kapitalisme en ongelijke ontwikkeling (178)	
Vermelde literatuur	179
 VII Een alternatief: Een nieuw programma van mondiale verantwoordelijkheid	 181
Van ontwikkelingshulp naar bestaanszekerheid	181
Contouren van een nieuw programma van mondiale verantwoordelijkheid	184
A. Programma's van bestaanszekerheid (184); B. Werken aan lokale oorzaken van ongelijke ontwikkeling (188); C. Werken aan internationale oorzaken van ongelijke ontwikkeling (189)	
Financiering	192

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

Uitleiding

Poeh, ik schrik er zelf van. Wat een berg woorden. Wie gaat dat allemaal lezen? En waar gaat het over?

Zondagskind

Tja, over mezelf natuurlijk. Als ik terugkijk op mijn leven, dan dringt zich de vraag op: wat voor leven heb ik gehad? En dan heb ik de neiging om allerlei open deuren nog eens te openen. Een daarvan is dat ook mijn leven vol *ups en downs* zit maar dat ik door de bank genomen een mooi leven heb gehad. Ik heb veel mooie dingen meegemaakt, veel kunnen doen, veel genoten van vanalles, steeds een lieve directe omgeving gehad, financieel steeds goed kunnen leven (behalve in mijn studententijd, maar daar was het ook de tijd voor), steeds betaald werk gehad, allerlei bevredigende werkzaamheden kunnen verrichten, met heel veel aardige en deskundige mensen mogen samenwerken, avonturen beleefd, ga zo maar door. De Universiteit van Tilburg heeft mij ook op veel momenten met allerlei ondersteuning gefaciliteerd, ondanks dat ik op mijn manier en ruimhartig van de academische vrijheid heb geprofiteerd. Kortom, ik ben een zondagskind.

Ik heb veel ervaringen opgedaan die laten zien dat het leven ook andere kanten heeft. Ik ben erg onder de indruk geraakt van wat een oorlog allemaal aan afschuwelijkheden kan opleveren. Ik heb veel mensen meegemaakt, *face to face*, die vol trauma's zitten van wat mensen elkaar kunnen aandoen. Ik ben ook onder de indruk geraakt van wat ik *boemerangs* ben gaan noemen: mensen die het beste met iedereen en alles voor hebben, zich daar ook volledig voor geven, en dan toch teleurgesteld raken, bijvoorbeeld omdat te hoge en onpraktische idealen werden nagestreefd, of omdat de mogelijke tegenkrachten, die er altijd zijn, werden onderschat.

Ik ben twee keer ernstig ziek geweest, die kant heb ik ook meegemaakt. Maar ja, dat was maar twee keer, dat telt nauwelijks mee als ik kijk naar wat andere mensen meemaken. Nu ik het daarover heb: de ernstige ziekte

en handicaps die mijn Wil in 2008 heeft opgelopen, gevolgd door haar overlijden in 2010, daar heb ik misschien geen trauma van opgelopen, maar heeft mij wel blijvend verdrietig gemaakt.

Opgewekt gemoed

Gelukkig heb ik de gave om verdriet en geluk samen te laten gaan. Ik heb ook altijd de houding gehad van aanpakken. Ik vraag mij wel eens af waar ik dat opgewekte gemoed aan te danken heb. Misschien toch mijn kindertijd met ouders die mij veel geleerd hebben en mij ook kansen hebben gegeven, en dat in een opgewekte sfeer, met veel zingen en spelen en lezen, kinderboeken en kranten en tijdschriften. Ik koester bijvoorbeeld de herinnering aan momenten dat onze moeder aan de piano ging zitten, wij kinderen daarom heen, en dan allerlei liederen zingen uit

De zingende zwagers

bijvoorbeeld *Die Lustige Witwe* of dat mooie melancholieke Wolgalied. Dat alles te midden van het rijke culturele leven van Groot Valkenburg van die tijd, vol van fanfares en harmonieën en operetteverenigingen, de mooiste voorstellingen in het openluchttheater, en een Valkenburgrevue. Hoe dikwijls zongen wij kinderen niet allerlei liederen tijdens de afwas? Hoe dikwijls ook hebben mijn drie zwagers en ik het *Panis Angelicus* of *De Drie Beeldjes* gezongen? Er waren thuis natuurlijk ook treurige momenten. Het was niet altijd koek en ei tussen mijn ouders en met de

kinderen. Het faillissement van de zaak van mijn vader heeft ook veel verdriet opgeleverd. Maar toch denk ik vooral met veel weemoed en soms zelfs heimwee aan die mooie kindertijd. Dat heeft zeker bijgedragen aan mijn meestal opgewekte gemoed.

Rijke Roomse leven

Ik heb ook veel plezier beleefd aan de kleuren en klanken die het rijke roomse leven mij heeft geleverd. Ik denk dat er nogal eenzijdig wordt teruggekeken op dat naoorlogse roomse rijk. Want het was ook prachtig, stimulerend, inspirerend. Al dat zingen en die processies, al die rituelen, en die drama's die werden opgevoerd tijdens de 'Goede Week' of met de kerstdagen. Ik kan veel van die kerkelijke liederen nog zingen, net als die hoofdfiguur in het boek van Heinrich Böll: 'Meningen van een clown'. Hij heeft god en kerk verlaten maar wanneer hij in bad ligt kan hij het niet laten om allerlei 'Latijnse' gezangen te zingen. Als ik tegenwoordig verzeild raak in een kerk in Limburg, bijvoorbeeld bij gelegenheid van een begrafenis of een jaardienst, dan zing ik nog altijd die kerkelijke gezangen mee.

De andere kant van die kerk, die onderdrukkende en uitbuitende en imperiale macht, die ben ik pas in Colombia gaan ontdekken. Dat andere, gruwelijke gezicht, dat van de seksuele uitbuiting en onderdrukking en misbruik, ben ik mij pas in de laatste decennia gaan realiseren. Ik heb daar geen directe ervaringen mee. Maar wel heb ik gezien hoe de kerk zich verbond aan de rijken, hoe vrouwen tot tweederangs personen werden verklaard, hoe homo's als op zijn minst zieken zo niet zondaren werden opgevoerd. Het is niet voor niets dat Wil en ik in de jaren zeventig de kerk hebben verlaten. Ik heb later ook de verhalen gelezen van de vele slachtoffers van seksuele uitbuiting die bekend werden dankzij bijvoorbeeld het werk van de commissie Deetman. Dat neemt niet weg dat ik veel van de inspiratie waaraan ik in mijn werk heb geprobeerd gestalte te geven, mede dank aan mij altijd bijgebleven kerkelijke mensen als Jezus van Nazareth, Franciscus van Assisi, Camilo Torres, Martin Luther King, Bisschop Romero, Dom Helder Camara, Tini Muskens, en hun pleidooien voor naastenliefde, rechtvaardigheid en vrede.

Naoorlogs idealisme

Hoe dan ook, als achttienjarige die de grote wereld inging was ik een zeer bevlogen en optimistische jonge man, vol van ideeën en opvattingen die vele jaren later werden beloond met de uitdrukking 'Yes, we can!'.

Ik ging studeren nadat ik was opgegroeid met de dikwijls idealistische vertogen van een nieuwe, rechtvaardige wereld. Ik was sterk geïnspireerd door de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, en de vele pleidooien voor een Europa gebaseerd op samenwerking en vredelievendheid. Al die programma's van naoorlogse wederopbouw versterkten bij mij het gevoel, de intuïtie misschien, dat het mogelijk was en is om de idealistische verwachtingen te concretiseren in programma's van ontwikkeling. Daar kwamen die mooie en indrukwekkende verhalen bij van de vele missionarissen en van hun en onze opdracht de arme mens uit de nood te helpen. Dit alles leidde er toe dat ik koos voor de studie economie. Mijn studie aan de toen nog Katholieke Economische Hogeschool geheten universiteit in Tilburg heeft mij zeker geholpen om de inzichten en bekwaamheden te ontwikkelen die het mogelijk maakten om de opdracht, zo ervoer ik dat, om bij te dragen aan die ontwikkeling in praktijk te brengen. Mijn visie op de vraagstukken van ongelijke ontwikkeling vatte ik samen in de opvatting dat als die samenlevingen van Azië, Afrika en Latijns-Amerika zouden worden zoals wij, dat het dan wel goed zou komen. Er was ook veel wetenschappelijke literatuur die die opvatting schraagde.

Mentanoia

In Colombia kwam wat dat aangaat een ommekeer, *metanoia* ben ik dat gaan noemen, een ingrijpende verandering in mijn denken en doen. Want daar leerde ik veel mensen en lokale gemeenschappen kennen die best goed zicht hadden op wat er moest veranderen, en daarvoor ook allerlei initiatieven ontplooiden. Die mensen voldeden niet aan het toen meestal in Nederland gehanteerde beeld dat zij dom waren, primitief, passief, integendeel. Maar waarom lukte het dan niet om echt stappen voorwaarts te maken en blijvende verbeteringen in hun situatie aan te brengen? Daarin speelden natuurlijk veel factoren een rol. Maar heel duidelijk werd mij dat er allerlei structurele belemmeringen waren die juist tegen die initiatieven-van-onderop werkten. De zeer ongelijke verdeling van grond was er daar een van. Maar ook de manier van functioneren van een kerk die voldeed aan het in Tilburg veel gebruikte gezegde: 'Houd gij ze dom, houd ik ze arm'. De kerk predikte zelfs de opvatting dat armoede goed is, dat armen het in de hemel veel beter zouden krijgen dan al die rijken die goede sier maken met hun intieme relaties met kerkelijke autoriteiten. Mijn contacten met mensen als Orlando Fals Borda en Camilo Torres Restrepo, en later de deelname van Wil en mij aan de rondom Camilo ontstane beweging *Inquietudes* hielpen dat inzicht te verdiepen. Ik werd

ontvankelijk voor de conclusie dat een revolutie noodzakelijk kon zijn om een einde te maken aan al die onrechtvaardige verhoudingen. De stap van Camilo om zich bij de *guerrilla*-organisatie ELN aan te sluiten werd ook door mij gesteund. Daarbij wel de aantekening dat ik vreselijk veel bezorgdheid had om al die gruwelijkheden die met oorlog gepaard gaan, ook met een burgeroorlog. In een oorlog verandert er heel veel. Zoals Kees de Jong zei, dan móet je liegen, móet je stelen, móet je doden. In een situatie van voortgaand structureel en uitzichtloos geweld kan het onontkoombaar zijn gewapend verzet te plegen. Iets van de gruwelijkheden had ik in de Colombiaanse situatie leren kennen door het uitstekende onderzoek van German Guzman Campos en anderen over '*La Violencia en Colombia*'.⁵⁴⁵ En daarna natuurlijk door mijn onderzoek over de oorlog in El Salvador.⁵⁴⁶

Thuiswerk

Wat ik daarbij ook leerde was dat bestrijding van armoede en ongelijkheid in landen als Colombia ook rechtvaardigere verhoudingen op internationaal niveau veronderstelt. Bijvoorbeeld eerlijkere handelsverhoudingen. Daaruit vloeide de conclusie voort om niet meer te werken in ontwikkelingslanden maar thuis, in Nederland. 'Ontwikkelingswerk is thuiswerk' werd het devies. Bij terugkeer 'thuis' bleek tot mijn plezierige verbazing dat er al veel aan ontwikkelingssamenwerking werd gedaan. Zeker lokaal, en helemaal zeker in Tilburg, bloeiden allerlei initiatieven op die beoogden bij te dragen aan andere internationale verhoudingen. Daarbij was opvallend dat veel daarvan verder ging dan de klassieke min of meer charitatieve pleidooien voor hulp aan de armen in de wereld. Met name de internationale handelsverhoudingen werden ter discussie gesteld. Daarbij waren de vele discussies en activiteiten die mondiaal plaatsvonden onder de vlag van UNCTAD zeer motiverend. Zeker in de toen bloeiende progressieve bewegingen werd het ontwikkelingsvraagstuk duidelijk gepresenteerd als product van onrechtvaardige internationale verhoudingen. Het ging steeds meer om het problematiseren van de structurele relaties tussen rijk en arm, Noord en Zuid, steeds meer ook de 'Derde Wereld' tegenover de rest.

545 Zie: 1962 1962 Guzman Campos, German, en Orlando Fals Borda, Eduardo Umaña Luna: *La Violencia*.

546 Zie: 1996 Keune, Lou, met Piet den Blanken: *Overleven in oorlogstijd*.

Geopolitiek

Maar het ging niet om economie alleen. In de jaren dat we net terug uit Colombia waren, stond de wereld ook in andere opzichten op zijn kop. Want in veel ontwikkelingslanden was het verzet tegen bestaande en dikwijls koloniale of neokoloniale verhoudingen zeer gewelddadig geworden. Vele landen kregen nu een aandacht die niet te vergelijken was met hoe zij vóór die tijd tot de vergeten landen behoorden. Opeens stond een land als Vietnam midden in de aandacht, werd de Apartheid in Zuid-Afrika flink bekritiseerd, maakten wij kennis met tot dan in Nederland nogal onbekende gebieden als Namibië, Angola en Mozambique. Een haast eindeloze rij van nieuwe kennismakingen volgde. En er kwamen nieuwe leiders op, met namen waar wij aan moesten wennen, zoals Ho Chi Minh en Kwame Nkruma en Fidel Castro. In die landen vonden ingrijpende veranderingen plaats met nieuwe vormen van staatsinrichting en andere normen en waarden. Ik moest zelf aan veel van de veranderingen wennen. Ik herinner mij de kennismaking met wat de filosofen van de Derde Wereld werden genoemd. Van hen werden in Nederland Frantz Fanon en Paolo Freire heel populair.

De politieke machtsverhoudingen veranderden ingrijpend. De wereld veranderde in één entiteit van nauw met elkaar verbonden landen en volkeren. Het begrip wereldeconomie kreeg nu echte relevantie. Want die werd in toenemende mate bepalend voor welvaart en welzijn waar dan ook. Die mondialisering, nu meestal globalisering genoemd, gaf aanleiding tot wat de wereldsysteem analyses werden genoemd. Schrijvers als André Gunder Frank, Samir Amin en Immanuel Wallerstein waren misschien wel de meest bekende auteurs op dit gebied, zeker in Nederland. Het begrip afhankelijkheid werd dominant in de verklaring van de ongelijkheden op wereldschaal. Daarbij kwam de snel groeiende invloed van de marxistische economie. Al die veranderingen weerspiegelden zich ook bij mij. Bijvoorbeeld in het onderwijs aan onze universiteit, of in lezingen en publicaties.

Transitie

Bepaalde begrippen uit de marxistische traditie kregen bij mij een vaste plek. Bijvoorbeeld het begrip klasse, waarbij ik de wereld zag als één klassenstelsel met in principe vergelijkbare sociale posities over heel de wereld. Het begrip sociale formatie ging ik steeds meer gebruiken, om aan te geven dat landen als Nederland en Colombia niet als puur kapitalistische landen konden worden gedefinieerd omdat zij kenmerken

vertoonden en vertonen van verschillende ‘productiewijzen’; oude en nieuwe en toekomstige, wel met een dominantie van kapitalistische elementen. Niets is, alles wordt. Er ontstond bij mij veel belangstelling voor hoe de overgang naar een betere samenleving tot stand te bevorderen. Daarvoor kwam het begrip transitie in zwang. Lang voelde ik mij thuis bij pleidooien van mensen als Jan Tinbergen die een ‘convergentie’ van verschillende systemen bepleitten. Uiteindelijk begon ik mij meer thuis te voelen bij een meer marxistisch auteur als Charles Bettelheim, en bij Wim Wertheim. Ik kreeg ook veel belangstelling voor landen als China en Cuba: hoe deden zij dat? Eigenlijk is dat zeker de laatste drie decennia mijn belangrijkste werkgebied geworden: Hoe een overgang te realiseren naar een samenleving geleid door principes als rechtvaardigheid en duurzaamheid. En niet te vergeten: urgentie. Want de vele mondiale problemen als armoede en ongelijkheid en ecocide hebben een grote urgentie, er moet op korte termijn veel gebeuren.

Tegenwoordig zijn de marxistische manieren van onderzoeken en analyseren bij mij niet meer zo dominant als in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Ik heb veel geleerd van andere en meer actuele benaderingswijzen als van Goudzwaard, Hoogendijk en Daly. Ik heb met anderen kunnen werken aan meer oorspronkelijke en eigentijdse vormen van beschrijven en benoemen, aan het ontwikkelen van kritiek en alternatieven.

Ecocide

Het gebruik van die uitdrukking ‘ecocide’ doet mij denken aan weer een andere belangrijke verandering in mijn denken en doen. Daarvoor kan ik het beste verwijzen naar de publicatie van het befaamde rapport van de Club van Rome: *Grenzen aan de Groei*. Dat kreeg heel veel belangstelling en versterkte de kracht van milieubewegingen. Ik was daar eigenlijk een beetje boos over. Want in mijn denken en doen ging het vooral om de oplossing van sociale vraagstukken als armoede en ongelijkheid. En ik was bang dat die voor de zoveelste keer zouden worden ondergesneeuwd. Gelukkig, en mede dankzij een studentenwerkgroep die zich rond 1980 richtte op het energievraagstuk,⁵⁴⁷ en ook collega’s, en zeker ook door milieuorganisaties als Greenpeace en Milieudefensie, werd ook op dat punt mijn denken en doen veranderd. Ik ging ecologische vraagstukken steeds meer zien als verschijnselen van dezelfde mondiale problematiek, samen met sociale vraagstukken. Beide invalshoeken zijn uitdrukking van één economisch systeem. Wij hebben te maken met een wereldsamenleving

547 Zie: 1981 Bogart, Rob van den, e.a.: *Energie en kleinschaligheid*.

met een dominante economie geleid door het principe van maximalisering van winsten. De kern van de enorme taken van duurzaamheid en rechtvaardigheid die voor ons liggen is dat wij een transitie moeten bewerkstelligen van die kapitalistische samenleving naar een economie geleid door maximalisering van de behoeften én mogelijkheden van mens en natuur, en geleid door principes van rechtvaardigheid en duurzaamheid.

Bottom-up

Daarbij heb ik ook een andere overgang meegemaakt. In Colombia kreeg ik vertrouwen in het oordeel en handelen van die mensen die als armen en 'onderontwikkelden' werden aangemerkt. Dat was en is een fundamenteel punt. Want veel organisaties gericht op ontwikkeling en armoedebestrijding werden (en worden?) gedomineerd door opvattingen die eigenlijk vormen van paternalisme manifesteren. *Top-down*, zo wordt die wijze van denken en doen gekarakteriseerd. Dat heeft in veel gevallen geleid tot grote mislukkingen, en tot frustraties zowel bij de hulpgevers als hun doelgroepen. Dat had ingrijpende gevolgen voor mijn manier van werken. Ik stelde de *bottom-up* benadering voorop. Luister naar het oordeel van de mensen zelf, help die verder te ontwikkelen tot meest adequate initiatieven. En, niet onbelangrijk, stel jezelf in dienst van de armen en onderdrukten. Een manifestatie van die opvatting was het grote onderzoek in Tilburg over de ondergang van de textielindustrie. Daarbij stelden wij ons als onderzoekers voor als luisteraars die voorrang gaven aan de ervaringen en inzichten en gevoelens van de textielarbeiders zelf. Daarna heb ik die werkwijze, die ook wel eens als *oral history* wordt aangemerkt, ook gevolgd in het onderzoek in El Salvador over de overlevingsstrategieën van boerinnen en boeren in oorlogsgebieden. Uiteindelijk werd die manier van wetenschap bedrijven verder ontwikkeld in het kader van het Netwerk Handelingsonderzoek

Wil van Helvoirt 1997

waarbinnen de formalisatie en codificatie van de manier van werken werden ontwikkeld.

Voor alle duidelijkheid, ik ben geen voorstander van alleen maar *bottom-up*. Niet voor niets heb ik de laatste decennia ook veel gewerkt aan het ontwikkelen en propageren van beleidsalternatieven. Daarin zit impliciet de gedachte opgenomen van de urgente noodzaak *top-down* te werken. Maar dan steeds in wisselwerking met *bottom-up*.

Werk en thuis

Op nog een ander punt ben ik veranderd. Het gaat om de combinatie van mijn werk met mijn gezin. Wil en ik trouwden in een periode dat bij huwelijk de vrouw zich schikte naar de man. Zijn carrière was leidend. Dat was ook bij ons zo het geval. In ons geval schikte Wil zich inderdaad. Maar van begin af aan had zij daar onvrede mee, eerst latent, en in de loop der jaren steeds manifester. Als Wil en ik opnieuw zouden kunnen beginnen, dan zouden wij dat heel anders aanpakken, dat weet ik zeker. Ik ben ook in dat opzicht veranderd. Bijvoorbeeld als het gaat om het huishoudelijk werk, dan heb ik mij die verantwoordelijkheid later veel meer aangetrokken, al in de jaren zeventig. Ik heb er zelfs lol in, en maak naam met de bami à-la-Lou. Ik ben ook het belang van de analyse van de genderverhoudingen gaan inzien, niet alleen dankzij Wil maar ook dankzij de vele vrouwen die zich aan onze universiteit hebben ingezet voor de ontwikkeling van het vak Vrouwenstudies, en met wie ik heb mogen samenwerken.

Ik behoor nu tot de tachtigers, leeftijdsgewijs gesproken.⁵⁴⁸ Er hebben zich in al die jaren vele en fundamentele veranderingen voorgedaan. Veranderingen in de werkelijkheid maar ook in mijn denken en doen. Hoe moet het nu verder? Ik denk dat wij, als het gaat om inzichten en analyse instrumenten, grote vooruitgang hebben geboekt. Ik zou haast zeggen dat alles bekend is. Wij weten best wat er allemaal moet gebeuren. Dat er veel moet worden aangepakt is zeer zeker. En de tegenwoordige mondiale ecologische en sociale problemen hebben een grote urgentie. Voor een deel ondervinden die vraagstukken brede erkenning. Dat geldt met name voor de klimaatproblematiek. Maar eigenlijk is er ook op dat gebied nog veel te weinig onderkenning van de urgentie. Laat staan dat op die andere gebieden als de veel te hoge ecologische voetafdruk, en de enorme armoede en ongelijkheid, veel gebeurt. Uiteindelijk zal het op al die terreinen onvermijdelijk zijn dat er rigoureuze stappen worden gezet.

⁵⁴⁸ Die andere tachtigers, de dichters en schrijvers van eind negentiende eeuw, bewonder ik zeer.

Optimisme

Dat eens te meer nu blijkt dat zoals altijd grote maatschappelijke vraagstukken, en het gebrek aan aanpak daarvan, steeds meer tot uitdrukking komen in allerlei vormen van conflictueus handelen. Allerlei migratoire verschijnselen zijn daar uitdrukking van. Steeds meer mensen zullen bij ons op de deur kloppen. Ik probeer mij soms voor te stellen wat er zal gebeuren als de gletsjers van de Himalaya inderdaad zullen smelten zoals nu door sommige onderzoekers wordt voorspeld. Dat zal enkele tientallen miljoenen mens in beweging zetten. Niet eens om een beter bestaan te vinden maar vooral om te overleven. Ik durf dat scenario niet uit te werken. Maar wat zal dat voor ons, Nederlanders betekenen? Ik ben van nature optimistisch ingesteld, met een opgewekt gemoed zoals ik in het begin van dit hoofdstuk heb aangegeven. Ik blijf optimistisch als het gaat om de mogelijkheden van aanpak. Wat moet gebeuren is bekend en te doen. Het zal wel flinke consequenties hebben voor ons leven hier in Nederland, bijvoorbeeld voor onze levensstijl die nu door overconsumptie en individualisme wordt gekenmerkt. Wij zullen heel wat moeten prijsgeven. Daar krijgen wij natuurlijk ook heel wat voor terug, namelijk een levensstijl waarbij genieten en zorg voor elkaar minder materiële vormen aannemen. Hoe dan ook, het zal ons wat kosten. Maar ja, zal het nu werkelijk zoveel pijn betekenen als wij, zoals Francine Mestrum en ik in onze *De grote leugen van ontwikkelingssamenwerking*⁵⁴⁹ betoogden, terugkeren naar het welvaartsniveau van 1979?

Ik heb ook mijn meer pessimistische momenten. En dan ben ik er niet zo zeker van dat de mensen bereid zullen zijn tot die vele kleine en grote stappen. Wat dan? Wat ik steeds meer mis in het huidige maatschappelijke debat over deze kwesties, is aandacht voor die vraagstukken die ik gemakshalve aanduid met de woorden 'oorlog en vrede'. Ik ben bang dat als wij, de wereldsamenleving, niet bereid en in staat zijn om flinke stappen richting rechtvaardigheid en duurzaamheid te zetten, dat oorlog dan onvermijdelijk wordt. Ik heb in al die jaren aardig wat situaties meegemaakt die als oorlogen kunnen worden aangemerkt. Ik ben als gezegd enorm onder de indruk van de gevolgen die oorlogen hebben voor iedereen. Als ik kijk naar de gruwelijke manieren waarmee de laatste decennia oorlogen gevoerd zijn, bijvoorbeeld in het Midden-Oosten, dan word ik treurig, diep treurig. En als ik dan zie dat opnieuw wordt gesproken over kernwapens die o zo nodig moeten worden vernieuwd, dan vrees ik dat lokale en regionale oorlogen gemakkelijk in kernoorlogen

549 Zie: 2011 Keune, Lou, en Francine Mestrum: *De grote leugen*.

Familedag 2008

kunnen eindigen. Zeker nu de mensen die aan de macht zijn steeds meer geopolitiek denken en handelen. Wat betekent dat dan? Ik kan mij daar alleen maar apocalyptische voorstellingen van maken. Een beetje zoals in bijvoorbeeld de *Mad Max* films.

Wat bij de aanpak van al die problematieken niet helpt, is dat diverse naoorlogse pogingen om een eerlijke samenleving te vestigen zijn vastgelopen. Dat stemt nu niet bepaald tot optimisme, integendeel. Kijk maar eens naar de actuele ontwikkelingen in landen als Zimbabwe en Angola en Venezuela, of de verschrikkelijke corruptie binnen het ANC. En dan Nicaragua, een land en volk waar ik zoveel van ben gaan houden, en dat zich ontwikkelt in de richting van een harde dictatuurstaat, dat is toch om te huilen? Als dat zo door gaat, dan verleren wij nog dat prachtige lied *Nicaragua Nicaraguita* te zingen. Je zou haast geneigd zijn te denken dat macht corrupteert. Maar als ik daar wat meer over nadenk, dan is toch mijn conclusie dat ook dergelijke misvormingen van een utopie te voorkomen zijn. Als je begint met een eerlijke samenleving te bevorderen, let dan ook hier op. Zorg dat het ook een democratiserend proces wordt. Denk bijvoorbeeld na over zaken als *bottom-up* en *top-down*. Tel je zegeningen maar blijf altijd kritisch. En leer van de vele lessen die de geschiedenis van de mensheid ook wat dat aangaat ons kan leren.

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

Ik ben de laatste decennia nogal eens gevraagd of ik optimistisch ben. Ik zeg dan dat ik daar geen antwoord op geef. Het enige juiste is: doe wat moet worden gedaan.

Genoemde auteurs en andere bronnen

- 1400 (ca) Chaucer, Geoffrey: *Tales of Canterbury*
- 1906 Eeden, Frederik van: *De vrijen arbeid op 'Walden'*. Amsterdam, W. Versluys
- 1937 Röpke, Wilhelm: *Die Lehre von der Wirtschaft*. Bern, Haupt
- 1938 Kenyatta, Jomo: *Facing Mount Kenya*. London, LSE
- 1940 Keynes, John M.: *How to Pay for the War: A Radical Plan for the Chancellor of the Exchequer*. London, Macmillan
- 1942 Sweezy, Paul: *Theory of Capitalist Development*. New York, Oxford University Press
- 1948 Roosevelt, Eleanor: *The Struggle for Human Rights*. Paris, http://www.edchange.org/multicultural/speeches/eleanor_roosevelt_rights.html
- 1953 Boeke, J.H.: *Economics en economic policy of dual societies as exemplified by Indonesia*. Haarlem, 1953, Tjeenk Willink
- 1953 Broby-Johansen, Rudolf, en Antoon Coolen: *Kleding en het AaBe ervan*. Darmstadt, Delamar
- 1957 Djilas, Milovan: *De nieuwe klasse - Een Analyse van het Communistische Systeem*. Amsterdam, Becht
- 1957 Schouten, Dick: *Exacte economie - Een samenvatting van de economische theorie in de vorm van tien algemeen-economische modellen*, Leiden: Stenfert Kroese
- 1958 Bouman, P.J.: *Vijfstromenland*. Assen, Van Gorcum
- 1958 Teilhard de Chardin, Pierre: *Het verschijnsel mens*. Utrecht, Aula/Het Spectrum
- 1959 Keune, A.: *De industriële ontwikkeling gedurende de 19e eeuw*, opgenomen in: H.v.d. Eerenbeemt en H. Schuring: *De opkomst van Tilburg als industriestad*. Nijmegen, Centrale Drukkerij
- 1959 Spengler, Oswald: *Untergang des Abendlandes*. München, C. H. Beck
- 1960 Keune, Lou: *Antwerpen - de problematiek van het hoger onderwijs in België*. Brussel 1960, Centrum voor Socio-Religieus Onderzoek
- 1960 Keune, Lou: *Schets van de huidige situatie van het Latijns-Amerikaans gezin*. Brussel, Centrum voor Socio-Religieus Onderzoek.

- 1960 Mamoria, C.B.: *Organisation and financing of Industries in India*. Alahabad, Kitab Mahal
- 1960 Tinbergen, Jan: *Do Communist and Free Economies Show a Converging Pattern?* *Soviet Studies* 12: 333–341.
- 1961 Fals Borda, Orlando: *Acción Comunal en una Vereda Colombiana*. Bogotá, Universidad Nacional, Monografías Sociológicas no. 4
- 1961 Janssen, Leon: *Free trade, protection and customs union*. Leiden : Stenfert Kroese
- 1962 Davies, J.C.: *Toward a theory of revolution*. In: *American Sociological Review*, februari 1962
- 1962 Guzman Campos, German, en Orlando Fals Borda, Eduardo Umaña Luna: *La Violencia en Colombia – Estudio de un Proceso Social*. Twee delen Bogotá, 1962, Ediciones Tercer Mundo
- 1963 Keune, Aloysius: *Bases para un Programa Especial de Desarrollo de la Comunidad en El Meta*. Bogotá, MinGobierno
- 1964 Guevara Serna, Ernesto: *Statement*. Opgenomen in: UNCTAD: *Proceedings of the United Nations Conference on Trade and Development*. New York, United Nations, p. 161 e.v.
- 1964 Ministerio de Gobierno: *Estructura de los Programas Especiales de Desarroll Comunal en los Departamentos del Meta y de Nariño*. Bogotá, MinGobierno
- 1964 Triana y Antorveza, Humberto, en Aloysius Keune: *Estudio sobre las condiciones socio-economicas en el area comprendida por los municipios de Tuquerres, Sapuyes y Guachucal*. Bogotá, Ministerio de Gobierno
- 1965 Batten, T.R.: *Communities and their development*. London, Oxford Universities Press
- 1965 Batten, T.R.: *The human factor in community work*. London, Oxford Universities Press
- 1965 Bertholet, Chris: *Het ontwikkelingsprobleem in sociaal perspectief*. Tilburg, Katholieke Hogeschool
- 1965 Keune, A.: *El Desarrollo de la Comunidad frente a la Problemática de Desarrollo de Colombia*. Bogotá, Oficina ONU (stencil)
- 1966 Davidson, Basil: *Africa: History of a continent*. London, Weidenfeld & Nicolson
- 1966 Frank, Andre Gunder, *The Development of Underdevelopment*, *Monthly Review*, September 1966
- 1966 Horowitz, Irving L.: *Three Worlds of Development – The Theory and Practice of International Stratification*. New York, Oxford University Press
- 1966 Keune, A.: *Kerk en Ontwikkeling in Colombia*. In: *De Katholieke Missiën*, november 1966.

- 1966 Keune, A.: *Problemen van Volkshuisvesting in Colombia*. In: Volkshuisvesting, november 1966.
- 1966 Keune, Lou, en Wim van Rhee e.a.: *Zomerroute 1966 - Facetten rond ontwikkelingshulp*. Utrecht, Pax Christi
- 1966 Nehru, Jawaharlal: *The Discovery of India: The ideology of Empire*. In: Immanuel Wallerstein: *The Colonial Situation*. New York, Wiley
- 1966 Wallerstein, Immanuel: *The Colonial Situation*. New York, Wiley
- 1967 Alexander, David: *Vers un socialisme cubain*. In: Les Temps Modernes, février 1967
- 1967 Frank, Andre Gunder: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York, Monthly Review Press.
- 1967 Gutelman, M.: *L'agriculture socialisée à Cuba*. Parijs, 1967, Maspero
- 1967 Keune, A.: *Wereldhandelsconferentie*. In: Wereldvrede, Pax Christi, december 1967
- 1967 Keune, A.W.M.: Horowitz, Irving L.: *Three Worlds of Development – The Theory and Practice of International Stratification*. Boekbespreking in: Maandschrift Economie, december 1967
- 1968 Hornman, Wim: *De rebel. Roman over Camilo Torres*. Haarlem, J.H. Gottmer
- 1968 Keune, Lou: *Revolutie*. In: A. Heidt: *Catholica*, Deel II, Hilversum, Stichting Catholica
- 1968 Kruijer, G.J.: *Cuba, voorbeeld en uitdaging*. Amsterdam, Polak en van Gennep
- 1968 Lockwood, L.: *Castro's Cuba, Cuba's Fidel*. Utrecht, Bruna-boeken
- 1968 Mak, G.: *Blijf toch thuis*. (Gesprek met Lou Keune). In: Pharetra, maart 1968
- 1968 Torres, Camilo: *Écrits et Paroles*. Paris, Éditions du Seuil
- 1968: Myrdal, Gunnar: *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*. New York, Random House
- 1969 Chomsky, Noam: *American Power and the New Mandarins*. New York, The New Press
- 1969 *Dossier van een theologische fakulteit*. In: 'Nou en', Jaargang 3, nr. 4, 13 november 1969
- 1969 Frank, Andre Gunder: *Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and the Immediate Enemy*. New York, Monthly Review Press
- 1969 Frank, Andre Gunder: *Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology* Stockholm: Zenit 1969
- 1969 Griffin, Keith: *Underdevelopment in Spanish America – an interpretation*. London, Allen en Unwin
- 1969 *Handelingen Tweede Kamer*, 66ste vergadering 12 juni 1969 p. 3249

- 1969 Huberman, L. en P. Sweezy: *Socialism in Cuba*. New York, Monthly Review Press
- 1969 Keune, A., J. Pronk, J. Linneman e.a.: *Verklaring aan regering en Staten-Generaal betreffende het aangekondigde regeringsbeleid ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking*. Utrecht, Raad van Kerken
- 1969 Keune, A.: *Revolutie*. Literatuurlijst opgenomen in Picavet, R. en J. Pronk: *Literatuurlijst Ontwikkelingssamenwerking*. Den Haag, IKV-NOVIB
- 1969 Keune, A.W.M.: *Gemeenschapsontwikkeling - Theorie en praktijk van een nationaal beleid, met bijzondere verwijzing naar Columbia*. Tilburg, Katholieke Hogeschool Tilburg (proefschrift)
- 1969 Keune, Lou, met Francois Houtart, Jan Pronk, e.a.: *Aan de werkers van het elfde uur*. Utrecht, Raad van Kerken
- 1969 Keune, Lou: *Enkele notities over werkfasen van een 'c.d. -missionaris'*. Tilburg, Pastorale Opleiding Buitenland, cursus 1969-1970 (archief Lou Keune)
- 1969 Keune, Lou: *Ontwikkelingsproblematiek-diskriminatie-uitbuiting*. In: NESBIC (gestencilde kopie in archief Keune)
- 1969 Magdoff, Harry: *The age of imperialism - The economics of U.S Foreign Policy*. New York / London, Monthly Review Press
- 1969 Torres, Camilo: *Revolutie: Christelijke opdracht*. Utrecht, Bruna
- 1969 Vekemans, Roger, met Jorge Giusti: *Marginality and ideology in Latin American development*. In: *Studies in Comparative International Development*, Volume 5, Issues 11
- 1970 Amin, Samir: *L'accumulation à l'échelle mondiale*. Paris, Éditions Anthropos
- 1970 Huizer, Gerrit: *Peasant unrest in Latin America : its origins, forms of expression, and potential*. Amsterdam, UvA
- 1970 *Zafra de los diez millones* (Cuba suikeroogst). Zie: https://es.wikipedia.org/wiki/Zafra_de_los_diez_millones
- 1971 Eshuis, Evelien, en Peter de Vet: *Kosmopolitieke vorming: een oriënterend onderzoek naar de wenselijkheid van een opleiding voor kosmopolitieke werkers*. Utrecht, UU
- 1971 Fanon, Frantz: *Zwarte huid, blanke maskers*. Utrecht, Bruna
- 1971 Keune, A., en J. Luchtman: *Gemeenschapsontwikkeling en revolutionaire opbouw in Cuba-Projekt van Onderzoek*. Tilburg, IVO
- 1971 Keune, Lou: *Mondiale democratie*. Odijk, Studio Kosmopolitiek
- 1971 Keune, Lou: *WOW - Een kosmopolitieke basisgroep in wording*. Odijk 1971, Studio Kosmopolitiek
- 1971 Mandel, Ernest, en Viktor Perlo en Wim Boerboom: *Het kapitalisme in de Jaren zeventig*. Amsterdam, Van Gennep

- 1972 Emmanuel, Arrighi: *L'Échange inégal*. Paris, Maspero
- 1972 Freire, Paolo: *Pedagogie van de onderdrukten*. Amsterdam, Anthos
- 1972 Keune, A., E. de Clerck en A. Kooke: *A survey on funding agencies and development education in Belgium, France, and the UK*. Rome, FAO/FFHC
- 1972 Keune, Lou: *De vraag naar kosmopolitieke methoden*. In: *Publieke opinie en buitenlandse politiek*, Groningen 1972, Studium Generale
- 1972 Keune, Lou: *Derde Wereld Beweging en basiswerk in Nederland*. In: *Transactie*, november 1972
- 1972 Meadows, D. et.al.: *De grenzen aan de groei - Rapport van de Club van Rome*. Amsterdam, Het Spectrum
- 1972 Wertheim, Wim: *Evolutie en revolutie : de golfslag der emancipatie*. Amsterdam, Van Gennep
- 1973 M. Baneke, M., en M. Bossers, A. Keune, H. Kötte, P. Stolwijk en J. Wilms: *Nederlandse Vastenactie 1973 (één hoofdrapport, vijf deelrapporten)*. Tilburg, IVO-Onderzoeksteam Vastenactie.
- 1973 Rodney, Walter: *How Europe underdeveloped Africa*. Dar-Es-Salaam, Tanzanian Publishing House
- 1973 Sunkel, Osvaldo: *Transnational capitalism and the national desintegration in Latin America*. In: *Social and Economic Studies*, 1973
- 1973 Szentes, Tamas: *The Political Economy of Underdevelopment*. Budapest, Akadémia Kiadó
- 1973 Werkgroep Vietnam: *De sociale wetenschappen en de Amerikaanse oorlogsvoering in Z.O. Azië*. Tilburg, KHT (Brochure ter voorbereiding van KHT discussiedagen in november 1973)
- 1974 Bettelheim, Charles: *De klassenstrijd in de Sovjet-Unie - Eerste periode 1917-1923*. Te elfder ure, nr. 25
- 1974 Keune, Lou: *Imperialisme en Onderontwikkeling, syllabus van het tweede gedeelte van de Inleidende Kursus Politieke Economie*. Tilburg, POLEK
- 1974 Keune, Lou: *Rijke en arme landen - voorbeeld van een burgerlijke benadering*. In: *Inleidende Kursus Politieke Economie 1973/1974, Deel I*, Tilburg, POLEK
- 1975 Derde Wereld Centrum: *Volksmacht op Cuba*. Nijmegen, DWC
- 1975 Dossier Lagerberg
- 1975 Palloix, Christian: *l'Internalisation du capital - Éléments critique*. Paris, Maspero
- 1975 Werner, David: *Donde no hay doctor: una guía para los campesinos que viven lejos de los centros médicos*. México, Editorial Pax-México
- 1976 Bergers, J., A. Keune en W. Wagemans (red): *Imperialisme en onderontwikkeling*. Nijmegen, SUN

- 1976 Glabbeek, Trudo van, en Kees Nauta: *Bangladesh: Imperialisme en onderontwikkeling in zijn geschiedenis; 1764-1971*. Tilburg, Katholieke Hogeschool
- 1976 Heemskerk, Cees, en Ton van Oostrum: *Evaluatie-onderzoek bewustwordingsproject Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging*. Tilburg/Utrecht, KHT/UU
- 1977 Heemskerk, Cees, en Ger Duijf: *Project-onderwijs – Verslag van de cursus 1976/1977 Imperialisme en Onderontwikkeling*. Tilburg, IVO
- 1977 Nauta, Kees: *10 Jaar in Ontwikkeling - De beleidsontwikkeling binnen het COS Tilburg*. Tilburg, IVO
- 1978 Bachus, Angela, e.a.: *Imperialisme en onderontwikkeling in de voeding – Eindverslag van een leeronderzoek*. Tilburg, IVO
- 1978 COS en Ondernemingsraden: *Herstructurering wolindustrie: sanering tot nul – Open brief*. Tilburg, COS
- 1978 Diederens, Hans: *Onderwijsvorm waarin de zelfwerkzaamheid centraal staat – Kursus imperialisme en onderontwikkeling*. In THB, 3 maart 1978, p. 1 e.v.
- 1978 Miranda, J. de, en C. Heemskerk, A. Keune en Th. van Osch: *Didaktische analyse van ervaringen met projectonderwijs*. Tilburg, KHT
- 1979 Aerde, Marlies van, e.a.: *De Vrouw en het Paradijs van het Minimale inkomen: Hoe het imperialisme doorwerkt in het dagelijks leven van Tilburgse arbeidersgezinnen (verslag van het leeronderzoek 'Imperialisme en Onderontwikkeling')*. Tilburg, IVO
- 1979 Groep Ex-Swabo-medewerkers: *Het SWArtBOek: Macht en onmacht: De ondergang van spinnerij Swabo*. Tilburg, COS
- 1979 Uittreksels uit het handelsregister betreffende textielbedrijven te Tilburg. Tilburg, KHT, Werkschrift
- 1980 Dusée, Louis, en Piet Aerssens: *De Tilburgse Wolindustrie van 1935 tot 1980: een pers-historisch overzicht*. Tilburg, IVO
- 1980 Gils, Wouter van: *Vrouwenstudies bij Imperialisme en Onderontwikkeling*. In: THB 3 oktober 1980, p. 4 e.v. Interview met Thera van Osch, Marga Genemans, en Lou Keune
- 1980 Kessel, J.J.M.M.: *Holocausto al progreso - Los Aymaras de Tarapacá*. Amsterdam, CEDLA
- 1980 Keune, A. met H. Happel, T. Korremans, A. de Rooij: *De Ondergang van De Tilburgse Textielindustrie*. Tilburg, Katholieke Hogeschool, 6 delen
- 1980 Keune, A., met K. Nauta, T. van Oostrum, W. Wagenmans: *Het beleid van de Nationale Commissie Voorlichting en Bewustwording Ontwikkelingssamenwerking NCO*. Tilburg 1980, eindverslag met statistische bijlage en samenvatting

- 1980 Kleinegris, Winfried: *'Teveel mensen kunnen zich het wapen van het burgerlijk taalgebruik nooit goed eigen maken'*- Taalgebruik in wetenschappelijke publicaties. In: THB, 7 november 1980. Interview met Thera van Osch en Lou Keune
- 1980 Miranda, J. de: *Onderwijzen volgens het gespreksmodel*. Tilburg, KHT/FEW
- 1980 Thomassen, Josine: *De DagMavo voor Volwassen: Een stap vooruit voor Vrouwen?* Tilburg, IVO
- 1981 Bogart, Rob van den, e.a.: *Energie en kleinschaligheid in maatschappelijk perspectief – Socialisme kan slechts op de fiets komen*. Tilburg, KHT (verslag leeronderzoek)
- 1981 Commandeur, Jan, en Cor Jacobs en Bob Westerhof: *Ge waart mar arbeider – Een beeld van de tilburgse textiel 1890-1980*. Tilburg, Boekhandel Gianotten
- 1981 Heemskerk, Cees: *Ontwikkelingssociologie tussen 'Timboektoe' en 'Tilburg': waarom en verder*. Tilburg, IVO
- 1981 Helvoirt, Wil van: *De mediese hulp aan Salvadoriaanse Vluchtelingen in Nicaragua*. Tilburg, ESKN
- 1981 Korremans, Tom: *Verantwoording van het onderzoeksproject 'De ondergang van de Tilburgse textielindustrie'*. Tilburg, IVO
- 1981 Mols, Nellie, e.a.: *De positie van arbeidersvrouwen in de regio Tilburg tegen de achtergrond van de opkomst en ondergang van de textielindustrie*. Tilburg, FSW
- 1981 Oomens, Marja, en Marei Zwinkels: *Hangen wij de vuile was buiten? Methodisch-technische verantwoording van het verkennend vooronderzoek: De positie van arbeidersvrouwen in de regio Tilburg tegen de achtergrond van de opkomst en ondergang van de textielindustrie na 1945*. Tilburg, IVO.
- 1982 Argueta, Manlio: *Een dag in El Salvador*. Baarn, Het Wereldvenster
- 1982 Eikenaar, Hans e.a.: *Sociologie, een kunst? Kritiek op de sociologiestudie*. Tilburg, Vakgroep Ontwikkelingssociologie
- 1982 Eikenaar, Hans, e.a.: *Strijdbaarheid en vrije tijd bij jongeren uit de arbeidersklasse – Verslag van een leeronderzoek*. Tilburg, KHT
- 1982 Polsoc: *Politieke sociologie*. Bundel ten behoeve van de cursus: *Kritiek op de sociologie*. Tilburg, Sub-faculteit SCW
- 1983 Aerde, Marlies van, e.a.: *Kroniek van een vrouwenonderzoek aan de Sub-Faculteit Sociale en Kulturele Wetenschappen Tilburg*, 1980, IVO
- 1983 Berg, Frank van den: *Amper steun voor bevrijde gebieden in El Salvador – Haagse lijdensweg voor mais, bonen en scholen*. In: *De Waarheid*, 31 maart 1983

- 1983 Brahim, John, en Claudine Correia: *Centraal-Amerika: Ontwikkeling van de produktieverhoudingen*. Tilburg, IVO
- 1983 Galeano, Eduardo: *De aderlating van een continent: vijf eeuwen economische exploitatie van Latijns Amerika*. Amsterdam, Van Gennep
- 1983 Kaag, Margies, en J. Niers: *Privatisering en deregulering: van verzorgingsstaat naar waarborgstaat*. Instituut van Bestuurswetenschappen – IBW
- 1983 Keune, A., en T. Korremans, A. de Rooij): *De Ondergang van de Tilburgse Textielindustrie 1945- 1980*. In: M. Du Bois-Reymond en T. Wagemakers red.: *Mondelinge Geschiedenis - over Theorie en praktijk van het gebruik van mondelinge bronnen*. Amsterdam, SUA
- 1983 Luijken, Anneke van: *Thuiswerk*. Extra nummer van Vrij Nederland, 1 oktober 1983
- 1983 Veen, Fred van der: *Leven in bevrijd gebied*. Nijmegen, Uitgeverij De Haktol
- 1983 Vermeulen, Thérèse: *Drie spoelsters - Ervaringen en visies van Drie Textielarbeidsters uit Tilburg*. Tilburg, IVO
- 1984 Keune, A. met W. Dierckxsens en W. Pelupessy): *De noodzaak van een post-academische Opleiding en Economische Politiek*. Tilburg/San José, IVO-DEUNA.
- 1984 Keune, Lou, en Holke Wierema: *Klassenformatie en agrarische vorming in Nicaragua*. In: Keune, Lou, en W. Pelupessy, red..
- 1984 Keune, Lou, en Wim Pelupessy, red.: *Maatschappelijke tegenstellingen en volksverzet in Centraal-Amerika*. Tilburg, IVO
- 1985 Goosens, J., en J. van Kesteren, en B. Schennink, *Geven om en geven aan de Derde Wereld. Derde Wereldorganisaties, Fondswerving en Educatie*. Nijmegen, Studiecentrum voor Vredesvraagstukken
- 1985 Goudzwaard, Bob, en Harry de Lange: *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig*. Baarn, Ten Have
- 1985 Heemskerk, Cees: *Onderzoekswensen van uitkeringsgerechtigden in Tilburg - Verslag van een vooronderzoek*. Tilburg, SCW
- 1986 Finders, José, en Frans Thielen, m.m.v. Lou Keune en Wim Pelupessy: *Bananenproductie en overuitbuiting in Costa Rica*. Tilburg, IVO
- 1986 Keune, Lou: *Naar een hernieuwde internationale solidariteit*. In: Th. Claessens et. al. red., *Christenen in ontwikkeling*. Oegstgeest, CMC-CEBEMO-CMBR
- 1986 Vermeer, Riné, m.m.v. Lou Keune en Wim Pelupessy: *Landbouwcoöperaties in Nicaragua*. Tilburg, IVO
- 1987 Beauvoir, Simone de: *De Mandarijnen*. Houten, Agathon
- 1987 Coenen, Harrie: *Handelingsonderzoek als exemplarisch leren*. Groningen, Konstapel

- 1987 Cornia, G.A., en R. Jolly, F. Stewart (Eds.), *Adjustment with a Human Face: Protecting the Vulnerable and Promoting Growth*. Oxford, Oxford University Press
- 1987 Gorp, P.J.M. van: *Tilburg, eens de wolstad van Nederland: bloei en ondergang van de Tilburgse wollenstoffenindustrie*. Tilburg, Bura Boeken
- 1987 Keune, Lou, met Holke Wierema: *Vorming en landbouwonwikkeling in Nicaragua, Theorie en praktijk 1981-1986*. Tilburg, IVO
- 1987 Thonon, Helma: *Eindrapport van de Werkgroep Emancipatie-Onderwijs*. Tilburg, KHT
- 1988 Keune, Lou en Gerard Raemaekers: *Zuid Afrika, Olivetti en de Katholieke Universiteit Brabant. Brochure over een anti-apartheidscampagne*. Tilburg, KUB
- 1988 Keune, Lou: *Van Derde Wereld naar één Wereld – Naar een strategie van internationale solidariteit*. Amsterdam, 1988, XminY
- 1988 Soesbeek, Klaas, red.: *Syllabus Cursus 1988 Lesbische en Homostudies Tilburg*. Tilburg, KUB
- 1988 Voorbraak, D.: *A Contribution to a European Evaluation of Development Education Projects*. Brussel, Commission of the European Communities
- 1989 Keune, Lou: *Internationale solidariteit in de jaren negentig*. Opgenomen in: Glombowski, J. en A. van Rooij, red.: *Kantelende verhoudingen in de jaren negentig - Perspectieven voor de welvaartsstaat*. Den Haag, 1989, SDU Uitgeverij
- 1989 Rademacher, J.: *Gemeenten onder de loep: onderzoek naar regionale begeleiding van gemeenten en ontwikkelingssamenwerking*. Den Haag, Steunpunt GIOS
- 1989 Slotman, Janny en Jos Bayens: *Kinderen in de oorlog in El Salvador*. Tilburg, MKES
- 1990 Bureau Matrix: *Centra voor ontwikkelingssamenwerking: een onderzoek naar kwaliteit en bereik van de voorlichtings- en bewustwordingsactiviteiten van de Centra voor Ontwikkelingssamenwerking (COSsen)*. Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken-DGIS.
- 1990 Paulssen, Jan, en Clemens Wennekes: *Verslag Symposium Volksbewegingen, Partner of Probleem*. Tilburg, KUB
- 1990 Veen, Fred van der: *El Salvador en el corazón*. San José, Editorial Legado.
- 1991 Brinks, Anne, en Sanne van der Schoor: *Het projectenbeleid van de Kommissie PIN*. Tilburg, KUB-WEWI
- 1991 Keune, Lou, m.m.v. Anne Brinks en Rien Deijkers: *Verantwoording van De textiel voorbij*. Tilburg, KUB

- 1991 Keune, Lou: *De textiel voorbij. Het wel en wee van Tilburgse oud-textielarbeiders 1980-1990*. Tilburg, Boekhandel Gianotten
- 1991 Wierema, Holke: *Transitie en kadervorming in de Nicaraguaanse landbouw*. Tilburg, IVO
- 1992 APROCASAL: *Las plantas Medicinales y la Experiencia Comunitaria*. San Salvador, APROCASAL
- 1992 Commissie Geurtsen (Lou Keune e.a.) in samenwerking met B&A Groep Beleidsonderzoek & -Advies BV: *Beweging Gewogen. Rapport van de door de minister voor Ontwikkelingssamenwerking op 5 maart 1992 geïnstalleerde commissie 'Impactstudie Nationale Commissie Voorlichting en Bewustwording Ontwikkelingssamenwerking*. Den Haag, B&A Groep
- 1992 Diesen, Arthur van Diesen, en Lou Keune: *Marginalisering: een inleiding*. In Van Diesen et.al: *Marginalisering – De actualiteit van een sociaal probleem*. Amersfoort / Leuven, 1992, Acco
- 1992 Keune, Lou, en anderen: *Verslag van de Studiedag Gezondheidszorg in Midden-Amerika*, Tilburg, Yamilet.
- 1992 Keune, Lou: *Marginalisering en ongelijke ontwikkeling*. In Van Diesen et.al: *Marginalisering – De actualiteit van een sociaal probleem*. Amersfoort / Leuven, 1992, Acco
- 1992 Keune, Lou: *Staat of geen staat*. In: Nieuwland april/mei 1992
- 1992 Van Diesen, Arthur, et.al: *Marginalisering – De actualiteit van een sociaal probleem*. Amersfoort / Leuven, 1992, Acco
- 1993 Beerends, Hans: *De Derde Wereld Beweging*. Utrecht, Jan van Arkel
- 1993 Boog, Ben, en Harrie Coenen, Jan Foolen en Lou Keune, red.: *De actualiteit van handelingsonderzoek*. Tilburg, TUP
- 1993 Keune, Lou: *Medicijn erger dan de kwaal – Tegenvallende resultaten van politiek van 'structurele aanpassing' in Costa Rica*. In: La Ventana september – oktober 1993
- 1993 Keune, Lou: *Participatie en boemerangs – Ervaringen uit Colombia, Nederland en Mexico*. In: Ben Boog et. al., red.: *De actualiteit*, a.w. pag 77 e.v.
- 1993 Wierema, Holke, en Conny Almekinders, Lou Keune en Riné Vermeer: *La Producción Campesina en Centroamérica: Los sistemas locales de semillas*. Tilburg IVO / San José DEI
- 1994 Böll, Heinrich: *Meningen van een clown*. Baarn, Diogenes
- 1994 Clairmont, Frederic, en John Cavanagh: *World's Top 200 Mega Corporations – Foundations of the Economic Gulag*. In: Economic and Political Weekly, Vol. 29, februari 1994
- 1994 Gladys de Mena Guerrero, María: *Obtención y aprovechamiento de extractos vegetales de la Flora Salvadoreña*. San Salvador, Editorial Universitaria;

- 1994 González Ayala, Julio César: *Botánica Medicinal Popular*. San Salvador, Cuscatlania;
- 1994 Keune, Lou, en Riné Vermeer en Jan Vugts: *Dollarbananen uit Costa Rica: Wie plukt er de vruchten van?* In: *Derde Wereld* 1994, Jrg. 13, Nr. 3, 1994
- 1994 Keune, Lou: *Boycot gifbananen – Reactie Pronk onvoldoende*. In: *La Ventana*, april-mei 1994
- 1994 Keune, Lou: *Financiële steun of valkuil? – Midden-Amerika en het sprookje van de economische hulp*. In: *La Ventana* juni - juli 1994
- 1994 Keune, Lou: *Pronk en Alders stellen Costaricanen teleur – Nederlandse regering sluit ogen voor gifgebruik*. In: *La Ventana*, januari – februari 1994
- 1994 Keune, Lou: *Solidariteit tussen enthousiasme en discipline*. In: *La Ventana*, april-mei 1994
- 1994 Petrella, Ricardo e.a.: *Grenzen aan de concurrentie*. Brussel, VUB-press
- 1994 Vugts, Jan e.a.: *Het EU bananenbesluit nader bekeken*. Tilburg, Basis
- 1994 Westelaken, J. , van de, en A. Brinks en L. Keune: *Het EU-bananenbesluit nader bekeken*. Utrecht, CNV
- 1994 Wierema, Holke, en Lou Keune, Riné Vermeer en Conny Almekinders: *Kleinschalige landbouw in Costa Rica, Nicaragua en Honduras – De rationaliteit van lokale systemen van zaaizaad-voorziening*. Tilburg, IVO
- 1995 Brinks, Anne, en Anja van de Westelaken: *Woningzoekende ouderen in de gemeente Oosterhout*. Basis 1995.
- 1995 Dieren, Wouter, en Martha Heesen: *De natuur telt ook mee: naar een duurzaam nationaal inkomen*. Utrecht
- 1995 Hout, Johan van den, en Lou Keune: *Basisgezondheidszorg: meer dan mensen genezen*. In: *La Ventana*, dec-jan 1995/96
- 1995 Keune, Lou, en Johan van Rixtel: *Van ontwikkelingshulp naar bestaanszekerheid. – Pleidooi voor een andere beleid*. In: Werkgroep NoordZuid: *Geeft ontwikkelingshulp bestaanszekerheid? Twee visies op toekomstig beleid*. Amsterdam, GroenLinks
- 1995 Keune, Lou: *Kermis in Arcatao*. In: *La Ventana*, juni-juli 1995
- 1995 Keune, Lou: *Op slechte ruilvoet*. In: *La Ventana* augustus – september 1995
- 1995 Keune, Lou: *Sobrevivimos la guerra – La historia de los pobladores de Arcatao y de San José Las Flores*. San Salvador, Adelina Editores El Salvador
- 1995 Keune, Lou: *Ten onder in de strijd tegen de uitholling van het beroep – Agnes Vos-Verbunt had het moeilijk met verzakelingen*. In: *Univers*, 14 december 1995

- 1996 Aerts, Monique, en Lou Keune: *Hoe gezond is armoedebestrijding*. In America Ventana, juni 1996
- 1996 Barten, F., L. van Bergen en L. Keune: *Medische neutraliteit en het recht op gezondheid – De Nijmeegse aanbevelingen*. In: Medisch Contact 8 november 1996
- 1996 Boog, Ben, en Harrie Coenen, Lou Keune en Rob Lammerts red.: *Theory and practice of action research – With special reference to the Netherlands*. Tilburg, TUP
- 1996 Coenen, Harrie: *The model of exemplarian action research*. In: Boog et.al.: *Theory and practice of action research*, a.w. p. 13 e.v.
- 1996 Keune, Lou, met Piet den Blanken: *Overleven in oorlogstijd - Boeren in El Salvador bieden weerstand aan de ondergang en bouwen een nieuw bestaan op*. Tilburg, Syntax
- 1996 Keune, Lou: *Basisverhoudingen – Productiewijze*. In: Lou Keune: *Inleiding Ongelijke Ontwikkeling – Dictaat 1996*. Tilburg, KUB
- 1996 Vugts, Jan e.a.: *Bananas and Society – an annotated bibliography*. Tilburg, Basis
- 1996 Vugts, Jan, en Stef Elizen en Lou Keune: *Bananas and Society – an annotated bibliography*. Tilburg, Bureau Basis.
- 1997 Dierckxsen, Wim: *Los límites de un capitalismo sin ciudadanía : por una mundialización sin neoliberalismo*. San José, Costa Rica, Editorial DEI
- 1997 Keune, Lou: *Midden-Amerika blijft grote verliezer in de handel*. In: América Ventana april 1997
- 1998 Boog, Ben, en Harrie Coenen, Lou Keune en Rob Lammerts red.: *The complexity of relationships in action research*. Tilburg, TUP
- 1998 Keune, Lou: *The strategic role of adequate relationships in action research – Final remarks*. In: Boog et. al.: *The complexity of relationships in action research*, a.w., p. 195 e.v.
- 1998 *Operatie Homerus; spioneren voor de BVD*. Breda, Papieren Tijger
- 1998 Roebroek, Joop, en Mirjam Hertogh: *De beschavende invloed des tijds: twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland*. Den Haag, VUGA
- 1998: Heijningen, Hans van, en Lou Keune: *De veranderende vraag naar personele samenwerking met ontwikkelingslanden*. Tilburg, KUB
- 1999 Keune, Lou: *50 Jaar ontwikkelingssamenwerking: Feest?* In: Hoebink, Paul, en Detlev Haude en Fons Van der Velden (redactie): *Doorlopers en Breuklijnen - Van globalisering, emancipatie en verzet* Assen Van Gorcum & Comp. Helaas zijn in dit boek bij het drukken ondertekeningen en grafieken verwisseld.

- 1999 Keune, Lou: *In memoriam: Cees Heemskerk*. In: Nieuwland, oktober 1999
- 2000 ATTAC Nederland: *Tobin or not Tobin*. Amsterdam, ATTAC Nederland (2000?)
- 2000 Bond, Patrick: *Beyond both the 'Washington Consensus' and the 'Post-Washington Consensus' in Zimbabwe and South Africa? - The failure of structural adjustment and the need for a democratic approach to economic policy*. Tilburg, paper voor Tilburg expert meeting over *Alternatieven voor het Neo-liberalisme*. (Omstreeks 2000)
- 2000 Keune, Lou, en Ben Boog, red.: *Investigación ejemplar: conceptos y aplicaciones*. San José, DEI
- 2000 Keune, Lou: *Kees de Jong – Textielarbeider van de twintigste eeuw*. Tilburg, Syntax
- 2000 Keune, Lou: *Participación y bumeran – Experiencias de Colombia, Países Bajos y México*. In: Keune et.al. red.: *Investigación*, a.w., p. 177 e.v.
- 2000 Muskens, M.P.M.: *Midden In Het Leven - Beschouwingen over mens, samenleving en cultuur*. Utrecht, Meinema – Boekencentrum Uitgevers
- 2000 Schoormans, Jo: *Geest van Bevrijding – Henk Schram en zijn zien, oordelen handelen*. Amsterdam, Valkhof Pers
- 2001 A. Howarth et. al.: *Valuing the benefits of environmental policies: The Netherlands*. Bilthoven, RIVM
- 2001 Boog, Ben, en Harrie Coenen en Lou Keune red.: *Action research: Empowerment and reflection*. Tilburg, 2001, TUP
- 2001 Heijningen, Hans van, en Lou Keune, m.m.v. Karel Glastra van Loon: *Vóór de Verandering: Alternatieven voor het Neo-Liberalisme*. Amsterdam, 2001, XminY
- 2001 Houtart, François (ed.): *À la recherche d'alternatives - Un autre monde est-il possible?* Louvain-la-Neuve, CETRI
- 2001 Keune, Lou: *De onmacht van een anti-anti-globalist*. Zie: *Een reader over 'Genua' en de beweging tegen neo-liberale globalisering*. Amsterdam, XminY
- 2001 Keune, Lou: *Mondialisering*. In: *Globalisering*. Infomap samengesteld door Omslag, Eindhoven
- 2002 Commissie Van Thijn: *Grenzen aan de markt. Privatisering en de hervorming van de publieke sector*. Amsterdam, WBS
- 2002 Dahles, Heidi, en Lou Keune, ed.: *Tourism development and local participation in Latin America*. New York, Cognizant Communication Corporation
- 2002 Keune, Lou, en Jan Vugts: *The Economic Significance of Tourism in Latin America*. In: Dahles/Keune, a.w.

- 2002 Keune, Lou: *Mondelinge geschiedschrijving – Het verhaal van de Tilburgse textielwerkers*. In: Brabants Heem, jaargang 54, nummer 3
- 2002 Keune, Lou: *Sociale bewegingen op zoek naar alternatieven – De Schengen-conferentie van het World Forum for Alternatives*. Zie: <http://www.xminy.nl/attac/debat/schengen.html>
- 2002 Wenske, Bas: *Economische groei: baten, kosten en onontkoombaarheid*. Utrecht, Stichting Aarde
- 2003 Bijsterveld, A. J. A., en K. F. E. Veraghtert, & A. Oord: *Universiteit van Tilburg . Deel III. 1977- 2002. Investeren in kwaliteit*. Amsterdam: Dutch University Press
- 2003 Blanken, Piet den: *Grensgevallen*. Breda, 2003, Drukkerij Salsedo en Piet den Blanken
- 2003 Boog, Ben, en Lou Keune en Coyan Tromp red.: *Action research and emancipation. Special issue of Journal of community and applied psychology*. Chichester, Wiley InterScience
- 2003 Garcia Marquez, Gabriel: *Leven Om het te vertellen*. Amsterdam, Meulenhoff
- 2003 Keune, Lou: *Één voortdurende verandering*. In: Piet den Blanken: *De Kleuters Van 1957 - portret van een generatie uit een brabantse dorp*. Amsterdam, Rozenberg Publishers.
- 2003 Keune, Lou: *Mondiale liberalisering - handel in diensten: GATS en krokodillentranen*. In: Solidariteit no. 111, februari 2003
- 2003 Keune, Lou: *Privatisering: enkele discussiepunten*. In: *Nieuwland*, september 2003
- 2003 LSVB: *Hoger Onderwijs in WTO-GATS* (zonder datum). Utrecht, LSVB
- 2003 Yanikkaya, Halit: *Trade openness and economic growth*, in: *Journal of Development Economics*, volume 72, October 2003, p. 57-89
- 2003: Keune, Lou: *Privatisering: enkele discussiepunten*. In *Nieuwland*, 2003
- 2004 Doremalen, Henk van, en Paul Spapens: *Kruikezeikers*. Tilburg, Gianotten
- 2004 Hudig, Kees, en Lou Keune, red.: *Na Cancún: Hoe nu verder? Waar zijn wij voor?* Amsterdam, XminY / Vóór de Verandering.
- 2004 Hurenkamp, Menno: *Werkende armen*. In: *De Groene Amsterdammer*, 14 augustus 2004, p. 8.
- 2004 Kaag, Margies: *Het tijdperk van 'de Joker'*. In: *TAB*, januari 2004 (Utrecht, Van Arkel)
- 2004 Keune, Lou: *Privatisering: een meer fundamentele discussie gewenst*. In: *TAP Tijdschrift voor Arbeid en Participatie*, 2004

- 2004 Keune, Lou: *Privatisering: een meer fundamentele discussie gewenst*. In: *Tijdschrift voor Arbeid en Participatie*, (Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht), Jaargang 25, nummer 3/4, Januari 2004
- 2005 Christian Aid: *The economics of failure: The real cost of 'free' trade*. London, Christian Aid. Zie: <http://www.christianaid.org.uk/indepth/506liberalisation/>
- 2005 Custers, Peter: *Dubbele aanklacht rondom E.P.A.'s*. In: *Tribunaal tegen Economische Zaken – De reader bij de aanklacht*. Amsterdam, Voor de Verandering / XminY
- 2005 Keune, Lou: *Development Cooperation: A Hindrance for Self-Sustainable Development*. In: *Tailoring Biotechnologies*, winter 2005, p. 45 e.v.
- 2005 Keune, Lou: *Omgekeerde ontwikkelingshulp*. Globalinfo, 17 oktober 2005. Zie: <https://www.globalinfo.nl/Achtergrond/omgekeerde-ontwikkelingshulp>
- 2005 Kraev, Egor: *Estimating GDP effects of trade liberalisation for developing countries*, London, Christian Aid
- 2005 Ruyter, Theo: *Jut en Jul gaan naar Hong Kong - Impressie van het 'Brinkhorst Tribunaal'*. Zie: <http://www.ddh.nl/duurzaam/nieuws/2005/ruyter2710.html>
- 2005 Slager, Kees, en Karel Glastra van Loon: *Hoe dan, Jan? - verzameling interviews met Jan Marijnissen*. SP
- 2006 Goudzwaard, Bob, en Esther Somers en Rob Gort : *'Eerlijk delen = eerlijk meten'*. Zie: <http://platformdse.org/?s=Derde+Kamer>
- 2006 Halsema, Femke: *Vrijheid eerlijk delen*. Utrecht, GroenLinks
- 2006 Holman, Jan: *Missiehuis Teteringen 90 jaar – een sterk verhaal*. Teteringen, Provinciaal van de Nederlands-Belgische provincie SVD
- 2006 Keune, Lou, en Tuur Elzinga en Theo Ruyter: *Meta Economische Verkenningen - Voorstel voor de ontwikkeling van een duurzame en solidaire MEV+*. Amsterdam, XminY / VdV
- 2006: Keune, Lou: *'Vrijheid eerlijk delen'?* In: *Nieuwland*, mei 2006
- 2007 Camus, Albert: *De Pest*. Amsterdam, De Bezige Bij
- 2007 Keune, Lou, en Francine Mestrum: *De grote leugen van ontwikkelingssamenwerking*. Zie: <https://www.globalinfo.nl/Achtergrond/de-grote-leugen-van-ontwikkelingssamenwerking>.
- 2008 Geurts, Guus, m.m.v. André Jonkers en Lou Keune: *Regionalisering als alternatief voor neoliberale globalisering*. Amsterdam, 2008, XminY/VdV
- 2008 Keune, Lou: *Stedenband en schaamlap*. In: *Como no!* Informatieblad Tilburg – Matagalpa no. 90
- 2008 Witte-Rang, Greetje: *'Geen recht om de moed te verliezen – leven en werken van dr. H.M. de Lange 1919-2001*. Den Haag, Boekencentrum

- 2009 Keune, Lou: *Bestaanszekerheid en de vernieuwing van het mondiaal economisch beleid*. Paper voor de PDSE expert meeting Mondiale Bestaanszekerheid d.d. 10 november 2009. PDSE.
- 2009 Keune, Lou: *The myth of development aid*. In: Matti Kohonen en Francine Mestrum, ed.: *Tax Justice – Putting Global Inequality on the Agenda*. London, Pluto Press
- 2009 PDSE: *Basisdocument voor de conferentie in Antwerpen*. PDSE. Zie <http://platformdse.org/?s=Basisdocument>
- 2009 PDSE: *Verklaring van Tilburg*. PDSE. Zie: <http://platformdse.org/?s=Verklaring>
- 2010 Keune, Lou: *Oorlogseconomie*. In: Joop.nl, april 2010. Zie: <https://joop.bnnvara.nl/opinies/oorlogseconomie>
- 2010 Menke, Roland: *21 cc - Project Cost of Planet - A path to one \$-sustainability metric for the planet*. Rotterdam, Menke. Zie: Roland Menke: *21cc Project Cost of Planet - A path to one \$-sustainability metric for the planet*.
- 2010 PDSE: *Appel van Antwerpen* Zie: <http://platformdse.org/?s=App%C3%A8l+van+Antwerpen>
- 2010 PDSE: *Een Fair & Green Deal*. PDSE. Zie: <http://platformdse.org/?s=Een+Fair+%26+Green+Deal>
- 2010 UNDP: *Mainstreaming Climate Change in Nicaragua - Screening for risks and opportunities*. Managua, UNDP Nicaragua
- 2010 Versteijnen, Jo, en Bram Snoek, Wouter Snip: *Als markt en regering falen – Een postkapitalistisch alternatief als bijdrage aan het noodzakelijke maatschappelijke debat over sociaaleconomische verandering*. Soest, Boekscout
- 2011 Goudzwaard, Bob, en Lou Keune: *Lissabon-strategie in relatie tot Verklaring van Tilburg*. PDSE
- 2011 Huige, John, en Lou Keune: *Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie in Nederland*. Utrecht, Jan van Arkel.
- 2011 Keune, Lou: *Geld kun je niet eten, tulpen wel*. Joop.nl, 21 september 2011. Zie: <https://joop.bnnvara.nl/opinies/geld-kun-je-niet-eten-tulpen-wel>
- 2011 PDSE: *Juridische stappen naar een duurzame en solidaire samenleving*. PDSE. Zie: <http://platformdse.org/juridische-stappen-naar-een-duurzame-en-solidaire-samenleving/>
- 2012 Akkerman, Mark, et. al.: *Vredeseconomie en de preventie van geweld*. PDSE. Zie: http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/PDSE_Brochure-Vredeseconomie_2012.pdf

- 2012 Biesta, Dick, en Lou Keune e.a.: *Macro Economische Verkenning+ 2013. En met als ondertitels: Rechtvaardige voetafdruk overschreden – Duurzame oplossingen bekend*. PDSE. Zie: http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/Platform-DSE_MEV+_2013_definitief.pdf
- 2012 Coenen, Harrie, m.m.v. Ben Valkenburg en Marianne Coenen-Hanegraaf, red.: *Exemplarisch Handelingsonderzoek*. Utrecht, Jan van Arkel
- 2012 Georganiseerde Weldaad: *In gesprek met Lou Keune*. In: Georganiseerde Weldaad d.d. 26 september 2012. Zie ook: <https://www.globalinfo.nl/Achtergrond/in-gesprek-met-lou-keune>
- 2012 Hueting, Roefie, en Bart de Boer: *Het Milieuduurzaam Nationaal Inkomen*. In: Keune, Lou, et.al.: *Beter meten van welvaart en welzijn, a.w.*
- 2012 Huige, John, en Lou Keune: *Which Crisis? Which economy? Which Strategy?* In: CLR News, no 1/2012.
- 2012 Keune, Lou, en Jan Juffermans en Bart de Boer (red.): *Beter meten van welvaart en welzijn – Indicatoren voor een duurzame en solidaire economie*. Platform DSE. Zie: <http://platformdse.org/nieuw-brochure-over-indicatoren-beter-meten-van-welvaart-en-welzijn/>
- 2012 Keune, Lou: *J'accuse? Waarom niet?* Joop.nl van 2 mei 2012
- 2012 Trolsky, Tymen: *Karl Marx Universiteit*. Soesterberg, Uitgeverij ASPEKt
- 2013 Berkhout, Esmé: *De Nederlandse Route - Hoe arme landen inkomsten mislopen via belastinglek Nederland*. Den Haag, Oxfam Novib
- 2013 Blanken, Piet den, met Lou Keune: *'Mijn moeder was een echte strijder' – Ivania Brooks Torres 1973 – 2006*. Breda, Uitgeverij Papieren Tijger
- 2013 Godfroy, Frans, en Paul Kuipers en Rob Vermijs: *1969 – Opstand in het Zuiden*. Utrecht, 2013, Uitgeverij IJzer.
- 2013 Juffermans, Jan: *Over bevolking, een eerlijke economie en rechtvaardige voetafdrukken*. In Omslag: ZOZ
- 2013 Keune, Lou: *Opstand in het Zuiden*. Boekbespreking. Tilburg, http://www.cubra.nl/specialebijdragen/BrabantCultureel/BC_BL_201312/BC_BL_201312_Keune_Godfroy.htm
- 2013 Linden, Martijn Jeroen van der, en Lou Keune: *Commentaar bij het rapport Naar een Dienstbaar en Stabiel Bankwezen van de Commissie Structuur Nederlandse Banken*. Platform Duurzame en Solidaire Economie – juli 2013. Zie http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/Commentaar-bij-het-rapport-Naar-een-Dienstbaar-en-Stabiel-Bankwezen_Platform-DSE_juli-2013.pdf
- 2013 Opschoor, Hans, en Lou Keune, red.: *Internationale Ontwikkeling en Mondiaal Bestuur – Noodzaak, opties en dilemma's*. PDSE 2013. Zie ook: <http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/ebook-Brochure-Mondiaal-Bestuur.pdf>

- 2013 Stegehuis, Gerrit, en Lou Keune e.a.: *Dashboard mogelijke kerngegevens Macro Economische Verkenning*. PDSE. Zie: <http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/Dashboard-Definitief.pdf>
- 2014 Henneman, Rutger: *De crisis en het potentieel voor een gebruikswaardeeconomie - Interview met Lou Keune*. In: Het Potentieel, 2014
- 2014 Keune, Lou: *Checklist Duurzame en Solidaire Economie*. PDSE, februari 2014, <http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/Checlist-DSE-def-5.pdf>
- 2014 Keune, Lou: *Op naar een duurzame en solidaire economie*. In: Milieu – Tijdschrift van het netwerk van milieuprofessionals, maart 2014
- 2015 Arend, Anne van, en Lou Keune (samensteller): *Bevochten groei – Een Joods meisje wordt volwassen in oorlogstijd*. Breda, Papieren Tijger
- 2015 Arend, Anne van, met Jos van Beers en Mechtild Gramlich: *De tjalk van Haastrecht*, verhalen. Tilburg, Stichting ALBA
- 2015 Joris Luijendijk: *'Het is toch waar' – Over bankers en crashes*. Amsterdam, Uitgeverij Atlas Contact
- 2015 Keune, Lou: *'Het is toch waar' – Over bankers en crashes*. Boekbespreking. Globalinfo: <https://www.globalinfo.nl/Recensies-enzo/het-is-toch-waar-over-bankers-en-crashes>
- 2015 Keune, Lou: *Overlevingseconomie? MarketUpdate*, <http://marketupdate.nl/columns/column-lou-keune-overlevingseconomie/>
- 2015 Keune, Lou: *Weg met de kruikenzeiker?* Tilburg, <http://www.geheugenvantilburg.nl/verhalen/lees/14978/weg-met-de-kruikenzeiker>
- 2015 Knoop, Joke: *Lou Keune: een boze maar ook optimistische wetenschapper*. Brabants Dagblad, 24 maart 2015
- 2015 Meulenbeld, Bram, en Gerrit Stegehuis en Lou Keune: *De maatschappelijke kosten en baten van windmolens*. PDSE maart 2015, <http://platformdse.org/de-maatschappelijke-kosten-en-baten-van-windmolens/>
- 2016 Arend, Anne van, met Jos van Beers en Mechtild Gramlich: *Het roze olifantje*, en (heel) andere verhalen. Tilburg, Stichting ALBA
- 2016 Kar, Dev, en Guttorm Schjelderup: *Financial Flows and Tax Havens: Combining to Limit the Lives of Billions of People*. Bergen, Centre for Applied Research, Norwegian School of Economics
- 2016 Keune, Lou: *Als je voor een dubbeltje geboren bent...* (over meritocratie) MarketUpdate, 3 september 2016. Zie: <https://marketupdate.nl/columns/als-dubbeltje-geboren-bent/>
- 2016 Keune, Lou: *Geldcreatie wordt salonfähig*. In Marketupdate.nl, 24 oktober 2016. Zie: <http://marketupdate.nl/columns/column-geldcreatie-wordt-salonfähig/>

- 2016 Keune, Lou: *Nergens voor nodig*. MarketUpdate, 11 januari 2016. Zie: <http://marketupdate.nl/columns/column-lou-keune-nergens-voor-nodig/>
- 2016 Keune, Lou: *Over economie en hoe nu verder*. PDSE, http://platformdse.org/wp-content/uploads/2016/04/Keune_PDSE_Over_economie_en_hoe_nu_verder.pdf
- 2017 Keune, Lou: *Patriottisme, welvaart en migranten*. MarketUpdate, <http://marketupdate.nl/columns/column-patriottisme-welvaart-en-migranten/>
- 2018 Dierckxsen, Wim, en Andrés Piqueras: *El capital frente a su declive – Fin de la unipolaridad global: Transición al postcapitalismo?* San José, Costa Rica, Editorial DEI
- 2018 PDSE: *Petitie aan de Regering en de Tweede Kamer over Brede Welvaart 2019 -2030*. PDSE. Zie: <http://platformdse.org/petitie-aan-de-regering-en-de-tweede-kamer-over-brede-welvaart-2019-2030/>
- 2018 Stegehuis, Gerrit, en Jan Juffermans en Lou Keune: *Monitor Brede Welvaart: het begin is er*. PDSE. Zie: <http://platformdse.org/monitor-brede-welvaart-het-begin-is-er/>
- 2018 Stegehuis, Gerrit, en Lou Keune: *Monitor Duurzaam Nederland: het gaat goed, maar wel ‘ten koste van’*. PDSE Zie: <http://platformdse.org/monitor-duurzaam-nederland-het-gaat-goed-maar-wel-ten-koste-van/>
- 2019 WRR: *Geld en schuld – De publieke rol van de banken*. Den Haag, WRR

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

Register personen

Aafjes, Bertus,	59	Bode, Herman,	405
Aarts, Pieternel,	174	Boeke, J.H.,	228
Abernathy, ds,	77	Boerboom, Wim,	154, 217, 274, 364, 365, 383, 407, 436
Adenauer, Konrad,	13	Boerma, Els,	247
Aerssens, Piet,	99, 101, 438	Boermans, Cisca,	4
Albert, Michael,	340	Bogaers, minister,	18
Alders, minister,	203	Bomans, Godfried,	16
Alexander, David,	126	Böll, Heinrich,	423
Allende, Salvador,	19, 49, 184, 390, 391, 408,	Bonilla, Miguel,	174
Alvarez, Guillermo,	4, 163, 171, 172, 390, 391, 392, 393, 394	Boog, Ben,	240
Amin, Samir,	28, 78, 79, 208, 214, 290, 426, 436	Bosch, Juan,	59, 123
Ana Maria (Mélida Anaya Montes),	174	Bouman, PJ,	29
Arguëllo, Carlos,	154	Bourdieu, Pierre,	241
Argueta, Manlio,	188	Brahim, John,	73, 173, 197, 198
Arntz, Jos,	364	Brinkhorst, minister,	287, 288, 289
Arts, Wil,	246	Brinks, Anne,	83, 98, 106, 411
		Brooks Torres, Ivania,	158, 159, 160, 161, 162, 272, 273, 274, 342
Baalik, S. (pseudoniem van Kees de Jong),	121	Cabezas, Betty,	227
Balkenende, premier,	249, 332	Cardijn, Jozef,	77, 119, 232, 233, 235
Barrios de Chamorro, Violetta,	157	Cas (kleinkind),	3, 4
Batten, T.R.,	373	Castro, Fidel,	123, 125, 126, 127, 426
Bayens, Jos,	153, 168, 173, 441	Chacón, Juan,	139
Becht, Burgermeester,	21, 24, 103,	Chang, Ha Joon	189
Beckers, Theo,	246	Chaucer, Geoffrey,	90
Beel, minister,	16	Christianus, pater (pater Christje),	55
Beerends, Hans,	231	Chomsky, Noam,	52, 70
Beethoven, Ludwig,	247	Chopin, Frederic,	19
Benoit, André,	41, 55	Churchill, Winston,	12, 39, 338, 340
Bergman, Ingmar,	30	Clairmonte, Frederic,	216
Bergmans, Josef,	78	Coenen, Harrie,	150, 240, 241, 242, 399
Bermudez de Torres, Blanca,	167, 178	Coenen-Hanegraaf, Marianne,	241
Bertens, Joke,	173	Cohen, Job,	340
Bertholet, Chris,	73, 391, 395, 409, 434	Commandeur, Jan,	107
Bettelheim, Charles,	28, 224, 427, 437	Concha, Kardinaal,	57
Bijnen, Manuel,	246	Cool, Mia,	55
Bisschop, Kees,	188	Coppes, Iens,	88
Bleys, Brent,	323	Correia, Claudine,	73, 173, 197, 198
		Cortina, Jon,	166

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

Coumans, Jos,	156, 410	Espinoza, Valeriano,	153
Crieg, Edvard,	21	Euwe, Max,	360, 371
Cristina (kleinkind),	3	Eva (kleinkind),	3
Dahles, Heidi,	32	Fals Borda, Orlando,	42, 52, 55, 229, 424
Dalmulder, professor,	30	Fanny (onderduikster),	7
Daly, Herman,	319, 340, 427	Fanon, Frantz,	79, 215, 426
Dauvellier, Marianne,	323	Fellini, Federico,	30
Davidson, Basil,	29, 79, 215	Finders, José,	4, 173, 174, 180, 202, 238
Davis, Garry,	13	Francesca, zuster,	2
De Boer, Bart,	317, 323	Frank, André Gunder,	28, 45, 78, 79, 197,
De Clerck, Erik,	71		214, 215, 290, 291, 293, 426
De Gasperi,	13	Freire, Paolo,	100, 150, 231, 234, 241,
De Groot, Gerard,	120		242, 399, 426
De Haan (CDA),	319	Frei, Eduardo,	49, 226
De Hond, Maurice,	308	Friedman, Milton,	252
De Jong, George,	370	Frondizi, Arturo,	37
De Jong, Hans,	91		
De Jong, Jo,	118	Gaitán, Jorge Eliécer ,	41, 123
De Jong, Kees,	1, 91, 117, 118, 119, 120,	Galeano, Eduardo,	79, 215
	121, 122, 159, 161, 181, 232, 234, 240, 425	Galtung, Johan,	290
De Jonge, Klaas,	278, 298	Gandhi, Mahatma,	13, 231, 372
De Lange, Harrie,	89, 314, 320, 340, 371	Gekko, Gordon,	249
De Miranda, Hans,	237, 241	Genemans, Marga,	412
De Moor, Ruud,	65, 375	George, Susan,	327
De Ridder, Paul,	350	Geurts, Guus,	301, 312
De Rooij, Ad,	101, 102, 103 , 233	Giddens, Anthony,	241
De Ruyter van Steveninck,	293	Glastra van Loon, Karel,	249, 300
De Vet, Peter,	82	Godfroy, Frans,	4, 362, 364
De Vries, Henk,	410	Gort, Rob,	317
Den Blanken, Piet,	4, 101, 158, 159, 160,	Gorz, André,	241
	185, 187, 188	Goudzwaard, Bob,	257, 295, 314, 317,
Den Uyl, Joop,	252		320, 321, 324, 328, 330, 427
Deppe, Helga,	399	Gramlich, Mechtild,	350, 354
Dierckxsens, Wim,	4, 135, 146, 173, 202,	Griffin, Keith,	79
	277, 290, 291	Guevara, Ernesto Che,	68
Dijksma, Sharon,	340	Gutelman, M.,	125
Dijkstra, Geske,	324	Guzman Campos, German,	85, 425
Dik-Faber, Carla,	324		
Djilas, Milovan,	130	Halsema, Femke,	221, 308
Doorakkers, Chris,	88	Hamelink, Cees,	92, 301
Drees, Willem,	16, 18	Hansen, José,	184, 185
Duijf, Ger,	238	Happel, Hans,	101, 233
Duinkerken, Anton van,	30	Harnecker, Marta,	290, 292, 339
Dusée, Louis,	99, 101	Hatta, Mohammed,	13
		Heemskerk, Cees,	83, 97, 106, 219,
Eikenaar, Hans,	378		235, 237, 239, 390, 395, 405, 406,
Ellington, Duke,	10		409, 412, 413
Elzinga, Tuur,	301, 314, 315, 317	Heertje, Arnold,	308, 309, 321, 322, 324,
Emmanuel, Arrighi,	79, 208,		353
Eshuis, Evelien,	82	Helder Camara, Dom,	77, 423

Hendrix, Peter,	370	Kaag, Margies,	251, 252, 301
Herfkens, minister,	74, 249, 281, 283, 289, 293	Karimi, Farah,	280, 324
Hertogs, Gustaaf,	353	Katharina (kleinkind),	3
Hertz, Noorena,	256	Kengen, mevrouw,	225
Hirsch, Danielle,	324	Kennedy, Bobby,	313
Hitler, Adolf,	355	Kennedy, John F.,	49, 70, 124
Ho Chi Minh,	426	Kenyatta, Jomo,	29, 79, 215
Hogenhuis, Christiaan,	317, 338	Kerstholt, Frans,	410
Hogerheide, Marian,	188	Keune, Annette,	3, 36, 60, 63, 144, 188, 349, 367, 368, 411
Holman, Jan,	85, 88, 370, 373	Keune, Carmen,	3, 4, 36, 60, 63, 187, 368
Hoogendijk, Willem,	299, 301, 317, 340, 427	Keune, Hans,	3, 36, 37, 60, 63, 367, 368
Hopman, Herman,	378, 393, 394	Keune, Maarten,	3, 4, 63, 368
Horbach, Paul,	237, 239, 387, 410	Keynes, John Maynard,	26, 211, 212, 220, 340
Horowitz, Irving,	213, 214	King, Martin Luther,	77, 423
Hoselitz, Bert,	38, 45, 51, 272, 274	Klatser, Leo,	61
Houtart, François,	31, 32, 61, 84, 89, 214, 279, 290, 295, 299	Klompé, Marga,	17, 18, 269, 343
Hovers, Urban,	174	Knapen, Michel,	4
Huberman, Leo,	125	Koenders, minister,	268
Hudig, Kees,	4, 263, 270, 277, 286, 300, 317, 321, 334, 341	Kok, Wim,	248, 249, 329
Huetling, Roefie,	313, 321, 323	Kooke, Anke,	71, 82
Huige, John,	223, 224, 301, 317, 334, 339	Korremans, Tom,	4, 97, 100, 101, 102, 174, 187, 233
Huizer, Gerrit,	46, 228, 240, 260	Koster, Koos,	90, 172, 390
Huizinga, Johan,	30	Kraev, Egor,	263, 264, 289
Ibsen, Henrik,	21	Kruijer, G.J.,	125
Ingelbrecht, Marc,	182	Kuschpeta, Omelan,	20
Jackson, Tim,	340	Lagerberg, Cees,	239, 364, 404, 408, 409, 410, 411
Jacobs, Cor,	107	Landa, Ria,	169
Jamin, Peter,	301	Latouche, Serge,	227
Jansen van Wezel, Liny,	108	Laura (kleinkind),	3
Jansen, Caspar,	188	Le Corbusier, Charles,	30
Jansen, Frans,	369	Leemans, Rik,	324
Janssen, Herman,	275	Lendfers, Jan,	173
Janssen, Leon,	32, 249, 251, 252	Linneman, Hans,	89
Jara, Victor,	60, 90, 172, 390	Lockefeer, Harrie,	371
Jeukens, rector,	409	Lockwood, Lee,	126
Jezus van Nazareth,	14, 44, 61, 423	Loeff, professor,	26
Johannes	23, 55, 62	Loes (kleinkind),	3
Jole, Mart,	121	Loevendie, Han, curator,	375
Jones, Peter Tom,	340	Lombroso, Cesare,	350
Jongerius, Agnes,	158, 280	Lubbers, Minister,	120
Jonker, Jan,	324	Luchtman, Jan,	53, 129, 132
Jonkers, André,	301, 312	Luthuli, Albert,	29, 231
Juffermans, Jan,	9, 237, 317, 320, 323, 325, 327	Lyklema, Hans,	321, 324
Juffermans, Marianne,	4	Maduro, Leo,	174
		Magdoff, Harry,	72, 259, 261

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

Malinowski, Bronislaw,	29	Pieters, professor,	28, 35
Mamoria, C.B.,	79, 215	Pilar,	56
Mandela, Nelson,	172	Pinochet, generaal,	19, 60, 70, 93, 252, 392, 394, 408
Mansholt, Sicco,	393	Pizano Restrepo, Vicente,	56, 57
Mansveld, staatssecretaris,	324	Plattel, professor,	27
Marcial (Salvador Cayetano Carpio),	174	Polak, Jacob,	321
Marijnissen, Jan,	249	Pont, Hans,	377, 410
Marti, Farabundo,	136	Poppe, Stan,	84, 383
Marx, Karl, 2	6, 211, 219, 211, 370, 380	Prevoo, juffrouw,	371
McClelland, David,	38, 45, 91, 272, 274	Pronk, Jan,	55, 81, 85, 89, 90, 203, 324
Menjivar, Violetta,	127	Pruiser, Martijn,	317
Mestrum, Francine,	265, 272, 279, 430		
Metz, Paul,	317	Quesnay, François,	26, 211
Mevis, Gon,	156		
Miller, Glenn,	10	Rabbinge, Rudy,	324
Mindszenty, kardinaal,	19	Raemaekers, Gerard,	70, 316
Monnet, Jean,	13	Raeven, Mick,	4
Muskens, bisschop Tini,	91, 92, 93, 122, 423	Rangel Ribeiro, Leonor,	39
		Rattle, Simon,	247
Mussert, Anton,	355	Reagan, Ronald,	143, 252
Myrdal, Gunnar,	371	Reckman, Piet,	81, 82, 89, 299
		Regout, Petrus,	33
Negt, Oskar,	150, 241, 399	Reijnders, Lucas,	289, 321
Nehru, Jawaharlal,	29, 68, 79	Ricardo, David,	74, 216, 289
Neruda, Pablo,	391	Rijnhout, Leida,	313, 322
Niemeyer, Oscar,	30	Rivera y Damas, aartsbisschop,	167
Nkruma, Kwame,	426	Robben, Petra,	4
Novoa, Milton,	153	Rodney, Walter,	78, 215
Núñez, Orlando,	147	Rodrik, Dani,	289
Nyerere, Julius,	231	Roebroek, Joop,	251, 360
		Roemer, Emile,	340
Oe Thant,	74	Rögels, Ria,	410
Oporta Gómez, Never,	153	Rökk, Marika,	10
Opschoor, Hans,	324, 337	Romero, monseigneur Oscar,	137, 167, 170, 230, 423
Ortega, Daniel,	86, 157, 180		
Ortega, Edith Beatriz,	168	Roolvink, minister,	120
Ortega, Esperanza,	167, 168, 187	Roosevelt, Eleanor,	13
Ortega, Mario,	168	Röpke, Wilhelm,	211
Ortega, Santiago,	168	Ruigrok, Piet,	88
		Rutte, minister,	220, 249
Padmos, mevrouw,	13	Ruyter, Theo,	289, 314
Palloix, Christian,	79, 216		
Parsons, Talcott,	38, 45, 51, 65	Salazar, Maria Cristina,	42, 58
Pastora, Edén,	137	Sandino, Augusto,	136
Paulssen, Jan,	4, 173, 175, 184	Sap, Jolanda,	340
Paulus, apostel,	61	Schaap, Kees,	173
Pelupessy, Wim,	135, 137, 172, 173, 174, 198, 202	Scheffer, Cees, rector,	370
Perez Ramirez, Gustavo,	41, 55, 87	Schermerhorn, minister,	16
Perla (kleinkind),	3	Schmelzer, Norbert,	23
Peters, John,	375	Schouten, Dick,	211

Schram, Henk,	82, 156, 232, 233	Tovar, Benito,	174
Schumann, Robert,	13	Tovar, José Serrano,	189
Schuring, H.,	33, 96	Triana y Antorveza, Humberto, 46, 47, 51,	54, 368
Seeger, Pete,	90	Tuinstra, Fons,	16, 17
Serrano Guardado, Carmelina,	189	Uitdewilligen, Mariëtte, 4, 135, 136, 137	
Serrano Tovar, José,	189	Urrutia, Don Chon,	163
Siebers, Pieter,	4	Urrutia, Ruth,	4, 163
Slob, Arie,	340	Valkenburg, Ben,	241
Slotman, Janny,	4, 148, 153, 154, 168	Valle, Amado,	184, 185
Soekarno,	13, 68	Van 't Hoff, John,	82, 277, 278, 298
Soesbeek, Klaas,	402, 403	Van Andel, Henk,	277
Somers, Esther,	317	Van Ardenne, Agnes, 7	4
Somoza, dictator,	12, 50, 143, 145, 147,	Van Arend, Anne, 349, 350, 351, 352, 353,	354, 355
	151	Van Assisi, Franciscus,	423
Spapens, Paul,	107	Van Beers, Jos,	354
Spengler, Oswald,	30	Van Bergen, Jan,	154
Spielberg, Steven,	350	Van Berkum (hoogleraar),	24, 211
St Nicolaas, Cees,	84, 383	Van Besouw, Jan,	117, 118, 119
Stalin, Jozef, 19,	27	Van Brakel, Manus,	299
Steghuis, Gerrit,	317, 320, 325, 327, 341	Van Corven, Jan,	238
Sterenborg, Wil,	106	Van de Klundert, Theo,	289
Stevens, Leo,	308	Van den Bergh, Jeroen,	318, 321
Streeten, Paul,	290	Van den Broek, Hettie,	411
Stunneberg, Tonnie,	187	Van den Eerenbeemt, Adrian,	4
Sunkel, Osvaldo,	218	Van den Eerenbeemt, Harrie,	30, 33, 96
Sweezy, Paul,	9, 79, 125, 220, 222	Van den Heuvel, Aad,	367
Syring, Ralf,	182, 184	Van den Hout, Johan,	173, 182
Szentes, Tamas,	28, 78, 79	Van Delft, familie,	21
Teilhard de Chardin, Pierre,	30	Van Delft, Jan,	21
Terhal, Piet,	321	Van Delft, Moeder,	21
Teurlings, Hans,	174	Van der Burgt, Frans,	393
Thatcher, Margaret,	247, 252	Van der Coelen, Gerda,	174
Thielen, Frans,	173	Van der Doel, gebroeders,	24
Theron, Antoinette,	4	Van der Gaag, J.,	127
Thonon, Helma,	400	Van der Hoeven, Rolph,	324
Tielman, professor,	402	Van der Linden, Martijn,	317, 336
Timmermans, staatssecretaris,	330	Van der Made, Ad,	382
Tinbergen, Jan,	28, 29, 74, 89, 103, 427	Van der Reijt, mr. F.,	394
Tito, Josip Broz,	68	Van der Steen, Frans,	212
Tommel, Dick,	203	Van Diek, Clemens,	238
Torres Restrepo, Camilo,	32, 41, 42, 55,	Van Dis, kamerlid SGP,	371
	56, 57, 58, 59, 60, 61, 84, 87, 90, 93, 123,	Van Doremalen, Henk,	107
	128, 129, 137, 152, 163, 165, 229, 371,	Van Erp, Herman,	4, 379
	423, 424, 425	Van Eeden, Frederik,	128
Torres, Blanca,	60, 163, 164, 165, 167,	Van Egmond, Klaas,	324
	187	Van Ginniken, Jaap,	324
Torres, Camilo jr.,	165, 183	Van Gorp, Piet,	103
Torres, Conchita,	188, 382		
Torres, Jesús,	165		
Torres, Moris,	163, 187		

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

Van Heijningen, Hans, 277, 278, 279, 281, 298, 299, 300, 301, 303	Wesselius, Eric, 301
Van Helvoirt, Wil, 2, 4, 21, 23, 25, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 46, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 74, 88, 89, 90, 94, 126, 131, 132, 139, 140, 144, 158, 172, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 188, 195, 247, 248, 278, 316, 320, 330, 336, 349, 350, 353, 357, 368, 371, 373, 388, 390, 391, 394, 398, 422, 423, 424, 428, 429	Westerhof, Bob, 107
Van Kessel, Joop, 391, 392, 393	Wiebes, minister, 326
Van Osch, Thera, 137, 148, 153, 226, 237, 238, 239, 301, 323, 340, 397, 398, 399	Wiegman-Van Meppelen Scheppink, Esmé, 320
Van Puijenbroek, Truud, 103, 105	Wierema, Holke, 4, 145, 148, 149, 151, 153, 158, 203, 204, 241,
Van Rhee, Wim, 25, 73, 88, 373	Wijffels, Herman, 324
Van Rijswijk, Mieke, 382	Witte-Rang, Greetje, 89, 317
Van Rixtel, Johan, 260, 268,	Wüst, Isaac, 39, 41, 55
Van Rooij, Angela, 239	Yanikkaya, Halit, 263, 289
Van Rossum, Rogier, 88, 89, 373	Yara (kleinkind), 3, 187
Van Schaik, Mr. J.R.H., 367	Zedong, Mao, 231
Van Spaendonck, Barend, 29	Zeevalking, staatssecretaris, 393
Van Tilburg, Elisabeth, 174, 179	Zijderveld, Anton, 409
Van Tilburg, Rens, 323, 324	Zúñega Morales, Luis Pablo, 138
Van Tongeren, Liesbeth, 320	Zwinkels, Marei, 187, 237, 239, 395, 396, 397, 412, 413
Van Tuyl, Jan, 393	
Van Vliet, Peter, 317	
Vekemans, Roger, 226	
Vendrik, Kees, 284	
Verberne, Louis, 30	
Verbunt, An, 232	
Verbunt, Hannie, 120, 232	
Verkuyt, Johannes, 29	
Vermaseren, Paul, 285	
Vermeer, Riné, 173, 187, 200, 201, 204	
Verschuur, Denise, 39	
Versteijnen, Jo, 224	
Von Amsberg, Claus, 78	
Von Hayek, Friedrich, 252	
Vondeling, Anne, 3 71	
Voogd, J., 264	
Vos-Verbunt, Agnes, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 117, 120, 232	
Vroomen, Nico, 370	
Vugts, Jan, 198, 199, 201, 203, 301, 317, 411	
Wallerstein, Immanuel, 78, 214, 426	
Wennekes, Clemens, 173, 184	
Werner, David, 175	
Wertheim, Wim, 29, 427	
Weisz, Tomas, 391	

DOEN WAT MOET WORDEN GEDAAN

Doen wat moet worden gedaan

Lou Keune (1938, Houthem) was als kind al gefascineerd door mensenrechten, armoede en andere culturen. Missionarissen in de Rooms Katholieke Kerk waar hij mee opgroeide brachten in die jaren die buitenwereld dichterbij. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen ook veel internationale initiatieven op gang om de wereld beter te maken, waar Lou over droomde om aan deel te nemen. Lou wilde, samen met zijn vrouw Wil in de 'arme landen' gaan werken en zij vertrokken in 1962 naar Colombia. Daar leerden ze al snel een andere werkelijkheid kennen: armen kunnen zich best zelf organiseren, en de oplossing is niet dat 'zij' zo snel mogelijk net als 'wij' in het Westen worden. Ontwikkelingswerk is vooral verandering in het Westen doorvoeren. Lou en Wil keerden terug naar Nederland en hebben daarna een enorme hoop werk verzet om mondiale en lokale rechtvaardige verhoudingen dichterbij te krijgen. In het boek *Doen wat moet worden gedaan* beschrijft Lou hoe zijn denken en doen in een stroomversnelling raakte. Hij vertelt over de politieke initiatieven waar hij deel van uitmaakte en de wisselende successen die daarmee werden geboekt: van de eerste Wereldwinkels tot organisaties voor alternatieve economie en 'anders rekenen'. Ook zijn wetenschappelijke werk en de strijd die er over op gang kwam aan de Universiteit van Tilburg komen uitgebreid aan bod.

www.loukeune.nl